

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНБАСЬКА ДЕРЖАВНА МАШИНОБУДІВНА АКАДЕМІЯ

**ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА
МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ЕКОНОМІКИ**

Рекомендовано:
Вченою Радою факультету машинобудування
Протокол № 01-23/08 від «28» серпня 2023 р.

2023-2024 навчальний рік

Основи економічної теорії: Навчальний посібник для студентів неекономічних спеціальностей вищих навчальних закладів III - IV рівнів акредитації. – Житомир, 2004. – с.314.

В навчальному посібнику викладені теоретичні основи та механізм функціонування сучасної змішаної економіки ринкового типу. Розглянуті основні проблеми мікро- і макроекономіки, закономірності розвитку світової економіки в умовах її зростаючої глобалізації. Окрема глава присвячена реалізації стратегічного курсу України на європейську інтеграцію. Особливістю посібника є те, що по кожній темі, крім розкриття її змісту, наведені тести, завдання, задачі та їх розв'язання. Вміщено рекомендації по використанню Інтернет при вивченні економічних дисциплін. Для студентів неекономічних спеціальностей вищих навчальних закладів III - IV рівнів акредитації, а також для всіх, хто прагне оволодіти сучасною економічною теорією.

Методика викладання економіки в школі: Навчальний посібник. / К.І. Ковальова, В.В. Ковальов - К.: Видавництво Ліра-К, 2012.- 184 с.

У навчальному посібнику розглядаються особливості вивчення економіки як навчального предмета, сучасні підходи до формування знань і умінь, використання сучасних форм, методів і прийомів навчання. Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, вчителів.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

А.У.Уразов, І.В.Саух, П.В.Маслак

ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний
посібник для студентів вищих навчальних закладів

Житомир – 2004

ББК 65я72

33(075)

У – 68

Посібник підготували:

- А.У.Уразов - кандидат економічних наук, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка;
- І.В.Саух - заслужений працівник освіти України, доцент кафедри економічних дисциплін Житомирського державного університету імені Івана Франка;
- П.В.Маслак - кандидат економічних наук, доцент кафедри економічних дисциплін Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Рецензенти:

- М.П. Поліщук - доктор економічних наук, професор, Житомирський державний агроекологічний університет;
- К.С. Солонінко - кандидат економічних наук, професор, Житомирський державний технологічний університет.

Основи економічної теорії: Навчальний посібник для студентів неекономічних спеціальностей вищих навчальних закладів III - IV рівнів акредитації. – Житомир, 2004. – с.314.

В навчальному посібнику викладені теоретичні основи та механізм функціонування сучасної змішаної економіки ринкового типу. Розглянуті основні проблеми мікро- і макроекономіки, закономірності розвитку світової економіки в умовах її зростаючої глобалізації. Окрема глава присвячена реалізації стратегічного курсу України на європейську інтеграцію.

Особливістю посібника є те, що по кожній темі, крім розкриття її змісту, наведені тести, завдання, задачі та їх розв'язання. Вміщено рекомендації по використанню Інтернет при вивченні економічних дисциплін.

Для студентів неекономічних спеціальностей вищих навчальних закладів III - IV рівнів акредитації, а також для всіх, хто прагне оволодіти сучасною економічною теорією.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
РОЗДІЛ I. Фундаментальні поняття економіки.....	6
Глава 1. Предмет, метод і функції економічної теорії.....	6
Глава 2. Безмежність потреб та обмеженість ресурсів.....	13
Глава 3. Проблема вибору в економіці та альтернативна вартість.....	22
Глава 4. Виробництво та ефективність.....	31
Глава 5. Основні питання економіки. Економічні системи.....	42
Глава 6. Основні суб'єкти економіки та їх взаємодія.....	52
Глава 7. Раціональне економічне мислення.....	64
РОЗДІЛ II. Основи мікроекономіки.....	76
Глава 8. Економічна поведінка споживача.....	76
Глава 9. Попит і пропозиція в ринковому механізмі.....	81
Глава 10. Взаємодія попиту та пропозиції.....	99
Глава 11. Конкуренція в ринковому механізмі.....	104
Глава 12. Витрати виробництва та прибуток.....	115
Глава 13. Підприємництво і організаційні форми бізнесу.....	131
Глава 14. Види ринків та їх інфраструктура.....	143
РОЗДІЛ III. Основи макроекономіки.....	148
Глава 15. Національна економіка та результати її функціонування.....	149
Глава 16. Економічна роль і функції держави в сучасній економіці.....	161
Глава 17. Сукупний попит і сукупна пропозиція: макроекономічна рівновага.....	174
Глава 18. Економічне зростання і циклічність економічного розвитку.....	183
Глава 19. Податково-бюджетна система та фіскальна політика.....	200
Глава 20. Грошово-кредитна система та монетарна політика.....	213
Глава 21. Інфляція та антиінфляційна політика.....	232
Глава 22. Зайнятість і безробіття.....	247
Глава 23. Розподіл доходів. Політика доходів та її інструменти.....	260
Глава 24. Міжнародна торгівля і міжнародна валютна система.....	278
Глава 25. Глобалізація економіки.....	293
Глава 26. Європейський вибір України.....	301
Використання Інтернет при вивченні економічних дисциплін.....	310
Рекомендована література.....	314

ВСТУП

Ринкова трансформація економічної системи України об'єктивно потребує підготовки нової генерації спеціалістів, що володіють ґрунтовними знаннями сучасної ринкової економіки, законами її розвитку і функціонування. Без таких знань неможливо підготувати не тільки кваліфікованого спеціаліста будь – якого профілю, а й взагалі сучасно освічену людину.

Рівень економічних знань, економічної культури громадян завжди були і залишаються важливим чинником економічного прогресу суспільства. І, навпаки, відсутність таких знань перетворюється на чинник гальмування прогресу, стримує здійснення економічних реформ.

Головна мета посібника – сприяти формуванню у студентів цілісної системи економічних знань, сучасного економічного мислення і економічної поведінки, озброїти їх знанням методів економічного аналізу, без чого неможливе прийняття та реалізація ефективних господарських і управлінських рішень.

Формування економічної культури, сучасного економічного мислення досягається в закладах освіти двома взаємопов'язаними шляхами: через власний зміст економічної освіти, її пізнавальну і практичну функції та за допомогою найбільш ефективних форм (технологій) організації навчального процесу. Тільки діалектична єдність змісту і форми навчання здатна забезпечити його високу ефективність та результативність.

В сучасних умовах економічна освіта вже не може зводитися до простого, екстенсивного оволодіння певною сумою знань. Вона повинна бути зорієнтована на формування інтенсивного творчого типу навчання студентів. Проблемні питання та завдання, тести і задачі, що наведені в посібнику, мають сприяти інтенсифікації навчального процесу, а також дають можливість для застосування комп'ютерних технологій навчання та таких навчальних технологій як рейтингова та кредитно-модульна системи, сприяють найбільш ефективній і раціональній організації навчального процесу.

Сучасний розвиток комп'ютерної техніки та програмного забезпечення вносять суттєві зміни в методи і характер економічної освіти. Використання інформаційних технологій обумовлює необхідність і можливість розробки

нових методик вивчення економіки, застосування яких забезпечує підвищення рівня економічної підготовки студентів, їх інформаційної освіченості і культури.

Застосування сучасних комп'ютерних технологій, включаючи можливості, що надає використання Інтернет, формує у студентів вміння й навички в розв'язанні різних проблемних завдань і ситуацій, і тим самим надає їх навчальній діяльності творчого, пошукового спрямування.

За своєю структурою посібник включає виклад загальних, фундаментальних основ функціонування сучасної змішаної економіки ринкового типу, розгляд основних проблем мікро- і макроекономіки, закономірностей та тенденцій розвитку світової економіки в умовах її зростаючою глобалізації. Окрема глава присвячена реалізації стратегічного курсу України на європейську інтеграцію.

Особливістю посібника є те, що по кожній темі, крім розкриття її змісту, наведені тести, завдання, задачі та їх розв'язання. Вміщено рекомендації по використанню Інтернет при вивченні економічних дисциплін.

Автори з вдячністю сприймуть всі конструктивні зауваження та побажання щодо вдосконалення змісту і форми викладу навчального матеріалу посібника.

РОЗДІЛ I

Фундаментальні поняття економіки

Глава 1. Предмет, метод і функції економічної теорії

1. Предмет економічної теорії та еволюція в його науковій трактовці.
2. Методи пізнання економічних процесів та їх класифікація.
3. Функції економічної теорії. Місце і роль економічної теорії в системі економічних наук.

1. Предмет економічної теорії та еволюція в його науковій трактовці

Предметом економічної теорії в класичному, політекономічному розумінні є економічні або виробничі відносини, що складаються між людьми в процесі виробництва матеріальних благ та послуг. Таке розуміння предмету економічної науки було закладено англійськими класиками-економістами ХУІІІ-ХІХ сторіччя (А.Смітом, Д. Рікардо, Дж.С. Мілем).

Що ж становлять собою економічні відносини?

Економічні відносини - це суспільні відносини і зв'язки, що складаються між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг. Така трактовка змісту і структури економічних відносин обумовлена тим, що виробництво, економічна діяльність людей в цілому здійснюється в кінцевому рахунку для задоволення матеріальних потреб. Ці потреби задовольняються шляхом споживання створених у виробництві товарів та послуг. Споживанню ж передує розподіл та обмін вироблених матеріальних благ. Саме тому, економічні відносини становлять цілісну сукупність відносин, що складаються між людьми в сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг.

Названі складові економічних відносин характеризують їх внутрішню структуру і організацію та утворюють систему економічних відносин будь-якого суспільства, яка визначає його економічний базис.

Розглянемо коротко сутність названих структурних складових системи економічних відносин.

Виробництво - це процес створення матеріальних благ та послуг (валового продукту), необхідних для задоволення суспільних потреб (особистих та виробничих).

Розподіл - визначає частку індивідів, підприємств та держави у створеному валовому продукті. В результаті розподілу утворюються доходи громадян і підприємств (заробітна плата, рента, процент, прибуток). Ці доходи вважаються первинними. Доходи держави є вторинними. Вони формуються за рахунок оподаткування первинних доходів.

В процесі розподілу відбувається і розподіл економічних ресурсів з метою їх послідуного використання в процесі виробництва.

Обмін - це процес, в ході якого отримані в результаті розподілу доходи обмінюються на товари та послуги. В умовах товарного виробництва обмін відбувається на ринку і через ринок. Тому відносини (сфера) обміну в широкому розумінні - це вся система ринкових відносин.

Споживання - це використання отриманих в результаті розподілу і обміну матеріальних благ для задоволення потреб.

Таким чином, саме на основі системного розуміння сутності та структури економічних відносин, базується класична трактовка предмету економічної науки.

Економічна теорія - це наука, що постійно розвивається, відповідно уточнюється та збагачується розуміння її предмету.

Наприкінці XIX - на початку XX сторіччя виникає економічне вчення маржиналізму та неокласичної школи, які відіграли значну роль в розвитку західної економічної науки. Представники цих шкіл започаткували інший підхід до розуміння і визначення предмету економічної теорії, який в основних рисах зберігається в сучасній західній економічній науці.

З позицій маржиналізму і неокласичної школи, предметом економічної теорії є вибір найбільш ефективних способів використання обмежених (рідкісних) ресурсів з метою максимального задоволення зростаючих людських потреб.

На думку представників названих шкіл, саме науковим обґрунтуванням способів ефективного вибору в умовах обмежених ресурсів повинна займатися економічна наука. Це становить її предмет і завдання.

(Більш детально зміст наведеного визначення буде розглянуто в наступній главі).

На чому базується наведене визначення предмету економічної теорії?

Методологічною основою, ядром економічного вчення маржиналістів і неокласиків є теорія граничної корисності благ та граничної продуктивності економічних ресурсів, а основним протиріччям ринкової організації виробництва є протиріччя між безмежними потребами та обмеженими ресурсами, необхідними для їх задоволення. Саме тому, в економіці постійно виникає і відтворюється проблема вибору, сутність якої полягає в пошуку альтернативних варіантів використання обмежених ресурсів з метою найбільш повного задоволення безмежних потреб.

Названа методологія та її сучасні інтерпретації покладені в основу західних навчальних курсів «Економікс», макро - і мікроекономіки.

Слід зазначити, що маржиналістський підхід до визначення предмету економічної теорії не суперечить класичному, а розвиває і конкретизує його. Політекономічний підхід не можливо заперечити, а тим більше відкинути його (як це можна бачити в деяких вітчизняних підручниках, в яких міститься лише маржиналістське визначення предмету економічної теорії). В будь-якій економічній системі люди виробляють валовий продукт, відповідно його розподіляють, обмінюють і споживають. При цьому, вони, безумовно, намагаються здійснювати раціональний вибір альтернативного використання обмежених ресурсів.

Економічна теорія належить до суспільних наук, вона вивчає людину як головного суб'єкта і носія економічних відносин. Економічна теорія вивчає **економічну поведінку людей**, тобто їх діяльність в сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг. Тому завдання економічної теорії полягає в науковому обґрунтуванні раціональної економічної поведінки людей, формуванні у них економічного мислення, економічної культури, без яких неможливе успішне вирішення складних проблем ефективного вибору.

Рівні вивчення та складові сучасної економічної теорії.

При структурному аналізі економічних процесів розрізняють два основних рівні: макрорівень і мікрорівень (від грецьк. “макрос” - великий і “мікрос” - малий). Відповідно розрізняють поняття “макроекономіка” і “мікроекономіка”.

Предметом макроекономіки є загальні закономірності і механізм функціонування національної економіки як єдиного цілого.

Мікроекономіка вивчає закономірності і механізм функціонування економічних процесів на рівні первинних ланок економіки: домогосподарств,

фірм. В вузькому розумінні - це економіка фірми, обґрунтування її економічної поведінки (діяльності) в умовах ринку.

Також окремо виділяють і два інших рівні економічного аналізу і відповідно поняття: **мезоекономіка**, яка вивчає механізм функціонування економічних процесів на рівні окремих галузей і підсистем національної економіки (агропромисловий, військово-промисловий, територіальні комплекси та ін.), та **мегаекономіка**, яка вивчає закономірності розвитку і функціонування світової економіки, тобто економічні процеси на глобальному рівні.

Макро- і мікроекономіка є двома складовими частинами (розділами) сучасної ринкової економічної теорії.

З позицій функціонального підходу розрізняють позитивну і нормативну економічну теорію.

Позитивна економічна теорія вивчає, систематизує та узагальнює об'єктивні факти економічної дійсності, тобто фактичний стан економіки. Вона вивчає те, “**що є**” в даний час в економіці.

Нормативна економічна теорія дає оцінку фактичному стану економіки і на цій основі визначає, які конкретні рішення та заходи повинні бути здійсненні в тій чи іншій економічній ситуації. Вона дає відповідь на питання: «**як повинно бути?**»

Наприклад, позитивне твердження: “фактичний рівень безробіття в країні становить 10%”. Нормативне твердження: “рівень безробіття необхідно скоротити на 4%, щоб довести його до природного рівня”.

2. Методи пізнання економічних процесів, їх класифікація

Предмет будь-якої науки нерозривно пов'язаний з її методом.

Метод – це спосіб або шлях наукового пізнання предмету відповідної науки.

Метод економічної теорії становить собою сукупність прийомів, засобів, принципів та інструментів, за допомогою яких здійснюється дослідження закономірностей та законів розвитку і функціонування економічних систем.

Економічна теорія використовує широкий набір (спектр) методів пізнання економічних процесів, який включає використання як загальнонаукових (універсальних), так і специфічних методів пізнання.

До числа **загальнонаукових** належать методи наукової абстракції, аналізу і синтезу, індукції і дедукції, системний, структурний, функціональний аналіз та інші.

Метод наукової абстракції передбачає очищення досліджуємого об'єкту від випадкового, несуттєвого, одиничного і визначення його постійних, типових та суттєвих внутрішніх рис і зв'язків. За допомогою методу абстракції формулюються економічні категорії і будуються економічні моделі.

Метод аналізу і синтезу передбачає розчленування предмету дослідження на окремі складові (аналіз) з послідуочим їх поєднанням (синтез), що дає можливість комплексно досліджувати внутрішні, причинно-наслідкові зв'язки та залежності в економічних явищах і процесах.

Метод індукції і дедукції. Під індукцією розуміють аналіз, систематизацію і узагальнення фактів і на цій основі виведення теоретичних положень, принципів, закономірностей. Тобто це рух від фактів до теорії.

Дедукція - це рух від теорії до практики. Це передбачає висунення спочатку теоретичних положень (гіпотез) з послідуочною їх перевіркою на основі аналізу фактів. Звернувшись до фактів, економісти або підтверджують висунуту гіпотезу, або відкидають її, як таку, що не відповідає фактам і є помилковою.

Системний аналіз (підхід). Як уже зазначалося, економіка - це складна, цілісна система. Відповідно цілісність є важливим елементом системного підходу, який передбачає, що будь-яке економічне явище і процес слід розглядати як систему, що складається з окремих, відносно самостійних елементів (підсистем).

Це означає необхідність вивчення внутрішніх зв'язків і залежностей між окремими підсистемами на основі **структурного аналізу**, тому що структура виражає сутність системи і є засобом її внутрішньої організації.

На основі загальнонаукових методів пізнання економічна наука виробила **специфічні методи** економічних досліджень. До них, зокрема, належать економічне моделювання, економіко-математичні і статистичні методи, економічний експеримент та інші.

Економічна модель - це спрощене зображення, що у формалізованому вигляді розкриває взаємозалежності і зв'язки між різними економічними явищами та процесами. Використання моделей дозволяє визначити причинно-наслідкові зв'язки в процесі економічного аналізу.

Економічні моделі включають екзогенні (або зовнішні) змінні та ендогенні (або внутрішні) змінні. Модель показує, як зміна однієї з екзогенних величин впливає на ендогенні показники, що аналізуються в моделі.

Так, найпростішими є моделі «затрати-випуск», доходів і витрат, сукупного попиту і сукупної пропозиції та інші.

Економічне моделювання базується на використанні **економіко-математичних методів**, в тому числі з використанням комп'ютерної техніки.

Засновником математичної школи в економіці був відомий швейцарський економіст Леон Вальрас (1834-1910 рр.). Він створив теорію та математичну модель загальної економічної рівноваги, основу якої становить аналіз попиту і пропозиції.

Важлива роль в економічних дослідженнях належить **функціональному аналізу**, як одному із розділів математики.

Функції - це змінні величини, які залежать від інших змінних величин і зображуються математичним графіком функцій. Завдання економічної теорії полягає в тому, щоб вивчити та узагальнити функціональні залежності між різними економічними явищами, що мають кількісну визначеність.

Наприклад, якщо підвищується ціна на якийсь товар, то (при інших рівних умовах) величина попиту на нього зменшується. Це означає наявність функціонального зв'язку між ціною і попитом. В даному випадку ціна є незалежною змінною, або аргументом, а попит - залежною змінною, або функцією. Тому можна сказати: попит є функція ціни.

Економічний експеримент - це науково обґрунтоване дослідження, що здійснюється за реальних економічних обставин з метою перевірки і апробації тих чи інших теоретичних концепцій, ідей, гіпотез, рекомендацій. Проводиться шляхом створення “зменшеного” за масштабами аналога досліджуваної економічної системи (об'єкту).

Важливу роль експеримент відіграє, зокрема, при підготовці і здійсненні економічних реформ. Так, прикладом таких практичних експериментів є створення спеціальних економічних зон в окремих регіонах України (Одеса, Крим, Закарпаття), або Львівський експеримент по апробації нової системи пенсійного страхування шляхом введення персональних накопичувальних рахунків страхувальників.

3. Функції економічної теорії. Місце і роль економічної теорії в системі економічних наук

Роль і значення економічної теорії в суспільному житті визначається її функціям:

1. Пізнавальна (гносеологічна) - вивчення економічних відносин дає можливість пізнавати і розуміти закономірності економічних явищ і процесів, що відбуваються у житті суспільства.

2. Практична - полягає в застосуванні отриманих теоретичних знань в практичній діяльності людей в сфері економіки. Важлива роль і значення економічної теорії полягає в тому, що вона є науковою основою розробки та здійснення економічної політики держави.

3. Методологічна - економічна теорія є теоретичною основою (базою) для вивчення цілого ряду конкретних економічних дисциплін. (Більш детально зміст цієї функції буде розглянуто далі).

4. Прогностична - економічне прогнозування – це наукове передбачення майбутніх перспектив і можливих варіантів (сценаріїв) економічного розвитку з метою визначення найбільш ефективних способів і шляхів розв'язання ймовірних змін та проблем, що можуть виникнути в економіці.

Економічна теорія відіграє провідну роль в системі економічних наук. Вона є методологічною основою для вивчення спеціальних, прикладних економічних наук: галузевих економік, економіки праці, фінансів, кредиту, статистики, бухгалтерського обліку, маркетингу, менеджменту та ін.

Економічна теорія озброює прикладні економічні науки знанням основоположних, базових понять, категорій, законів, принципів, що використовуються в різних галузях і сферах економіки. Економічна теорія формує єдиний категоріально-понятійний апарат і тим самим створює єдину, уніфіковану “економічну мову”.

В той же час, економічна теорія спирається і використовує знання та результати наукових досліджень конкретних економічних наук, а також здобутки інших соціальних наук (філософії, політології, соціології, права та інших).

Глава 2. Безмежність потреб та обмеженість ресурсів

1. Потреби та їх класифікація. Безмежність потреб.
2. Економічні блага. Товари та послуги.
3. Виробничі ресурси та їх обмеженість.

1. Потреби та їх класифікація. Безмежність потреб

Кінцевою метою суспільного виробництва, економічної діяльності є задоволення потреб. Матеріальні потреби людей практично безмежні. В міру суспільного прогресу вони безперервно зростають, примножуються, ускладнюються. Одні потреби, будучи задоволені виробництвом, породжують нові, більш високі, і так безперервно. Цей причинно-наслідковий зв'язок між виробництвом і потребами виражає загальноекономічний закон підвищення потреб.

Потреби - це прояв необхідності людей мати певні блага, бажання володіти ними, відчуття нестачі, якщо таке бажання залишається незадоволеним.

Разом із розвитком людини відбувається розвиток її потреб. У сучасному суспільстві недостатньо задовольняти потреби в їжі, помешканні, одязі. Дедалі більшого значення набуває задоволення духовних, культурних, освітніх потреб.

Отже, потреби людини не лише кількісно збільшуються, а й якісно змінюються. Можна зробити висновок, що потреби людини безмежні у своєму розвитку й мають тенденцію до зростання, тобто до якісних і кількісних змін.

Відмінна властивість потреб – їх **безмежність**, постійна якісна та кількісна зміна. Це зумовлене розвитком виробництва та науково-технічним прогресом, а також розвитком самої людини, її інтелекту. Задоволення одних потреб породжує виникнення інших. В цьому знаходить свій прояв безмежне зростання потреб, що має закономірний характер. Це примушує людину витратити зусилля, щоб здобувати блага.

2. Економічні блага. Товари та послуги

Благо – це засіб для задоволення потреб. Альфред Маршалл визначає благо як „бажану річ, що задовольняє людську потребу”. Ж.-Б. Сей визначає

блага „як засоби, що ми маємо для задоволення наших потреб”. А.Шторх підкреслює, що „вирок, винесений нашим судженням щодо корисності предметів ... робить їх благами”. Властивість певного предмету, що дозволяє задовольняти визначену потребу людини, ще не робить його благом. На цей факт особливу увагу звертає один з найвизначніших представників австрійської школи К.Менгер. Так, корінь женьшеню здатний підняти життєвий тонус людини, але поки людьми не був виявлений причинно-наслідковий зв’язок потреби в оздоровленні організму з цілющою силою женьшеню, ця рослина не мала характеру блага. Іншими словами, **здатність предмета задовольняти певну потребу повинна бути усвідомлена людиною. Тільки в цьому випадку предмет стає благом.**

Економічна наука розподіляє всі життєві блага на 2 групи:

- 1) неекономічні блага;
- 2) економічні блага.

Неекономічні блага – це ті життєві блага (переважно природні), які доступні людям в обсязі набагато більшому, ніж величина потреби в них. Ці блага не треба виробляти і люди можуть споживати їх безкоштовно. Саме до цієї групи благ відносяться: повітря, сонячне світло, дощі, океани і т. п. Але основне коло потреб людей задовольняється за рахунок не дарованих, а економічних благ. І якщо люди живуть зараз краще, ніж у стародавні часи, то це досягнуто завдяки збільшенню обсягу і поліпшенню властивостей саме економічних благ (продовольства, одяг, житла і т.д.).

Особливу увагу необхідно приділяти розмежуванню економічних і неекономічних благ. Це розмежування пов’язане з поняттям рідкості. Благо неекономічне існує в необмеженій кількості. Економічне благо є рідкісним благом. Саме співвідношення між потребою і доступною кількістю благ робить їх економічними чи неекономічними. Так, якщо людина мешкає в тайзі, то деревина для будівлі житла не є для такої людини економічним благом. Адже кількість дерев у величезне число разів перевищує потребу конкретної людини в цьому виді будматеріалу. І вода для угамування спраги, якщо людина живе на березі найчистішого озера, не є економічним благом. Економічним благом вода стане для людини лише в пустелі, де потреба в ній набагато вища, ніж доступна для задоволення цієї потреби кількість води.

Рідкісність - це відношення між бажаним і наявним. **Благо є рідкісним, якщо люди не можуть придбати його в такій кількості, у якій хотіли б, не жертвуючи при цьому якою-небудь іншою цінністю.**

Якщо благо є рідкісним, його треба розподіляти. Інакше кажучи, потрібно визначити деякий критерій відбору претендентів на споживання рідкісного блага, а також те, кому з них скільки цього блага дістанеться. Як критерій може виступати вік, уміння переконувати, моторність, суспільна повага, готовність платити та безліч інших. Для нашого суспільства характерний розподіл рідкісних благ на основі готовності платити гроші за споживання цих благ. Але іноді використовуються також інші критерії розподілу.

Таким чином, в основі класифікації благ на економічні та неекономічні лежить наступне визначення: економічні блага - це ті товари і послуги, обсяг яких:

1. Недостатній для задоволення потреб людей;
2. Може бути збільшений лише шляхом витрат праці й інших ресурсів;
3. Розподіляється між тими, хто здатний заплатити сформовану на даний момент ціну цих благ.

Задоволення потреб здійснюється за допомогою економічних благ, які можна поділити на товари та послуги.

Товари - це продукти праці, що задовольняють потреби не тих, хто їх виробляє, а тих, хто отримує їх в процесі обміну. Товар має таку рису як здатність переміщуватися в просторі від однієї особи до іншої.

Одна і та ж сама потреба може бути задоволена за допомогою різних товарів. Наприклад, потреба в їжі може бути задоволена за допомогою різних продуктів харчування. Товари, які задовольняють одну й ту ж саму потребу, але відрізняються за своїми властивостями, якісними характеристиками, носять назву *товари-субститути (товари-замінники)*. Приклади таких товарів - сік або газувана вода, автомобіль або автобус, окуляри або контактні лінзи тощо.

Комплементарні товари - це товари, що доповнюють один одного і тим самим роблять можливим їх споживання. Вони наче супроводжують один одного; потреба в таких товарах одночасно збільшується або одночасно зменшується. Це, наприклад, фотоапарат і фотоплівка, відеомагнітофон і відеокасети, черевики і шнурівки.

Виділяють також **незалежні товари**, або, інакше кажучи, "самостійні". Потреби в цих речах ніяк не зв'язані (наприклад, банани і риба, трикотажні вироби і наручний годинник).

За терміном використання товари можна поділити на *такі, що використовуються один раз* (наприклад, продукти харчування) та *товари тривалого вжитку* (наприклад, житло, меблі, транспортні засоби).

В умовах сучасної економіки виробляється величезна кількість різноманітних товарів, що задовольняють найрізноманітніші потреби різних верств та груп споживачів. Люди, чиї потреби задовольняються споживанням товарів і послуг, називаються споживачами.

Послуги — це такий вид доцільної діяльності, корисний результат якої виявляється під час праці і пов'язаний із задоволенням якої-небудь потреби. Інакше кажучи, це дії, які задовольняють людські потреби. Коли А. Сміт працював над “Дослідженням про природу і причини багатства народів”, пануючим в економічній теорії та у свідомості пересічних громадян було уявлення про матеріальні блага і послуги як форми втілення багатства. Хоча вже в XVIII - на початку XIX ст. висловлювалися припущення про існування інших форм благ — нематеріальних. Так, Ж.-Б. Сей зараховував до таких благ і адвокатські контори, і військову справу. Особливу увагу нематеріальним благам приділяв і А. Маршалл. Дійсно, потреби людей не обмежуються лише використанням у своїх цілях матеріальних благ. І послуга адвоката, і лекція в університеті, і циркова вистава задовольняють певні людські потреби, і тому можна говорити про виробництво нематеріальних благ і послуг.

В сучасних умовах значно зростає кількість потреб, які задовольняються за допомогою різноманітних послуг. Наприклад, сфера послуг в Україні виробляє 62% валового внутрішнього продукту. Особливого розвитку за останні роки в країні зазнала сфера надання туристичних послуг, банківських послуг, страхових послуг та інші. Практично кожна людина протягом свого життя користується послугами сфери освіти, медицини тощо. Сфера послуг – один з найбільш динамічних секторів сучасної економіки.

3. Виробничі ресурси та їх обмеженість

Створення товарів та послуг, призначених для задоволення потреб, вимагає використання певних ресурсів.

Під "**виробничими ресурсами**" розуміють усі природні, людські і вироблені людиною ресурси, котрі використовуються для виробництва товарів і послуг. Економісти поділяють ці ресурси на такі групи:

1) *матеріальні* ресурси - земля, сировинні ресурси і капітал; 2) *людські* ресурси - праця і підприємницькі здібності.

Земля. До поняття "земля" в економічній науці відносять усі природні ресурси - "дарові блага природи", які застосовуються у виробничому процесі. До цієї ресурсної групи, зокрема, входять: орні землі, ліси, мінеральні ресурси, водні ресурси тощо.

В процесі виробництва використовуються не тільки природні ресурси, але й так звані проміжні товари. Все те, що вже було опосередковано людською працею раніше, зазнало впливу людської праці й стало результатом попереднього процесу виробництва, в економічній науці називають **проміжним продуктом**. Це товари, які слугують напів-фабрикатами й сировиною для виготовлення інших благ.

Наприклад, при виробництві хліба використовуються борошно, олія, дріжджі, які були зроблені в іншому виробництві і вже є готовим товаром. Вони придбані для даного виробництва (виробництва хліба), щоб із них виготовити інший товар - хліб.

Капітал. Капітал охоплює усі виробничі знаряддя, тобто усі види інструментів, машин, устаткування, а також фабрично-заводські, складські й транспортні засоби і збутову мережу, які використовують у виробництві товарів і послуг та постачанні їх до кінцевого споживача. Процес виробництва і придбання капітальних благ називають інвестуванням.

Капітал (засоби виробництва) відрізняється від *споживчих благ* тим, що останні задовольняють потреби безпосередньо, тоді як перший виконує це опосередковано, забезпечуючи виробництво споживчих благ.

Коли йдеться про виробничі ресурси, термін "капітал" не стосується грошей. Правда, менеджери та економісти часто говорять про "грошовий капітал", маючи на увазі гроші, що використовуються для купівлі машин, устаткування та інших засобів виробництва. Проте гроші безпосередньо нічого не виробляють; тому їх не розглядають як виробничий ресурс.

Реальний, або фізичний, капітал - інструменти, машини та інше виробниче устаткування - це виробничий ресурс; *гроші, або фінансовий капітал*, не є таким ресурсом.

Праця. Праця - категорія, яку використовують для позначення всіх фізичних і розумових здібностей людини, що застосовуються у виробництві товарів і послуг (за винятком особливого виду людських талантів, а саме - підприємницьких здібностей, які внаслідок їх специфічної ролі у ринковій економіці розглядаються окремо). Отже, професійну діяльність лісоруба,

продавця, машиніста, вчителя, професійного футболіста, фізика-атомника - визначають загальним поняттям "праця".

Підприємницькі здібності. Особливий людський ресурс носить назву *підприємницькі здібності*. Виділяють чотири взаємопов'язані функції підприємця:

1. Підприємець бере на себе *ініціативу* поєднання виробничих ресурсів - землі, капіталу й праці - в єдиний процес виробництва товарів і послуг. Виконуючи роль своєрідного каталізатора, підприємець одночасно є рушійною силою виробництва і посередником, який зводить в єдине ціле інші ресурси для здійснення певного процесу, який може виявитися прибутковою справою.

2. Підприємець бере на себе *прийняття основних рішень* у процесі ведення бізнесу, тобто тих непростих нестандартних рішень, які й визначають курс діяльності ділового підприємства.

3. Підприємець - це *новатор, особа*, яка намагається впровадити на комерційній основі нові продукти, нові виробничі технології або навіть нові форми організації бізнесу.

Виробничі ресурси, що використовуються в процесі виробництва товарів та послуг, є *обмеженими (рідкісними)*.

Під обмеженістю розуміють не тільки можливість повного вичерпання якогось ресурсу, а й наявність його необхідної величини (кількості) в даний момент і в даному місці.

Слід зазначити, що обмеженість ресурсів має абсолютний і відносний характер.

Абсолютна обмеженість означає, що ресурси обмежені самою природою. Так, існують невідтворювані ресурси: земля, корисні копалини (вугілля, нафта, газ та інші).

Відносна обмеженість означає, що ресурси обмежені відносно масштабів зростання потреб, які випереджають можливості виробництва щодо їх задоволення.

Проблема обмеженості потребує не лише економії ресурсів і зростання їхньої віддачі, але також: 1) оптимізації процесу споживання; 2) збереження й охорони навколишнього середовища; 3) здешевлення продукції і послуг; 4) забезпечення перспектив для розвитку виробництва і споживання.

Отже, *виробничі ресурси - обмежені, або рідкісні*. Але проблема обмеженості має не тільки економічний аспект. Кожен з нас живе у світі обмежених можливостей. Обмежені фізичні та інтелектуальні можливості

людини. Обмежено час, який вона може приділити тій чи іншій справі. Обмежені засоби, які людина могла б використати для досягнення певної мети.

Висновки:

- Потреби - це прояв необхідності мати певні блага, бажання володіти ними, відчуття нестачі, якщо бажання залишається незадоволеним.
- Всі потреби постійно зростають і є безмежними.
- Потреби залежать від різних чинників, зокрема таких, як вік людини, культурні традиції та звички, стать, кліматичні умови, рівень доходів тощо. Значний вплив на потреби в сучасних умовах має реклама.
- Економічні блага — це товари і послуги, обсяг яких:
 - а) недостатній для задоволення потреб людей;
 - б) може бути збільшений лише шляхом витрати праці й інших ресурсів;
 - в) розподіляється між тими, хто здатний сплатити сформовану на даний момент ціну цих благ.
- Економічні блага поділяють: а) на товари особистого споживання та інвестиційні товари; б) на особисті послуги та комерційні послуги; в) на товари індивідуального споживання та суспільні блага; г) на субститути та компліменти.
- Потреби задовольняються за допомогою товарів та послуг. Одні і ті ж самі потреби можуть задовольнятися різними товарами та послугами.
- Для виробництва будь-якого товару або послуги необхідні виробничі ресурси: природні, капітальні, трудові та підприємницькі здібності. Повноправним виробничим ресурсом в сучасних умовах стає інформація.
- Всі ресурси обмежені. Ця обмеженість може мати абсолютний або відносний характер.
- Найголовніша проблема, з якою стикається людина, фірма, країна та людство в цілому, - це проблема обмеженості ресурсів та безмежності потреб. Неможливо повністю і одночасно задовольнити всі потреби, тому що виробничі ресурси завжди обмежені.

Практикум¹

Тести:

1. Економічні потреби — це:

- А. Потреби, які можуть бути задоволені шляхом споживання товарів або послуг;

- V. Блага, які необхідні людині;
- C. Речі та послуги, які Ви можете придбати на обмежені ресурси;
- D. Природні ресурси, капітал та праця.

2.Що не відноситься до інвестиційних благ:

- A. Послуги банків;
- B. Капітал;
- C. Машина;
- D. Послуги метрополітену.

3. Нижче наведені "трійки" понять. В якій з "трійок" представлені приклади трьох груп виробничих ресурсів:

- A. Гроші, фермер, газ;
- B. Робітник, нафта, трактор;
- C. Геолог, машинобудівник, банкір;
- D. Облігації, вугілля, бригадир.

4. Яке з наведених нижче положень не пов'язане з тим, що вивчає економіка:

- A. Ефективне використання ресурсів;
- B. Необмежені виробничі ресурси;
- C. Задоволення потреб;
- D. Обмеженість.

5.Економічні блага - це:

- A. Обмежені блага;
- B. Тільки блага, що мають високий ступінь корисності;
- C. Блага, що мають корисність тільки для споживача даного блага;
- D. Блага, що виробляються тільки для свого власного споживання.

6.Проблема обмеженості може бути вирішена, якщо:

- A. Усі країни світу стануть постіндустріальними суспільствами;
- B. Будуть знайдені практично невичерпні джерела енергетичних ресурсів;
- C. Люди та країни відмовляться від конкуренції на користь співробітництва;
- D. Всі наведені вище відповіді є неправильними.

7.Оберіть найбільш придатний, з Вашої точки зору, перелік виробничих ресурсів в сучасній економіці:

- A. Земля, робоча сила, управління, капітал, гроші.

¹ Примітка. В посібнику використані тести, задачі, завдання з Програми підвищення кваліфікації вчителів економіки. Харків, „Перспектива”, 2002 р.

В. Земля, праця, засоби виробництва, технологія, підприємницькі здібності, управління, капітал.

С. Ресурси, капітал, технологія, праця, підприємницькі здібності.

Д. Земля, праця, капітал, підприємницькі здібності, інформація.

8. Чи відносяться гроші до виробничих ресурсів?

А. Так, якщо на ці гроші купують капітальні ресурси;

В. Ні, якщо вони не знаходяться на банківському рахунку;

С. Так, але тільки за умов, коли оплачуються товари та послуги.

Д. Ні, бо гроші є фінансовим засобом.

9. Що мають на увазі, коли стверджують, що кожна економічна система стикається з фактом обмеженості ресурсів?

А. Деякі продукти можна купити тільки за дуже високими цінами;

В. Бідні держави стикаються з нестачею певних продуктів, а багаті держави такої проблеми не мають;

С. Виробничі ресурси ніколи не бувають достатніми, щоб задовольнити усі людські потреби;

Д. У будь-якій економіці бувають занепади, коли існує нестача чогось-небудь.

10. Якими причинами можна пояснити існування економічних проблем?

А. Безмежністю потреб та обмеженістю ресурсів;

В. Наявністю безробіття та інфляції;

С. Зростанням населення Землі;

Д. Забрудненням навколишнього середовища.

11. Оскільки потреби людей безмежні, а ресурси для їх задоволення обмежені, суспільство прагне ефективно використовувати наявні ресурси. Це означає, що суспільство повинно:

А. Балансувати доходи та видатки;

В. Обмежувати використання ресурсів;

С. Зберігати якомога більше грошей;

Д. Використовувати ресурси таким чином, щоб отримувати максимальну віддачу.

Відповіді до практикуму

Тести:

1. А; 2. D; 3. В; 4. В; 5. А; 6. D; 7. D; 8. D; 9. С; 10. А; 11. D.

Глава 3. Проблема вибору в економіці та альтернативна вартість

1. Необхідність вибору як наслідок проблеми обмеженості ресурсів.
2. Процес прийняття рішення. Альтернативна вартість.
3. Межа виробничих можливостей.

1. Необхідність вибору як наслідок проблеми обмеженості ресурсів

Основною проблемою економічної організації виробництва в будь-якій економічній системі є розв'язання протиріччя між безмежними потребами і обмеженими ресурсами, необхідними для їх задоволення.

Всі суспільні потреби, внаслідок обмеженості ресурсів, повністю і одночасно задовольнити неможливо. Тому в економіці завжди доводиться вирішувати проблему вибору, сутність якої полягає у пошуку альтернативних варіантів використання ресурсів з метою їх найбільш раціонального і ефективного використання. Адже неможливо використати одні і ті ж самі ресурси двічі і одночасно. Класичним прикладом такого альтернативного вибору є вирішення питання: "Що виробляти: гармати чи масло; скільки гармат і скільки масла?"

Ця альтернатива означає, що збільшення виробництва одних товарів (гармат), при наявних ресурсах, можливо лише при скороченні виробництва інших товарів (масла). Іншими словами, переключачи обмежені ресурси на виробництво військової продукції, суспільство відповідно зменшує ресурси на виробництво цивільної продукції і навпаки.

Проблема вибору постає і має розв'язуватися на всіх рівнях: на рівні окремої людини, домогосподарств (сімей), фірм, всієї економіки в цілому, вона постійно відтворюється на мікро- і макрорівнях.

З позицій маржиналізму та неокласичної школи, саме науковим обґрунтуванням способів ефективного вибору з метою найбільш повного задоволення потреб і займається економіка. Це становить її предмет і завдання.

Якби ресурси були б необмеженими, то не існувало б і проблеми вибору. Тому економіка - це наука про вибір в умовах обмежених ресурсів. Саме обмеженість ресурсів, ефективний вибір і альтернативна вартість вважаються фундаментальною тріадою науки економіки.

2. Процес прийняття рішення. Альтернативна вартість

В реальному житті люди постійно здійснюють вибір. При цьому вони надають перевагу лише одному з можливих варіантів (альтернатив) і фактично втрачають можливість отримати щось інше. Наприклад, якщо при вирішенні проблеми - після закінчення середньої школи піти вчитися в університет чи працювати - молода людина обирає навчання в університеті, то тим самим вона втрачає можливість працювати та отримувати дохід від цього найближчі 5 років. Якщо певна організація при вирішенні проблеми - на що витратити кошти: на придбання нових комп'ютерів чи на ремонт приміщення, — обирає комп'ютери, то тим самим вона втрачає можливість відремонтувати приміщення. Оскільки економічні блага не можна отримати, не втративши чогось, не заплативши за них втраченою можливістю отримати щось інше, вибір завжди має *ціну* або *альтернативну вартість* (вартість втраченої можливості). Це одна з найважливіших економічних категорій. Коли ми щось купуємо, то, як правило, сплачуємо гроші. Та сплачена нами сума — це ще не ціна нашого вибору. Реально ми відмовляємось від купівлі іншої бажаної речі, яку б придбали за цю ж суму і якою знехтувати заради обраної нами.

Альтернативна вартість - це те інше, від чого необхідно відмовитись, щоб отримати те, на користь чого ми здійснили свій вибір. Вона пов'язана з відмовою від альтернативного використання ресурсів.

Альтернативна вартість, або ціна вибору, у наведеному на початку параграфу прикладі про молоду людину, яка вирішила навчатися в університеті, може бути розрахована як сума втраченого доходу за 5 років (який можна було б отримати, якщо піти працювати) плюс вартість товарів та послуг, що відповідає грошовій вартості освіти.

Економісти часто використовують вираз: "There is no such thing as a free lunch" (в перекладі з англійської - "Не може існувати така річ, як безкоштовний обід"). Йдеться про те, що нічого не можна отримати просто так, за все треба платити - кожний вибір має свою ціну.

Якщо, скажімо, сільська громада здійснює вибір: що збудувати на вільній ділянці землі поблизу автостради - автостоянку, автозаправну станцію, літнє кафе або магазин, — і вибір зроблено на користь автостоянки, то ціною такого вибору, тобто альтернативною вартістю відведення цієї землі під автостоянку буде втрачена можливість мати об'єкт, другий за значенням після обраного (або автозаправну станцію, або кафе, або магазин), але не три об'єкти водночас.

Таким чином, термін "*ціна вибору*" (або *альтернативна вартість*) стосується найбажанішої серед не обраних нами альтернатив. Що саме серед альтернативних можливостей було найбажанішим, другим за значенням після обраного нами варіанту, визначається додатковими дослідженнями. Альтернативна вартість - це вартість (цінність) найбільш *пріоритетного* серед благ, якими ми знехтували заради здійснення власного вибору. Визначення альтернативної вартості носить суб'єктивний характер, оскільки кожний виробник, споживач, кожна країна тощо здійснює вибір за своїми критеріями.

Вибір здійснюється шляхом прийняття рішення.

Сам процес прийняття рішення є *п'ятиступеневим*:

1. Визначення проблеми.
2. Перелік всіх існуючих альтернатив (варіантів) для розв'язання цієї проблеми.
3. Визначення критеріїв (що для нас важливо).
4. Оцінка кожної альтернативи за усіма критеріями.
5. Прийняття остаточного рішення.

3. Межа виробничих можливостей

Обмеженість економічних ресурсів та багатоваріантність їх застосовування обумовили формулювання поняття "межа виробничих можливостей" або "крива виробничих можливостей".

Крива виробничих можливостей (КВМ) — це геометричне місце точок поєднання альтернативних кількісних значень двох благ, які могли б бути вироблені за умов повного використання всіх наявних ресурсів.

Аналіз кривої виробничих можливостей базується на таких припущеннях:

- суспільство використовує всі наявні ресурси, тобто виробництво функціонує за умов цілковитого застосування ресурсів і досягає якнайбільшого з усіх можливих обсягів виробництва;

- економіка розглядається за станом на певний момент часу і тим самим передбачається постійна кількість ресурсів і незмінна технологія;

- в країні виробляється лише **два різновиди товарів** - наприклад, споживчі та інвестиційні.

КВМ свідчить, що економіка завжди альтернативна, тобто суспільство має вибирати між виробництвом різних товарів шляхом перерозподілу ресурсів. Із точок, розташованих на цій кривій, що показують різні можливі

поєднання випуску альтернативних товарів, воно має вибрати найбажанішу для нього у даний час.

При розгляді кривої виробничих можливостей часто використовують такий приклад: нехай існує умовна країна, яка виробляє тільки два види товарів - гармати та вершкове масло. При цьому наявні ресурси використовуються повністю. Можливими варіантами розподілу обмежених ресурсів країни для виробництва цих двох товарів можуть бути такі: всі ресурси витратити на виробництво гармат і не виробляти масло взагалі, або всі ресурси витратити на виробництво масла і не виробляти гармати. Та насправді існуватиме такий варіант, за яким частина ресурсів буде витрачена на виробництво масла, а частина - на виробництво гармат. Нехай шкала виробничих можливостей створення гармат та масла в цій країні має такий вигляд.

Таблиця 1.

**Шкала виробничих можливостей гармат та масла
(приклад)**

Варіанти	Гармати, тис. шт.	Масло, тис. тонн
A	15	0
B	14	1
C	12	2
D	9	3
E	5	4
F	0	5

За шкалою виробничих можливостей можна побудувати графік і розмістити дані про виробництво гармат на вертикальній осі координат, а виробництво вершкового масла - на горизонтальній. Кожна точка на кривій виробничих можливостей (наприклад, точки A, B, C, D, E, F) показує нам певний максимальний обсяг виробництва двох продуктів - в нашому прикладі гармат та масла - за умов повної зайнятості та повного обсягу виробництва. Так, точка A показує, що країна може виробити 15 тис. шт. гармат, але при цьому всі ресурси будуть задіяні і виробництво масла стане неможливим. Відповідно, точка B показує, що за умов виробництва 14 тисяч гармат ресурси, які залишилися, дозволять виробити ще 1 тону вершкового

масла. Кожна точка на КВМ - це певний максимальний обсяг виробництва двох продуктів за умов повної зайнятості і повного обсягу виробництва. Суспільство примушене визначати, яку комбінацію виробництва цих продуктів воно бажає. Обмеженість ресурсів не дозволяє досягти будь-якої комбінації виробництва двох товарів поза КВМ, наприклад, у точці N. Виробництво в точці N привабливе, але неможливе на цій ресурсно-технологічній базі. Можливо, в майбутньому, коли нові технології дозволять із тих самих ресурсів виробляти більше продукції і відбудеться зсув кривої виробничих можливостей праворуч вгору, тоді точка N опиниться на новій кривій виробничих можливостей і це означатиме цілком реальний варіант виробництва для країни. Зсув кривої КВМ праворуч вгору може відбутися і за рахунок використання нових ресурсів, наприклад, придбаних країною за кордоном.

Будь-яка комбінація виробництва у внутрішній частині КВМ (точка M) можлива, але свідчить про неефективне використання ресурсів - неповне навантаження виробничих потужностей, безробіття тощо.

Будь-яка комбінація виробництва двох товарів на КВМ - варіанти вибору суспільства; здійснюючи вибір, економіка повної зайнятості повинна втратити частину одного виду продукту, щоб отримати більше іншого продукту.

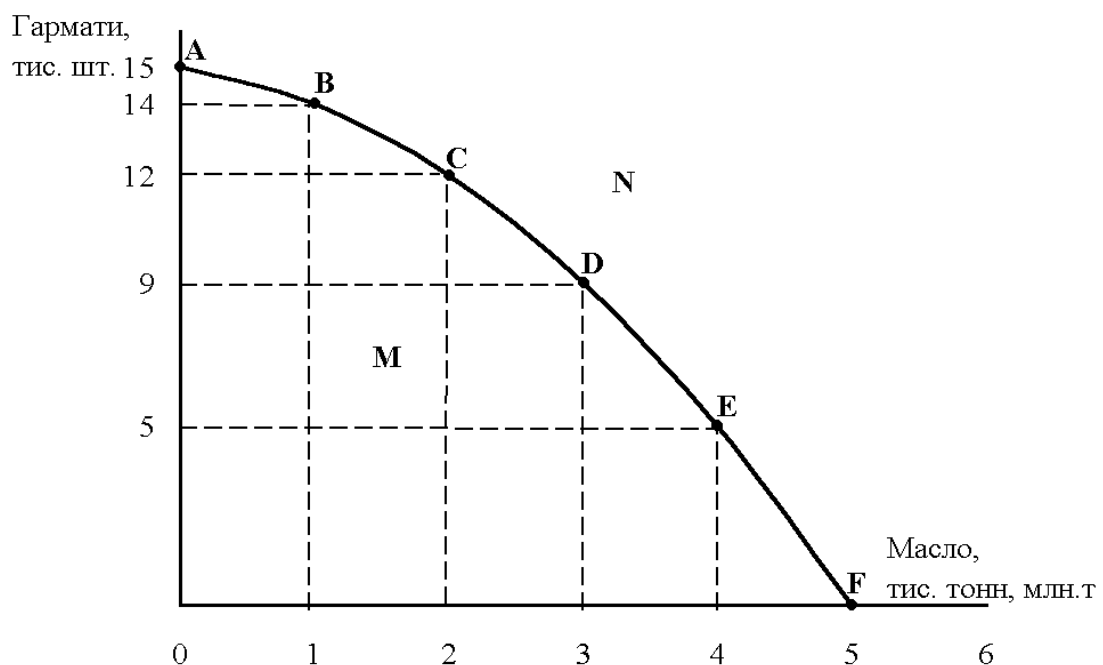

Рисунок 1. Крива виробничих можливостей для країни, що виробляє гармати і масло

КВМ має опуклу конфігурацію. Ця опуклість пояснюється тим, що якісь ресурси можуть використовуватися продуктивніше під час виробництва

одного товару (в нашому прикладі - гармат), інші – під час виробництва іншого товару (в нашому прикладі — вершкового масла). Під час руху вздовж кривої виробничих можливостей праворуч вниз, змінюючи тим самим структуру виробництва на користь збільшення вершкового масла, доводиться дедалі більше залучати порівняно малоефективні для його виробництва ресурси. Тому кожна додаткова одиниця випуску вершкового масла вимагатиме подальшого скорочення виробництва гармат. Із наближенням до однієї осі координат нахил кривої (щодо даної осі) зростатиме, тобто збільшуватиметься альтернативна вартість. У цьому й виявляється дія закону збільшення альтернативної вартості. **Закон збільшення альтернативної вартості показує, що під час заміни виробництва одного блага (А) виробництвом іншого блага (В), за умов повного використання наявних ресурсів, альтернативні вартості виробництва кожної додаткової одиниці блага А зростатимуть.** Так, в нашому прикладі, альтернативна вартість збільшення виробництва вершкового масла з 1 тонни до 2 тонн дорівнює відмові від виробництва 2 тисяч гармат (перехід з точки В до точки С; $14 - 12 = 2$).

Збільшення виробництва вершкового масла з 2 тонн до 3 тонн означає відмову від виробництва вже 3 тисяч гармат (перехід з точки С до точки D; $12 - 9 = 3$).

Таким чином, крива виробничих можливостей характеризує наступні економічні положення:

- Неможлива жодна комбінація виробництва товарів, яка описується точками, розташованими із зовнішнього боку КВМ.

- Вибір із різних комбінацій виробництва товарів можливий тільки з тих варіантів, які описуються точками, що розміщені на кривій або всередині неї.

- Спадний нахил кривої ілюструє поняття альтернативної вартості.

- Опуклість кривої демонструє збільшення альтернативної вартості.

Висновки:

- Обмеженість ресурсів примушує робити вибір способу використання цих ресурсів для задоволення потреб. Економіка - це наука про вибір в умовах обмеженості ресурсів.

- Обмеженість ресурсів вимагає прийняття рішення щодо вибору способу їх використання як на індивідуальному рівні, так і на рівні державної політики.

- Альтернативна вартість (вартість втраченої можливості) — це є

вартість найкращої (після обраної) альтернативи, від якої треба відмовитися через здійснений вибір іншої альтернативи. Оцінка вибору та альтернативної вартості є суб'єктивною.

- Усі економічні рішення повинні враховувати альтернативну вартість.
- Крива виробничих можливостей (КВМ) - сукупність різних варіантів комбінацій виробництва двох товарів при повному використанні наявних ресурсів. Економіка повної зайнятості і повного обсягу виробництва вимушена жертвувати випуском одних видів товарів та послуг, щоб досягти збільшення виробництва інших.

Практикум

Тести:

1. Чому економічна теорія стверджує, що в економіці люди постійно роблять вибір?

- A. Щоб краще задовольнити свої потреби і не розгубитись у різноманітному світі товарів;
- B. Люди мають різні смаки;
- C. Тому, що потреби безмежні, а ресурси обмежені;
- D. Щоб жити не гірше, ніж інші.

2. Яке з тверджень не відноситься до розкриття сутності альтернативної вартості:

- A. Людина має альтернативні витрати, коли її уявлення про економіку не співпадають з реальними економічними процесами;
- B. Вибір чогось одного при обмеженості ресурсів означає відмову від чогось іншого;
- C. Відмова від використання ресурсів в іншому напрямку і є вартістю втрачених можливостей;
- D. Ціна вибору - це цінність товару (послуги), від якого (якої) відмовились, коли здійснювали вибір.

3. Альтернативні витрати на будівництво нової автостради - це є:

- A. Інші товари та послуги, від яких треба відмовитись на користь будівництва автостради;
- B. Кошти на будівництво автостради у цінах цього року;
- C. Сума річного податку, який повинна сплатити фірма, що будує автостраду;
- D. Гроші на заробітну плату всіх працівників фірми, що будує автостраду.

4. Після закінчення коледжу Олег Білик може піти працювати оператором персонального комп'ютера у фірму і отримувати заробітну плату 2400 грн. на рік. Він може також вступити до приватного університету і заплатити за рік навчання 1600 грн. Якою буде альтернативна вартість навчання Олега в університеті в наступному році, якщо він вирішить піти вчитися?

- A. 0;
- B. 1600 грн.;
- C. 2400 грн.;
- D. 4000 грн.

5. Які події повинні мати місце, щоб відбувся зсув КВМ економіки країни?

- A. Підвищення рівня народжуваності в країні;
- B. Вдосконалення технології виробництва;
- C. Припинення інфляції;
- D. Зменшення обсягів виробництва одних товарів на користь збільшення обсягів виробництва інших товарів.

6. Стан випуску товарів у країні позначено певною точкою В на КВМ. Якщо ресурси праці будуть використані не повністю, тобто виникне безробіття, тоді:

- A. Точка В переміститься з КВМ усередину;
- B. Точка В переміститься поза межі КВМ;
- C. Точка В залишиться на своєму місці;
- D. Точка В переміститься по КВМ вниз.

7. Альтернативна вартість вимірюється:

- A. Урядом України;
- B. За допомогою індексу споживчих цін;
- C. Ціною придбаного продукту;
- D. Тим, чим треба пожертвувати для придбання товару або послуги.

8. Майже 100 років тому відомий вчений запропонував теорію, яка пов'язує економічні кризи з плямами на Сонці. Ця теорія - приклад:

- A. Альтернативної вартості в дії;
- B. Кривої виробничих можливостей;
- C. Виробничих ресурсів;
- D. Економічної моделі.

9. Що Ви вважаєте раціональним вибором?

- A. Вибір, який Ви зробили після всебічного обмірковування;
- B. Вибір, який Ви зробили за допомогою математичних розрахунків, комп'ютерного моделювання;
- C. Вибір, внаслідок якого Ви досягли своєї мети;
- D. Вибір, внаслідок якого Ви втрачаєте менше у порівнянні з тим, що отримуєте.

10. Якщо економічні ресурси країни використовуються повністю, то збільшення виробництва одного з продуктів можливо тільки за умов:

- A. Загального зниження цін;
- B. Зменшення виробництва іншого продукту;
- C. Збільшення виробництва в приватному секторі, а не на державних підприємствах;
- D. Неможливо взагалі.

11. Учні треба підготуватися до тестування з основ економіки та математики. Існують два варіанти розподілу оцінок за 100-бальною шкалою

Альтернативи	Бали з основ економіки	Бали з математики
A	83	68
B	70	72

Альтернативні витрати підвищення оцінки з математики з 68 до 72 балів дорівнюють:

- A. 70 балів;
- B. 4 бали;
- C. 83 бали;
- D. 13 балів.

12. Що є альтернативною вартістю придбання будь-якого товару:

- A. Час, який Ви витрачаєте, щоб вирішити, що купити;
- B. Найкраща з втрачених можливостей;
- C. Гроші, які залишилися у Вас після того, як Ви щось придбали;
- D. Кількість грошей, які Ви сплачуєте за що-небудь.

13. Виберіть з наведених нижче найбільш повне та конкретне визначення предмету економіки:

- A. Економіка вивчає гроші, банківську систему, капітал;
- B. Економіка вивчає змінні величини, динаміка яких впливає на стан

- народного господарства (ціни, виробництво, зайнятість);
- C. Економіка вивчає, як суспільство використовує обмежені ресурси, необхідні для виробництва різних товарів з метою задоволення потреб його членів;
- D. Економіка вивчає діяльність, яка включає виробництво та обмін товарами.

Відповіді до практикуму

Тести:

1.C; 2.A; 3.A; 4.D; 5.B; 6.A; 7.D; 8.D; 9.D; 10.B; 11.D.; 12.B; 13.C.

Глава 4. Виробництво та ефективність

1. Виробництво. Ефективність економіки.
2. Продуктивність праці та основні методи її розрахунку.

1. Виробництво. Ефективність економіки

Економіка вивчає шляхи найкращого використання ресурсів. Оскільки виробничі ресурси обмежені, то неможливо задовольнити наші безмежні потреби. Єдине, чого можна досягти, - це використати ресурси таким чином, щоб задовольнити потреби найповніше.

Економіка - це наука про ефективність, а саме про ефективність використання обмежених ресурсів. Суспільство хоче використовувати свої обмежені ресурси ефективно; воно хоче отримувати максимальний обсяг корисних товарів і послуг з наявних ресурсів.

Ефективне використання ресурсів здійснюється в процесі виробництва товарів та послуг.

Виробництво - це цілеспрямована діяльність людей, що має на меті задоволення їхніх потреб. У цьому процесі взаємодіють основні фактори виробництва - праця, капітал, земля, підприємницькі здібності. Результатом виробництва є створення матеріальних і нематеріальних благ, що задовольняють людські потреби.

Поняття "виробництво" знаходить свій прояв в словосполученні "суспільне виробництво".

Процес виробництва здійснюється не ізольованими суб'єктами господарювання, а в суспільстві, в системі суспільного поділу праці. Навіть окремих ремісник чи фермер, вважаючи, що він діє цілком незалежно, насправді пов'язаний тисячами господарських ланцюжків з іншими людьми. Навіть метод Робінзонади, коли розглядається економічна діяльність окремої людини (один із широко застосовуваних методів дослідження в економічній теорії), що живе на незаселеному острові, не суперечить твердженню про суспільний характер виробництва. Робінзонада допомагає краще усвідомити механізм раціональної економічної поведінки окремої людини, але цей механізм не перестає діяти, якщо від моделі Робінзона ми переходимо до реалій суспільного виробництва.

Структура виробництва. Виробництво може бути структуроване по-різному. Важливим підходом є його розгляд з точки зору поділу на **матеріальне та нематеріальне.**

Матеріальне виробництво охоплює ті підприємства й галузі, що виробляють матеріальні блага (промисловість, сільське господарство, будівництво), а також ті, що виробляють матеріальні послуги (транспорт, торгівля, комунальне господарство, побутове обслуговування, ремонт і пошиття одягу, прання, хімічне чищення та ін.).

Нематеріальне виробництво охоплює галузі, в яких створюються нематеріальні блага (духовні та інші цінності), а також надаються нематеріальні послуги (охорона здоров'я, освіта, наукове консультування тощо).

Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг складає **сферу послуг.**

Крім поділу на матеріальне та нематеріальне існує **поділ виробництва на первинне, вторинне та третинне.** Такий підхід не означає, що якійсь сфері надаються переваги. Він лише підкреслює характер зв'язку між сферами. Наведена класифікація свідчить про те, що одні види виробничої діяльності є похідними від інших.

1. Первинне виробництво ґрунтується на безпосередньому привласненні того, що дає людині природа. До первинного виробництва належить сільське господарство (землеробство та тваринництво), гірничовидобувна промисловість, золотовидобувні виробництва, лісництво, рибальство.

2. Вторинне виробництво ґрунтується на первинному і є похідним від нього. Воно охоплює всі галузі обробної промисловості, що

створюють засоби виробництва та продукти споживання, а також будівництво.

3. Третинне виробництво, що є похідним від первинного та вторинного, - це створення різноманітних послуг. Останні поділяються на такі, що обслуговують виробництво, та на особисті.

Сукупність галузей, що обслуговують виробництво, становить виробничу інфраструктуру. Це - транспорт, зв'язок, торгівля, фінансово-кредитна сфера, інформація, реклама, лізинг, консультації з управління.

Послуги виробничого характеру надають, наприклад, оптовий та роздрібний торгівець, банкір, страховий та рекламний агент, брокер, водій, зв'язківець.

Соціальна інфраструктура охоплює ті галузі, які безпосередньо впливають на стан і розвиток окремих людей, надаючи їм нематеріальні форми багатства, та задовольняють соціальні потреби. Це - охорона здоров'я, фізична культура, освіта, житлово-комунальне і побутове обслуговування, пасажирський транспорт і зв'язок, культура і мистецтво тощо. Отже, в соціальній інфраструктурі створюються соціальні послуги.

Ефективність - це ключова категорія економічної науки. Сутність економічного прогресу полягає в досягненні більш високої ефективності виробництва, а сама ефективність є основним, узагальнюючим критерієм економічного прогресу.

В найбільш загальному розумінні, ефективність - це відношення отриманого у виробництві результату (продукту) до сукупних витрат виробничих ресурсів. Чим вище результат (обсяг продукту) і чим нижче витрати ресурсів на його отримання, тим вище ефективність і навпаки. Тому зростання ефективності означає отримання високих кінцевих результатів виробництва (продукту) на одиницю витрачених ресурсів.

На макрорівні ефективність економіки вимірюється як відношення обсягу реального ВВП до сукупних витрат ресурсів на його виробництво.

На мікрорівні ефективність виробництва вимірюється як відношення обсягу виробленої фірмою товарної продукції до сукупних витрат ресурсів.

Загальною основою підвищення ефективності виробництва є науково-технічний прогрес. Застосування нової, більш продуктивної техніки, технології, раціональної організації виробництва забезпечує збільшення обсягів виробництва продукції на одиницю витрачених ресурсів.

Як зазначалося, обмеженість ресурсів потребує їх ефективного використання. Ефективне функціонування економіки можливо при наявності

двох головних умов: забезпечення повної зайнятості ресурсів і повного обсягу виробництва. Ці умови і є загальними критеріями ефективного використання ресурсів.

Повна зайнятість означає використання у виробництві всіх придатних економічних ресурсів: засобів виробництва, природних та трудових ресурсів з метою отримання максимально можливого обсягу виробництва товарів та послуг (ВВП).

При повній зайнятості досягається максимально можливий або потенціальний обсяг виробництва ВВП.

При неповній зайнятості ресурсів фактичний обсяг ВВП менше потенційного ВВП.

$$\text{ВВП}_{\text{ФАКТ.}} < \text{ВВП}_{\text{ПОТ.}}$$

Повний обсяг виробництва означає, що виробничі ресурси використовуються в такій комбінації і на такій технологічній основі, що забезпечує досягнення максимального кінцевого результату (ефекту).

Якщо ресурси задіяні і використовуються повністю на незмінній технологічній основі, то неможливо одночасно збільшити виробництво однієї продукції без зменшення виробництва іншої. Якщо ж стає можливим одночасне збільшення виробництва обох видів продукції, то це означає, що наявні ресурси використовуються неефективно, тобто має місце неповна зайнятість ресурсів та неповний обсяг виробництва. Тому необхідно вишукувати невикористані резерви підвищення ефективності.

Ефективність економіки може бути проілюстрована графічно на кривій виробничих можливостей, кожна точка на якій показує певний максимальний обсяг виробництва будь-яких двох товарів при досягненні повної зайнятості і повного обсягу виробництва. Таким чином, межа виробничих можливостей відображає можливий вибір суспільства. Наявні ресурси використовуються найбільш ефективно, якщо збільшення виробництва одного товару можливо тільки за рахунок зменшення виробництва іншого. Тому ефективна економіка — це економіка, що перебуває на межі виробничих можливостей.

2.Продуктивність праці та основні методи її розрахунку

Продуктивність - це кількість продукції (товарів і послуг), виробленої на одиницю витрачених виробничих ресурсів. Зростання продуктивності

означає виробництво більшої кількості товарів і послуг з незмінної кількості ресурсів або виробництво тієї ж кількості товарів і послуг з меншої кількості ресурсів, або комбінацію цих двох можливостей.

Хоча продуктивність часто вимірюють або ототожнюють лише з продуктивністю праці, але точніший підхід до джерел продуктивності враховує вплив всіх факторів виробництва. Є три основні способи збільшення продуктивності: (1) спеціалізація і поділ праці; (2) інвестиції в капітальні блага; і (3) інвестиції в людський капітал. Всі ці три способи часто взаємодіють з науково-технічним прогресом, що веде до більш ефективних виробничих технологій і до створення більшої кількості товарів і послуг. Інколи продуктивність може збільшуватися за рахунок інших засобів, наприклад, реорганізації виробничого процесу або передислокації виробництва.

Підвищення продуктивності допомагає зменшити обмеженість ресурсів, але не усуває її повністю. Більше того, саме збільшення продуктивності має свою власну альтернативну вартість, оскільки ресурси, що використовуються для збільшення продуктивності, не можуть використовуватися ще раз. Отже, від зростання продуктивності є як вигоди, так і втрати.

Розглянемо детальніше основні способи підвищення продуктивності.

Спеціалізація і поділ праці. Поняття **поділу праці** тісно пов'язане зі спеціалізацією, але воно звичайно стосується тих процесів, в яких робітники виконують одну або декілька виробничих операцій по створенню продукту, як, наприклад, працюючи на конвейерній лінії. Стосовно праці, поняття спеціалізації зазвичай застосовують щодо професії людини, яка має спеціальну підготовку, наприклад, теслярі, електрики, програмісти, вчителі математики, землевпорядники, хірурги-офтальмологи.

Спеціалізація праці людей заснована на принципах, вироблених людьми за довгі століття розвитку господарства. Найважливішими з них є:

1. Свідомий поділ праці між людьми;
2. Навчання людей новим професіям і навичкам;
3. Можливість гнучкої зміни сфери діяльності в залежності від потреб суспільства.

Поява та поглиблення спеціалізації праці пояснюється декількома причинами.

По-перше, усі люди від природи різні, наділені різними здібностями. Тому вони неоднаково пристосовані до виконання тих чи інших видів робіт. Спеціалізація дозволяє кожній людині знаходити ту сферу діяльності, той вид

робіт, ту професію, де її особливості виявляються найбільш повно, а праця буде найменш важкою.

По-друге, спеціалізація дозволяє людям досягати усе більшого вміння в здійсненні обраної для себе діяльності. А це дає можливість виготовляти блага чи надавати послуги з більш високим рівнем якості.

По-третьє, ріст вміння дозволяє людям витратити на виготовлення благ усе меншу кількість часу й уникати його втрат при переключенні з одного виду робіт на іншій.

Інакше кажучи, спеціалізація виявилася головним способом підвищення **продуктивності** всіх ресурсів (факторів виробництва), які використовуються для виробництва потрібних економічних благ і, насамперед, того ресурсу, що ми називаємо працею.

Інвестиції в капітальні блага. Інвестиції в капітальні блага мають місце в тих випадках, коли заощадження застосовуються для збільшення виробничих можливостей економіки шляхом фінансування будівництва нових фабрик, інвестицій в устаткування, в засоби зв'язку тощо. **Заощадження** утворюються, якщо люди, підприємства і економіка в цілому не споживають повністю весь поточний дохід (або всю вироблену продукцію). Заощадження представляють собою ту частину доходу, яка не була витрачена. Цей невитрачений дохід, в основному, вкладається у фінансові інститути, такі як банки та ощадно-позичкові асоціації, які, в свою чергу, надають позики тим, хто бажає купити капітальні блага або інші ресурси.

Процес заощаджень та інвестицій - це, практично, переведення виробничих ресурсів з виробництва товарів і послуг для поточного споживання на створення сучасних високотехнологічних капітальних благ, які в свою чергу можуть розширювати виробництво і підвищувати продуктивність людських і природних ресурсів. Наприклад, робітники, використовуючи сучасне досконале устаткування і сучасні засоби транспортування, можуть заготовити більше лісу і поставити більше деревини, ніж за допомогою ручних пил та кінної тяги.

Придбання капітальних благ часто вимагає великої кількості грошей; ці блага використовуються протягом тривалого часу. Тому інвестиції у капітальні блага часто пов'язані з ризиком і несуть в собі альтернативну вартість інших способів вкладення затрачених на них грошей. Наприклад, з появою більш досконалої технології або при зміні ринкової кон'юнктури устаткування може застаріти ще до того, як воно окупить себе настільки, щоб

ті, хто вклав у нього кошти, могли повернути собі ці гроші. Отже, всі підприємці, що інвестують у капітальні блага, повинні заздалегідь передбачити отримання доходів, які були б достатні для того, щоб виправдати можливий ризик.

Інвестиції в людський капітал. Інвестиції в людський капітал мають місце в тих випадках, коли здоров'я, освіта і професійна підготовка населення поліпшуються внаслідок зусиль приватних осіб, ділових кіл або діяльності уряду. Добре здоров'я, добра освіта та відповідна професійна підготовка - все це вносить вклад у продуктивність людської праці. Проте інвестиції в людський капітал, як і інвестиції в капітальні блага, також містять елементи ризику. Люди, що вклали гроші або час в продовження освіти та отримання ліпшої професійної підготовки, звичайно знаходять кращу роботу, продуктивність їхньої праці підвищується, їхні доходи збільшуються, вони отримують більше задоволення від праці і відпочинку, але всі ці переваги заздалегідь не гарантовані, інвестиції в освіту та професійну підготовку також містять альтернативну вартість, бо пов'язані з ними ресурси могли б мати інше застосування, Наприклад, у вартість навчання в коледжі треба включати не лише прямі витрати - плату за навчання, книги тощо, але і втрати того доходу і тієї частини продукції, що були б вироблені і отримані, якби студент працював на виробництві, а не відвідував заняття в коледжі.

Продуктивність праці - це показник, який характеризує ефективність використання трудових ресурсів та економію робочого часу в процесі виробництва товарів та послуг.

Продуктивність праці вимірюється кількістю продукції, виробленої за одиницю часу, або кількістю часу, що витрачається на виробництво одиниці продукції. Чим менше затрати праці (робочого часу) на виробництво одиниці продукції, тим вище продуктивність праці. Із зростанням продуктивності праці вартість одиниці продукції зменшується.

На мікрорівні підвищення продуктивності праці виражається у збільшенні випуску продукції в розрахунку на одного працюючого на підприємстві.

На макрорівні використовується показник „суспільна продуктивність праці”, яка визначається як відношення обсягу реального ВВП в розрахунку на одного працюючого в галузях матеріального і нематеріального виробництва.

Висновки:

• **Ефективність** - це такий стан економіки, коли збільшення виробництва одного товару можливо тільки за рахунок зменшення виробництва іншого товару.

• **Ефективність** виробництва позначається будь-якою точкою на кривій виробничих можливостей.

• **Розподільна ефективність** означає, що ресурси розподіляються між галузями і фірмами таким чином, що отримана продукція має найбажанішу для суспільства структуру.

• **Виробнича ефективність** означає, що кожний товар або послуга в цій оптимальній структурі продукції виробляється з найменшими витратами. Повний обсяг продукції означає, що виробництво "потрібних" благ (розподільна ефективність) здійснюється в "належний" спосіб (виробнича ефективність).

• **Продуктивність** - це загальний обсяг продукції, поділений на кількість вхідного фактора, затраченого на виробництво цього обсягу продукції протягом певного проміжку часу.

• **Підвищення продуктивності можна досягти трьома шляхами:**

- 1) виробляти таку ж кількість продукту з меншої кількості ресурсів;
- 2) виробляти більшу кількість продукту з такої ж кількості ресурсів або
- 3) поєднавши два попередні шляхи. Фірми повинні шукати усілякі можливості для підтримання рівня продуктивності, аби залишатися конкурентоспроможними і отримувати прибутки.

• **Продуктивність праці** - це кількість товарів і послуг, вироблених одним працівником в одиницю часу.

• **Суспільна продуктивність праці** – це відношення обсягу реального ВВП на одного працюючого в суспільному виробництві.

Задача 1

Маслозавод випускав 60 тис. кг масла на місяць за ціною 4 грн. за кілограм. Після підвищення ціни до 6 грн. за 1 кг завод став виробляти 80 тис. кг масла на місяць. На скільки відсотків збільшилась або зменшилась продуктивність праці, якщо чисельність працюючих на заводі не змінилась?

Рішення: у даній задачі не враховуються ціни, тому що їхня зміна не впливає на продуктивність праці

$$I_Q = \frac{80}{60} = 1,33.$$

Продуктивність праці зросла на: $(1,33 - 1) \times 100\% = 33\%$.

Задача 2

Обсяг виробництва певного товару збільшився з 20 тис. штук до 35 тис. штук. За цей період кількість зайнятих робітників зросла на 5%, а рівень інфляції склав 50%. Як змінилась продуктивність праці?

Рішення: необхідно звернути увагу, що рівень інфляції не враховується, тому що обсяг виробництва дається в штуках. Задача розв'язується аналогічно попередньої.

$$1) I_Q = \frac{35}{20} = 1,75.$$

$$2) I_{\text{працюючих}} = \frac{100 + 5}{100} = 1,05 \text{ (інфляція не враховується).}$$

$$3) I_{\text{продуктивності}} = \frac{1,75}{1,05} = 1,66.$$

Продуктивність праці зросла на 66%.

Задача 3

Вартість товарів та послуг, що виробляються компанією за день, зросла наприкінці року в 3 рази. Ціни за рік зросли в 2 рази, а чисельність працюючих збільшилась в 1,5 рази. Як змінилась продуктивність праці наприкінці року?

Рішення: необхідно врахувати інфляцію, тому що зміна обсягу виробництва дається у вартісному вираженні.

$$\text{Індекс продуктивності} = \frac{\text{Індекс обсягу виробництва}}{\text{Індекс численості робітників}}.$$

Індекс обсягу виробництва у вартісному вираженні = 3.

Індекс чисельності робітників = 1,5.

Індекс цін = 2.

$$\text{Індекс продуктивності} = \frac{3}{2 \times 1,5} = 1.$$

Відповідь: продуктивність праці не змінилась.

Практикум

Тести:

1. Виробництво - це:

А. Процес поєднання природних і трудових ресурсів;

В. Процес безпосереднього впливу людини на природу з метою

створення економічних благ;

C. Процес створення матеріальних благ;

D. Цілеспрямована діяльність людей по перетворенню природи.

2. Спеціалізація в розвитку суспільства призвела:

A. До зниження загального рівня потреб;

B. До підвищення продуктивності праці;

C. До того, що товару стали виробляти більше, ніж у ньому існує суспільна потреба;

D. До росту трудомісткості виробництва.

3. На уроках праці кожен учень виробляв підставки для ручок, виконуючи всі операції: вирізував з дерева, склеював, покривав лаком. Після введення спеціалізації в шкільній майстерні, імовірно за все:

A. Знизилася продуктивність праці;

B. Збільшилася зайнятість;

C. Збільшилася взаємозалежність;

D. Знизилася якість виробів.

4. Ефективність виробництва визначається:

A. Кількістю економічних благ, вироблених в суспільстві за рік;

B. Співвідношенням інвестиційних благ до споживчих благ;

C. Співвідношенням результатів та витрат ресурсів в суспільстві за рік;

D. Співвідношенням якості товарів та послуг до їх кількості.

5. Зсув кривої виробничих можливостей праворуч відбувається, коли...

A. Підприємство, що виробляло олівці та ручки, вирішило виробляти тільки ручки;

B. Продуктивність праці виробництва олівців збільшилась при незмінних інших умовах;

C. Попит на олівці зріс;

D. Підприємство стало виробляти таку кількість олівців та ручок, при якій альтернативна вартість одного олівця дорівнює 1,5 ручкам.

6. Цех м'якої іграшки збільшив об'єм виробництва у день від 100 до 117 виробів. Як змінилася річна продуктивність цеху, якщо кількість зайнятих робітників збільшилася на 17%, а ціни збільшилися на 20 %?

A. Не змінилася;

B. Зменшилася на 20%;

C. Збільшилася на 17%;

D. Скоротилася на 17%.

7. Зростання продуктивності праці на рівні підприємства означає:

A. Підвищення трудомісткості продукції;

B. Збільшення річного випуску продукції;

C. Збільшення чисельності працівників;

D. Збільшення випуску продукції на одного працюючого.

8. У шкільній майстерні виробляють закладки для книг. Відбулося збільшення випуску з 150 до 180 шт. у день, а ціна знизилася з 30 коп. до 25 коп. Продуктивність праці:

A. Не змінилася;

B. Зросла на 20%;

C. Зменшилась на 20%;

D. Зросла на 44%.

9. Суспільна продуктивність праці вимірюється:

A. Збільшення загального обсягу ВВП;

B. Відношенням обсягу реального ВВП на одного працюючого;

C. Відношенням загальної чисельності працюючих до реального ВВП;

D. Збільшенням обсягів використання матеріальних і трудових ресурсів.

10. Ефективність графічно може бути зображена:

A. Тільки точкою на кривій виробничих можливостей, яка характеризує максимальний об'єм виробництва одного товару при нульовому виробництві іншого товару;

B. Тільки точкою на кривій виробничих можливостей, яка характеризує виробництво двох товарів в однакових об'ємах;

C. Будь-якою точкою на кривій виробничих можливостей;

D. Будь-якою точкою, яка показує комбінацію виробництва двох товарів та можливість збільшення їх об'ємів за тими же ресурсами.

Відповіді до практикуму

Тести:

1.B; 2.B; 3.C; 4.C; 5.B; 6.A; 7.D; 8.B; 9.B; 10.C.

Глава 5. Основні питання економіки. Економічні системи

1. Основні питання економічної організації виробництва.
2. Типи економічних систем.
3. Відносини власності в економічній системі.

1. Основні питання економічної організації виробництва

Вирішуючи проблему вибору в світі обмежених ресурсів, економічні суб'єкти повинні завжди вирішувати три основні, фундаментальні питання економічної організації виробництва:

1. **Що виробляти** – які товари слід виробляти, в якій кількості. Фактично це означає розподіл ресурсів, визначення структури економіки, вибір пріоритетів економічного розвитку.

2. **Як виробляти** – за допомогою яких ресурсів та яких технологій будуть вироблені економічні блага.

3. **Для кого виробляти** – хто стане споживачем вироблених благ, чи буде їм забезпечено збут і тим самим відшкодування витрачених на виробництво ресурсів.

Ці основні питання організації виробництва постійно стоять як перед кожним окремим виробником (фірмою), так і перед економікою в цілому. Вони безперервно відтворюються як на мікро-, так і на макрорівні.

Названі фундаментальні питання економіки є загальними (універсальними) для всіх економічних систем, але в кожній з них вони вирішуються по-різному. Кожна система має свій, специфічний механізм координації і управління економічною діяльністю суб'єктів господарювання.

Як же відбувається процес координації в різних економічних системах?

2. Типи економічних систем

Економічні системи (economic systems) - це сукупність взаємозалежних економічних елементів, що утворюють визначену цілісність, економічну структуру суспільства; єдність відносин, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ.

Економічні системи відрізняються за способом вирішення головних питань: **що виробляти? як виробляти? для кого виробляти?**, а також за принципом того, хто несе **трансакційні витрати**. Історично можна виділити

в "чистому" вигляді наступні економічні системи: **традиційну, ринкову, командну**. Але у сучасному світі існує **змішана економічна система**, яка з'єднує в собі риси традиційної, ринкової, командної.

Традиційна економіка. Методи і техніка виробництва, обмін, розподіл доходів ґрунтуються тут на освячених часом звичаях і традиціях. Спадковість і касти диктують економічні ролі індивідів, чітко простежується соціоекономічний застій. Технічний прогрес і впровадження нововведень різко обмежені, бо вони суперечать традиціям і загрожують стабільності суспільного ладу. Економічна діяльність вторинна порівняно з релігійними і культурними цінностями.

Ринкова економіка (market economy) характеризується як система, яка заснована на приватній власності, свободі вибору і конкуренції, вона спирається на особисті інтереси, обмежує роль уряду.

У процесі історичного розвитку людського суспільства створюються передумови для зміцнення економічної свободи - можливості індивіда реалізувати свої інтереси і здібності шляхом активної діяльності у виробництві, розподілі, обміні і споживанні економічних благ.

Об'єктивні і суб'єктивні передумови для цього виникають після ліквідації усіх форм особистої залежності. Важливу роль у цьому зіграв розвиток ринкової економіки. Ринкова економіка гарантує насамперед волю споживача, що виражається у волі споживчого вибору на ринку товарів і послуг. Добровільний, без примусу обмін стає необхідною умовою суверенітету споживача. Кожен самостійно розподіляє свої ресурси у відповідності зі своїми інтересами і при бажанні може самостійно організовувати процес виробництва товарів і послуг у тих масштабах, що дозволяють його здібності і наявний капітал. Це означає, що існує свобода підприємництва. Індивід сам визначає, що, як і для кого робити, де, як, кому, скільки і за якою ціною реалізовувати зроблену продукцію, яким чином і на що витратити отриманий виторг. Тому економічна воля припускає економічну відповідальність і спирається на неї.

Особистий інтерес виступає головним мотивом і головною рушійною силою економіки. Для споживачів цим інтересом є максимізація корисності, для виробників - максимізація прибутку. Свобода вибору стає основою конкуренції.

Основу ринкової економіки складає приватна **власність**. Вона є гарантією дотримання добровільно підписаних контрактів і невторчання третіх сторін. **Економічна свобода** - фундамент і складова частина свобод

цивільного суспільства. Вона виступає насамперед як необхідний засіб досягнення політичної свободи; у свою чергу, політична свобода є гарантом економічної свободи. У вільному суспільстві індивід може відстоювати й активно пропагувати будь-які, у тому числі радикальні, зміни в соціальній структурі, звичайно за умови, що його агітація не виливається в застосування насильницьких дій стосовно інших громадян. Для пропаганди нових ідей необхідно лише подбати про те, щоб їхня публікація мала комерційний успіх.

Класична ринкова економіка виходить з обмеженої ролі державного втручання в економіку. Уряд необхідний лише як орган, що визначає правила ринкової гри і стежить за виконанням цих правил.

На противагу ринкової **командна економіка** (command economy) описується як система, у якій домінує суспільна (державна) власність на засоби виробництва, колективне прийняття економічних рішень, централізоване керівництво економікою за допомогою державного планування.

Характерною рисою командної економіки є монополізм виробництва, що в остаточному підсумку гальмує науково-технічний прогрес. Державне регулювання цін, монополізм виробництва, гальмування технічного прогресу закономірно породжують економіку дефіциту. Парадокс полягає в тому, що дефіцит виникає в умовах загальної зайнятості і майже повного завантаження виробничих потужностей. Гіперцентралізм закономірно сприяє розбуханню бюрократичного апарату. Основою його росту була монополізація ролі держави в ієрархічному поділі праці. Адміністративно-командна система - це своєрідна, ідеологізована форма бюрократизму. Для неї характерне зрощування законодавчої і виконавчої, військової і цивільної, адміністративної і судової влади, злиття партійного і державного апарату.

Змішана економіка. Під змішаною економікою (mixed economy) мається на увазі тип суспільства, що синтезує елементи перших двох систем, тобто механізм ринку доповнюється активною діяльністю держави.

Уряд відіграє активну роль в економіці, сприяючи її економічній стабільності і зростанню, забезпечуючи її деякими товарами і послугами, які виробляються в недостатній кількості або взагалі не виробляються ринковою системою, модифікуючи розподіл доходів.

Перехідна економіка як система. Перехід від однієї економічної системи до іншої породжує особливий, перехідний стан економіки. Такий стан економіки може існувати в одній чи декількох країнах і навіть у глобальному масштабі. Перехід від однієї економічної системи до іншої

ніколи не представляв миттєвого стрибка. Це дуже тривалий процес, що у минулому вимірявся сторіччями, а останнім часом - десятиріччями. Наприклад, перехід від традиційної системи до ринкової економіки вільної конкуренції зайняв у Західній Європі кінець XVIII - першу половину XIX ст. В Україні такий перехідний стан економіки був характерний для періоду 1861 - 1913 рр.

Наприкінці XX століття почався масовий перехід декількох десятків країн від адміністративно-командної до ринкової економіки. Тому на даному етапі перехідною ми вважаємо економіку, де відносини, засновані на адміністративно-командних принципах, будуть замінюватися ринковими механізмами.

Економіці перехідного типу властиві деякі специфічні риси. Вихідною точкою є криза і наступна трансформація економічних відносин колишньої системи, а також виникнення нових відносин, властивих системі, що народжується. Старі і нові відносини взаємодіють у рамках перехідної системи.

У перехідній системі виникають і функціонують особливі перехідні економічні форми, що вказують на напрямок руху до нової системи. До їхнього числа можна віднести частково приватизовані підприємства в сучасній Україні, що втілюють перехід від державної власності до приватної.

Для перехідної економіки також характерні інтенсивний розвиток нових форм паралельно зі спадом і поступовим зникненням старих економічних відносин. Так, швидкий ріст приватного сектору при переході від адміністративно-командної до ринкової економіки супроводжувався трансформацією державних підприємств у фірми, що діють за правилами ринкового господарства.

Перехідні процеси по-різному протікають у країнах східної і західної цивілізації. По-перше, зберігається вирішальна роль держави в економіці при порівняно слабких позиціях приватних власників і сильних зрівняльних тенденціях. По-друге, при ослабленні регулюючих функцій держави переважає приватнопідприємницька ініціатива, одночасно різко підсилюється соціальне розшарування. Україна знаходиться на стику західного і східного типів цивілізації, що багато в чому визначає характер ринкової економіки, що формується в ній.

Спочатку переважала точка зору, що перехід від адміністративно-командної економіки до ринкової займе роки. Але тепер стає ясно, що цей

процес розтягнеться на десятиліття. Тому нам необхідно приділити увагу закономірностям і специфіці перехідної економіки.

Необхідність переходу від адміністративно-командної економіки до ринкової обумовлена наростаючою неієднатністю нетоварної економіки в міру вичерпання екстенсивних факторів економічного росту. Адміністративно-командна система має два істотних недоліки. Перший - це її негнучкість, повільна адаптація до змін. Другий недолік - це вкрай низька продуктивність унаслідок тотального придушення господарської ініціативи.

3. Відносини власності в економічній системі

Вивчення проблем власності дозволяє з'ясувати три головних соціально-економічних питання:

1. Хто (які суб'єкти господарювання) має економічну владу - привласнює фактори і результати виробництва?

2. Які економічні зв'язки сприяють кращому використанню виробничих ресурсів?

3. Кому дістаються доходи від господарської діяльності?

Власність економічно реалізується, якщо вона приносить дохід її власнику. Такий дохід являє собою весь знову створений продукт чи його частину, що отриманий завдяки застосуванню праці і засобів виробництва. Це може бути, скажімо, прибуток, різного роду платежі.

Система економічних відносин власності охоплює - від початку до кінця - весь господарський процес. Вона пронизує і складає серцевину усіх відносин між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання благ і послуг.

Цілком очевидно, що вся система відносин власності породжує у людей економічні (матеріальні, майнові) інтереси. Головний серед них, безумовно, полягає в тому, щоб усіляко примножувати блага, що знаходяться у власності, з метою кращого задоволення потреб. Так, через інтереси, власність визначає спрямованість і характер господарської поведінки людей.

Важливо розрізнити **право власності і відношення власності, Право власності** — це право контролювати використання визначених ресурсів і розподіляти виникаючі при цьому витрати і вигоди. Тим самим права власності розмежовують, що і кому належить, як буде відбуватися зміна власника, визначаючи свободу вибору людей, що переслідують свої інтереси.

При визначенні власності в юридичному змісті виявляється сукупність речей (об'єкт власності), що належать власнику (суб'єкту). Самі власники (суб'єкти) підрозділяються на два види:

фізична особа - людина як суб'єкт цивільних (майнових) прав і обов'язків;

юридична особа - організація (об'єднання осіб, підприємство, установа), що є суб'єктом цивільних прав і обов'язків. Це соціальне (колективне) утворення вступає в господарські зв'язки від свого імені як самостійна цілісна одиниця.

Право власності виражає відношення людини до речі "як до своєї" чи "як до чужої", тобто будується за формулою:

Суб'єкт → Об'єкт.

Однак у цьому трактуванні немає відповіді на питання: відкіля береться право власності і як воно реалізується? Відповідь міститься в розгляді власності як економічних відносин між людьми.

Відносини власності - це відносини між людьми з приводу речей, що виражаються формулою:

**Суб'єкт ↔ Суб'єкт
Об'єкт**

Але які ж відносини з приводу речей виражає власність? Це відносини присвоєння благ, у тому числі факторів виробництва, і відносини відчуження благ.

Після того, як держава законодавчо врегулює майнові відносини між зазначеними особами, вони наділяються правом власності. Це право включає повноваження власника володіти, користуватися і розпоряджатися майном.

Володіння – це фізичне володіння річчю, економічним благом. Це право власника охороняється законом. Законне володіння майном завжди має правову підставу (закон, договір, адміністративний акт).

Користування – полягає в праві продуктивно споживати благо, для одержання доходу чи особисто споживати його для задоволення власних потреб і інтересів, в залежності від його призначення. Припустимо, що можливо використовувати автомобіль для перевезення людей і вантажів в процесі виробництва, чи користуватися автомобілем для поїздок своєї родини на відпочинок. Власник може передавати своє майно в користування іншим особам на якийсь час і на визначених умовах. Права користування визначаються законом чи іншою правовою підставою (наприклад, заповітом).

Розпорядження – право змінювати присвоєнність (приналежність) майна. Воно здійснюється найчастіше шляхом укладання різних угод (купівлі-продажу, обміну однієї речі на іншу, дарування і т.д.).

Зазначені права власника можуть бути тимчасово обмежені з його ініціативи. Так, людина, що здала в оренду річ іншій особі, позбавляє себе права володіння і користування річчю на термін дії договору оренди.

У сучасних умовах у розвинених країнах держава прагне зафіксувати в нормативних документах відповідні юридичним законам економічні відносини.

Відносини власності можна представити як два полюси, на одному з яких – приватна власність, на іншому – суспільна власність. Відносини приватної власності будуються на відособленому присвоєнні факторів і результатів виробництва, суспільної – на суспільному присвоєнні. У реальній дійсності в „чистому вигляді” приватна і суспільна власність зустрічаються рідко. Існують різні варіанти переплетення рис приватного і суспільного, що втілюються в різноманітних формах власності: державній, кооперативній, пайовій, акціонерній.

Основний напрямок розвитку відносин власності в Україні на сучасному етапі – це формування багаторівневих відносин, що включають співіснування усіх форм власності. Суть сучасної реформи полягає в ліквідації монополії держави у всіх ланках системи відносин власності. Це передбачає роздержавлення власності – перетворення державної форми присвоєння в різноманітні недержавні форми господарства.

Демонополізація державної власності аж ніяк не повинна вести до повної її ліквідації, тому що, як нам відомо, у другій половині ХХ ст. загальне нероздільне майно скрізь використовується в національних інтересах.

Державний сектор національної економіки одержав "постійну прописку" у всіх західних країнах. Характерно, що в 1990 р. кінцеві витрати державних установ у валовому національному продукті склали: в Японії - 9%, Італії - 17%, Франції і Німеччині - 19%, Великобританії і США - 20 %. В орбіту державного присвоєння ввійшли, як правило, багато базових галузей промисловості (видобуток енергоносіїв, металургія й ін.), військово-промисловий комплекс, найважливіші фінансові установи (наприклад, центральні банки, що випускають гроші) і інфраструктура - виробнича (залізничний, повітряний, трубопровідний транспорт, мережа електропостачання і т. д.) і соціальна (охорона здоров'я, соціальне забезпечення і т. д.). Роздержавлення сприяє демонополізації і створенню

конкурентного середовища. Процес роздержавлення засновується на приватизації.

Співвідношення понять "роздержавлення" і "приватизація". Багато західних вчених, досліджуючи приватизацію, під об'єктом вивчення розуміють ту чи іншу сферу виробничо-господарської діяльності, у якій відповідальність за забезпечення виробництва товарів і послуг переходить від держави до приватного сектора.

Роздержавлення визначається як комплекс заходів, спрямованих на перетворення розміру, частини і принципів діяльності державного сектора. При цьому поняття приватизації одержує двояке тлумачення: у широкому змісті - це один з аспектів реформування державного сектора з абсолютним чи відносним скороченням його розміру; у вузькому змісті - це повний чи частковий перехід підприємства з державного в приватне володіння. Світова економічна думка під роздержавленням розуміє також будь-які дії, спрямовані на посилення процесів саморегулювання в економіці. Тому роздержавлення - це не тільки поява нового власника, але і лібералізація цін і ринків, стимулювання недержавного сектора, особливо малого бізнесу, комерціалізація, поширення на державні підприємства принципів керування, що існують у сфері приватного бізнесу і т. д.

Більшість авторів, розглядаючи поняття "роздержавлення економіки", звертають пильну увагу на зміни в методах впливу держави на господарські процеси, на звільнення їх від державної опіки і державного керування. Таким чином, під роздержавленням мається на увазі загальний процес зміни державної економіки економікою багатоукладною, змішаною, плюралістичною. Приватизація є стрижнем переходу від державно-бюрократичної системи господарювання, із властивою їй командною, планово-розподільною підсистемою керування, до ринкової економіки.

Загальним для всіх трактувань понять "роздержавлення" і "приватизація" є те, що вони розглядаються, по-перше, як нетотожні, по-друге, як взаємозалежні явища, по-третє, як найважливіші аспекти історичного розвитку, і по-четверте, як найбільш характерні для суспільств, що трансформуються з однієї соціально-економічної системи в іншу.

Поняття "роздержавлення" і "приватизація" співвідносяться як ціле і частина, причому зміст першого пов'язаний зі зміною системи державного керування економікою, створенням умов для розвитку ринкових відносин. Друге поняття включає здійснення роздержавлення через заміну власника майна.

Висновки:

• Економічні системи відрізняються способом розв'язання основних економічних питань: **"Що виробляти? Як виробляти? Для кого виробляти?"**. Корінні відмінності систем залежать від таких факторів: а) система ґрунтується на приватній чи на державній власності на ресурси; б) механізмом координації є ринковий механізм чи централізоване директивне планування.

• **Трансакційні витрати** пов'язані не з виробництвом безпосередньо, а із супутніми йому витратами: витратами на пошук інформації про ціни, про контрагентів господарських угод, витратами на укладання господарських угод та контролю за їх виконанням і т. ін.

• **Власність** - це відносини між людьми стосовно привласнення засобів виробництва та продуктів виробництва. Ці відносини реалізуються у правах володіння, користування й розпорядження об'єктами власності.

• **Суб'єктами власності** можуть бути фізична особа, юридична особа, держава.

• **Роздержавлення** - це система заходів, спрямованих на усунення монополії держави, скорочення державного сектора і утворення багатоукладної економіки, посилення процесів саморегулювання економіки.

• **Приватизація** - це один із заходів роздержавлення, який реалізується у передачі державної власності за плату або безкоштовно в приватну власність.

Практикум**Тести:****1. "Економічна система":**

- А. Потребує поєднання індивідуальних ринків, пов'язаних один з одним;
- В. Представляє собою конкретну систему інституціональних установ та координаційний механізм, які використовуються при вирішенні проблеми ефективного розподілу ресурсів;
- С. Потребує наявності якої-небудь центральної влади (наприклад, державної), яка координує всю економічну діяльність;
- Д. Представляє собою схему, яка дозволяє фірмі одержувати гроші за рахунок діяльності інших фірм.

2. Основними перевагами ринкової економіки є:

- А. Забезпечення ефективного розподілу ресурсів та економічної свободи;
- В. Рівномірний розподіл особистих доходів і забезпечення повної зайнятості;

С. Забезпечення стабільності цін і справедливого розподілу особистих доходів;

Д. Ліквідація дискримінації і зведення до мінімуму забруднення навколишнього середовища.

3. Чітке визначення прав власності важливе тому, що воно сприяє:

А. Інвестуванню та виробництву;

В. Розподілу обмежених ресурсів;

С. Обміну;

Д. Всьому переліченому вище.

4. Критеріями розмежування типів економічних систем є:

А. Рівень добробуту членів суспільства;

В. Тип координації та управління економічними діями суб'єктів;

С. Форма власності на ресурси;

Д. Вірні відповіді В і С.

5. Якою є економічна система сучасної України:

А. Ринкова економіка;

В. Командна економіка;

С. Перехідна економіка;

Д. Традиційна економіка.

6. Головні проблеми економіки: Що? Як? Для кого виробляти?:

А. Не існують у країнах з ринковою економікою;

В. Не вирішуються у країнах з командною економікою;

С. Цілковиті вирішені урядом України;

Д. Існують у всіх країнах і будуть існувати доти, поки існує обмеженість ресурсів.

7. Командна економіка припускає:

А. Поєднання конкуренції з плануванням;

В. Свободу вибору підприємницької діяльності;

С. Директивність планів;

Д. Вплив на економіку традицій, релігії.

8. Яка з названих характеристик не відноситься до ринкової економіки?

А. Конкуренція;

В. Централізоване планування;

С. Приватна власність;

Д. Свобода підприємницького вибору.

9. Проблема "Що виробляти?"

- A. Може стояти тільки перед приватним підприємцем, але не перед суспільством;
- B. Може розглядатися як проблема вибору альтернативи на кривій виробничих можливостей;
- C. Виникає тільки в умовах гострого дефіциту ресурсів;
- D. Ефективно вирішується тільки в умовах державного регулювання.

10. Роль держави у вирішенні проблеми "для кого виробляти" в змішаній економіці проявляється в тому, що держава:

- A. Сприяє посиленню рівності в суспільстві;
- B. Стимулює зростання ефективності економіки;
- C. Сприяє збільшенню обсягу ВВП;
- D. Правильні відповіді A, B, C.

Відповіді до практикуму

Тести:

1.B; 2.A; 3.D; 4.D; 5.C; 6.D; 7.C; 8.B; 9.B; 10.B.

Глава 6. Основні суб'єкти економіки та їх взаємодія

1. Основні суб'єкти економіки.
2. Гроші та їх роль в економічному кругообігу.
3. Кругообіг економічної діяльності.

1. Основні суб'єкти економіки

Ринок – це спосіб взаємодії виробників і споживачів, заснований на децентралізованому механізмі цінових сигналів.

В сучасних умовах ринкові зв'язки охоплюють всю систему і всіх суб'єктів економічних відносин. До складу ринку входять і підприємці, і працівники, що продають свою працю, і кінцеві споживачі, і власники позичкового капіталу, і власники цінних паперів і т.ін.

Основних суб'єктів ринкового господарства прийнято поділяти на три групи: домогосподарство, бізнес (фірма) і держава (уряд).

Домогосподарство – основна структурна одиниця, що функціонує в споживчій сфері економіки. Вона може складатися з однієї чи більше осіб. У

рамках домогосподарств споживаються кінцеві продукти сфери матеріального виробництва і сфери послуг. Домогосподарства є власниками і постачальниками факторів виробництва в ринковій економіці. Гроші, отримані від продажу послуг праці, капіталу, природних ресурсів витрачаються для задоволення особистих потреб (а не для нарощування прибутку).

Фірма – ділове підприємство, що функціонує з метою одержання доходу (прибутку). Воно припускає вкладення в справу власного чи позичкового капіталу, дохід від якого витрачається не просто на особисте споживання, а для розширення виробничої діяльності. Бізнес є постачальником товарів і послуг у ринковому господарстві.

Держава (уряд) – представлений головним чином різними бюджетними організаціями, що не мають на меті одержання прибутку, а реалізують функції державного регулювання економіки.

Одна і та сама людина (дорослий член суспільства) може бути в складі і домогосподарства, і бізнесу, і урядового закладу. Наприклад, працюючи державним службовцем, ви є представником урядової організації; володіючи цінними паперами певної корпорації, ви представляєте бізнес; витрачаючи свій дохід з метою особистого споживання – ви представляєте домогосподарство. Відповідно сучасна ринкова економіка – це система ринків: товарів і послуг, праці, позичкових капіталів, цінних паперів, валютних ринків і ін.

Найважливішими умовами виникнення ринку є **суспільний поділ праці і спеціалізація**. Перша з цих категорій означає, що в кожному більш-менш численному співтоваристві людей ніхто з учасників господарства не може жити за рахунок повного самозабезпечення усіма виробничими ресурсами, всіма економічними благами. Різні групи виробників займаються окремими видами господарської діяльності. Це й означає спеціалізацію у виробництві тих чи інших благ та послуг. Спеціалізація, у свою чергу, визначається принципом **порівняльної** переваги, тобто здатністю робити продукцію при відносно меншій альтернативній вартості.

Умовою виникнення ринку є і **економічна відособленість** суб'єктів ринкового господарства. Адже обмінюються благами, створеними на основі суспільного поділу праці і спеціалізації, цілком незалежні, автономні в прийнятті господарських рішень виробники. Економічна **відособленість** означає, що тільки сам виробник вирішує, що робити, як

робити, кому і де продавати створену продукцію. Адекватним правовим режимом стану економічної **відособленості** є режим приватної власності.

І, нарешті, важливою умовою виникнення ринку є **вільний обмін ресурсами**. Адже суспільний поділ праці, спеціалізація й обмін можуть існувати і в ієрархічних системах, де Центр визначає кому і що робити, кому і з ким обмінюватися зробленою продукцією. Тільки вільний обмін, що існує у спонтанних (стихійних) порядках, дозволяє сформуватися вільним цінам, які будуть підказувати господарським агентам найбільш ефективні напрямки їхньої діяльності.

Функціонування ринку визначають п'ять основних принципів:

- 1) приватна власність;
- 2) свобода підприємництва та вибору;
- 3) особистий інтерес;
- 4) конкуренція;
- 5) система цін як механізм координації.

2. Гроші та їх роль в економічному кругообігу

Функціонування ринкової економіки неможливо без руху грошей.

За допомогою грошей встановлюються економічні зв'язки між всіма суб'єктами економіки, відбувається розподіл ресурсів, здійснюється обмін товарів та послуг. Будь-яка ринкова інформація сприймається тільки тоді, коли вона надається у грошовій формі: обсяги виробництва, ціни, інфляція, фінанси, бюджет, кредит, витрати виробництва, прибуток та інші. Саме тому існує вислів, що ринкова економіка „розмовляє мовою грошей”.

Сутність грошей, їх роль в економіці проявляється в їх функціях.

1. **Міра вартості.** Ця функція здійснюється грошима тоді, коли ми зіставляємо цінності або вартості різних товарів чи послуг. Гроші виступають тут своєрідним мірилом, масштабом для співставлення. Адже, щоб виміряти вагу – нам потрібні гирі, щоб виміряти довжину – метр. Точно так нам потрібні гроші, щоб виміряти вартість даного товару або послуги. Завдяки грошовій системі відпадає потреба виражати ціну кожного продукту через усі інші продукти, на які можливо його обміняти. Використання грошей, як загального еквіваленту обміну, означає, що ціну будь-якого продукту можна виразити через певну кількість грошових одиниць. Ціна – це пропорція обміну товарів на гроші. Таке використання грошей дає змогу учасникам обміну легко порівнювати відносну цінність товарів і ресурсів. Таке

зіставлення полегшує процес прийняття раціонального рішення. Як міра вартості, гроші використовуються і в операціях з майбутніми платежами.

Без функції грошей, як міри вартості, було б неможливим прийняття раціональних рішень щодо розподілу ресурсів, доходів, здійснення перспективних розрахунків, визначення узагальнюючих показників тощо. Неможливо було б визначити також і ефективність механізму господарювання як на рівні фірми, так і на рівні національної економіки в цілому, адже співставити результати виробництва та витрати ресурсів можна лише в грошовій формі.

2. **Засіб обігу.** Більшість економістів вважає, що саме ця функція є особливо важливою. Змістом цієї функції грошей є їхнє використання як посередника при обміні одних товарів (послуг, робіт) на інші, а також в ролі платіжних засобів під час купівлі-продажу товарів, при сплаті податків та боргів, при виплаті пенсій і заробітної плати, при здійсненні різних майнових угод (заставі, оренді, кредиті тощо). Щоразу, коли ми розраховуємося за певну річ грошима, гроші виконують саме функцію засобу обігу.

Необхідність існування такої функції грошей, як засіб обігу, зумовлена суспільним поділом праці. Окремі виробники створюють певні товари та послуги, але мають потреби в інших. Якщо з будь-якої причини обмін між двома товаровиробниками не зможе відбутися, то для суспільства втрачається вигода від спеціалізації. Це пояснюється тим, що споживачі повинні мати безліч різних продуктів, а за відсутності торгівлі вони намагатимуться спрямувати свою працю і матеріальні ресурси у різноманітні види виробництва. Таке самозабезпечення призведе до втрати переваг спеціалізації. Можна було б обмінювати продукт на продукт, тобто використовувати бартер. При бартері гроші непотрібні, але сам бартер породжує значні незручності: інтереси та потреби виробників можуть не збігатися, пропозиції обміну визначатимуться навмання і не гарантуватимуть еквівалентності (рівності). Коли гроші виступають в ролі посередника при обміні, то вони дозволяють виключити бартер, тобто прямий товарообмін, який гальмує економічний розвиток. (Однак, навіть в сучасних умовах в країнах з високим рівнем інфляції або в період війн бартер використовується як інструмент безгрошового обміну. В Україні розвиток бартерних операцій пов'язується також із порушенням сталих економічних зв'язків між суб'єктами ринкових відносин. Перехід на бартерні засади багатьох підприємств України у 90-х роках був результатом передусім того, що гроші на той час перестали повноцінно виконувати функцію засобу обігу).

Особливим виявом функції засобу обігу є використання грошей як засобу платежу. Це пов'язано із ситуаціями, коли рух грошей і товарів розірваний у часі: наприклад, товар покупець отримав, але замість грошей надав продавцю боргову розписку – вексель, що зазначає зобов'язання сплатити певну суму у визначений термін.

3. Засіб нагромадження – цю функцію гроші виконують як засіб зберігання та примноження багатства. Зміст цієї функції полягає в тому, що гроші виступають як фінансовий актив, який зберігається після реалізації товарів (робіт, послуг) та забезпечує купівельну спроможність в майбутньому.

Купівельна спроможність грошей – це кількість товарів і послуг, які можна купити за грошову одиницю. Величина купівельної спроможності грошей обернено пропорційна рівню цін. Якщо рівень цін зростає вдвічі, купівельна спроможність, або вартість грошової одиниці зменшується наполовину, і навпаки.

Гроші виконують функцію засобу нагромадження у тих випадках, коли домогосподарства, скорочуючи поточне споживання, здійснюють заощадження, або коли підприємці відкладають частину виручки від реалізації товарів для оновлення засобів виробництва, збільшення капіталу.

Зберігати багатство можна не тільки в грошовій формі – можна, наприклад, у формі нерухомого майна або у формі цінних паперів (акцій, облігацій тощо). Володіння грішми має ту перевагу, що гроші можуть бути негайно використані підприємством або домогосподарством для покриття будь-якого фінансового зобов'язання. Власники інших форм нагромадження багатства не можуть безпосередньо скористатись ними для покриття боргів, здійснення поточних розрахунків.

Види грошей в обігу:

- монети;
- казначейські білети (паперові гроші);
- банкноти (банківські білети);
- замінники грошей або грошові сурогати (вексель, чек, кредитна картка тощо);
- банківські депозити.

Кількість грошей в обігу. Тривалий досвід використання грошей навчив людей істині: платіжних засобів у країні повинно бути рівно стільки, скільки потрібно для нормального руху торгівлі і виробництва, - не більше, не менше. Існують дві основні форми грошей: готівкові і безготівкові.

Готівкові гроші - паперові гроші і розмінна монета, що фізично переходять від покупця до продавця при розрахунку за товар чи при здійсненні інших платежів. Вони випускаються центральними (державними) банками за дорученням держави. Саме центральним банкам дано виключне право випуску банкнот (емісія грошей). **Емісія грошей** - випуск у обіг грошових знаків.

Від чого ж може залежати необхідна країні кількість грошей? Насамперед, від кількості товарів, що продаються на ринках цієї країни та їх цін. Якщо пропозиція товарів і ціни продажу вже сформувалися, то очевидно, що для технічного забезпечення торгівлі потрібна відповідна кількість грошових знаків. Іншими словами, грошей у країні повинно бути стільки, щоб торгові угоди за сформованими цінами могли здійснюватися безперебійно. Досягнення цієї мети залежить ще від одного фактора - швидкості обігу грошей. **Швидкість обігу грошей** - кількість угод, які кожна грошова одиниця обслуговувала протягом року. Наприклад, припустимо, що в якійсь країні за рік було продано товарів і послуг на 10 млн. грошових одиниць, а в обігу знаходилося 2 млн. грошових одиниць. На протязі року одна грошова одиниця обернулася п'ять разів ($10/2$). По динаміці швидкості обертання грошей можна зробити висновок про стан всієї економіки країни. Якщо вона розвивається стабільно, то швидкість обігу грошей буде відносно постійною (можливі лише незначні коливання).

Більшість економістів для розрахунку кількості грошей у обігу користуються формулою, запропонованою американським економістом І. Фішером: $M \times V = P \times Q$, де M - грошова маса; V - швидкість обігу грошей; P - рівень товарних цін; Q - кількість товарів. Відповідно до даної формули, рівень товарних цін визначається за формулою $P = \frac{MV}{Q}$, тобто добутком маси грошових знаків та швидкості їхнього

обігу, поділений на кількість товару. На підставі цієї формули Фішер робить висновок, що вартість грошей обернено пропорційна їх кількості. Формула Фішера дозволяє нам у першому наближенні пояснити феномен інфляції з погляду порушень у сфері паперово-грошового обігу. **Інфляція** - це знецінення грошей, що супроводжується зростанням середнього рівня товарних цін. У рівнянні обміну показник M відбиває не тільки кількість готівкових (кредитно-паперових і металевих розмінних) грошей, але і безготівкову грошову масу (чекові депозити). Сучасний грошовий обіг в

більшості розвинутих країн - це майже на 90% безготівковий обіг (кредитні картки, чеки, депозитні картки, електронні гроші).

3. Кругообіг економічної діяльності

Координаційним механізмом, який приводить рішення домогосподарств і підприємств у відповідність одне з одним, є ринкова система, зокрема ринки ресурсів і продуктів.

Розглянемо взаємодію ринкових суб'єктів через аналіз схеми "Кругообіг ресурсів, продуктів і доходу".

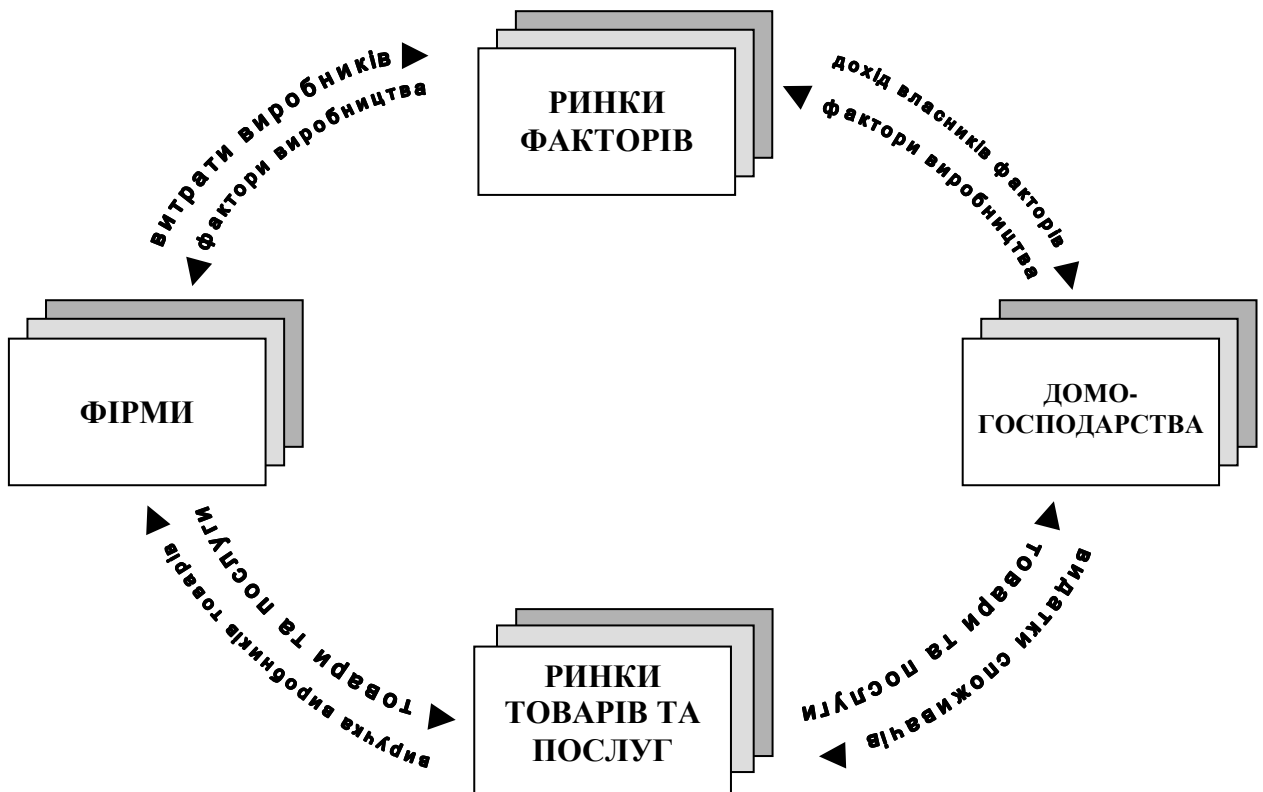

Рисунок 2. Діаграма кругообігу в ринковій системі

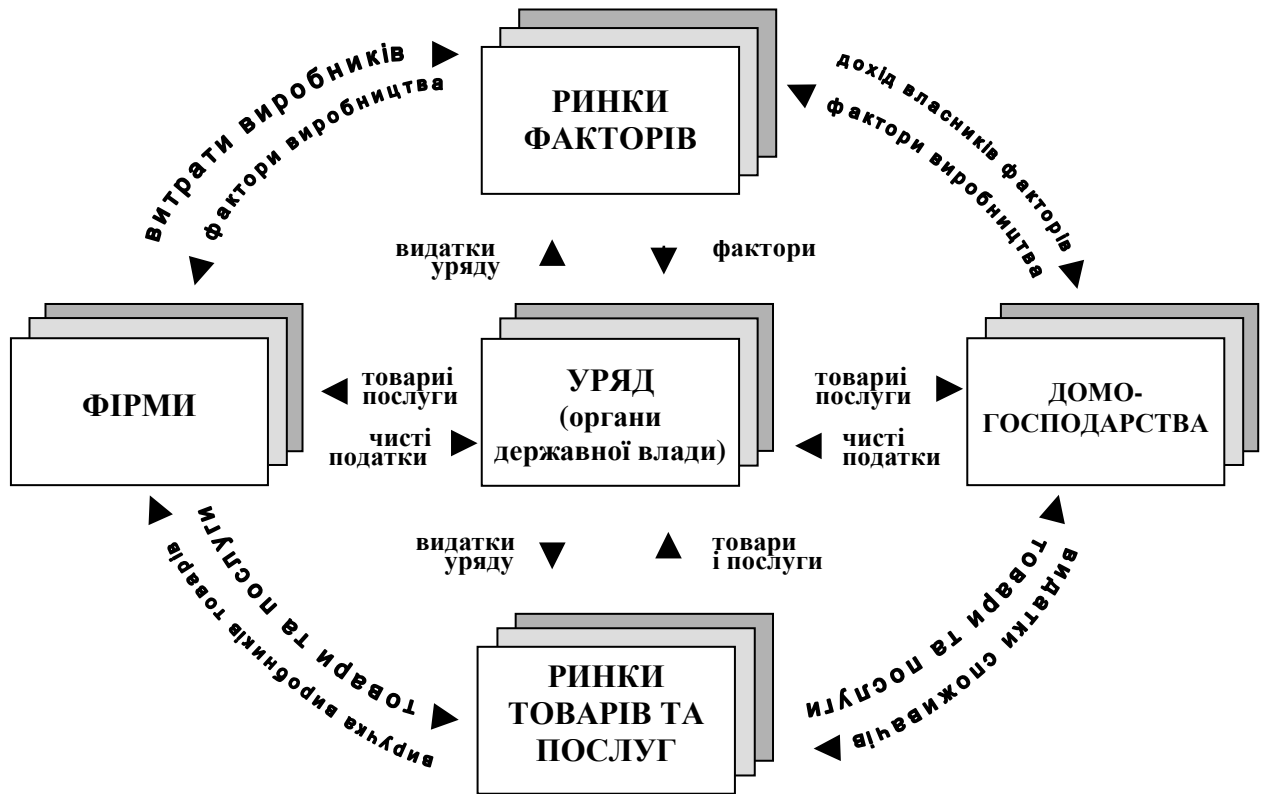

Рисунок 3. Діаграма кругообігу в ринковій системі з державним сектором

У верхній частині схеми зображено **ресурсний ринок**. Тут домогосподарства, які безпосередньо або опосередковано (через власність на ділові підприємства) володіють всіма економічними ресурсами, постачають ці ресурси підприємствам.

Підприємства потребують ресурсів, бо саме останні є засобом, за допомогою якого фірми виробляють товари і послуги. Взаємодія попиту і пропозиції на величезну кількість трудових і матеріальних ресурсів встановлює ціну на кожен з них. Платежі, які здійснюють фірми за придбані ресурси, є витратами цих підприємств, але водночас вони становлять потоки заробітної плати, ренти, процента і прибутків домогосподарств, що постачають ці ресурси.

Тепер розглянемо **ринок продуктів**, показаний у нижній частині схеми. Грошовий дохід, що його отримують домогосподарства від продажу ресурсів, не має реальної цінності. Споживачі, образно кажучи, не можуть їсти чи вдягати паперові гроші або монети. Тому через видатки грошового доходу домогосподарства висловлюють свій попит на величезну кількість товарів і послуг. Водночас підприємства поєднують ресурси, які вони придбали для виробництва і пропозиції товарів та послуг на тих же ринках. З

точки зору фірм, потік споживчих витрат на товари і послуги становить виторг, або надходження від продажу товарів та послуг.

Ціни, що сплачуються за використання землі, праці, капіталу та підприємницьких здібностей, визначаються на ресурсному ринку, показаному у верхній частині схеми. Фірми виявляють попит, а домогосподарства забезпечують пропозицію на цьому ринку. Ціни на готові товари і послуги визначаються на ринку продуктів, розміщеному у нижній частині схеми. На цьому ринку уже домогосподарства виявляють попит, а фірми забезпечують пропозицію.

Модель кругообігу демонструє складне взаємопов'язане переплетіння процесів прийняття рішень та економічної діяльності. Домогосподарства і фірми є учасниками обох основних ринків, але в кожному випадку діють як протилежні сторони. На ресурсних ринках фірми діють як покупці, тобто на боці попиту, а домогосподарства, як власники ресурсів і постачальники, - є продавцями, тобто на боці пропозиції. На ринку продуктів вони міняються позиціями: домогосподарства, як споживачі, є покупцями і перебувають на боці попиту, а фірми є продавцями і перебувають на боці пропозиції. Кожна група з цих економічних одиниць і купує, і продає.

В сучасній системі ринків можна виділити наступні галузі ринкової діяльності.

Ринок ресурсів називають так тому, що йдеться про обмін або продаж ресурсів - *землі, праці та капіталу*.

Ринок землі (природних ресурсів) — це купівля та продаж земельних ділянок, джерел сировини, тобто багатства, створеного природою.

Ринок капіталу (капітальних ресурсів) - це купівля та продаж виробничих споруд, устаткування, енергії.

На **ринку праці (робочої сили, робочих місць)** продаються і купуються трудові можливості людей. Це ринок найму працівників.

На **ринку товарів і послуг** відбувається обмін готовими товарами і надання різноманітних послуг.

На **ринку споживчих товарів** продаються продовольчі товари, одяг і предмети домашнього вжитку.

Ринок позичкових капіталів — це сфера купівлі і продажу тимчасово вільних коштів, які використовуються у виробничих цілях.

Ринок цінних паперів - це ринок акцій, облігацій і інших грошових документів, що приносять дохід.

Ринок валют представляють національні і міжнародні установи, через які здійснюється купівля, продаж, обмін іноземних грошових одиниць і грошові розрахунки з іншими державами.

Ринок інновацій - це ринок наукових і дослідноконструкторських розробок, готових для технологічного освоєння у виробництві.

Ринок духовних благ - це сфера платної реалізації продуктів інтелектуальної діяльності вчених, письменників, художників.

Варто виділити **ринок послуг**, діяльність якого пов'язана з продажем комунальних, транспортних, освітніх, медичних, консультаційних та інших послуг.

Ринок грошей - це особлива форма ринку, де можна придбати в борг, у кредит грошові засоби та капітальні вкладення. Ключовою установою на цьому ринку є банк.

Проаналізувавши ринковий кругообіг, ми можемо визначити функції ринку:

По-перше, через ринок здійснюється регулювання виробництва товарів і послуг, тобто визначається: що виробляти, як виробляти та для кого виробляти.

По-друге, через ринок здійснюється зв'язок виробників і споживачів. Кожна людина є водночас і покупцем, і продавцем. Вона купує товари, необхідні їй для життя або для виробництва власних товарів, а на ринку продає вироблену продукцію, чи свою робочу силу, чи майно.

По-третє, через ринок ведеться облік витрат на виробництво продукції. Ринок визначає не тільки те, що необхідно виробити, а й рівень витрат, на які споживач може погодитись, аби отримати дану продукцію. На ринку користується попитом тільки та продукція, яка може бути придбана за прийнятними для покупця цінами. Виробника ж влаштовує тільки та ціна, яка відшкодовує виробничі витрати і гарантує прибуток.

І, по-четверте, ринок диференціює виробників у процесі конкуренції. За умови ринкової конкуренції здатне вижити лише те підприємство, витрати на виробництво одиниці продукції якого менші, а прибуток більший порівняно з конкурентами. Якщо витрати перевищують ціни, підприємство зазнає збитків і звільняє місце для більш ефективного виробництва.

Диференціація виробників — це водночас розвиток ефективних підприємств і розорення неефективних. Конкуренція виробників зазвичай

сприяє зниженню ціни й підвищенню якості продукції. Саме в цьому найбільш зацікавлений споживач.

Висновки:

- Дійові особи економіки - це домогосподарства, фірми та держава..
- Гроші - особливий товар, який виконує роль загального еквівалента.
- Гроші – це необхідний інструмент функціонування ринкової економіки.

Грошима в сучасному розумінні є монети, паперові гроші, банкноти, замітники грошей, банківські рахунки.

• Основні принципи функціонування ринку: приватна власність, свобода підприємництва та вибору, особистий інтерес, конкуренція, система цін.

• Економічний кругообіг - це взаємопов'язаний рух ресурсів, товарів, послуг, доходів у вигляді потоків між господарськими суб'єктами.

Практикум

Тести:

1. Проста модель кругообігу ресурсів, продуктів, доходу ілюструє:

- A. Процес формування ринкових цін;
- B. Взаємодію факторів економічного росту;
- C. Взаємодію між Центральним банком, комерційними банками і тими, хто бере в банках гроші в кредит;
- D. Взаємозв'язок основних економічних суб'єктів.

2. При наявності великої кількості недоліків цінової механізм

має одну незаперечну перевагу, що знаходить свій вираз у:

- A. Стабільному розвитку економіки;
- B. Наданні особистої свободи всім суб'єктам ринку;
- C. Ефективному розподілі ресурсів;
- D. Зрівняльному розподілі доходу.

3. Спеціалізація мала велике значення у розвитку суспільства

і призвела:

- A. До зниження загального рівня потреб;
- B. До необхідності виникнення грошей;
- C. До того, що певного товару стали виробляти більше, ніж у ньому існує суспільна потреба;
- D. До зростання трудомісткості виробництва.

4. Кількість паперових грошей, необхідних для обігу, при

збільшенні швидкості обігу грошової одиниці:

- A. Збільшиться;
- B. Зменшиться;
- C. Залишиться без змін;
- D. Залежності між цими двома величинами не існує.

5. Купівельна спроможність грошей в умовах інфляції:

- A. Зменшується;
- B. Збільшується;
- C. Не зазнає змін;
- D. Може як збільшуватися, так і зменшуватися.

6. Які два типи ринку включені в модель кругообігу?

- A. Реальний і грошовий;
- B. Реальний і ринок продуктів та послуг;
- C. Грошовий ринок і ринок ресурсів;
- D. Ринок продуктів і послуг та ринок ресурсів.

7. Якщо в ринковому кругообігу швидкість обігу грошової маси (за інших рівних умов) збільшується на 10%, то це призведе до того, що:

- A. Ціни на 10% зменшаться;
- B. Зменшиться на 10% інфляція;
- C. Інфляція складе 10%;
- D. Збільшиться в 1,1 рази інфляція.

8. У схемі ринкового кругообігу плата за електроенергію родиною Петренко виражає спрямування (рух);

- A. Грошових потоків від домогосподарств на ринок ресурсів;
- B. Грошових потоків від фірм на ринок товарів і послуг;
- C. Грошових потоків від домогосподарств на ринок товарів і послуг;
- D. Грошових потоків від домогосподарств безпосередньо до фірм.

9. За рівнянням Фішера зростання пропозицій грошей на 6%:

- A. Не вплине на швидкість обігу грошей та обсяг виробництва;
- B. Призведе до зростання обсягу виробництва менш ніж на 6%, якщо швидкість обігу грошей зменшиться;
- C. Не вплине на рівень цін, якщо обсяг виробництва збільшиться на 6%, а швидкість обігу грошей не зміниться;
- D. Призведе до зростання рівня цін більш ніж на 6%, якщо обсяг виробництва збільшиться.

10. Гроші-це...

- A. Загальний еквівалент, через який вимірюється вартість всіх товарів та

послуг;

B. Золото і срібло, яке використовується для обміну на інші товари;

C. Будь-який товар, який здатний обмінюватися на будь-який інший товар;

D. Платіжний засіб, який декретується державою.

Відповіді до практикуму

Тести:

1.D; 2.C; 3.B; 4.B; 5.A; 6.D; 7.C; 8.C; 9.C; 10.A.

Глава 7. Раціональне економічне мислення

1. Основні принципи економічного мислення.
2. Маржинальний аналіз.

1. Основні принципи економічного мислення

Принцип перший: Люди вибирають. Вибір пов'язаний з витратами.

Цей важливий принцип говорить нам про те, що кожна людина, роблячи вибір, завжди поступається чим-небудь. Вибір насправді включає дві дії. Коли досяжна більш ніж одна альтернатива, ми вибираємо одне та у той же час відмовляємося від іншого. Старе висловлювання "у мене немає вибору" просто не застосовано до економічного аналізу: альтернативи існують завжди, оскільки незамінних речей немає! Однак іноді витрати, пов'язані з відмовою від однієї з альтернатив, настільки високі чи настільки низькі, що нам здається, начебто має місце лише одна альтернатива. Прикладом може служити вибір собі чого-небудь на десерт, коли є лише дві альтернативи: червиві яблука і шоколадний торт. Витрати, пов'язані з відмовленням від червивих яблук, настільки малі, що здається, начебто існує лише одна альтернатива - шоколадний торт.

У ринковій економіці вибір грає дуже важливу роль. Споживачам потрібно вибирати, які товари і послуги купити, маючи на увазі, що після того, як рішення прийняте, їм прийдеться відмовитися від інших товарів. Виробники повинні вирішити, які товари виробляти і яким чином виробляти їх ефективно. Якщо виробник буде приймати невірні рішення, він не зможе

залишитися в бізнесі. Крім того, у демократичній державі виборці обирають бажаного політичного лідера.

Необхідно пам'ятати, що використання ресурсів - це втрата; використовуючи ресурси в одних цілях, втрачаєш можливість використовувати їх в інших цілях. Таким чином, в економіці необхідно завжди аналізувати **альтернативні витрати** - витрати на виробництво товару, оцінені з погляду загубленої можливості використання тих же ресурсів в інших цілях. **Альтернативні витрати** в грошовому вираженні - це сума альтернативних грошових витрат і не одержаних грошових доходів.

Альтернативні витрати можуть виступати як різниця між прибутком, який можна було б одержати при найбільш вигідному з усіх альтернативних засобів використання ресурсів, і реально отриманим прибутком.

Поняття, що стало одним з основних в економіці (**opportunity cost**), увів Фрідріх фон Візер (1851 - 1926 рр.). У перекладі зараз у літературі зустрічаються наступні варіанти: **витрати альтернативних можливостей, витрати втрачених можливостей, альтернативна вартість, альтернативні витрати**. В основі вибору лежить закон Візера: дійсна цінність якої-небудь речі є недоотримані корисності інших речей, що могли бути зроблені (придбані) за допомогою ресурсів, витрачених на виробництво (придбання) даної речі.

Принцип другий: Люди поведуться раціонально. У будь-яку годину дня людям доводиться вибирати. Що одягти? Вчитися чи піти гуляти? Знайти роботу чи продовжувати вчитися? Незалежно від їхнього віку, добробуту і місця проживання, усі люди мають робити вибір, і від вибору залежить як їхнє власне життя, так і життя пов'язаних з ними людей. Економісти вважають, що вся господарська діяльність населення, приватних компаній і держави має у своїй основі приватні рішення окремих людей. Коли нам ясно, як і чому відбувається вибір, тоді ми близькі до розуміння і передбачення економічних явищ.

Звичайно, не кожний зробить вибір, що й інший, адже в людей різні цінності. Іншими словами, у кожного свій вибір, але вибирати приходится усім. Що ріднить усіх людей, це раціональна поведінка, пов'язана з вибором альтернатив. В економіці таку поведінку називають економічною: люди вибирають варіант, що їм здається найкращим, оскільки він несе в собі найменші витрати і найбільші вигоди в порівнянні з іншими варіантами.

Таким чином, **раціональна поведінка** проявляється в тому, що люди ухвалюють рішення, щоб отримати найбільше задоволення або найповніше

досягнути власних цілей. Отже, споживачі намагаються витратити свої доходи раціонально, з метою отримання найбільшої вигоди або задоволення від товарів і послуг, які дозволяють їхні доходи.

Раціональна поведінка означає, що люди здійснюватимуть різний вибір, бо їхні умови (обмеження) і наявна інформація відрізняються. Ви, можливо, вирішили, що здобудете вищу освіту, перш ніж шукати місце роботи, а інший випускник вирішив піти працювати одразу після закінчення середньої школи. Чому такий різний вибір? Ваші здібності, очевидно, кращі, а дохід ваших батьків більший, ніж у вашого однокласника. Ви, можливо, краще поінформовані й глибше усвідомлюєте, що працівники з вищою спеціальною освітою отримують значно вищі доходи, а їхні робочі місця стабільніші, ніж у працівників із загальною середньою освітою. Отже, ви вибираєте коледж, тоді як ваш однокласник з меншими здібностями і фінансовими можливостями та гіршою поінформованістю обирає роботу. Обидва вибори - раціональні, але ґрунтуються на різних можливостях та інформації.

Звичайно, раціональні рішення можуть змінюватися, якщо змінюються обставини. Припустимо, уряд вирішує, що підготовка працівників із вищою спеціальною освітою в обсязі коледжу є національним пріоритетом. В результаті держава забезпечує більшу фінансову підтримку студентам коледжів. За цих нових умов ваш однокласник, можливо, після закінчення середньої школи вибере не роботу, а навчання в коледжі.

Принцип третій: Люди передбачувано реагують на стимули. **Стимулами** називаються чинники, що впливають на людину і визначають мотиви її поведінки. Економічні стимули звичайно діють через грошові винагороди чи стягнення, ставлячи їх у залежність від поведінки людини, через надання великих чи менших прав на товари і послуги. Але людська поведінка визначається не одними лише економічними стимулами. Іноді люди відмовляються від краще оплачуваної роботи через небажання переїжджати в іншу місцевість. У деяких країнах жінки в період виховання дітей припиняють роботу на значний час, незважаючи на пов'язані з цим фінансові втрати. Оскільки люди прагнуть дотриматися існуючого порядку чи, можливо, хочуть зробити кому-небудь послугу, приватні і державні замовлення не завжди дістаються тим, хто пропонує саму низьку ціну. І далеко не у всіх випадках роботу одержують найбільш кваліфіковані претенденти, тому що роботодавець може захотіти зберегти або змінити звичну процедуру наймання на роботу. Але в кінці кінців, економічні

стимули, тобто бажання одержати фінансову чи матеріальну вигоду й уникнути фінансових чи матеріальних витрат, залишаються могутніми рушійними силами.

Коли стимули змінюються, люди змінюють свої рішення, причому їхній новий вибір піддається прогнозуванню. Які стимули впливають на Ваш вибір? Скільки часу Ви витрачаєте при підготовці до контрольної роботи, якщо відповідь на кожне питання буде впливати на залік з даної навчальної дисципліни? Чи станете Ви займатися з тією ж енергією, якщо оцінка на екзамені не буде залежати від результату контрольної?

Головною рушійною силою в ринковій економіці є переслідування власного економічного інтересу. Споживачі хочуть так розмістити свій дохід, щоб одержати від нього найбільше задоволення. Виробники прагнуть до максимального прибутку і використовують найбільш ефективні альтернативи виробничих ресурсів для випуску товарів і послуг, необхідних споживачу. Робітники бажають продати свою працю за найбільшу грошову винагороду і кращі умови праці. Власники заощаджень шукають високі процентні ставки, щоб одержати більший дохід на вкладені кошти. І у всіх цих випадках рушійною силою виступають власні інтереси.

Найбільш важливим стимулом у ринковій економіці є прибуток. **Прибуток** - це те, що залишається від доходу, отриманого в результаті продажу товарів чи послуг, після вирахування з нього усіх виробничих витрат. Саме прагнення до прибутку спонукає підприємців починати нове чи розширювати вже існуюче виробництво і переключатися з випуску одних видів товарів чи послуг на інші (наприклад, з великих автомобілів на порівняно маленькі, і навпаки). Прибуток як рушійна сила змушує власників і менеджерів підвищувати ефективність виробництва, впроваджувати нові ресурсозберігаючі технології, більш енергійно змагатися з іншими виробниками за гроші споживачів. Отриманий прибуток є важливим джерелом засобів для нових інвестицій, і отже, стимулює економічне зростання. Навпроти, понесені збитки (негативний прибуток) сигналізують про необхідність переливу ресурсів на інше виробництво. Таким чином, у конкурентній ринковій економіці прибутки та збитки спонукають до ефективності та економічного зростання і сприяють змінам. Однак при недостатній конкуренції прагнення до прибутку може призвести до обмеження випуску продукції. В інших економічних системах часом більш помітні неринкові стимули і рушійні сили. Наприклад, в економіці командного типу влада надає більшого значення не особистим інтересам

окремих людей чи соціальних груп, а тому внеску, що вони можуть зробити в загальний добробут держави. За давніх часів головною рушійною силою в деяких суспільствах було прославляння правителя чи божества (наприклад, будівництво пірамід у славу єгипетських фараонів чи зведення соборів у середньовічній Європі). Ще порівняно недавно в гітлерівській Німеччині і Південно-Африканській Республіці ступінь участі людини в економічному житті визначалася його "расовою приналежністю". Проте якими б не були основні стимули і рушійні сили, усі вони впливають на структуру економічної системи і спосіб її функціонування.

Оскільки економічні інститути і стимули відіграють основну роль у будь-якій економічній системі, то знання того, як вони працюють, є істотно важливим для розуміння основ функціонування економіки.

Принцип четвертий: Добровільний обмін вигідний і для покупців, і для продавців. В усьому світі люди добровільно обмінюються з іншими людьми для того, щоб придбати потрібні товари і послуги. Торгівля існувала протягом усієї людської історії. Чому? Тому що люди мають можливість поліпшити своє власне положення шляхом обміну того, що в них у відносному надлишку (і тому його цінність для них низька), на те, у чому вони мають відносну нестачу (і тому його цінність для них велика). Японці обмінюють кольорові телевізори і фотоапарати на американські пшеницю і ліс. Робітники обмінюють робочий час на доход, що платять їм власники фірм. У будь-якій ситуації люди приймають раціональні рішення про те, щоб відмовитися від чого-небудь коштовного заради одержання чого-небудь ще більш коштовного для них. У результаті вони виграють у порівнянні з тим, що вони мали до обміну.

Вигоди від обміну можуть необов'язково вимірюватися тільки грошима. Також у них може входити усе, що приводить людину до думки про те, що після обміну її положення покращилося. Наприклад, збільшення кількості вільного часу, розширення асортименту товарів і послуг, поліпшення здоров'я.

Спеціалізація й обмін знижують самозабезпечення товарами і послугами і тому підвищують взаємозалежність. **Взаємозалежність** означає, що рішення чи події, що відбуваються в одній частині земної кулі або в окремій галузі економіки, впливають на рішення чи події в інших регіонах світу й в інших економічних галузях. Погані погодні умови в Східній Європі можуть викликати зміни цін на цукор у Сполучених Штатах Америки, а ціни на цукор, у свою чергу, можуть вплинути на продаж цукерок, прохолодних

напоїв і навіть на продаж устаткування для збирання цукрового буряка і цукрового очерету в різних країнах світу. Ріст заробітної плати працівників вугільної промисловості в Україні може вплинути на роздрібну торгівлю в Донецьку, Луганську, на виробничі витрати в автомобілебудуванні Запоріжжя і на економічні умови як в інших галузях промисловості, так і в різних регіонах України.

На основі якого ж принципу здійснюється добровільний обмін товарами? Ми знову зіштовхуємося з поняттям "альтернативні витрати". Згадаємо, що альтернативні витрати виробництва однієї одиниці товару А - це та кількість товару В, від виробництва якого змушені відмовитися, щоб зробити додаткову одиницю товару А. Варто виробляти товар, альтернативні витрати якого мінімальні.

Існують два способи порівняння здібностей двох людей виробляти товар чи надавати послугу. Людина, що виробляє товар з мінімальними витратами, має **абсолютну перевагу** в його виробництві. Людина, у якої альтернативні витрати виробництва товару менші, має **порівняльну перевагу**. Вигоди від торгівлі засновані на порівняльній, а не на абсолютній перевазі. Торгівля приносить користь кожному, тому що дозволяє людям спеціалізуватися на тих видах діяльності, у яких вони мають порівняльну перевагу.

Таким чином, в основі обміну лежить **принцип порівняльної переваги**, сформульований Д. Рікардо: в основі спеціалізації лежить здатність робити товари з відносно меншими альтернативними витратами.

Підприємець повинен знайти ту галузь, той вид діяльності, у якому він має порівняльну перевагу. Використання принципу порівняльних переваг дозволяє найбільш повно застосовувати наявні ресурси, робить розподіл ресурсів ефективним.

Принцип п'ятий: Вибір спричиняє наслідки, що матимуть місце у майбутньому.

Фредерик Бастіо, французький економіст ХІХ століття, якось сказав, що різниця між гарним і поганим економістом у тому, що поганий економіст розглядає лише негайні, явні результати економічної політики, у той час як гарний економіст розглядає наслідки, пов'язані з нею в сучасному періоді, прояв яких можна помітити чи відчутти лише після деякого часу. Непрямі наслідки будь-якої дії можуть бути дуже далекими від її первісного ефекту.

Економічний спосіб мислення рекомендує задаватися питанням, як позначиться на майбутніх діях зміна економічних стимулів у результаті сучасної політики. Наприклад, викид шкідливих відходів у річку може

призвести до зниження цін хімікатів, але як воно вплине на здоров'я людей? Державний контроль, що встановлює низькі ціни на м'ясо, начебто допомагає людям, але деякими побічними ефектами такої політики можуть бути зниження виробництва м'яса, зниження його якості, поява довгих черг і чорного ринку.

Принцип шостий: Економічні системи впливають на індивідуальний вибір і стимули. Правила і звичаї, характерні для економічної системи в даній країні, впливають на індивідуальний вибір. Люди в усіх країнах мають засоби для спільної роботи з метою забезпечити себе їжею, одягом, житлом, засобами транспорту, розвагами й іншими важливими товарами і послугами. Процес спільної роботи керується писаними і неписаними правилами співробітництва, що впливають на стимули людини. Закони і контракти - це приклади писаних правил в економіці, у той же час як ввічливість стосовно покупців ("покупець завжди правий!") - це неписаний закон чи звичай. Зі зміною правил змінюються стимули і вибір. Культурні традиції також позначаються на моделі економічної поведінки у суспільстві. Прикладів тут безліч - від відомої всім "робочої етики" японців до усунутої від світу філософії деяких буддистських держав і традиційної для більшості країн системи сезонних розпродажів, пов'язаної з релігійними і світськими святами.

2. Маржинальний аналіз

Економічне сприйняття зосереджується, головним чином, на маржинальному аналізі - рішеннях, для ухвалення яких порівнюють граничні вигоди і граничні витрати. Маржинальний означає "додатковий", або "зміну в". Більшість випадків економічного вибору або рішень передбачають зміни у статус-кво. Зокрема, фірми безперервно вирішують питання - наймати більшу чи меншу кількість працівників та виробляти більший чи менший обсяг продукції.

В більшості випадків компромісний вибір, як і будь-який інший, не здійснюється за принципом "все або нічого". Натомість, він звичайно оперує малими маргінальними (маржинальними) змінами: трошки більше одного замість ледь меншої кількості другого. Рішення про невеличкі маржинальні зміни ухвалюються частіше, ніж рішення про значні зміни, і перші звичайно легше всебічно оцінити, а ніж другі. Споживачі постійно практикуються в маржиналізмі, зважуючи, чи не краще купити трішки більше або трішки

менше деякого товару або послуги, щоб отримати такий набір товарів і послуг, який забезпечить їм найбільше задоволення при даній купівельній їх спроможності. Так само, виробники повинні приймати рішення, чи випускати продукції на одну одиницю більше або менше, найняти чи звільнити додаткового робітника, щоб найкраще використати свої ресурси.

Здійснюючи раціональний вибір, ми повинні порівнювати граничні вигоди і граничні витрати. Внаслідок обмеженості будь-який вибір містить і додаткові вигоди, і додаткові витрати. Наприклад, ваш час є обмеженим. Що ви робитимете, скажімо, з двома "вільними" годинами в суботу після обіду? Вибір: дивитись по телебаченню футбольний матч улюбленої команди. Гранична вигода: задоволення від перегляду гри. Граничні витрати: будь-яка з інших справ, якою ви жертвуєте, витрачаючи дві додаткові години перед телевізором, включаючи вивчення економічної теорії, оздоровчий біг чи солодку дрімоту. Якщо граничні вигоди перевищують граничні витрати, то перегляд гри по телебаченню є раціональним вибором. Проте, якщо ви вважаєте, що граничні витрати, пов'язані із переглядом гри, переважають граничні вигоди, то слід зробити інший можливий вибір.

Припустимо, що в той час, коли ти готуєшся до заліку з економіки, твій друг подзвонив тобі і запросив до себе в гості, бо йому самотньо. Вже пізно і в тебе є всього дві години на підготовку до заліку. Ти відмовляєш другу. Він образився і запитав: "Невже економіка для тебе дорожча за мене?" Ти можеш йому відповісти: "Тільки в граничних величинах". Бо проблема не стоїть в порівнянні, що дорожче: наука чи друг. Проблема в тому, чи будуть дві години саме сьогодні більше корисними для тебе в спілкуванні з другом, чи за підручником з економіки.

Теорія граничної корисності веде свій відлік від 70-х років XIX століття. Нову теорію було створено одночасно трьома мислителями з різних країн, котрі нічого не знали один про одного. Теорія граничної корисності з'явилася водночас англійською, німецькою і французькою мовами. Хто ж були ці революціонери економічної теорії? У 1871 р. в Англії виходить друком книжка Джевонса, в Австрії - книжка Карла Менгера. А в 1874 р. свою теорію французькою мовою видає у Швейцарії Леон Вальрас. Проте вражає те, що згодом, дізнавшись один про одного, Джевонс, Менгер і Вальрас з'ясували, що в них були попередники. Як же здивувалися Джевонс і Вальрас, коли у випадково збережених кількох примірниках книжки Генріха Госсена (яку в розпачі було спалено невизнаним суспільством автором) натрапили на свої ідеї, сформульовані й розвинені з глибиною, блиском і сміливістю ще в 1854

році. Згодом, віддаючи належне німецькому мислителю, основні принципи теорії маржиналізму було названо "законами Госсена".

Уряд на національному рівні безперервно ухвалює рішення, що ґрунтуються на врахуванні граничних вигод і витрат. Більші видатки на охорону здоров'я означають менші видатки на житло для тих, хто його потребує, на допомогу бідним або скорочення видатків на національну оборону. Висновок: у світі обмежених ресурсів та можливостей рішення ґрунтуються на порівнянні граничної вигоди від деякого конкретного вибору і граничних витрат внаслідок відмови від чогось іншого. Тут знову немає "безкоштовного обіду".

Таким чином, для раціонального вибору необхідно застосовувати маржинальні (граничні) показники. Вони будуть позначатися літерою М (Marginal). Щоб розраховувати маржинальні показники, необхідно орієнтуватися на поняття "додатковий", тобто розраховувати *приріст* цього показника на додаткову одиницю фактору.

Споживач приймає рішення, аналізуючи граничну (додаткову) корисність (MU). Якщо ви з'їли 2 яблука і отримали 10 одиниць корисності, а з'ївши 3 яблука, ви оцінили загальну користь в 14 балів, то третє яблуко має для вас корисність в 4 бали (приріст корисності = 14 - 10).

Виробник приймає рішення, аналізуючи граничні (додаткові) витрати на одиницю продукції (MC) з граничним (додатковим) доходом (MR), який може одержати від реалізації додаткової одиниці товару. Ці категорії будуть детально розглядатися в мікроекономічному аналізі.

Висновки:

- **Альтернативні витрати** - витрати на виробництво товару, оцінені з погляду загубленої можливості використання тих же ресурсів в інших цілях.

- **Альтернативні витрати** в грошовому вираженні - це сума альтернативних грошових витрат і не одержаних грошових доходів.

- **Альтернативні витрати** можуть виступати як різниця між прибутком, який можна було б одержати при найбільш вигідному з усіх альтернативних засобів використання ресурсів, і реально отриманим прибутком.

- **Раціональна поведінка** означає, що люди здійснюватимуть різний вибір, бо їхні можливості (обмеження) і наявна інформація відрізняються.

- **Раціональна поведінка** проявляється в тому, що люди ухвалюють

рішення, щоб отримати найбільше задоволення або найповніше досягнути власних цілей.

- Дійсна цінність якої-небудь речі є недоотримані корисності інших речей, що могли бути зроблені (придбані) за допомогою ресурсів, витрачених на виробництво (придбання) даної речі.

- В основі обміну лежить **принцип порівняльної переваги**, сформульований Д. Рікардо: в основі спеціалізації лежить здатність робити товари з відносно меншими альтернативними витратами.

- **Економічне сприйняття** зосереджується, головним чином, на **маржинальному аналізі** - рішеннях, для ухвалення яких порівнюють граничні вигоди і граничні витрати.

- **Маржинальний** означає "додатковий", тобто необхідно розраховувати *приріст* певного показника (корисність, витрати, дохід) на додаткову одиницю фактору.

Практикум

Тести:

1. Теорія раціональної поведінки споживача допускає, що раціональний споживач намагається максимізувати...

- A. Середню корисність.
- B. Граничну корисність.
- C. Загальну корисність.
- D. Різницю між загальною і граничною корисністю.

2. Альтернативна вартість - це...

- A. Все те, що нам хотілось би мати, але ми не маємо.
- B. Всі блага, які нам не потрібні у житті.
- C. Те краще, від чого ми відмовились внаслідок нашого рішення.
- D. Те, що ми отримали внаслідок нашого рішення.

3. Раціональна поведінка споживача передбачає, що він...

- A. Намагається максимізувати свій добробут.
- B. Намагається задовольнити першочергові потреби.
- C. Задовольнити свої потреби, виходячи з необхідності зберігати навколишнє середовище.
- D. Мінімізує свої потреби, виходячи з обмеженості наявних економічних благ.

4. Викладач англійської мови у вихідні дні зазвичай займається репетиторством, одержуючи 250 грн. за день. Але в найближчі вихідні

йому запропонували дводенний відпочинок в пансіонаті за містом. Вартість путівки 100 грн. Вартість проїзду до пансіонату автобусом 10 грн., електропоїздом - 5 грн. Викладач вирішив відпочити і їхати більш комфортабельним видом транспорту - автобусом. Яка альтернативна вартість прийнятого рішення: дводенний відпочинок в пансіонаті за містом?

- A. 510грн.
- B. 620 грн.
- C. 120 грн.
- D. 630 грн.

5.Граничні витрати - це...

- A. Додаткові витрати, пов'язані із збільшенням обсягів виробництва.
- B. Додаткові витрати виробника, пов'язані з підвищенням цін на природні ресурси та енергоносії.
- C. Приріст витрат, пов'язаний із випуском додаткової одиниці продукції.
- D. Приріст витрат, пов'язаний із зменшенням ефективності виробничих ресурсів.

6.Економічна раціональність припускає, що:

- A. Усі люди при наявності достовірної інформації обирають один і той же об'єктивно найкращий варіант.
- B. Існує об'єктивний оптимальний засіб рішення будь-якої економічної проблеми.
- C. Більшість людей робить вибір раціонально, з вигодою для себе.
- D. Необхідно витратити якнайменше грошей.

7.Порівняльна перевага - це:

- A. Здатність виробляти товари та послуги з меншими альтернативними витратами.
- B. Можливість виробляти та обмінювати товари та послуги з меншими витратами ресурсів.
- C. Можливість виробляти товарів більше, ніж виробляють інші фірми.
- D. Можливість виробляти той товар чи послугу, попит на який найбільший.

8. При бартерному обміні українського цукру на російське

паливо:

- A. Україна виграла, Росія програла.
- B. Україна програла, Росія виграла.

С. Ніхто не виграв.

Д. Обидві країни виграли.

9. Підприємець приймає рішення щодо раціонального використання трудових ресурсів. Олена може зняти мірки та викроїти сукню за одну годину; на пошив цієї сукні їй потрібно 5 годин. Юлія виконала цю роботу відповідно за 1,5 години та 8 годин. Підприємець вважає за доцільне:

А. Найняти Олену для виконання всіх операцій, тому що вона має абсолютні переваги по всіх видах робіт.

В. Найняти Олену для виконання всіх операцій, тому що вона має порівняльні переваги по всіх видах робіт.

С. Залучити Олену до виконання роботи закрійниці, а Юлію -швачки, тому що вони мають порівняльні переваги по цих видах робіт.

Д. Залучити Олену до виконання роботи швачки, а Юлію - закрійниці, тому що вони мають порівняльні переваги по цих видах робіт.

Відповіді до практикуму

Тести:

1.В; 2.С; 3.А; 4.В; 5.С; 6.С; 7.А; 8.Д; 9.Д.

РОЗДІЛ II

Основи мікроекономіки

Глава 8. Економічна поведінка споживача

1. Що лежить в основі вибору споживача?
2. Загальна та гранична корисність. Закон спадної граничної корисності.

1. Що лежить в основі вибору споживача ?

Як відомо, за умов обмеженості ресурсів, споживачі вирішують проблему вибору. При цьому вони намагаються діяти раціонально.

Що ж лежить в основі споживчого вибору?

Перш за все - це смаки і уподобання споживача.

По-друге - це обмеженість ресурсів особи, яка приймає рішення про те, що вона може спожити, реально виходячи із її доходу і ринкових цін на товари та послуги.

По-третє - як сумістити бажання споживача з його можливостями, визначитись, який набір благ максимізує його добробут і вигоду.

Товари важливі не самі по собі, а як засіб задоволення потреб споживачів. Потреб багато, проте бюджет споживача обмежений. Якщо гроші витрачаються на придбання певного товару або набору товарів, тоді витрати на придбання інших товарів скорочуються.

Вирішуючи проблему альтернативного вибору, будь-який споживач прагне максимізувати загальну корисність (вигоду) від придбання та споживання благ. Саме тому основу споживчого вибору становить максимізація корисності благ, їх корисного ефекту для споживача.

Як же виміряти корисність?

2. Загальна та гранична корисність. Закон спадної граничної корисності

Корисність - поняття суто індивідуальне. Те, що для одного споживача може мати високу корисність, інший сприймає як антиблаго.

Хтось з ранку обов'язково випиває чашку кави, інший її взагалі не споживає.

Корисність - це суб'єктивне відчуття задоволення від споживання блага. Це здатність блага задовольняти ту чи іншу потребу конкретного споживача.

Ступінь корисності певного блага оцінюється величиною іншого альтернативного блага, якою споживач здатний пожертвувати заради отримання обраної кількості блага.

Чим більша жертва, на яку здатний споживач заради певного набору благ, тим більшу корисність становить для нього корисність обраного набору благ.

Для аналізу поведінки споживача на ринку необхідно розрізнити загальну (сукупну) корисність блага і його граничну корисність.

Загальна корисність - це сукупна величина задоволення, яку отримує споживач від споживання певної кількості продукту, наприклад 10-ти одиниць блага. Загальна корисність збільшується, якщо збільшується кількість благ, що споживається.

Але зростання загальної корисності уповільнюється внаслідок зменшення граничної корисності.

Гранична (маржинальна) корисність блага - це корисність останньої одиниці наявного блага, яка задовольняє найменш значущу потребу споживача.

Гранична корисність одиниці блага - та корисність, яку отримує споживач при споживанні додаткової одиниці блага, тобто це додаткове задоволення, яке споживач отримує від додаткової одиниці цього блага. (Іншими словами граничну корисність ще можна визначити, як приріст загальної корисності).

Корисність є суб'єктивною характеристикою, і те, що корисне для однієї людини, може бути абсолютно нецікавим для іншої. Виходячи з високої міри суб'єктивності оцінки корисності, її дуже важко виміряти кількісно. Економісти домовились вимірювати корисність в "ютілях" (utility англ. - корисність). Далі будемо використовувати такі символи для характеристики величин корисності:

MU — гранична корисність;

TU - загальна корисність.

Чим більше споживання деякого блага, тим менший приріст загальної корисності, отримуваний від одиничного приросту споживання цього блага. Вперше цей принцип був сформульований німецьким економістом Г. Госсеном в 1854 р. **Це і є закон спадної граничної корисності.**

Закон спадної граничної корисності можна сформулювати ще наступним чином: гранична корисність будь-якого блага зменшується із збільшенням наявного запасу блага. Як результат, споживач погоджується придбати кожну наступну одиницю блага за нижчою ціною, кожну наступну одиницю він

оцінює для себе дешевше.

Кожен споживач прагне максимізувати свій добробут, максимізуючи при цьому загальну корисність.

Максимізація корисності споживача за умов обмеженого бюджету, настає тоді, коли остання витрачена грошова одиниця на придбання того чи іншого блага приносить однакову граничну корисність. (Другий закон Госсена).

$$\frac{MU_A}{P_A} = \frac{MU_B}{P_B} = \frac{MU_N}{P_N}$$

де MU_A - гранична корисність блага А;

MU_B - гранична корисність блага В;

P_A - ціна товару А;

P_B - ціна товару В;

MU_N - гранична корисність блага N;

P_N - ціна одиниці блага N.

Висновки:

- В основі споживчого вибору лежить максимізація корисності благ, їх корисного ефекту для споживача.
- Корисність - це ступінь задоволення потреб споживача в процесі споживання певних товарів та послуг.
- Загальна корисність - це сукупна величина задоволення потреби, яку отримує споживач від споживання певної кількості одиниць блага.
- Гранична корисність - це додаткова корисність, одержана від споживання кожної додаткової одиниці блага.
- Сутність закону спадної граничної корисності полягає в тому, що із збільшенням споживання гранична корисність кожної наступної одиниці блага менша за корисність попередньої одиниці блага.

Практикум

Тести:

1. Яке з наведених тверджень найкраще розкриває поняття зменшення граничної корисності?

- A. В міру того, як ви споживаєте більше товару, загальне задоволення від цього має тенденцію до зростання;
- B. В міру того, як ви споживаєте більше товару, загальне задоволення від

цього має тенденцію до зниження;

- C. В міру того, як ви споживаєте більше товару, додаткове задоволення від кожної нової одиниці товару має тенденцію до зниження;
- D. В міру того, як ви споживаєте більше товару, середнє задоволення від цього має тенденцію до зниження.

2. Загальна корисність зростає, коли гранична корисність:

- A. Зменшується;
- B. Збільшується;
- C. Збільшується або зменшується, але є додатньою величиною;
- D. Збільшується повільно.

3. Який рядок значень граничної корисності ілюструє закон спадної граничної корисності?

- A. 200, 150, 150, 150;
- B. 200, 230, 250, 280;
- C. 200, 300, 400, 500;
- D. 200, 150, 90, 40.

4. Ціна товару X дорівнює 1,5 грн., а товару Y - 1 грн. Якщо споживач оцінює граничну корисність товару Y в 30 ютілів, прагне досягти найбільшого задоволення від покупки товарів X та Y, тоді він повинен прийняти граничну корисність товару X за:

- A. 45;
- B. 30;
- C. 20;
- D. 15.

5. Яке з наступних тверджень є невірним?

- A. Кожна точка на кривій байдужості означає комбінацію двох товарів;
- B. Всі точки на кривій байдужості означають однаковий рівень корисності;
- C. Всі точки на бюджетній лінії означають однаковий рівень корисності;
- D. Кожна точка на бюджетній лінії означає комбінацію двох товарів.

6. Рівновага споживача на карті байдужості - це:

- A. Будь-яка точка на найвищій з кривих байдужості;
- B. Будь-яка точка на бюджетній лінії;
- C. Будь-яка точка, що розташована на просторі, обмеженою бюджетною лінією;
- D. Точка дотику бюджетної лінії до кривої байдужості.

7. Гранична норма заміни товару X товаром Y означає:

- A. Міру збільшення граничної корисності, якщо споживання товарів X і Y

збільшується на одиницю;

- В. Ту кількість одиниць товару X, від якої споживач готовий відмовитися в обмін на одержання однієї одиниці товару Y, щоб загальна корисність залишилась незмінною;
- С. Ту кількість товару X, яку споживач купує, коли його дохід зростає, а споживання товару Y залишається незмінним;
- Д. Ту міру збільшення загальної корисності, якщо споживання товарів X і Y збільшується.

8. Якщо споживач обирає комбінацію, яка представлена точкою на площині, обмеженій бюджетною лінією, то він:

- А. Бажає купити більше товарів, ніж дозволяє його бюджет;
- В. Знаходиться в стані рівноваги;
- С. Максимізує корисність;
- Д. Неповністю використовує свій бюджет.

9. Теорія поведінки споживача припускає, що споживач намагається максимізувати:

- А. Граничну корисність;
- В. Загальну корисність;
- С. Середню корисність;
- Д. Різницю між загальною і граничною корисністю.

10. Щоб опинитися в стані рівноваги, споживач повинен:

- А. Бути впевненим, що ціни всіх купованих ним товарів пропорційні загальній корисності;
- В. Не купувати недоброякісних товарів;
- С. Розподіляти дохід таким чином, щоб остання гривня, витрачена на придбання будь-якого товару, приносила такий самий приріст корисності, як і гривня, витрачена на купівлю іншого товару;
- Д. Бути впевненим, що ціна кожного товару дорівнює граничній корисності грошей.

11. Збільшення доходу споживача графічно відбивається в:

- А. Зменшенні нахилу бюджетної лінії;
- В. Збільшенні нахилу бюджетної лінії;
- С. Паралельному зміщенні бюджетної лінії праворуч;
- Д. Паралельному зміщенні бюджетної лінії ліворуч.

Завдання

Вірні чи невірні твердження

1. Загальна корисність завжди збільшується із зростанням споживання.

2. Якщо гранична корисність зменшується, то й загальна корисність зменшується.

3. Для визначення оптимального рівня споживання необхідно враховувати показники загальної корисності та цін товарів.

4. Якщо Ви купуєте більше одиниць будь-якого товару, то Ваша гранична корисність зростає.

5. Чим менший дохід споживача, тим вище розміщується його бюджетна лінія.

Відповіді до практикуму

Тести:

1.C; 2.C; 3.D; 4.A; 5.C; 6.D; 7.B; 8.D; 9.B; 10.C; 11.C.

Завдання

1. Невірно. Якщо гранична корисність має від'ємне значення, то загальна корисність зменшиться.

2. Невірно. У цьому випадку загальна корисність, як правило, зростає. Зменшуватись буде приріст загальної корисності, тобто гранична корисність.

3. Невірно. Правило максимізації корисності передбачає врахування цін товарів і показників граничної корисності.

4. Невірно. Відповідно до закону спадної граничної корисності із збільшенням споживання будь-якого товару гранична корисність зменшується.

5. Невірно. Бюджетна лінія при цьому розміститься ліворуч.

Глава 9. Попит і пропозиція в ринковому механізмі

1. Попит та його детермінанти. Закон попиту. Цінова еластичність попиту.

2. Пропозиція та фактори, що її визначають. Закон пропозиції. Цінова еластичність пропозиції.

1. Попит та його детермінанти. Закон попиту. Цінова еластичність попиту

Основними елементами ринкового механізму саморегулювання є вільні ринкові ціни, що складаються в результаті взаємодії попиту і пропозиції на

основі конкуренції. Отже, ціни, попит, пропозиція і конкуренція є основними ланками ринкового механізму саморегулювання економіки.

На боці попиту знаходяться покупці, а на боці пропозиції – виробники (продавці) товарів та послуг. Вільна ринкова ціна виступає як економічний механізм координації і узгодження економічних інтересів як покупців, так і продавців і визначає їх економічну поведінку на ринку.

Механізм ринкового ціноутворення розкриває теорія попиту і пропозиції.

Попит (demand), як економічна категорія – це представлена на ринку потреба в товарах та послугах, забезпечена грошима покупців. Це кількість товарів, яку покупці бажають і можуть придбати в даний момент при певному рівні цін.

Графічно попит відображає залежність між ціною та величиною попиту. **Величина попиту** - та максимальна кількість товару, яку погоджуються придбати споживачі за певною ціною при певних умовах за одиницю часу.

Ціна попиту - це та найвища ціна, яку згодні заплатити споживачі за ту чи іншу кількість товарів.

Залежність величини попиту від факторів, що його визначають, називається **функцією попиту**. Перш за все величина попиту на товар визначається його ціною.

За інших рівних умов величина попиту на товар більша, чим нижча його ціна (і навпаки). Ця залежність називається законом попиту.

Функція попиту від ціни може задаватись трьома способами:

1. Табличним;
2. Графічним;
3. Аналітичним.

Як приклад розглянемо таку залежність і задамо її табличним способом (таблиця 2) та побудувавши графік (рисунок 4).

Таблиця 2.

Дані для побудови графіку попиту (D)

Ціна за тону продукції (P), тис. грн.	Величина попиту (Q), тис. Тонн
5	25
4	30
3	40
2	55
1	80

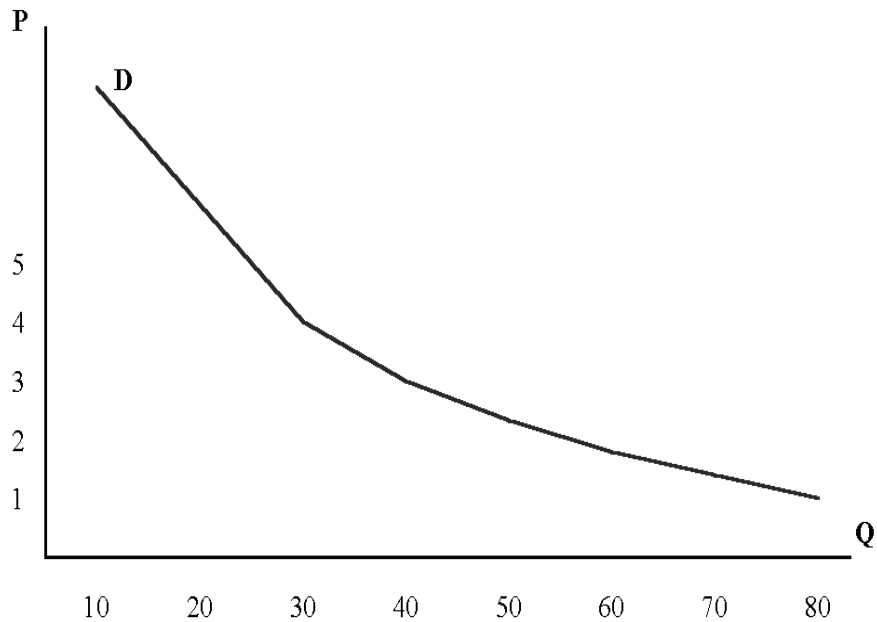

Рисунок 4. Графік попиту

Аналітичним способом лінійна функція попиту може бути записана наступним чином:

$$Q_d = a - b \times P,$$

де P - ціна за одиницю товару,

Q_d - величина попиту на товар,

a, b - константи.

Зворотний зв'язок між ціною попиту та величиною попиту можна пояснити через аналіз таких факторів:

1. Ціна є своєрідним бар'єром, який заважає споживачам купувати товар у необмеженій кількості. Зростання висоти цього бар'єру знижує можливість і бажання купувати даний товар.

2. Закон спадної граничної корисності, який описує цю ситуацію, твердить, що всі наступні одиниці даного товару приносять споживачеві меншу корисність. Отже кожному наступному одиницю товару (збільшуючи величину попиту) споживачі погодяться купувати при умові, що ціна товару зменшуватиметься.

3. На більш високому рівні закон попиту можна пояснити *ефектами доходу та заміщення*. *Ефект доходу* говорить про те, що при нижчій ціні людина може купити більше даного товару, не зменшуючи при цьому закупки інших необхідних продуктів. Тобто наслідки від зниження ціни можна порівняти із наслідками від підвищення рівня доходів. *Ефект*

заміщення виражається у тому, що із зниженням ціни у споживачів з'являється бажання придбати дешевші товари замість аналогічних дорожчих. Наприклад, при зниженні цін на яловичину багато споживачів захочуть замінити нею більш дорожчу свинину, покупка якої не виглядає тепер такою привабливою.

Усі товари, які ми споживаємо, можна розділити на три групи: товари низької якості, нормальні та високої якості. Трапляються ситуації, коли при зростанні цін попит на один із видів товару теж збільшується або навпаки. Тобто порушується закон попиту.

Це стосується зокрема малоцінних або низькоякісних товарів (маргарин, низькоякісні цигарки, крупи, картопля тощо). Якщо такий товар має значну частку у структурі споживання, то зростання цін на нього призводить до підвищення величини попиту на нього. Ця ситуація називається **ефектом Гіффена**, а сам товар - *товаром Гіффена*, за іменем англійського економіста Френсиса Гіффена (1837 - 1910). Вважають, що Гіффен описав цей товар, коли спостерігав, як бідні сім'ї робітників збільшують споживання картоплі, незважаючи на те, що ціна на неї зросла. Крива попиту в такому разі має позитивний нахил.

"Ефект Веблена", або "снобістський ефект" (за іменем американського вченого Торстейна Веблена). Підвищення цін на товари, які є засобом вкладення грошей (золото, коштовності, антикваріат), призводить до підвищення величини попиту на них. На престижні коштовні товари (хутряні вироби, одяг від відомих кутюр'є, дуже дорогі машини тощо) попит може впасти, якщо ціни на них зменшаться, тоді як багатий покупець купує ці товари передусім через престижні міркування, щоб продемонструвати оточуючим свій рівень доходу, власну елітність.

Покупці не схильні скорочувати покупки за збільшення ціни, якщо очікують найближчим часом нового зростання цін, тобто в разі ажіотажного попиту.

Цінова еластичність попиту

Еластичність попиту відображає те, в якій мірі із зміною ціни змінюється величина попиту.

Якщо E - коефіцієнт еластичності, то:

$E_d > 1$, якщо із зміною ціни на 1% величина попиту змінюється більше ніж на 1%.

$E_d < 1$, попит на товар нееластичний, якщо із зміною ціни на 1% величина попиту змінилась менше ніж на 1%.

$E_d = 1$ - одинична еластичність, коли із зміною ціни на 1% величина попиту змінилась на 1%.

Загальна формула для визначення коефіцієнту еластичності буде такою:

$$E_d = \frac{\Delta Q\%}{\Delta P\%}$$

де E_d - значення коефіцієнта еластичності;

ΔQ - зміна величини попиту у відсотках;

ΔP - зміна ціни у відсотках.

Зазначимо, що економісти домовились виражати коефіцієнт еластичності завжди додатнім числом, тобто нас цікавить його абсолютна величина, хоча насправді це число завжди від'ємне, оскільки закон попиту являє собою обернену залежність між ціною та величиною попиту.

Причини, які визначають цінову еластичність попиту, можна виділити наступні:

1. Замінність товарів для споживачів. Чим вищий ступінь замінності товару або послуги для споживача, тим попит на товар або послугу еластичніший.

2. Багатофункціональність товару робить його еластичнішим.

3. Нагальність потреби робить попит на товар в більшій мірі не-еластичним.

4. Частка витрат на даний товар у бюджеті споживача. Чим ця частка вища, тим вища еластичність попиту на даний товар. Якщо покупець витрачає незначну частку свого бюджету, то зміна цін на даний товар мало впливає на величину попиту.

5. Термін часу - з часом попит на товари стає еластичнішим.

Взаємозв'язок цінової еластичності попиту та виручки від реалізації

Дохід залежить від ціни і кількості реалізованої продукції. Тобто $TR = P \times Q$, де TR - виручка від реалізації, P - ціна за одиницю продукції, а Q - кількість реалізованої продукції. Але величина попиту зменшується при збільшенні ціни. Тому дуже важливими для продавця є питання: до якої величини можна збільшувати ціну, щоб не зменшився дохід внаслідок втрати частини споживчого попиту? Саме це можна визначити через зв'язок еластичності попиту та виручки від реалізації. Якщо попит на товар нееластичний, а ціна на нього зростає, то при цьому виручка від реалізації (TR) зросте і навпаки.

$P \uparrow; TR \uparrow$ }
 $P \downarrow; TR \downarrow$ } **нееластичний попит,**

де P - ціна товару,

TR - виручка від реалізації.

Якщо попит на товар еластичний, а ціна на нього зростає, то при цьому виручка від реалізації (TR) зменшиться, і навпаки.

$P \uparrow; TR \downarrow$
 $P \downarrow; TR \uparrow$

} **еластичний попит.**

Висновки:

- Термін "попит" в економічній теорії означає бажання та можливість споживача купувати товари та послуги протягом певного часу по різних цінах.
- Попит змінюється під дією змінних факторів, головним з яких є ціна товару. Коли змінюється ціновий фактор, на графіку відбувається рух вздовж постійної кривої попиту.
- Закон попиту говорить про те, що із збільшенням ціни величина попиту зменшується і навпаки.
- Зміни в попиті, які графічно відображаються у зсуві кривої попиту, виникають в результаті впливу нецінових факторів.
- Реакцію зміни величини попиту на зміну ціни відображає цінова еластичність попиту, яку можна розрахувати за допомогою коефіцієнта цінової еластичності.
- Еластичність попиту впливає на розмір загальної виручки від реалізації. При нееластичному попиті цей зв'язок прямий, а при еластичному попиті обернений. Одиначна еластичність залишає виручку від реалізації незмінною.

Практикум

Тести:

1. Цінова еластичність попиту буде вищою:

- A. На товари першої необхідності, ніж на предмети розкоші;
- B. В тих випадках, коли споживачі використовують товар з найбільшою користю для себе;
- C. Коли більші альтернативні витрати виробництва товару;
- D. В тих випадках, коли товар менше потрібний споживачу.

2. Якщо при зміні ціни кількість куплених товарів не змінюється, то

попит:

- A. Нееластичний;
- B. Еластичний;
- C. Одиничної еластичності;
- D. Повністю нееластичний.

3. Три з чотирьох подій, описаних нижче, могли б змістити криву попиту на каву у нове положення. Яка подія не буде брати в цьому участь?

- A. Зміна у смаках людей щодо кави;
- B. Збільшення грошових доходів споживачів кави;
- C. Падіння ціни на каву;
- D. Сподівання, що ціна на каву впаде у майбутньому.

4. Якщо попит нееластичний :

- A. Зростання ціни на 5% зумовить зменшення величини продажу більш ніж на 5%;
- B. Зростання ціни на 5% зумовить зменшення величини попиту на 5%;
- C. Зростання ціни на 5% зумовить наслідком збільшення величини продажу більш ніж на 5%;
- D. Зростання ціни приведе до зростання виручки від реалізації.

5. Якщо два товари є взаємозамінними, то зростання ціни на перший викличе:

- A. Падіння попиту на другий;
- B. Зростання попиту на другий товар;
- C. Збільшення величини попиту на другий товар;
- D. Падіння величини попиту на другий товар.

6. Якщо попит на сільськогосподарську продукцію нееластичний, то при хорошому врожаї доходи фермерів:

- A. Зростуть, так як зросте величина продукції, що продається;
- B. Скоротяться, так як відносне зниження цін буде більшим ніж відносне збільшення величини продажу;
- C. Залишаться незмінними;
- D. Неможливо відповісти на питання.

7. Яке з наступних тверджень не відноситься до характеристики еластичного попиту на товар?

- A. Коефіцієнт еластичності менший за одиницю;
- B. Загальна виручка продавця зменшується, якщо ціна зростає;
- C. Покупці відносно чутливо реагують на зміну цін;

D. Загальна виручка продавця зростає, якщо ціна зменшується.

8. До доповнюючих товарів (комплементарних) товарів належать:

- A. Хліб та одяг;
- B. Крем для взуття та взуття;
- C. Молоко та пепсікола;
- D. Чорні та коричневі чоботи.

9. Крива попиту ілюструє залежність:

- A. Ціни від попиту;
- B. Попиту від ціни;
- C. Величини попиту від ціни;
- D. Величини попиту від пропозиції.

10. Ринковий попит безпосередньо не зазнає впливу

- A. Кількості покупців;
- B. Цін на ресурси;
- C. Доходів споживачів;
- D. Цін товарів-замінників.

11. Якщо ціна товару нееластичного попиту зросла з 7 до 8 грн., то виручка від реалізації:

- A. Скоротилась;
- B. Зросла;
- C. Абсолютно еластична;
- D. Залишилась незмінною.

12. Яке з наступних тверджень відноситься до характеристики нееластичного попиту на товар?

- A. В наявності є велика кількість товарів-замінників;
- B. Даний товар є товаром першої необхідності для покупців;
- C. Покупці витрачають значну частину свого доходу на його придбання;
- D. Даний товар є товаром розкоші.

13. Крива попиту зміщується ліворуч, якщо:

- A. Доходи сім'ї зростають;
- B. Кількість покупців збільшується;
- C. Ціна на товар-доповнювач зменшилась;
- D. Ціна на товар-субститут зменшилась.

14. Якщо будь-яка кількість товару продається по однаковій ціні, то попит на цей товар є:

- A. Абсолютно нееластичним;
- B. Абсолютно еластичним;

- C. Еластичним;
- D. Нееластичним.

15. На який з наведених товарів еластичність попиту за ціною вища?

- A. Сіль;
- B. Чорний хліб;
- C. Розкішні автомобілі "Роллс-ройс";
- D. Чорний хліб "Дарницький".

Задачі.

1. Розрахуйте коефіцієнт цінової еластичності попиту, якщо відомо, що ціна на товар зросла з 500 до 600 грош.од., а величина попиту скоротилась з 20000 до 16000 одиниць.

2. Розрахуйте коефіцієнт цінової еластичності попиту, якщо відомо, що ціна на товар зросла з 25 до 27 грош. од., а величина попиту скоротилась з 15 до 10 одиниць.

3. Розрахуйте коефіцієнт цінової еластичності попиту, якщо відомо, що ціна на товар зменшилась з 10 грош. од. до 7 грош. од., а величина попиту при цьому зросла із 100 од. до 120 од.

4. Визначити еластичність попиту товару, розраховувавши виручку від реалізації за умови, що ціна товару змінилась.

Нехай ціна товару зменшилась від 19 грош. од. до 17 грош. од., а величина попиту при цьому збільшилась із 100 од. до 200 од.

5. Визначити еластичність попиту товару, розраховувавши виручку від реалізації за умови, що ціна товару змінилась.

Нехай ціна товару зросла від 5 грош. од. до 11 грош. од., а величина попиту при цьому зменшилась із 100 од. до 85 од.

Завдання

Вірні чи невірні твердження

1. Закон попиту розкриває обернений зв'язок між ціною товару і величиною попиту.

2. При зростанні грошових доходів споживачів крива попиту зміщується ліворуч.

3. Попит на мармелад більш еластичний, ніж на цукор.

4. Від менш еластичного товару споживачеві важче відмовитись, ніж від більш еластичного.

5. Зменшення ціни на піцу викличе зміщення праворуч кривої попиту на піцу.

Відповіді до практикуму

Тести:

1.D; 2.D; 3.C; 4.D; 5.B; 6.A; 7.A; 8.B; 9.C; 10.B; 11.B; 12.B; 13.D; 14.B; 15.D.

Задачі

1. $E_d = 1,22$ (попит еластичний).
2. $E_d = 5,2$ (попит еластичний).
3. $E_d = 0,52$ (попит нееластичний).

4. В даному завданні ціна зменшилась. Подивимось, як змінилась виручка від реалізації.

$$TR_1 = 1900 \text{ грош. од.}$$

$$TR_2 = 3400 \text{ грош. од.}$$

Отже, ми можемо зробити висновок, що попит на даний товар еластичний.

5. В даному завданні ціна зросла. Подивимось, як змінилась виручка від реалізації.

$$TR_1 = 500 \text{ грош. од.}$$

$$TK_2 = 935 \text{ грош. од.}$$

Отже, ми можемо зробити висновок, що попит на даний товар нееластичний.

Завдання

Вірні чи невірні твердження

1. Вірно. Із збільшенням ціни величина попиту зменшується і навпаки.
2. Невірно. Відбудеться зміщення кривої попиту праворуч.
3. Вірно. Для цукру існує менше замінників.
4. Вірно. Для менш еластичного товару існує менше замінників.
5. Невірно. Вплив цінового фактору. Зміниться лишень величина попиту, як результат руху вздовж кривої попиту.

2. Пропозиція та фактори, що її визначають. Закон пропозиції. Цінова еластичність пропозиції.

Пропозиція (supply) – це кількість товарів та послуг, що пропонується виробниками для реалізації на ринку в даний момент при певному рівні цін.

В кількісному відношенні – це сума цін товарів та послуг, що пропонуються для продажу на ринку.

Ціна пропозиції - це та найнижча ціна, за якою виробник згоден запропонувати певну кількість товару. **Величина пропозиції** - це

максимальна кількість якогось товару, яку згоден запропонувати продавець або група продавців за проміжок часу при певних умовах по тій чи іншій ціні.

Залежність величини пропозиції від факторів, що її визначають, називається *функцією пропозиції*. Залежність величини пропозиції від ціни може бути різною, однак найтипівішою є наступна:

Чим вища ринкова ціна, тим більшою буде величина пропозиції, і навпаки (тобто має місце пряма залежність). Ця залежність і називається законом пропозиції.

Функція пропозиції від ціни може бути задана трьома способами:

1. Табличним.
2. Графічним.
3. Аналітичним.

Як приклад розглянемо таку залежність і задамо її табличним способом (таблиця 3) та побудуємо графік.

Таблиця 3.

Дані для побудови графіку пропозиції (S)

Ціна за одиницю продукції (P), тис. грн.	Величина пропозиції товару А (Q), тонн
4	70
3	65
2	55
1	15

Графік пропозиції за табличними даними виглядатиме наступним чином (рисунок 5).

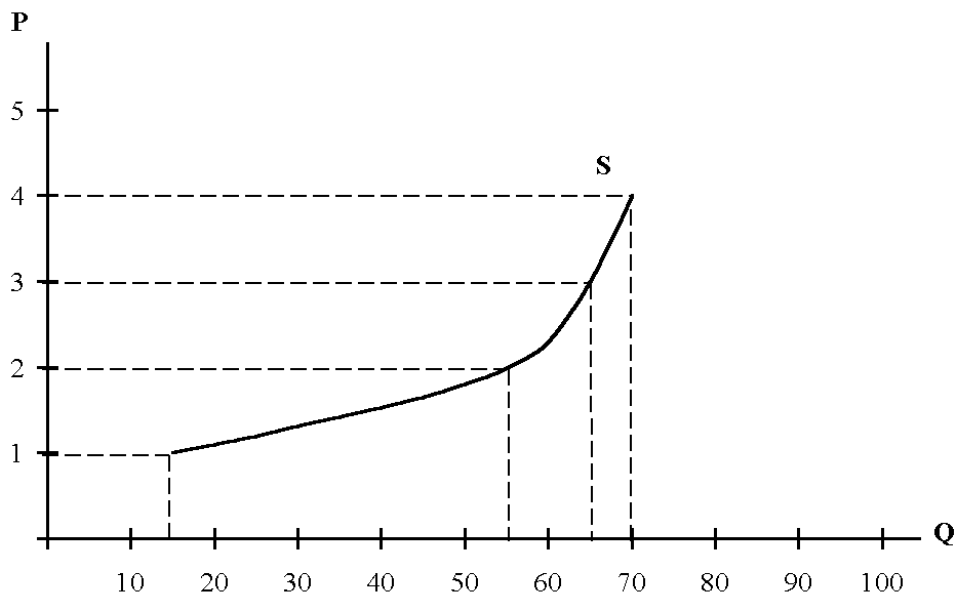

Рисунок 5. Графік пропозиції

Зміна величини пропозиції в залежності від зміни ціни на товар графічним способом виглядає як рух по кривій пропозиції. Зображений графік кривої пропозиції має позитивний нахил і є опуклим в сторону величини пропозиції. Як окремий випадок можна використовувати лінійний характер функції пропозиції. Надалі ми будемо використовувати для аналізу змін пропозиції саме лінійну функцію пропозиції.

Пряму залежність між ціною та величиною пропозиції теоретично можна пояснити наступним чином:

1. При зростанні ціни виробник може підвищити пропозицію даного товару шляхом залучення незадіяних раніше малоефективних ресурсів. Його втрати через використання дорожчих технологій, менш кваліфікованої робочої сили, дорожчих або менш якісних природних ресурсів і комплектуючих покриватимуться за рахунок вищої ціни товару.

2. Виробник, нарощуючи залучення мобільних ресурсів (робоча сила, сировина і матеріали, комплектуючі, інструменти), з часом стикається з проблемою нарощування стаціонарних ресурсів. Верстати, стаціонарні виробничі площі виявляються перевантаженими, внаслідок чого ефективність виробництва знижується, а витрати на виробництво кожної наступної одиниці зростають. Це зростання можна покрити за рахунок підвищення цін.

За законом пропозиції, зміна ціни товару супроводжується відповідною зміною величини пропозиції, тобто відбувається рух уздовж кривої пропозиції. Але така залежність зберігається, як зазначалось вище, не завжди,

а лише при умові незмінності інших, тобто нецінових факторів. У реальному житті ми часто спостерігаємо, як при стабільній ціні змінюється величина пропозиції. Ці факти є результатом зміни самої пропозиції і відбуваються вони під впливом нецінових чинників. Як і функція попиту, функція пропозиції відображає не тільки ту кількість товару, яку виробники готові запропонувати за якоюсь певною ціною, але і величину, яку вони згодні запропонувати за кожною з можливих цін.

За умови, що ціна товару залишається незмінною, пропозиція буде змінюватись під впливом нецінових факторів. Розглянемо особливості впливу кожного з відомих нам нецінових факторів:

1. P_{res} - ціни на ресурси.

Почнемо з цін на ресурси. Якщо витрати виробника на сировину, матеріали, паливо, а також робочу силу зменшуються, то виробник буде пропонувати більшу кількість продукції по нижчій ціні, тобто пропозиція товару зросте. Зросте також і величина пропозиції. І навпаки, при підвищенні цін на ресурси пропозиція буде зменшуватись.

2. P_z - ціни на інші товари.

Товари можуть знаходитись між собою у відношенні взаємозамінності і взаємодоповнюваності. Зокрема зниження цін на яловичину може заставити фермерів більше вирощувати і пропонувати до продажу м'ясо птиці. І навпаки, підвищення цін на яловичину приведе до скорочення пропозиції м'яса птиці.

3. N - кількість виробників.

Якщо кількість виробників даного товару збільшується, то буде збільшуватись і його пропозиція. І навпаки, коли кількість виробників зменшується, пропозиція зменшується.

4. Tch - рівень розвитку технології.

Чим вищий рівень наукового прогресу, тим ефективнішим стає виробництво, тобто на кожну одиницю витрачених ресурсів виробляється все більше кінцевої продукції.

Відповідно зростає пропозиція. Зростає також і величина пропозиції. І навпаки, коли рівень технології стає менш досконалим, продуктивність праці зменшується, то і пропозиція відповідно зменшиться, зменшиться також і величина пропозиції.

5. K - вплив природно-кліматичних умов.

Особливо яскраво цей фактор проявляється в сільськогосподарському виробництві. У випадку несприятливих природних умов пропозиція

продукції зменшиться.

6. T/S - податки та субсидії.

В більшості випадків податки розглядаються як витрати підприємства. Підвищення податків буде збільшувати витрати виробника і скорочувати пропозицію. Субсидії - це податки навпаки. Державні дотації знижують витрати на виробництво одиниці продукції, тим самим збільшуючи пропозицію.

7. E - очікування виробників.

В певній ситуації виробники зерна, наприклад, не хочуть продавати його ні державі, ні населенню, так як очікують підвищення цін і можливість в майбутньому більш вигідно реалізувати свою продукцію. Але може виникнути і зворотня ситуація, коли виробники очікують падіння цін на зерно. Тоді виробники будуть намагатись продати якомога більше зерна вже сьогодні. Пропозиція зросте.

Цінова еластичність пропозиції

Цінова еластичність пропозиції показує, на скільки відсотків зміниться кількість товару, що пропонується, при зміні його ціни на 1%. При цьому мова може йти про еластичність пропозиції як окремого підприємства, так і галузі в цілому, тобто в основі її визначення може бути як крива пропозиції окремого підприємства, так і крива галузевої пропозиції.

Пропозиція еластична, коли коефіцієнт еластичності більший за 1, і нееластична, коли коефіцієнт еластичності менший за 1. Оскільки при цьому і ціна, і кількість змінюються в одному напрямку, то еластичність пропозиції завжди більша 0.

Окрім фактору часу на еластичність пропозиції впливають також такі фактори:

1. **Ціни на інші товари.** Мова йде про перехресну еластичність пропозиції. У випадку підвищення цін на ресурси пропозиція основного товару зменшиться. Еластичність пропозиції товару буде залежати від того, як його виробництво реагує на підвищення цін на ресурси.

2. **Рівень досягнутого використання ресурсів.** У випадку відсутності резервів можливості реагування пропозиції на зміну цін обмежені, тобто еластичність пропозиції товару буде меншою.

3. **Ступінь монополізованості галузі і можливості переливу капіталу з інших галузей** робить пропозицію товару менш еластичною.

4. **Технологічні особливості виробництва певного товару.** Складніші технології роблять пропозицію товару менш еластичною. Наприклад,

побудова літаків та хлібопекарня. Безперечно, що пропозиція хліба буде більш еластичною.

Висновки:

- Пропозиція являє собою ту кількість товару, яку виробники готові запропонувати до продажу на ринку при тому чи іншому рівні цін.

- Пропозиція змінюється під впливом змінних факторів, головним з яких є ціна. Коли змінюється ціновий фактор, на графіку відбувається зміна вздовж постійної кривої пропозиції.

- Зсуви кривої пропозиції відбуваються під впливом нецінових факторів.

- До основних нецінових факторів, які впливають на пропозицію, відносяться:

- ціни на ресурси;
- ціни на інші товари;
- кількість виробників;
- зміни в технологіях виробництва;
- податки та субсидії;
- природно-кліматичні умови;
- очікування виробників.

- Реакцію виробників на коливання цін відображає поняття еластичності. Пропозиція товару може бути еластичною, нееластичною та мати значення одиничної еластичності.

- Основним фактором, який визначає еластичність пропозиції за ціною, є час.

- Фактори, які також впливають на еластичність пропозиції, наступні:

- ціни на інші товари;
- рівень досягнутого використання ресурсів;
- ступінь монополізованості галузі;
- технологічні особливості виробництва певного товару.

Практикум

Тести:

1. Який з наведених нижче факторів найімовірніше призведе до збільшення пропозиції яблук?

- A. Несприятливі погодні умови в районах вирощування яблук;
- B. Зниження цін на груші і мандарини;
- C. Підвищення врожаю яблук;

D. Підвищення попиту на банани.

2. Якщо зменшення ціни товару на 4% призводить до скорочення величини пропозиції на 7%, то така пропозиція:

- A. Еластична;
- B. Нееластична;
- C. Абсолютно еластична;
- D. Абсолютно нееластична.

3. Крива пропозиції ілюструє залежність:

- A. Величини пропозиції від попиту;
- B. Пропозиції від ціни;
- C. Ціни від пропозиції;
- D. Величини пропозиції від ціни.

4. Що з наведеного нижче не вплине на зміни в пропозиції телевізорів?

- A. Удосконалення технології виробництва телевізорів;
- B. Зменшення кількості виробників телевізорів;
- C. Зниження цін на телевізори;
- D. Зростання цін на комплектуючі вироби.

5. Пропозиція якого із наступних товарів найбільш еластична за ціною?

- A. Пшениця;
- B. Чорні метали;
- C. Годинники;
- D. М'ясо.

6. Ринкова пропозиція безпосередньо не зазнає впливу:

- A. Цін на ресурси;
- B. Кількості фірм;
- C. Доходів сімей;
- D. Зміни технології.

7. Зростання цін на матеріали, необхідних для виробництва товару X, викличе:

- A. Зсув кривої попиту праворуч;
- B. Зсув кривої пропозиції ліворуч;
- C. Зсув кривої попиту та кривої пропозиції праворуч;
- D. Зсув кривої пропозиції праворуч;

8. Удосконалення технології зсуває:

- A. Криву попиту праворуч;
- B. Криву пропозиції ліворуч;

- C. Криву попиту ліворуч;
- D. Криву пропозиції праворуч.

9. Закон пропозиції, якщо ціни зростають, а інші умови незмінні, проявляється в:

- A. Рості пропозиції;
- B. Зменшенні пропозиції;
- C. Рості величини пропозиції;
- D. Падінні величини пропозиції.

10. Якщо зменшення ціни товару на 5% призводить до скорочення величин пропозиції на 3%, то така пропозиція:

- A. Еластична;
- B. Нееластична;
- C. Абсолютно еластична;
- D. Абсолютно нееластична.

11. Скорочення пропозиції товару веде до збільшення:

- A. Попиту на доповнюючі товари;
- B. Попиту на цей товар;
- C. Попиту на замінні товари;
- D. Загальної виручки продавця в тому випадку, якщо попит є нееластичним.

12. Еластичність пропозиції залежить головним чином від:

- A. Кількості товарів замінників;
- B. Періоду часу, на протязі якого виробники можуть пристосуватись до змін;
- C. Того, чи являється даний товар, товаром першої необхідності;
- D. Того, чи є даний товар, товаром довготермінового користування.

Завдання

Вірні чи невірні твердження

1. Величина пропозиції прямо залежить від ціни, тому крива пропозиції має вигляд низхідної кривої.
2. Зменшення попиту на пиріжки з картоплею може бути викликано зростанням цін на картоплю.
3. Зміщення кривої пропозиції праворуч означає, що виробники пропонують більшу кількість продукту за кожну з можливих цін.
4. При інших рівних умовах поганий врожай картоплі приведе до зростання цін на чіпси.

5. З часом пропозиція м'яса стане еластичнішою за умови, що ціна на нього зросла.

Задачі

1. Визначити еластичність пропозиції товару за умови, що ціна на нього зросла з 17 до 20 грош. од., а величина пропозиції збільшилась із 15 до 20 одиниць.
2. Визначити еластичність пропозиції товару за умови, що ціна на нього зросла з 5 до 15 грош. од., а величина пропозиції збільшилась із 120 до 125 одиниць.

Відповіді до практикуму

Тести:

1.C; 2.A; 3.D; 4.C; 5.C; 6.C; 7.B; 8.D; 9.C; 10.B; 11.C; 12.B.

Завдання

Вірні чи невірні твердження

1. Невірно. Дійсно, величина пропозиції прямо залежить від ціни, але крива пропозиції має вигляд висхідної кривої.
2. Невірно. Це скоріше викличе зменшення пропозиції.
3. Вірно. Із збільшенням пропозиції крива пропозиції зміщується праворуч.
4. Вірно. Це відбудеться в результаті зменшення пропозиції чіпсів, для яких картопля є сировиною.
5. Вірно. Виробники зможуть збільшити виробництво м'яса, з часом використовуючи інтенсивні та екстенсивні методи.

Задачі

1. $E_S = 1,75$. Пропозиція товару еластична.
2. $E_S = 0,044$. Пропозиція товару нееластична.

Глава 10. Взаємодія попиту та пропозиції

1. Взаємодія попиту та пропозиції: ринкова рівновага.
2. Виникнення надлишку та дефіциту на ринку.

1. Взаємодія попиту та пропозиції: ринкова рівновага

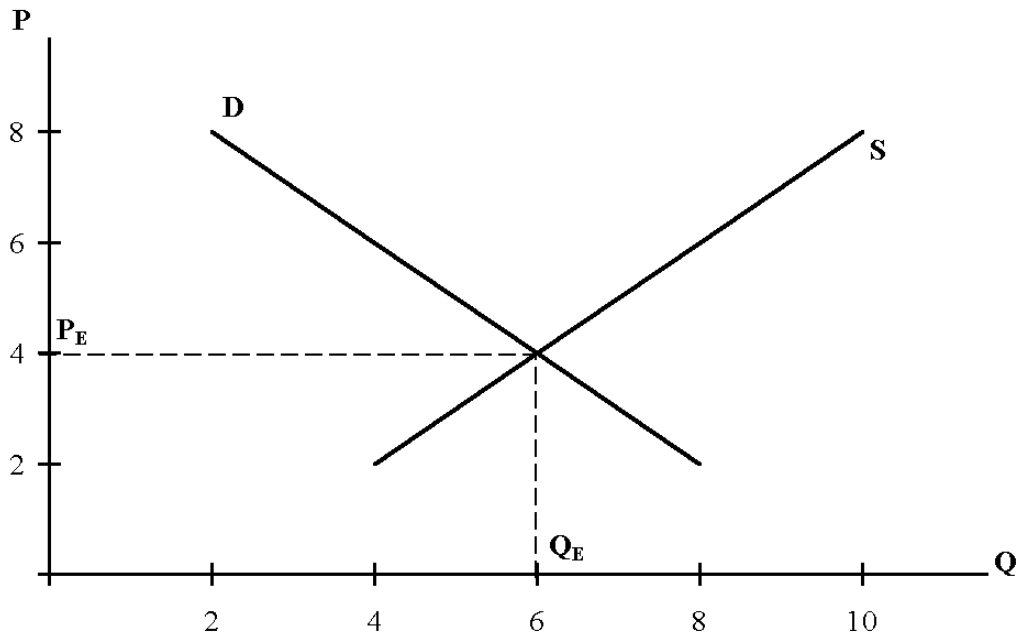
Послідовно розглядаючи поняття попиту та пропозиції, ми умовно вважали, що і споживач, і фірма приймають свої рішення ізольовано, орієнтуючись на ціну (за інших рівних умов). Але споживач хоче купити товар, а фірма - його продати. Для того, щоб це відбулося, має існувати якийсь певний рівень цін, який задовольнив би обох. Ринковий механізм передбачає, що кожен акт обміну здійснюється в результаті добровільної згоди покупця з продавцем по ціні, яка влаштовує обох, і ведуть вони себе раціонально, намагаючись отримати максимальну вигоду. Якщо порівняти рішення, які приймають споживач і фірма, то, очевидно, існує лише одна ціна (P_E), коли ці рішення збігаються. Тоді на ринку реалізується (купується) продукція в обсязі Q_E .

Для детальнішого розгляду вищеназваних положень візьмемо умовні дані про попит та пропозицію на якусь продукцію.

Таблиця 4.

Попит та пропозиція			
Величина попиту, тис. Тонн	Ціна за тонну, тис. грош. од.	Величина пропозиції, тис. Тонн	Надлишок (+) або нестача (-)
8	2	4	-4
6	4	6	0
4	6	8	+4

Проаналізувавши таблицю, ми бачимо, що саме при ціні на ринку, яка дорівнює 4 тис. грош. од., величина попиту та величина пропозиції рівні між собою. Тобто можна зробити висновок, що це і буде ціна рівноваги, а рівноважна кількість продукції дорівнюватиме 6 тис. тонн.

Зображені на рисунку 6 ціна P_E та кількість Q_E відповідають рівновазі на ринку, тобто стану ринку, коли для продажу пропонується саме така кількість товару, яку споживач готовий купити. Ціна P_E , яка встановлюється на ринку, називається *ціною ринкової рівноваги*, а кількість одиниць реалізованого (придбаного) товару Q_E - *рівноважним обсягом продукції*.

P_E – ціна рівноваги - це та ціна, за якою продавці готові запропонувати певну кількість товару, а покупці за цією ціною - купити цю ж саму кількість товару на протязі якогось часу.

2. Виникнення надлишку та дефіциту на ринку

Ціни на ринку перебувають в постійному русі внаслідок змін попиту і пропозиції на товари. За умов вільної конкуренції ціна вирівнюється до рівноважного рівня автоматично. Проте механізм вільного ринкового ціноутворення може бути порушений діяльністю монополій або втручанням держави.

Внаслідок змін попиту і пропозиції на ринку формується нова рівноважна ціна і новий обсяг виробництва.

Якщо ринкова ціна перевищить рівноважну, то в такому разі частина покупців не зможе придбати товар, адже вони обмежені власним доходом. Відповідно частина продавців не зможе продати товар. Величина пропозиції перевищить величину попиту, і, як наслідок, на ринку виникає надлишок товару.

Якщо ринкова ціна буде встановлена нижче рівноважної, величина попиту

перевищить величину пропозиції, і, як наслідок, на ринку виникне дефіцит товару.

Механізм вільної ринкової конкуренції в його "чистому" вигляді, не зважаючи на періодичні відхилення ціни від рівноважної, повертає ціну до рівня, який урівноважує попит і пропозицію, а отже узгоджує інтереси виробників і споживачів.

Висновки

- На основі взаємодії попиту і пропозиції складається ринкова рівновага, яка має тенденцію до стійкості.
- Параметри ринкової рівноваги можуть змінюватись під впливом нецінових чинників попиту та пропозиції.
- Рух цін та обсягів продукції може відбуватись шляхом рівномірних коливань навколо положення рівноваги. При цьому, якщо ціна на ринку буде вищою за ціну рівноваги, то на ринку буде утворюватись надлишок продукції, а якщо ж ціна на ринку буде нижчою за ціну рівноваги, то на ринку буде утворюватись дефіцит продукції.
- Для підтримання стійкої рівноваги держава може застосовувати фіксування цін. Встановлення фіксованих цін приводить до утворення стійкого надлишку або ж дефіциту.
- Зміна параметрів на одному з ринків викликає відповідні зміни рівноважного стану на взаємопов'язаних ринках.

Практикум

Тести:

І. Ринок товарів та послуг знаходиться в рівноважному стані,

якщо:

- A. Попит дорівнює пропозиції;
- B. Ціна дорівнює витратам плюс прибуток;
- C. Рівень технологій змінюється поступово;
- D. Обсяг попиту дорівнює обсягові пропозиції.

2. Якщо ринкова ціна вища за рівноважну, то:

- A. З'являються надлишки товарів;
- B. Виникає дефіцит товарів;
- C. Формується ринок покупця;
- D. Знижується ціна ресурсів.

3. Якщо пропозиція та попит на товар зростають, то:

- A. Ціна підвищиться;
- B. Збільшиться загальна кількість товару;
- C. Ціна залишиться незмінною;
- D. Добробут суспільства зросте.

4. Якщо ціна товару нижча від точки перетину кривої попиту та кривої пропозиції, то:

- A. Виникає надлишок;
- B. З'явиться дефіцит;
- C. Зросте безробіття;
- D. Всі варіанти невірні.

5. Попит та пропозиція можуть бути використані для пояснення координуючої ролі цін:

- A. На товарному ринку;
- B. На ринку ресурсів;
- C. На валютному ринку;
- D. На будь-якому ринку.

6. Ціни в ринковій економіці:

- A. Влаштовують продавців, але не влаштовують покупців;
- B. Змінюються внаслідок зміни попиту та пропозиції;
- C. Стабільні;
- D. Диктуються державою.

7. Якщо величина пропозиції бобів у країні з ринковою економікою більша за величину попиту, то:

- A. Виробництво бобів збільшиться;
- B. Ціни на боби зменшаться;
- C. Попит на боби зросте;
- D. Ціни на боби зростуть.

8. В якому випадку рівноважна ціна повинна збільшитись з одночасним зменшенням рівноважної кількості?

- A. Попит залишається незмінним, пропозиція зростає;
- B. Попит залишається незмінним, пропозиція зменшується;
- C. Пропозиція залишається незмінною, попит зростає;
- D. Пропозиція залишається незмінною, попит зменшується.

9. Якщо функція попиту на яблука $Q_d = 400 - 70P$, а функція пропозиції $Q_s = 80P - 50$, то встановлення ціни на рівні 4 грн. за кг призведе до:

- A. Дефіциту 120 кг;

- B. Дефіциту 150 кг;
- C. Надлишку 120 кг;
- D. Надлишку 150кг.

10. Встановлення державної "стелі" цін, як правило, супроводжується:

- A. Покращанням якості товарів;
- B. Покращанням життєвих умов малозабезпечених верств населення;
- C. Появою дефіциту і поживленням діяльності "тіньового" ринку.
- D. Покращанням життєвих умов всього населення країни.

Завдання

Вірні чи невірні твердження

1. Якщо уряд встановлює верхню межу зростання цін, то обсяг попиту та пропозиції даного товару завжди рівні.
2. Якщо ціна на якийсь товар стійка, значить вона встановлюється на рівні перетину кривої попиту та пропозиції.
3. Зростання попиту, яке супроводжується розширенням пропозиції, приведе до збільшення рівноважного обсягу виробництва, але не до зростання рівноважних цін.
4. Урівноважуюча функція ціни проявляється в ліквідації товарних надлишків і дефіцитів.
5. Якщо ринкова ціна нижча від рівноважної, то вона буде знижуватись, бо в таких умовах попит буде падати, а пропозиція рости.
6. Якщо одночасно зростуть пропозиція товару і споживчі доходи, можливо, ціна на нього не зміниться.
7. Будь-яка зміна ціни на ресурси приведе до зрушення точки рівноваги попиту та пропозиції вгору або вниз по кривій попиту.

Відповіді до практикуму

Тести:

1.D; 2.A; 3.B; 4.B; 5.D; 6.B; 7.B; 8.B; 9.D; 10.C.

Завдання

Вірні чи невірні твердження

1. Невірно. В цьому випадку на ринку виникне дефіцит продукції.
2. Вірно. В цьому випадку встановлюється ціна рівноваги на ринку.
3. Вірно. В цьому випадку можна стверджувати про зростання рівноважної кількості продукції, але це не обов'язково спричинить зростання ціни. Це залежить, в якій мірі зміниться попит та пропозиція.

4. Вірно. Якщо ціна не фіксується на рівні, відмінному від рівня рівноважної ринкової ціни, то з часом надлишок продукції або ж її дефіцит зникають.

5. Невірно. Величина попиту буде перевищувати величину пропозиції. На ринку утвориться дефіцит продукції.

6. Вірно. Це може мати місце у тому випадку, коли пропозиція товару і попит на товар зростатимуть пропорційно, тобто в однаковій мірі.

7. Невірно. Зміна ціни на ресурси приведе до зменшення пропозиції, а отже точка рівноваги зміститься вгору по кривій попиту.

Глава 11. Конкуренція в ринковому механізмі

1. Конкуренція і монополія. Типи конкурентних ринків.
2. Ринок досконалої (чистої) конкуренції.
3. Ринки недосконалої конкуренції.

1. Конкуренція і монополія. Типи конкурентних ринків

Рушійною силою, тою „невидимою рукою”, яка спонукає виробників виробляти і реалізувати товари по рівноважним ринковим цінам, є конкуренція.

Економічна роль конкуренції в ринковому механізмі полягає у встановленні та підтриманні ринкової рівноваги. Без конкуренції не діє механізм вільного ринкового ціноутворення, не діють закони попиту і пропозиції.

Конкуренція (від лат. „concurere” – зіштовхуюсь, змагаюсь) – це економічне суперництво між суб’єктами ринкового господарства за найбільш вигідні умови виробництва та збуту товарів, контроль над ринками з метою отримання максимальних прибутків.

Конкуренції на ринках протистоїть монополія.

Монополія (від грецьк. „monos” – єдиний і „poleo” - продаю) – це абсолютне переважання на ринку єдиного виробника (продавця) товарів та послуг, що дозволяє йому отримувати монопольний прибуток шляхом встановлення монопольних цін.

Відсутність конкурентів дозволяє монополісту контролювати ринок, встановлювати свій диктат над покупцями.

Однак, як „чиста” конкуренція, так і „чиста” монополія, є скоріше виключенням, ніж правилом в сучасному бізнесі. Як зазначає в цьому зв'язку П.Самуельсон, „більшість ринкових структур знаходяться між цими двома крайнощами”.

Розрізняють три основних типи монополій:

1. Монополія окремого підприємства – це абсолютна монополія однієї фірми – продавця, яка повністю контролює ринок певного товару чи послуги.
2. Монополія як змова – це угода (формальна чи неформальна) між кількома великими корпораціями з метою встановлення контролю над ринком. Таку ринкову ситуацію називають олігополією, або груповою монополією.
3. Монополія, що ґрунтується на диференціації продукту. Така ринкова ситуація дає можливість встановлювати контроль над цінами в межах певної частки ринку (сегменту).

Типи конкурентних ринків.

В залежності від характеру та методів конкуренції, розрізняють 4 типи (моделі) конкурентних ринків з властивим кожному специфічним механізмом ціноутворення:

1. Ринок „чистої” конкуренції.
2. Ринок ”чистої” монополії.
3. Ринок монополістичної конкуренції.
4. Ринок олігополії.

Враховуючи те, що найбільш повного вигляду конкуренція набуває в умовах ринку чистої конкуренції, такий ринок називають ринком "досконалої (або повної) конкуренції". Для трьох інших типів ринкових структур використовується така загальна назва як "недосконала (неповна) конкуренція". Бо вони відхиляються від чисто конкурентної моделі ринку.

В умовах *чистої конкуренції* існує дуже велика кількість фірм, що виробляють стандартизований (однорідний) продукт, наприклад, картоплю чи помідори. Нові фірми можуть досить легко увійти в галузь, тобто розпочати в ній виробничу або торгову діяльність. Крім того, покупці знають

усе, що їм потрібно знати про характеристику продукту, а всі виробники мають однакову інформацію про виробничі технології.

Повною протилежністю досконалої конкуренції виступає *монополія*, що являє собою ринок, на якому єдина фірма здійснює 100% продажу певного продукту, що не має замінювачів (наприклад, місцева електрична компанія або місцевий газопостачальник). Проникнення в галузь додаткових фірм заблоковано, тому фірма представляє собою всю галузь.

Монополістична конкуренція нагадує досконалу конкуренцію тим, що теж передбачає наявність множини дрібних фірм, а також легкість входу і виходу. Проте в цьому випадку, продукція різних фірм диференційована, тобто неоднорідна (наприклад: одяг, книги, парфуми). Диференціація продукту є основою для створення сприятливих умов для продажу й оновлення продукції.

Нарешті, *олігополія* відрізняється невеликою кількістю фірм, і ця небагаточисельність означає, що рішення про визначення цін і обсягів виробництва є взаємозалежними. Продукти можуть бути однорідними (наприклад, сталь або золото) або диференційованими (автомобілі чи будинки). Як правило, вступ в олігополістичні галузі - справа досить важка.

Ринкові структури розподіляються на дві групи: реальні та ідеальні типи. Олігополія та монополістична конкуренція описує багато реально існуючих ринків. До числа олігополістичних структур відносяться такі галузі обробної промисловості, як, наприклад, виробництво алюмінію і цигарок. У сфері послуг - це телефонний зв'язок і телебачення. Монополістичній конкуренції відповідають більшості галузей сфери обслуговування, наприклад: мережа ресторанів, станції технічного обслуговування, сфера банківських послуг. Прикладом монополістичної конкуренції в переробній промисловості є виробництво взуття, одягу, тощо.

2. Ринок досконалої (чистої) конкуренції

Основними ознаками такого ринку є:

1. Необмежена кількість учасників конкуренції, абсолютно вільний доступ на ринок, як і вихід з нього. Це означає, що кожна людина має право займатися підприємницькою діяльністю або припиняти таку діяльність. Зробити це людина може по-різному - відкрити свою справу, взяти безпосередню участь у праці, найняти виробників, придбати акції, державні

облігації, покласти гроші в банк, інвестувати їх у нерухомість (землю, будинок) тощо.

Відзначимо, що вільному (повністю конкурентному) ринку відповідають будь-які форми власності, крім державної, і людина вільна обирати яку завгодно. Вільна конкуренція виключає усі форми дискримінації виробників і споживачів. Будь-який власник грошового доходу, що збирається втілити свою потребу в попит, має право купувати ті товари і послуги, і в таких обсягах, які йому потрібні.

2. Друга ознака - абсолютна мобільність матеріальних, трудових, фінансових і інших ресурсів. Адже учасник конкуренції вкладає свої гроші, припустимо, в акції, не просто так, а заради збільшення доходу. Розраховувати на це він може тільки у тому випадку, якщо там, куди перемістився його капітал, виникло розширення виробництва і продажу. Трапляється таке тоді, коли залучаються додаткові ресурси, більш ефективні комбінації ресурсів, використовуються раніше законсервовані виробничі потужності, опановуються ефективні технології.

3. Третя ознака - наявність у кожного учасника конкуренції повного обсягу ринкової інформації (про попит, пропозицію, ціни, норму прибутку, процентну ставку тощо). Без цього він буде неспроможним зробити найкращий для себе вибір між купівлею будинку і придбанням акцій. Крім того, в останньому випадку учаснику конкуренції необхідно знати, які саме акції принесуть максимальний дохід.

4. Четверта ознака - абсолютна однорідність однойменних продуктів, що має вираз, зокрема, у відсутності торговельних марок та інших індивідуальних характеристик якості товару. Наявність тієї чи іншої торгової марки ставить продавця у привілейоване, монопольне становище, а це вже не вільний ринок.

5. Наступна ознака полягає в тому, що жодний учасник вільної конкуренції не може здійснювати вплив на економічне рішення, що приймають інші учасники конкуренції, оскільки кількість учасників конкуренції дуже велика (перша ознака). Внесок кожного виробника в загальний обсяг виробництва незначний, а тому ціна, за якою він збирається продати свій товар, майже не відбивається на ринковій ціні. Отже, реальні рівні цін мало залежать від бажань окремих суб'єктів економіки і встановлюються механізмом ринку.

3. Ринки недосконалої конкуренції.

Ринки, на яких продавці або покупці мають здатність впливати на ринкову ціну, є ринками недосконалої конкуренції або неповністю конкурентними. **Монополія** являє собою крайню форму недосконалої конкуренції, тому після чистої конкуренції корисно розглядати чисту монополію, щоб порівнювати з нею інші типи ринкових структур (олігополію та монополістичну конкуренцію).

Монополія характеризується наявністю одного єдиного продавця конкретного товару або виду послуг на ринку, а також неможливістю вступу на ринок інших фірм. Прикладом монополії може бути "Поларойд" (миттєве фото) або єдиний гастрономічний магазин у невеликому поселенні. Місцевий телефонний зв'язок і енергопостачання забезпечується монополією, але ціни, що встановлюються цими продавцями, регулюються державними установами. У реальному житті монополія - це завжди питання міри (влади над ринком). Справжній монополіст не має суперників, яких можна було б ідентифікувати.

Саме завдяки економії від масштабу виробництва, багато галузей є природними монополіями, бо концентрація виробництва на цих ринках породжується конкуренцією та природними законами ринкової економіки.

Якщо виробництво будь-якого обсягу продукції одною фірмою обходиться дешевше, ніж його виробництво двома або більше фірмами, то галузь називають природною монополією. Отже, природна монополія є продуктом вільних ринкових цін.

Друга причина існування монополії - це ситуація, при якій одна фірма може володіти контролем над деякими рідкими і надзвичайно важливими ресурсами або у вигляді сировини (наприклад, природний газ), або знань (патент, як у випадку із ксероксом).

Третя причина існування монополії - це державні обмеження надходження нових фірм у галузь. Прикладом цього може виступати надання державою виняткової ліцензії на певні види економічної діяльності одній фірмі, діяльність місцевої електричної компанії тощо.

Продавець володіє монополією владою або владою над ринком, якщо він може підвищувати ціну на свою продукцію шляхом обмеження свого власного обсягу випуску. Чим більше виробить монополіст, тим менша ціна, чим менше виробить монополіст, тим більша ціна.

Ринок олігополії.

Відмінною ознакою олігополії є невелика кількість фірм. Олігополія - це ситуація в галузі, де велика частина продажу здійснюється декількома фірмами, кожна з яких здатна здійснювати вплив на ринкову ціну своїми власними діями. Наприклад, в автомобільній промисловості домінуюче становище займають декілька крупних фірм, назви яких добре всім відомі.

Оскільки кожний олігополіст має невелику кількість конкурентів, його дії, як правило, будуть здійснювати помітний вплив на кожного з них. Тому при намаганні максимізувати прибуток, він повинен мати на увазі свої взаємовідносини з цими суперниками. Відповідно олігополіст повинен намагатись передбачати дії своїх конкурентів та їх реакцію на його власні дії. Потрібно мати на увазі, що його візаві будуть робити те ж саме.

Щодо пошуку олігополістом оптимального обсягу випуску продукції, то як у короткотерміновому, так і в довготерміновому періодах ситуація повністю нагадує ринок чистої монополії з єдиною відмінністю - крива попиту на продукцію олігополістичної фірми має більш пологий характер.

Утворення олігополістичних ринків відбувається внаслідок високої концентрації ринків, яка здійснюється завдяки деяким причинам:

1. Економія від масштабу. В деяких галузях крупні фірми виробляють товари дешевше, ніж дрібні. Якщо в галузі має місце економія від масштабу при всіх обсягах випуску, то ця галузь є природною олігополією. Тобто природна олігополія - це ситуація, при якій мінімальний ефективний масштаб достатньо великий відносно загального обсягу попиту, що призводить до того, що в галузі є тільки декілька фірм, достатньо крупних, щоб виробляти ефективно. Ця економія від масштабу створює перешкоди вступу, які не дозволяють вільно входити потенційним конкурентам.

Головна перешкода для вступу в галузь - це створення крупномасштабного виробництва, проте для фірми, яка тільки починає справу, це дуже складно.

Відносна можливість економії від масштабу істотно відрізняється в різних галузях. Чим складніше продукція, тим мінімально ефективний розмір підприємств у процентах до обсягу попиту на пропозицію галузі буде вище. Проте економія від масштабів виробництва - не єдине джерело концентрації і створення перешкод вступу.

2. Злиття. Врешті-решт воно здійснюється теж заради економії від масштабу або посилення позицій на ринку. Злиття здійснюється або між декількома рівними фірмами, або шляхом поглинання фірм-аутсайдерів крупними фірмами.

3. Ефективність. Це джерело концентрації ринків має місце у випадку, коли деякі фірми, підвищуючи свою ефективність, розширюють свій вплив на ринку за рахунок суперників.

В умовах олігопольного ринку можлива диференціація продукції. Значущість диференціації продукції для будь-якого ринку залежить від того, наскільки покупці сприймають конкуруючі продукти як різні.

У більшості випадків диференціація продукції була породжена продавцями, які реагували на різноманітні смаки споживачів, і намаганням до різноманітності. Виробники постійно шукають характерні особливості, які дозволили б відрізнити їх вироби від виробів своїх суперників. Деякі продукти більше від інших прилаштовані до диференціації, наприклад, у сільському господарстві - картопля є картопля. На олігопольних ринках галузям з капіталоємними виробництвами (автомобілі, верстати, устаткування) складніше диференціювати продукт, ніж на ринку монополістичної конкуренції.

Теорія і практика господарювання свідчить про різноманітність форм олігополістичної поведінки. По-перше, це явна змова або утворення картелів. Картелі - це форми угоди про ціни й обсяги виробництва. Батьківщиною картелів вважається Німеччина. В сучасних умовах найбільш відомим міжнародним картелем є ОПЕК - картельна угода 13 країн, що добувають нафту.

По-друге: якщо законами заборонені явні змови (а у більшості розвинутих країн це так), то фірми можуть досягти консенсусу шляхом мовчазливої змови. Механізм мовчазливої змови визначається лідерством у ціноутворенні. Першими піднімають ціни фірми-лідери у ціноутворенні, натякуючи цим, що іншим фірмам на олігопольному ринку треба робити те ж саме.

По-третє: можливість входження на ринок. Фірми на олігополістичному ринку здійснюють практику підтримання цін, щоб витіснити потенційних суперників. Інколи це призводить до хижацького ціноутворення у формі демпінгу - продажу товару за ціною нижче витрат, щоб витіснити небажаних потенційних конкурентів з ринку.

Ринок монополістичної конкуренції

Судячи з назви цього типу ринкової структури, вона дійсно передбачає поєднання монополії та конкуренції, бо, з одного боку, монополістична конкуренція містить у собі дуже значний рівень конкуренції, з іншого -

присутня певна доза монополістичної влади.

Основними ознаками ринку монополістичної конкуренції виступають такі:

1. Кожна фірма володіє відносно невеликою часткою всього ринку;
2. Фірма має обмежений контроль над ринковою ціною;
3. Майже неможливі таємні змови, узгоджені дії фірм з метою обмеження обсягу виробництва і штучного підвищення цін;
4. Відсутність взаємної залежності між багаточисельними фірмами;
5. Диференціація продукту і цін.

Головною відмінною ознакою монополістичної конкуренції є диференціація продукту (продукція фірм на монополістичному ринку близька, проте не повністю взаємозамінювальна). Монополістична конкуренція широко розповсюджена в таких секторах економіки, як сфера послуг, роздрібна торгівля, виробництво предметів споживання. Продукти можуть диференціюватися за різноманітними параметрами.

Висновки:

- Типи ринкових структур характеризують різний рівень конкурентності ринків.
- Типи ринкових структур поділяються на дві групи: досконала конкуренція (чиста конкуренція) і недосконала конкуренція (монополія, олігополія, монополістична конкуренція).
- Чим менш конкурентним є ринок, тим більше можливостей у виробника (продавця) впливати на ринкову ціну.
- Негативні наслідки монополії повинна регулювати держава.

Практикум

Тести:

1. Який з типів ринкової структури розповсюджується на найбільшу кількість ринків товарів і послуг?

- A. Досконала конкуренція;
- B. Олігополія;
- C. Монополія;
- D. Монополістична конкуренція.

2. Який з типів ринкової структури є прикладом ідеального ринку?

- A. Досконала конкуренція;
- B. Олігополія;

- C. Монополія;
- D. Монополістична конкуренція.

3. На відміну від досконало конкурентної фірми, монополіст:

- A. Має справу з абсолютно еластичною кривою попиту;
- B. Може вибрати будь-який обсяг виробництва продукції та продати її за будь-якою ціною;
- C. Може призначити будь-яку ціну на свою продукцію;
- D. За наявною кривою ринкового попиту може вибрати таку комбінацію ціни та обсягу виробництва, яка принесе йому максимальний прибуток.

4. Садівник на своїй ділянці зібрав великий урожай яблук і вирішив продати їх за цінами, вищими ніж ринкові. Ці його дії:

- A. Підвищать ціни на яблука;
- B. Зменшать ціни на яблука;
- C. Не вплинуть на ринкову ціну яблук;
- D. На основі наведених даних неможливо дати правильну відповідь.

5. У місті відкрився перший нічний магазин. Це приклад:

- A. Природної монополії;
- B. Тимчасової монополії;
- C. Вимушеної монополії;
- D. Монопсонії.

6. Крива попиту для окремої фірми в умовах конкурентного ринку:

- A. Горизонтальна;
- B. Вертикальна;
- C. Має позитивний нахил;
- D. Має негативний нахил.

7. Який з ринків найбільш нагадує ринок олігополії?

- A. Ринок картоплі;
- B. Ринок одягу;
- C. Ринок літаків;
- D. Ринок електропостачання.

8. Продаж товарів за штучно зниженими цінами називається:

- A. Монополією;
- B. Ціновою дискримінацією;
- C. Демпінгом;
- D. Клірингом.

9. На монопольному ринку:

- A. Ціна дорівнює граничному доходу;

- V. Ціна більша за граничний дохід;
- C. Ціна менша за граничний дохід;
- D. Ціна завжди постійна.

10. Найвищий рівень диференціації продукту притаманний ринку:

- A. Досконалої конкуренції;
- V. Монополістичної конкуренції;
- C. Олігополії;
- D. Монополії.

11. Фірмі необхідно збільшувати виробництво продукції, якщо

- A. $MR > MC$;
- V. $MR = MC$;
- C. $MR < MC$;
- D. $MR = P$.

12. Монополістична конкуренція має місце на:

- A. Ринку досконалої конкуренції;
- V. Монополістичному ринку;
- C. Олігополістичному ринку;
- D. Ринку недосконалої конкуренції.

13. Ситуація, при якій конкуренція з рівня цін переміщується на рівень якості, реклами і сервісу, типова для:

- A. Олігополії;
- V. Монопсонії;
- C. Поліполії;
- D. Монополії.

14. Застосування цінової дискримінації можливе в умовах ринку:

- A. Досконалої конкуренції;
- V. Монополістичної конкуренції;
- C. Олігополії;
- D. Монополії.

15. Монополістична конкуренція - це форма ринку, яка характеризується:

- A. Великою кількістю конкуруючих фірм, що виробляють однорідну продукцію;
- V. Великою кількістю конкуруючих фірм, що виробляють неоднорідну продукцію;
- C. Невеликою кількістю конкуруючих фірм;
- D. Наявністю однієї великої фірми і декількох невеликих фірм.

Завдання**Вірні чи невірні твердження**

1. Лібералізація економіки призводить до скорочення кількості монопольних ринків.
2. Картельні угоди, як правило, виникають на ринках монополістичної конкуренції.
3. Монополія існує тоді, коли є тільки один покупець певного товару чи послуги.
4. Фірма, що має монопольне становище, встановлює на свою продукцію таку ціну, за якою вона може продати максимальну кількість товару.
5. Загальною рисою монополістичної конкуренції та олігополії є взаємозалежність фірм на ринку.
6. Нецінова конкуренція виникає на ринку досконалої конкуренції.
7. Фірми, що зазнають збитків, повинні припинити виробництво.
8. Крива попиту на продукцію фірми-монополіста буде завжди горизонтальною.
9. Найбільш поширений у реальній економіці тип ринкової структури - ринок монополістичної конкуренції.
10. Цінова дискримінація можлива на ринку досконалої конкуренції.

Відповіді до практикуму**Тести:**

1.D; 2.A; 3.D; 4.C; 5.B; 6.A; 7.C; 8.C; 9.B; 10.B; 11.A; 12.D; 13.A; 14.D; 15.B.

Завдання**Вірні чи невірні твердження:**

1. Вірно. Чим вище рівень економічної свободи в країні, тим менше залишається монопольних ринків.
2. Невірно. Картельні угоди, або змови, виникають, як правило, на олігопольному ринку.
3. Невірно. Монополія існує тоді, коли є один продавець певного товару або послуги, а у випадку з покупцем - це монопсонія.
4. Невірно. Фірма-монополіст буде встановлювати таку ціну, за якою вона буде максимізувати прибуток.
5. Вірно. На цих двох типах ринкових структур існує найбільша взаємозалежність фірм.

6. Невірно. Нецінова конкуренція виникає на ринках недосконалої конкуренції, найбільше на ринках монополістичної конкуренції.

7. Невірно. Фірми можуть зазнавати збитків, якщо ціна є меншою за середні загальні витрати, проте, якщо ціна більша за середні змінні витрати фірми, слід продовжувати виробництво.

8. Невірно. Крива попиту на монопольному ринку буде мати спадний характер.

9. Вірно. Серед усього різноманіття ринків товарів і послуг - це споживчі блага, а вони є об'єктом купівлі-продажу на ринках монополістичної конкуренції.

10. Невірно. Цінова дискримінація можлива лише на монопольному ринку, що є прикладом ринків недосконалої конкуренції.

Глава 12. Витрати виробництва та прибуток

1. Витрати виробництва та прибуток фірми.
2. Види витрат фірми в короткостроковому періоді.
3. Витрати виробництва в довгостроковому періоді.
4. Максимізація прибутку фірми.

1. Витрати виробництва та прибуток фірми

Виробництво товарів та послуг в умовах ринкової економіки здійснюється в рамках окремих виробничих одиниць - фірм.

Економічна теорія розглядає фірми як складні об'єднання матеріальних, трудових та інших ресурсів, певним чином організованих та координованих для виробництва товарів і послуг.

Фірма купує на ринках землю, працю і капітал; потім поєднує їх в процесі виробництва; результатом цього процесу виробництва виступає продукт (товар або послуга), які повинні бути реалізовані на ринку.

Ринкова пропозиція прямо пов'язана із закономірностями ефективного розподілу обмежених ресурсів. Це пояснюється тим, що пропозиція товарів обмежена витратами на виробництво (витратами фірми) та стимулюється прибутком (перевищенням доходу над витратами).

Гіпотеза про раціональність поведінки суб'єктів ринкових відносин означає, що будь-яка фірма прагне приймати рішення, які б дозволили їй за

умов обмеженості ресурсів максимізувати прибуток, тобто основною метою діяльності підприємства є максимізація прибутку. Домінуючою метою діяльності фірми у довгостроковому періоді має бути саме максимізація прибутку, інакше підприємство не зможе втриматися у своєму бізнесі та досягти інших цілей.

Основними поняттями економічного механізму фірми виступають "витрати", "дохід" (виторг), "прибуток", "беззбитковість" та ін. Розглянемо їх більш детально.

Економічні витрати фірми - це виплати, які фірма повинна зробити, чи ті доходи, які вона повинна забезпечити постачальникам ресурсів, необхідних для виробництва, щоб відволікти ці ресурси від використання в інших цілях.

Для виробництва товарів чи послуг будь-яка фірма, звичайно, використовує як ті ресурси, які вона купує у власників цих ресурсів, так і власні економічні ресурси. З цієї точки зору всі економічні ресурси поділяються на дві великі групи:

- зовнішні витрати;
- внутрішні витрати.

Грошові кошти, які фірма сплачує зовнішнім постачальникам, купуючи у них фактори виробництва, становлять їх **зовнішні витрати** (ці витрати мають ще такі назви, як явні витрати, грошові витрати, експліцитні витрати та ін.). Оскільки ці витрати знаходять відображення у бухгалтерському обліку і враховуються бухгалтерами за статтями та елементами витрат, вони виступають як **бухгалтерські витрати**.

Отже, **бухгалтерські витрати** - це фактичні витрати підприємства на виробництво певного обсягу продукції. Витрати на сировину, паливо, електроенергію, матеріали, оплату праці робітників та ін. - все це є прикладами бухгалтерських витрат.

Інша група витрат - це **внутрішні витрати** (неявні витрати, імпліцитні витрати), що пов'язані із власними ресурсами фірми.

З огляду на обмеженість ресурсів та наявність різних варіантів застосування цих ресурсів, можна зробити такий висновок: використання будь-якого ресурсу для виробництва певного товару виключає можливість його використання у виробництві іншого (альтернативного) товару. Витрати, обумовлені використанням факторів виробництва, які є власністю фірми, мають назву **неявних витрат**.

Оскільки фірма відмовилась від використання власних факторів виробництва в альтернативних варіантах, то **неявні витрати фірми**

оцінюються як сума максимальних витрачених доходів від цих факторів виробництва в найкращому з відкинутих варіантів.

Наприклад, якщо власник фірми одночасно є її менеджером, використовує власний капітал та належне йому приміщення, то до неявних витрат можна віднести:

- втрачену заробітну плату, яку він міг би отримати в іншій фірмі як найманий працівник;
- втрачений рентний доход, який він міг би отримувати, надаючи в оренду власне приміщення;
- втрачений процентний доход на власний капітал, який він міг би мати, вклавши гроші до банку;
- втрачений підприємницький доход, тобто прибуток, який він міг би отримати в будь-якій галузі, організувавши там фірму.

Витрати, що виникають як результат витрачених можливостей через альтернативне використання ресурсів, називаються **альтернативними витратами**.

Важливим елементом неявних витрат виступає **нормальний прибуток**.

Нормальний прибуток - це мінімальна плата, необхідна для того, щоб втримати підприємця в даній галузі.

Нормальний прибуток - це дохід, від якого відмовляються власники підприємства на користь використання ресурсів на своєму підприємстві, але який вони могли б отримати, вклавши свої ресурси в інші сфери діяльності поза межами підприємства. Отже, до внутрішніх витрат відноситься й нормальний прибуток, необхідний для того, щоб залучити та утримати ресурси в межах даного виробництва.

Для власника фірми всі витрати - явні та неявні - є альтернативними, так як існують альтернативні варіанти використання коштів, вкладених ним у фірму.

Явні витрати - це витрати підприємства, спрямовані на придбання необхідних виробничих ресурсів. Бухгалтерські витрати містять у собі лише явні витрати. Економічні (альтернативні) витрати охоплюють явні та неявні витрати. Іншими словами, економічні витрати являють собою платежі усім власникам економічних ресурсів, достатні для того, щоб відволікти ці ресурси від альтернативних варіантів використання.

Економічні витрати = бухгалтерські витрати + неявні витрати

Орієнтуючись на економічні витрати, власник фірми приймає рішення щодо доцільності діяльності фірми в конкретній галузі. В подальшому під

загальними витратами фірми ми будемо розуміти виключно економічні витрати. Саме на них, а не на бухгалтерські витрати, буде орієнтуватися фірма, розраховуючи свої обсяги виробництва продукції, а отже і пропозиції. Відповідно, прибутком фірми буде перевищення її доходу над економічними (альтернативними) витратами.

Як ми з'ясували, бухгалтерські та економічні витрати відрізняються одне від одного. Отже, не співпадають бухгалтерський прибуток та економічний прибуток.

Бухгалтерський прибуток - це різниця між загальними доходами фірми (TR) та бухгалтерськими витратами.

Економічний прибуток дорівнює загальному доходу (виторгу) мінус альтернативна вартість

Альтернативна вартість - це сума явних та неявних витрат. Неявні витрати включають в себе нормальний прибуток підприємця.

Бухгалтерський прибуток дорівнює загальному доходу мінус бухгалтерські (явні) витрати.

Для фірми дуже важливим є економічний прибуток як перевищення доходу фірми над усіма здійсненими нею витратами. Останні стосуються не тільки витрат виробництва, але й втрачених доходів від нереалізованих видів діяльності та доходів, очікуваних від тих видів діяльності, якими фірма займається реально.

Припустимо, що на відкриття крамниці витрачено в якості авансового капіталу 20000 грн. Виторг від діяльності крамниці за рік становить 40000 грн. Проте, власник крамниці, відкривши свій бізнес, втратив певну суму зарплати за наймом, доходу від грошових коштів, наприклад, які він за інших умов спрямував би на купівлю акцій, що приносять дивіденди.

Якщо припустити, що такі суми досягають 12000 грн., то виявиться, що уся сума витрат, пов'язаних з відкриттям крамниці, становитиме для її власника вже не 20000 грн., а 32000 грн. Відповідно, і прибуток становитиме не 20000 грн. (40000 - 20000), а лише 8000 грн.

Саме такий, очищений від усіх видів витрат (включаючи витрати, що виникають в процесі економічного вибору), прибуток є економічним прибутком. Він являє собою різницю між доходом від продажу продукції та альтернативними витратами, завжди відрізняючись від бухгалтерського прибутку на величину неявних витрат.

Таким чином, величина економічного прибутку виступає критерієм при прийнятті управлінських рішень, щодо доцільності діяльності фірми в певній

галузі.

Якщо загальний дохід (виторг) дорівнює економічним витратам, то економічний прибуток дорівнюватиме нулю. Ситуація, за якої економічний прибуток відсутній, тобто коли загальний дохід дорівнює загальним витратам ($TR = TC_{ек}$), має назву **беззбитковості**. За рахунок загальної виручки від реалізації товару фірма покриває як явні, так і неявні витрати і отримує нормальний прибуток.

Якщо загальний дохід перевищує економічні витрати, то фірма отримує позитивний економічний прибуток, тобто прибуток понад нормальний прибуток.

Наявність у фірми позитивного економічного прибутку свідчить про найбільш ефективне використання фірмою своїх ресурсів порівняно з іншими альтернативами.

Коли економічні витрати перевищують загальну виручку, фірма має збитки, тобто отримує негативний економічний прибуток.

Один з основних показників діяльності фірми - це її дохід. Відповідно до видів витрат фірми її дохід виступає як загальний, середній та граничний дохід.

Загальний (сукупний, валовий) дохід (виторг) - це сума коштів, яку одержала фірма від реалізації продукції за певний час. Він дорівнює ціні (P) проданого товару, помножений на обсяг продажу (Q):

$$TR = P \times Q ,$$

де TR - загальний дохід.

Середній дохід (AR) - це загальний дохід фірми в розрахунку на одиницю продукції:

$$AR = TR : Q .$$

Зі зміною обсягу виробництва величини загального доходу та сукупних витрат змінюються по-різному, а отже, величина прибутку підприємства залежить від обсягу випуску продукції. Саме тому підприємства намагаються встановити такий обсяг виробництва і реалізації продукції, за якого забезпечується найбільший прибуток.

З цією метою обчислюється **граничний дохід (MR)**, тобто приріст загального виторгу підприємства в результаті збільшення випуску продукції на одну додаткову одиницю:

$$MR = \Delta TR : \Delta Q .$$

Показник граничного доходу демонструє можливості окупності кожної додаткової одиниці виробленої продукції, і тому він у поєднанні з

граничними витратами (МС) виступає вартісним орієнтиром можливостей розширення виробництва.

Зауважимо, що оскільки бухгалтери ігнорують неявні витрати, тому бухгалтерський прибуток перевищує економічний прибуток. Але, з точки зору економіста, бізнес є прибутковим тільки в тих випадках, коли сукупний дохід покриває усі витрати втрачених можливостей, як явні, так і неявні.

2. Види витрат фірми в короткостроковому періоді

Фірми несуть витрати, коли вони купують ресурси, необхідні для виробництва товарів та послуг.

Витрати виробництва - це вартість усіх видів факторів виробництва, що витрачаються для виготовлення певної кількості товарів.

Сукупні витрати фірми складаються з двох типів витрат.

Деякі витрати називаються **постійними витратами**. Вони знаходяться на одному і тому ж рівні при зміні обсягів продукції.

Постійні витрати (FC) - це витрати, які не залежать від змін обсягу виробництва і мають місце навіть тоді, коли продукція не виробляється. До постійних витрат належать зарплата управлінського персоналу, орендна плата, проценти за кредитами, амортизаційні відрахування та інші.

Інший тип витрат - це **змінні витрати**. Вони мають таку назву, тому що вони змінюються в залежності від змін обсягу продукції.

Змінні витрати (VC) - це ті витрати, які зростають при збільшенні випуску продукції і зменшуються при його скороченні. Якщо продукція не виробляється, вони мають нульове значення. До них належать витрати на сировину, паливо, електроенергію, зарплата робітникам та інше.

Сукупні витрати фірми (ТС) - це сума постійних та змінних витрат:

$$TC = FC + VC .$$

Розмежування постійних та змінних витрат обумовлює також виділення короткострокового та довгострокового періодів виробничого циклу.

Короткостроковий період - це такий проміжок часу, протягом якого фірма не в змозі радикально змінити свою виробничу програму, тому обсяг випуску варіюється тільки за рахунок змінних витрат, за незмінних обсягів постійних витрат.

Довгостроковий період - це проміжок часу, протягом якого фірма може перебудувати виробництво та вплинути на обсяг випуску, змінюючи не

тільки змінні, але й постійні витрати.

Отже, існує достатньо стійка залежність між витратами фірми та обсягом випуску продукції, яка має різний прояв для різних часових періодів.

Є ще один вид витрат, який має назву незворотних витрат (SC – Sunk Cost).

Незворотні витрати - це витрати, які фірма вже зробила і які ніколи не може відшкодувати, приймаючи інше економічне рішення.

Наприклад, фірма купила спеціальне обладнання вартістю 1 млн. грн. Фірма знає, що у випадку припинення виробництва вона не зможе використати його в альтернативних варіантах, тобто альтернативна вартість цього обладнання дорівнює нулю.

Отже, незворотні витрати становлять 1 млн. грн. Якщо фірма може реалізувати обладнання як металобрухт і отримати 100 000 грн., то незворотні витрати зменшаться до 900000 грн.

Таким чином, незворотні витрати не будуть впливати на прийняття рішень раціональною фірмою. Вона буде враховувати тільки зворотні витрати.

Фірму, однак, цікавлять не стільки загальні, скільки **середні витрати** (ATC), тобто витрати на одиницю продукції:

$$ATC = TC : Q.$$

Середні загальні витрати свідчать про те, скільки коштує в середньому виробництво одного виробу.

Їх можна представити як суму середніх постійних витрат (AFC) та середніх змінних витрат (AVC).

Середні постійні та середні змінні витрати визначаються діленням сукупних постійних і сукупних змінних витрат на обсяг випуску продукції.

Нарешті важливою характеристикою витрат фірми є показник **граничних витрат** (MC), які виражають витрати на виробництво кожної додаткової одиниці продукції. Вони визначаються як приріст загальних витрат фірм (ΔTC), що викликаний змінами обсягу виробництва продукції на одну додаткову одиницю:

$$MC = \Delta TC : \Delta Q .$$

3. Витрати фірми в довгостроковому періоді

Для багатьох фірм поділ сукупних витрат на постійні і змінні витрати залежить від періоду часу, який приймається до уваги.

Розглянемо, наприклад, корпорацію "ДЕУ-моторз", що випускає

автомобілі. Вона не має можливості за декілька місяців змінити кількість автомобільних заводів чи їх потужності.

Єдиний засіб, за допомогою якого компанія може збільшити виробництво автомобілів, це найм додаткових робітників на вже існуючих підприємствах. Проте витрати, пов'язані із виробничими потужностями підприємства, є постійними витратами.

Але "ДЕУ-моторз" має можливість протягом кількох років побудувати нові підприємства, розширити існуючі заводи, чи навпаки, закрити їх. Тому витрати, пов'язані із виробничими потужностями підприємств у довгостроковому періоді, є змінними.

Оскільки багато витрат є постійними у короткостроковому періоді, але змінними у довгостроковому періоді, то криві витрат фірми у довгостроковому періоді дещо відрізняються від кривих витрат у короткостроковому періоді.

Наприклад, якщо "ДЕУ-моторз" має намір збільшити обсяг випуску з 1000 до 1200 автомобілів в місяць на заводі "АвтоЗаз-ДЕУ", то у короткостроковому періоді фірма має єдину можливість зробити це - найняти додаткових виробників на вже існуюче підприємство. Проте внаслідок дії закону спадної віддачі середні сукупні витрати на виробництво одного автомобіля зростають з 15000 грн. до 20000 грн. У довгостроковому періоді, однак, "ДЕУ-моторз" має можливість одночасно як розширити потужність підприємства, так і збільшити кількість працівників. При цьому середні сукупні витрати залишаються на попередньому рівні 15000 грн. на один автомобіль.

Крива довгострокових середніх витрат також має U-подібну форму. Коли середні витрати в довгостроковому періоді зменшуються із зростанням обсягів виробництва, то економісти кажуть, що має місце економія, обумовлена зростанням масштабів виробництва (або **економія від масштабу**).

Коли із зростанням обсягів виробництва середні витрати в довгостроковому періоді зростають, то економісти кажуть, що має місце **спадна віддача від масштабу** (або негативний ефект від масштабу).

Якщо ж середні витрати у довгостроковому періоді залишаються незмінними, то економісти кажуть, що має місце **постійна віддача від масштабу**.

Компанія "АвтоЗаз-ДЕУ" має економію від масштабу при невеликих обсягах виробництва, постійну віддачу від масштабу при середніх обсягах

виробництва та зростання середніх витрат, пов'язаних із масштабом при значних обсягах виробництва.

Економія від масштабу пов'язана з тим, що велике підприємство має більше можливостей впроваджувати високопродуктивну техніку, новітню технологію, здійснювати спеціалізацію виробництва, впроваджувати сучасну організацію виробництва та ін. Все це зменшує витрати на одиницю продукції.

З'являється ефект мультиплікатора, за якого зростання обсягів ресурсів на одну одиницю призводить до вдвічі-втричі більшого приросту продукції.

Розглядаючи приклад з компанією "АвтоЗаз-ДЕУ", необхідно зазначити, що зараз вона випускає досить незначну кількість автомобілів, і тому вона не може застосувати сучасні технології виробництва і має більш високі середні витрати.

Однак зростання розмірів підприємства за межі оптимального розміру породжує зворотний, тобто негативний ефект. Коли значення середніх довгострокових витрат мінімальні, подальше розширення виробництва супроводжується зниженням віддачі від масштабів виробництва, що знаходить свій прояв у збільшенні середніх витрат.

Подібні ситуації можуть бути обумовлені зростанням складності управління підприємством, більш роздутим стає штат управлінців та менш ефективною є їх робота по зниженню витрат.

Ось яскравий приклад подібних ситуацій. Колишній президент "Дженерал Моторз", говорячи про один з підрозділів компанії "Шевроле", відзначав: "Шевроле" - це таке гігантське чудовисько, що ви можете скільки завгодно смикати його за хвіст, але ще багато місяців на іншому його кінці нічого не відчуватиметься. Воно є настільки величезним, що по-справжньому управляти їм немає ніякої можливості". Як результат - зростання середніх витрат, і фірма має втрати від масштабу.

Ось чому багато фірм, що досягають оптимальних розмірів підприємств, коли середні витрати є мінімальними, або призупиняють процеси розширення виробництва, або дублюють свої вже існуючі підприємства.

4. Максимізація прибутку фірми

Орієнтуючись при прийнятті економічних рішень на мінімально можливий рівень витрат, будь-яка фірма розглядає цю задачу не як самоціль, а як засіб

вирішення більш загального завдання - **максимізації прибутку фірми**. Ця мета є головною для неї.

Прагнення до максимізації прибутку не тільки в короткостроковому, але й довгостроковому періоді дозволяє раціонально розподіляти ресурси, забезпечує високу ефективність та створює необхідні умови для успіху в реалізації обраних цілей.

Максимізація прибутку для фірми означає пошук шляхів отримання найбільшої різниці між загальним доходом та загальними витратами:

$$\Pi = TR - TC = (P - ATC) \times Q \rightarrow \max ,$$

де Π - прибуток;

TR - загальний доход;

TC - загальні витрати;

P - ціна;

ATC - загальні середні витрати;

Q - обсяг продукції.

Раціональна фірма співставляє загальний доход, отриманий від продажу певного обсягу продукції на ринку, та загальні витрати на її виробництво.

Величина економічного прибутку виступає орієнтиром при прийнятті рішень щодо доцільності діяльності певної фірми на даному ринку (в даній галузі бізнесу).

Максимальний прибуток досягається у взаємодії внутрішніх (динаміка витрат виробництва) та зовнішніх (динаміка доходу фірми після реалізації продукції) факторів діяльності фірми.

Головною вимогою максимізації прибутку виступає прибутковість (окупність) кожної одиниці продукції.

Якщо випуск і реалізація продукції будуть збільшуватися, то за незмінної ціни (P) і загальний дохід, і загальні витрати будуть зростати: дохід зростатиме завдяки збільшенню обсягу продажу, а витрати будуть збільшуватись в силу дії закону спадної віддачі.

Прибуток буде мати місце доти, доки зростання загального доходу буде перевищувати зростання загальних витрат, а його розміри будуть залежати від співвідношення цих величин.

Для вирішення проблеми максимізації прибутку важливо враховувати не тільки загальні, але й граничні значення цих показників, тобто граничного доходу та граничних витрат.

Треба зазначити, що виробництво кожної додаткової одиниці продукції збільшує загальні витрати на величину граничних витрат, і одночасно зростає

загальний дохід на величину граничного доходу.

Доти, доки граничний дохід більше граничних витрат, загальний прибуток фірми збільшується. Це означає, що критерій максимізації прибутку ще не досягається і фірма повинна збільшувати обсяг виробництва.

Припустимо, що при збільшенні випуску продукції на одну одиницю фірма отримує додатковий дохід, який перевищує її додаткові витрати (тобто $MR > MC$).

Різниця між MR та MC являє собою таку величину, яка має назву граничного прибутку (M_{Π}): $M_{\Pi} = MR - MC > 0$

Граничний прибуток вимірюється як прирощення прибутку при зміні випуску продукції на одну додаткову одиницю: $M_{\Pi} = \Delta_{\Pi} / \Delta Q$.

Якщо показник M_{Π} буде позитивним, це буде свідчити, що кожна додаткова одиниця випуску збільшує загальний обсяг прибутку на певну величину.

Фірмі вигідно збільшувати випуск доти, доки граничний прибуток не стане нульовим, тобто $MR = MC$. Загальний прибуток при цьому обсягу випуску досягне свого максимуму.

Якщо при збільшенні випуску на одну додаткову одиницю виявиться, що додаткові витрати фірми перевищують її додаткові доходи, тобто $MC > MR$, то граничний прибуток стане від'ємним:

$$M_{\Pi} = MR - MC < 0 .$$

В цьому випадку фірма може збільшити свій прибуток, скорочуючи рівень випуску продукції до рівня, при якому $MR = MC$.

Отже, можна сформулювати **правило максимізації прибутку**:

Фірма буде збільшувати випуск до того моменту, поки додаткові витрати на виробництво додаткової продукції не зрівняються з граничним доходом від її продажу.

Це має назву **правила $MC = MR$** , або **$MR = MC$** .

Ціна (P) та випуск (Q), які відповідають цій умові, є **оптимальними**. Дійсно, при випуску більше або менше оптимального, будь-яка фірма недоотримає прибуток і не досягає максимуму прибутку.

Аналіз з позиції максимізації прибутку дозволяє визначити не тільки найбільш привабливі варіанти випуску продукції, але вирішити питання про те, до яких пір втримуватися на ринку із своєю продукцією.

В цій ситуації вирішальним критерієм є мінімізація втрат, які буде мати фірма, наприклад, коли зменшується ринкова ціна на продукцію фірми або підвищуються ціни на економічні ресурси.

Якщо фірма отримує дохід, який покриває хоча б змінні витрати, фірма продовжує своє існування і залишається на ринку, керуючись правилом $MR = MC$, для знаходження обсягу виробництва, який мінімізує збитки.

Якщо фірма не в змозі покривати за рахунок отриманого доходу змінні витрати, то фірмі треба буде закритися, навіть в тому випадку, коли фірма матиме змогу покривати свої постійні витрати.

Показником мінімізації витрат є різниця між ціною та середніми змінними витратами ($P - AVC$).

Якщо продажна ціна буде меншою ніж середні змінні витрати ($P < AVC$), то фірма повинна закритися.

Отже, **критичною точкою, після якої фірма припиняє свою діяльність, є рівність:**

$$P = AVC .$$

Нарешті, критерій максимізації прибутку фірми може застосовуватися для визначення вигідного і вже існуючого виробництва, так і для прийняття рішень щодо привабливості нових підприємств та проектів. В цих ситуаціях фірма порівнює очікуваний додатковий прибуток від проекту і очікувані додаткові витрати. Якщо додатковий прибуток більше нуля, то проект можна прийняти, якщо він менше або дорівнює нулю, то такий проект відхиляється.

Висновки

- Мета фірми - максимізація прибутку, що визначається як сукупний дохід за вирахуванням сукупних витрат.
- Аналіз поведінки фірми передбачає розгляд усіх альтернативних витрат виробництва. Деякі з цих витрат, наприклад, зарплата, яку фірма платить співробітникам, є явними витратами. Інші альтернативні витрати, наприклад зарплата, яку власник фірми міг би отримати, працюючи в іншому місці, але від якої він відмовився заради власного бізнесу, є неявними витратами.
- Сукупні витрати фірми можна поділити на постійні та змінні витрати.
- Постійні витрати не залежать від змін обсягу випуску продукції. Змінні витрати можуть змінюватися у відповідності з динамікою обсягу виробництва.
- Два типи витрат є похідними від сукупних витрат фірми.
- Середні сукупні витрати - це відношення сукупних витрат до обсягу випуску. Граничні витрати - це прирощення сукупних витрат при збільшенні обсягу випуску на одиницю продукції.
- Тип витрат фірми найчастіше залежить від часового інтервалу. У

короткостроковому періоді витрати фірми поділяються на постійні та змінні витрати.

- Максимального прибутку фірма досягає тоді, коли вона виробляє та реалізує такий обсяг продукції, за якого виконується правило тотожності її граничного доходу її граничним витратам, тобто правило $MR = MC$.

Практикум

Тести:

1. Криві загальних витрат (ATC) та середніх змінних витрат (AVC) перетинаються у точці:

- A. Максимуму прибутку конкурентної фірми;
- B. Мінімуму AVC;
- C. Мінімуму ATC;
- D. Не перетинаються за ненульових значень постійних витрат.

2. Середні загальні витрати при випуску 20 одиниць продукції дорівнюють 20 грн., а при випуску 21 одиниць продукції - 21 грн. Чому дорівнюють граничні витрати виробництва 21-ї одиниці продукції.

- A. 21 грн.;
- B. 22 грн.;
- C. 41 грн.;
- D. Неможливо визначити.

3. Середні постійні витрати (AFC):

- A. Є різницею між ATC і AVC;
- B. Є загальними постійними витратами, поділеними на обсяг випуску продукції (Q);
- C. Із зростанням обсягів випуску продукції наближаються до нуля, але ніколи не досягають його;
- D. Вірними є відповіді А, В та С.

4. Яка з наведених нижче формул дозволяє визначити загальні витрати (FC)?

- A. $VC - FC$;
- B. $VC + FC$;
- C. $FC + VC + MC$;
- D. $(FC + VC)/Q$.

5. Якщо середні загальні витрати фірми спадають, то граничні витрати:

- A. Вищі, ніж середні витрати;

- V. Нижчі, ніж середні витрати;
- C. Або зростають, або зменшуються;
- D. Залишаються незмінними.

6. Граничні витрати - це витрати:

- A. Виробництва продукції найгіршої якості;
- B. Випуску додаткової одиниці продукції;
- C. Використання додаткової одиниці ресурсу;
- D. Використання ресурсу найгіршої якості.

7. У короткостроковому періоді підприємство виробляє 10 одиниць продукції. Середні змінні витрати складають 5 грн. Загальні постійні витрати становлять 20 грн. За даних умов середні загальні витрати будуть дорівнювати:

- A. 30 грн.;
- B. 25 грн.;
- C. 70 грн.;
- D. 7 грн.

8. Яке з наступних тверджень є вірним?

- A. Бухгалтерські витрати плюс економічні витрати дорівнюють нормальному прибутку;
- B. Економічний прибуток мінус бухгалтерський прибуток дорівнює явним витратам;
- C. Бухгалтерський прибуток мінус неявні витрати дорівнює економічному прибутку;
- D. Економічний прибуток мінус неявні витрати дорівнює бухгалтерському прибутку.

9. За якою формулою розраховуються граничні витрати.

- A. $\Delta TC : \Delta Q$;
- B. $\Delta VC : Q$;
- C. $\Delta FC : \Delta Q$;
- D. $FC : Q$.

10. Середні мінімальні витрати мають мінімальне значення, коли:

- A. Загальний випуск продукції є мінімальним;
- B. Загальний випуск продукції є максимальним;
- C. Вони дорівнюють граничним витратам;
- D. Змінні витрати є мінімальними.

11. Нормальний прибуток для фірми, що працює на ринку досконалої конкуренції:

- A. Це прибуток, достатній для того, щоб фірма залишилась в галузі в довгостроковому періоді;
- B. Це прибуток фірми після сплати податків;
- C. Дорівнює максимальному прибутку, який може отримати фірма у короткостроковому періоді;
- D. Більше економічного, але менше бухгалтерського прибутку.

12. В короткостроковому періоді:

- A. Всі ресурси є фіксованими;
- B. Обсяги хоча б одного ресурсу не можна змінити;
- C. Не існує фіксованої кількості ресурсів;
- D. Кількість трудових ресурсів можна змінювати.

13. Конкурентній фірмі, яка одержує нульовий економічний прибуток, треба:

- A. Підвищити ціну на свій товар;
- B. Розширити виробництво і намагатися одержати позитивну величину економічного прибутку;
- C. Залишити галузь і знайти більш прибуткове застосування задіяних ресурсів;
- D. Діяти так, як раніше.

14. Неявні витрати являють собою:

- A. Постійні витрати;
- B. Змінні витрати;
- C. Витрати власних ресурсів фірми;
- D. Загальні витрати.

15. Що з наведеного нижче має відношення до постійних витрат.

- A. Орендна плата;
- B. Плата за сировину;
- C. Плата за електроенергію;
- D. Заробітна плата.

Завдання

Вірні чи не вірні твердження

1. Крива граничних витрат перетинає криву середніх загальних витрат в її мінімальному значенні.
2. Середні постійні витрати скорочуються із зростанням обсягу

виробництва.

3. Середні загальні витрати завжди перевищують граничні витрати.
4. Граничний продукт досягає максимуму, коли граничні витрати стають максимальними.
5. Якщо фірма збільшує обсяг ресурсів на 50%, а обсяг виробництва при цьому зростає на 40%, то виникає позитивний ефект масштабу.
6. Середні загальні витрати спочатку зростають, а потім спадають.
7. Підвищення продуктивності праці завжди призводить до зменшення загальних витрат.
8. У довгостроковому періоді всі витрати фірми змінні.
9. Економічні витрати більші за бухгалтерські.
10. Закон спадної віддачі стимулює підвищення концентрації виробництва.

Відповіді до практикуму

Тести:

1.D; 2.C; 3.D; 4.B; 5.B; 6.B; 7.D; 8.C; 9.A; 10.C; 11. A; 12.B; 13.D; 14.C; 15.A.

Вірні чи невірні твердження

1. Вірно. Крива граничних витрат у будь-якому виробничому процесі перетинає як криву середніх загальних, так і криву середніх змінних витрат в точках їх мінімальних значень.
2. Вірно. Із зростанням обсягів виробництва середні постійні витрати не змінюються, а випуск зростає.
3. Невірно. При невеликих обсягах випуску продукції середні загальні витрати перевищують граничні витрати, а при значних обсягах виробництва - навпаки.
4. Невірно. Головним чином тому, що граничний продукт може досягти максимуму, а граничні витрати - ні.
5. Невірно. Якщо зростання залучених ресурсів перевищує зростання обсягів виробництва, то діє негативний ефект масштабу.
6. Невірно. Навпаки, спочатку середні загальні витрати спадають, а при подальшому зростанні обсягів випуску зростають.
7. Невірно. Підвищення продуктивності праці призводить до зменшення середніх загальних витрат внаслідок зростання обсягів виробництва.
8. Вірно. Поділ витрат на постійні та змінні витрати можливий тільки в короткостроковому періоді, а в довгостроковому - всі витрати є змінними.
9. Вірно. Економічні витрати, крім бухгалтерських (явних) витрат,

вміщують ще й неявні витрати.

10. Невірно. Закон спадної віддачі ресурсів стимулює пошуки оптимальної, а не постійно зростаючої концентрації виробництва.

Глава 13. Підприємництво і організаційні форми бізнесу

1. Підприємництво: сутність і передумови виникнення.
2. Підприємство та організаційні форми бізнесу.

1. Підприємництво: сутність і передумови виникнення

Демократизація економічної системи створює можливості для різноманітних форм господарювання і підприємницької діяльності.

Зарубіжний досвід і сучасні тенденції економічного прогресу переконливо доводять, що сьогодні без винахідливих, ділових людей, без розвитку різних форм підприємницької діяльності подальший розвиток неможливий.

Підприємництво - це самостійна, ініціативна, пов'язана з ризиком діяльність суб'єкта господарювання по виробництву товарів, робіт, послуг з метою отримання прибутку.

Формування розуміння підприємництва складалося протягом двох століть, за допомогою досліджень Р. Кантільона, М. Вебера, Й. Шумпетера та інших.

Бажання отримати прибуток - основна рушійна сила виробництва в системі вільного підприємництва. Крім цього, важливою рисою підприємництва є соціальна відповідальність.

Підприємницька діяльність - необмежене поле застосування зусиль. Вона різноманітна, як різноманітні людські потреби. Всі численні прояви підприємництва, що властиві ринковій економіці, можна згрупувати таким чином: виробниче підприємництво, комерційне підприємництво, посередницьке підприємництво, фінансове підприємництво (в тому числі страхове підприємництво).

Підприємництво розвивається у певному соціально-економічному та історичному середовищі, для його безперервного відтворення необхідні певні передумови, а саме: економічні, політичні, юридичні, психологічні.

Економічні передумови полягають у тому, що на ринку діють багатосуб'єктні (приватні, державні, кооперативні, колективні) власники, що сприяє свободі їх господарсько-виробничій і підприємницькій діяльності;

прийняттю раціональних рішень з ведення бізнесу, пошуку партнерів, використанню фондів і грошей. В Україні економічні передумови виникають в зв'язку з проведенням роздержавлення і приватизації, демонополізації господарської діяльності.

Політичні передумови - це створення сприятливого політичного клімату для підприємництва; розробка і здійснення стабільної політики в країні; захист з боку влади всіх форм власності; ефективна податкова, кредитна, митна та інша політика.

Юридичні передумови характеризуються тим, що підприємництво ґрунтується на законодавстві, нормативних актах країни, які однакові для всіх учасників ринку. Вони мають створити для всіх учасників однакові "правила гри".

Психологічні передумови проявляються у створенні позитивного відношення членів суспільства до підприємництва. На жаль, в Україні життя кількох поколінь проходило в умовах негативного ставлення до підприємництва, що має свої наслідки і зараз.

При формуванні та розвитку підприємницької діяльності дуже важливо, щоб держава не втручалась в цю діяльність, а лише здійснювала економічне регулювання через систему законодавства і фінансово-кредитні механізми.

Названі умови підприємницької діяльності передбачені Законом України "Про підприємництво" та Господарським кодексом України.

В ході підприємницької діяльності власник чи керівник підприємства повинен передбачати можливість отримання збитків замість прибутку і навіть банкрутство своєї фірми. Підприємництво не можливе без ризику, бо найбільший прибуток, як правило, приносять операції з високим ризиком. Повністю запобігти ризику неможливо, тому що важко прогнозувати розвиток подій на товарних ринках або дії фірм-партнерів, конкурентів і покупців. Потрібно навчитися оцінювати ризики і знижувати їх небезпеку.

В загальному виді ризики поділяються на природні (екологічні), фінансово-економічні, соціальні і технічні. Для їх оцінки визначають можливі причини виникнення небезпечних ситуацій. Чим ймовірніший ризик, тим оцінка можливого його настання наближується до одиниці.

В ринкових відносинах потрібно постійно керувати ризиком, використовуючи різноманітні заходи, які дозволяють в деякій мірі прогнозувати виникнення ризикової ситуації.

Отже, підприємництво - це тип господарської поведінки, пов'язаний не тільки з новаторством при розробці, виробництві та реалізації благ, але й з

ризиком неотримання прибутку та соціального ефекту.

Основним діючим суб'єктом у підприємстві є підприємець. Поняття "підприємець" часто вживають як синонім таких понять, як "господар", "бізнесмен". Людину, яка організувала свою справу і веде її, характеризують, використовуючи одне з цих понять. Однак це не тотожні поняття. Підприємець - суб'єкт, що поєднує в собі новаторські, комерційні та організаційні здібності для пошуку і розвитку нових видів, методів виробництва, нових сфер застосування капіталу. Підприємець може бути власником ресурсів, а може скористатись запозиченим капіталом. Власник може отримувати дохід від власності і не бути підприємцем (наприклад, здавати в оренду землю або інші засоби виробництва). Менеджер не обов'язково виступає підприємцем (наприклад, менеджер-начальник цеху). А ось вже бізнесмена розуміють як підприємця, комерсанта, людину, яка робить відповідну справу (бізнес).

Бізнес - справа, заняття, економічна діяльність, спрямована на отримання прибутку. Для того, щоб мати прибуток, підприємець повинен придбати та поєднати необхідні фактори виробництва - орендувати чи придбати приміщення, обладнання, матеріали, розробити ефективну технологію, найняти працівників, організувати виробництво, рекламу та збут. Кошти, що витрачаються на це, носять назву витрати. Реалізація продукту або послуги за певну ціну дасть змогу отримати виручку від реалізації, або дохід. Різниця між виручкою від реалізації продукції та сумою витрат на її виробництво і реалізацію складає прибуток. Якщо витрати вищі за виручку, підприємець несе збитки. Отже успіх бізнесової діяльності не гарантований.

Найхарактерніші риси *підприємця*, які виділяють його серед господарюючих суб'єктів, найбільш точно сформулював Й. Шумпетер:

- виготовлення нового блага або нової якості певного блага;
- освоєння нового ринку збуту;
- отримання нового джерела сировини чи напівфабрикатів;
- впровадження нового методу виробництва;
- проведення відповідної реорганізації.

Для того, щоб здійснювати постійний пошук нових способів комбінацій ресурсів, варто, на думку Шумпетера, мати відповідні якості:

- воля та здібності;
- бачення ситуації у реальному світі;
- здатність "пливти проти течії", долаючи опір соціальних сил;
- здійснювати вплив на інших результатами свого успіху, духовною

свободою, цілеспрямованою витратою сил та енергії.

Всі перераховані риси підприємця можуть бути реалізовані за умов економічної свободи підприємництва та персональної економічної відповідальності за прийняті господарські рішення у вигляді прибутку або збитків чи банкрутства.

Сутність підприємництва більш повно розкривається через його функції - творчу, ресурсну, організаційну.

Творча функція підприємництва полягає у сприянні реалізації нових ідей, здійсненні техніко-економічних, наукових розробок, проектів, що пов'язані з господарським ризиком.

Ресурсна функція підприємництва передбачає, що воно націлене на найбільш ефективне використання матеріальних, трудових, фінансових, інтелектуальних та інформаційних ресурсів з урахуванням досягнень науки, техніки, управління та організації виробництва.

Організаційна функція підприємництва зводиться до поєднання ресурсів виробництва в оптимальних пропорціях, здійснення контролю за їх використанням.

2. Підприємство та організаційні форми бізнесу

Підприємство - це самостійний господарський суб'єкт, що має право юридичної особи і здійснює виробничу, науково-дослідну та комерційну діяльність з метою одержання прибутку.

Підприємство - це основна ланка господарства країни. Від рівня діяльності підприємства залежить процес виробництва матеріальних благ, задоволення потреб населення, його життєвий рівень, результати використання виробничих фондів, науково-технічний прогрес, тобто ефективність господарювання. Держава повинна створювати сприятливі умови для виникнення підприємств та їх розвитку. Часто в економічній літературі поняття "підприємство" та "фірма" використовують як тотожні. Строго кажучи, фірма - це вже певна організація, яка володіє підприємством і здійснює на ньому господарську діяльність. В економічній теорії більш поширене саме поняття "фірма", щоб підкреслити її цілісність як господарської одиниці. Однак фірма може мати або контролювати декілька виробничих одиниць, до яких може входити фабрика, кар'єр, шахта та інші. Отже, фірма - самостійний господарський суб'єкт, який створено для виробництва продукції, послуг заради отримання прибутку. Це - організація,

яка веде бізнес під певною назвою, має юридичну та комерційну самостійність, зареєстрована у відповідності до чинного законодавства.

Основні ознаки підприємства:

- самостійність у системі господарства країни. Підприємство має самостійний баланс, розрахунковий рахунок у банку, печатку з назвою підприємства, товарний знак;

- закінчений цикл відтворення, тобто вироблена підприємством продукція може в умовах поділу праці набувати форму товару;

- підприємство - це самостійний товаровиробник, тобто воно виробляє основну масу продукції не для власного споживання, а для покупців;

- підприємство має бути не тільки самостійним, але й повинно отримувати прибуток, тобто бути рентабельним;

- у своєму складі воно не має інших юридичних осіб, але може мати складну внутрішню структуру; всі підрозділи підприємства не є юридичними особами, тобто не мають права самостійно виступати суб'єктами ринкових відносин;

- підприємство має свій трудовий колектив з його специфічними інтересами;

- підприємство є складовою частиною народногосподарського комплексу, що визначена на основі поділу праці. Воно повинно мати свою нішу у народному господарстві, знайти споживачів своєї продукції в умовах конкурентної боротьби.

Підприємство в умовах ринкової економіки відрізняється від підприємства в умовах адміністративно-командної системи. При адміністративно-командній економіці існує лише два види підприємств - державні та кооперативні, а вид діяльності, номенклатуру продукції визначають державні органи в особі міністерств і відомств. Немає чіткої персональної відповідальності за результати діяльності підприємств, банкрутство не допускається. Як наслідок - з'являються підприємства-"утриманці", які одержують дотації за рахунок ефективно працюючих. Ціни на продукцію встановлює держава. Діяльність підприємств залежить від суб'єктивного фактору. Існує надлишок робочої сили.

В ринкових умовах підприємство набуває нової якості: воно самостійно обирає діяльність, має високу відповідальність за результати виробництва, зацікавлене в ефективному господарюванні, бере участь у вільній конкурентній боротьбі, яка є головною рушійною силою, що примушує стежити за досягненнями науково-технічного прогресу, передовою

технологією, поліпшувати якість продукції, всебічно задовольняти споживача. Таким чином, ринок передбачає функціонування підприємства нової якості, яке відповідає вимогам більш ефективної економіки.

Фірма є основною ланкою ринкової економіки, що здійснює ділову активність.

В основі функціонування ринкової економіки лежить розвиток приватної власності. Кожному етапу її розвитку відповідають певні організаційні форми підприємств: одноосібне володіння, товариство (партнерство), корпорація.

Одноосібне володіння - бізнес, яким володіє одна людина. Підприємець сам веде свою справу, самостійно розпоряджається матеріальними ресурсами і капітальним обладнанням, контролює виробництво, реалізує продукцію, сплачує податки, досягає успіху у вигляді прибутку або зазнає збитків.

Отже, *одноосібне володіння* - це організаційно-правова форма підприємства, за якою людина одноосібно володіє і управляє ним, бере на себе весь ризик збитків або отримує весь прибуток.

Переваги одноосібного володіння:

1. Безпосереднє управління власником.
2. Невеликі первинні капіталовкладення.
3. Власник отримує весь прибуток.
4. Власник може закрити підприємство, коли це необхідно.

В більшості розвинутих країн одноосібні володіння досить популярні, бо це найпростіший і найдешевший спосіб організації бізнесу. Із 16 млн. підприємств США в одноосібному володінні знаходяться більше ніж 11 млн. Така форма організації бізнесу має переважно короткий цикл виробництва, швидке отримання прибутку. Всі підприємства такої форми частіше малі за розміром.

До *недоліків одноосібного володіння* відносяться: повна майнова відповідальність, обмеженість капіталу, труднощі в одержанні кредиту, велика кількість обов'язків і функцій при організації і функціонуванні виробництва.

Товариство (партнерство) — підприємство, яке засновано двома або більшою кількістю співвласників; це форма організації бізнесу, яка об'єднує по домовленості партнерів з їх фінансовими ресурсами.

Основні переваги:

1. Підприємством володіє дві та більше особи.
2. Збитки розподіляються між партнерами.

3. Інвестиційні можливості вищі, ніж при одноосібному володінні.
4. Розподіл управлінської відповідальності.
5. Податки розподіляються між усіма партнерами.

Партнерство дозволяє залучити додаткові засоби виробництва, здійснювати спеціалізацію в управлінні, що впливає на ефективність виробництва і зменшує загрозу банкрутства.

Корпорація (або акціонерне товариство) - форма організації бізнесу, де власником виступають акціонери (власники акцій), керівництво здійснюється рішеннями зборів акціонерів та ради директорів, прибуток розподіляється у вигляді дивідендів на акції.

Такі підприємства, як юридичні особи, мають ресурси, активи, виробляють і продають продукцію, отримують прибуток (збитки), одержують кредити.

Великі підприємства, на долю яких припадає основна частина виготовленої продукції, виступають у формі корпорацій. Для їх функціонування створюється акціонерний капітал за рахунок випуску та продажу акцій. Ті, хто придбав ці акції, і є акціонерами, тобто співвласниками корпорацій.

Переваги:

1. Обмежена відповідальність.
2. Ефективна форма залучення грошей.
3. Можливість при необхідності збільшення розмірів виробництва товарів і послуг.
4. Введення нових технологій і сучасної техніки.
5. Досягнення конкурентоспроможності.
6. При ефективній роботі отримання прибутку і дивідендів.
7. Зниження ризику банкрутства.

Така організаційно-правова форма підприємництва, як правило, досить довго "живе" на ринку.

Недоліки: складний і дорогий процес організації та управління корпорацією, високий ступінь конкурентної боротьби, подвійне оподаткування.

В корпорацію частіше всього перереєструються успішно працюючі на ринку товариства (партнерства) і приватні підприємці, для подальшого розвитку яких потрібно поєднання капіталу та більш потужна за розміром і можливостями фірма.

В Україні існує законодавча база щодо форм організації бізнесу; закони України "Про власність", "Про підприємство", "Про господарські

товариства", "Про акціонерні товариства".

Відповідно до форм власності, встановлених Законом України "Про власність", можуть діяти підприємства таких видів:

- індивідуальне підприємство, засноване на особистій власності фізичної особи та виключно на її праці;
- сімейне підприємство, засноване на власності та праці громадян України - членів однієї сім'ї, які проживають разом;
- приватне підприємство, засноване на власності окремого громадянина України, з правом найму робочої сили;
- колективне підприємство, засноване на власності трудового колективу підприємства, кооперативу, товариства, громадської та релігійної організації;
- державно-комунальне підприємство, засноване на власності адміністративно-територіальних одиниць;
- державне підприємство, засноване на державній формі власності;
- спільне підприємство, засноване шляхом об'єднання майна різних власників.

За розміром підприємства бувають **малі, середні і великі**. В Україні підтримку малим фірмам здійснює Асоціація малих підприємств. Відповідно до законодавства України до 2000 року до малих належали підприємства з чисельністю працюючих: в промисловості та будівництві - до 200 чол., в науці та науковому обслуговуванні — до 100, в інших галузях виробничої сфери - до 50, в галузях невиробничої сфери - до 25, в роздрібній торгівлі — до 15 чоловік. Щодо визначення ще одного критерію, обсягу господарського обороту, то до 2000 р. цей критерій не було кількісно визначено. Закон України "Про державну підтримку малого підприємництва" (Відомості Верховної Ради України, 2000 р., N 51-52, ст. 447) в абзаці третьому статті 1 вперше у вітчизняній економічній практиці наступним чином визначає мале підприємство. Це - "юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного валового доходу не перевищує 500 000 євро." Як бачимо, цей важливий документ не тільки вносить чітке доповнення щодо обсягів господарського обороту, але й суттєво змінює кількісний критерій.

Малі підприємства створюються на основі різноманітних форм власності в усіх видах господарської діяльності. Основна кількість малих підприємств створюється в роздрібній торгівлі, сфері обслуговування.

Досвід роботи таких невеликих підприємств показав, що вони спроможні швидко реагувати на зміни попиту споживачів, насичуючи ринок товарами та послугами; краще використовують вільні ресурси; оновлюють техніку і технологію, реагуючи на досягнення науково-технічного прогресу; посилюють конкуренцію; самостійно створюють нові робочі місця.

Малі підприємства відіграють важливу роль в економіці розвинутих країн. На їх частку у США припадає близько 50% валового внутрішнього продукту країни, в Японії - понад 50%. У нашій промисловості на невеликі підприємства припадає близько 10% загального обсягу виробництва.

На розвиток малих підприємств в Україні потенційно впливає вигідне економіко-географічне розташування держави на перетині торгівельних шляхів, наявність потужного виробничого потенціалу, висококваліфікованих трудових ресурсів, науково-дослідної бази, рекреаційних ресурсів.

Середні за розміром фірми в розвинутих країнах не такі багаточисельні, причому зараз їх кількість зменшується. Це відбувається перш за все тому, що вони не мають такої гнучкості, як малі, і такої сили, як великі підприємства. Але середні підприємства більш стійкі в конкурентній боротьбі, коли працюють на спеціалізованому ринку, роблять захват окремих сегментів і стають там міні-монополістами. В цьому випадку такі підприємства являють собою значну конкурентну силу навіть для великого бізнесу, мають тенденцію до монополізації (прикладом є шведський концерн "Електролюкс", захопивший за 10 років понад 400 фірм), постійно концентрують капітал (на долю середніх фірм припадає самий великий процент поглинання).

Великі підприємства, з одного боку, прагнуть монополізувати свою сферу діяльності, з другого - умови конкуренції спонукають турбуватися про якість і не підвищувати ціни на продукцію.

Безумовно, саме великим фірмам доступне масове виробництво товару, освоєння нових галузей, досягнень науково-технічного прогресу, ведення великих науково-дослідних робіт. Такі підприємства забезпечують стійке і стабільне положення економіки, мають економію на масштабах виробництва, забезпечують зайнятість великої кількості людей. Але ці переваги можуть стати недоліками великих підприємств, якщо досить відчутно зміниться економічний стан країни.

Практикум

Тести:

1. Організаційні форми бізнесу - це:

- A. Великі, середні і малі підприємства;
- B. Одноосібне володіння, партнерство (товариство) і корпорація;
- C. Приватні і державні підприємства;
- D. Жодна з наведених відповідей не є правильною.

2. Власники звичайних акцій отримують частину прибутку корпорації у формі:

- A. Відсотка;
- B. Дивідендів;
- C. Заробітної плати;
- D. Збільшення вартості капіталу.

3. Акціонерне товариство - це:

- A. Об'єднання людей, які ведуть спільну господарську діяльність;
- B. Колектив співвласників, кожний із яких володіє акціями;
- C. Колектив співвласників, частина яких володіє акціями;
- D. Велике підприємство, яке засноване на спільній державній і приватній власності.

4. Відповідальність усіх власників підприємства є необмеженою у:

- A. Повному товаристві;
- B. Змішаному товаристві;
- C. Товаристві з обмеженою відповідальністю;
- D. Акціонерному товаристві.

5. Маркетинг включає напрямки:

- A. Дослідження і аналіз ринку;
- B. Канали розповсюдження товару;
- C. Продаж і рекламу товару;
- D. Все вищезазначене.

6. Найвірогідніше, підприємець прагне скоротити витрати виробництва, щоб:

- A. Збільшити суму прибутку;
- B. Не допустити конкурентів на свій ринок збуту;
- C. Зменшити кількість робітників і розмір заробітної плати;
- D. Правильні відповіді А і В.

7. Більше можливостей впливу на управління акціонерним товариством мають:

- A. Власники привілейованих акцій;
- B. Власники звичайних акцій;
- C. Обидві категорії власників у рівних можливостях;
- D. Члени наглядової ради.

8. Які організаційні форми підприємств базуються на приватній власності?

- A. Заводи ракетобудування;
- B. Фермерські господарства;
- C. Атомні електростанції;
- D. Підприємства по виробництву військової техніки.

9. Господарство буде одноосібним у випадку:

- A. Коли ним володіє держава;
- B. Коли ним володіють члени сім'ї;
- C. Коли ним володіє декілька осіб, що не знаходяться між собою у родинних стосунках;
- D. Коли ним володіє одна особа.

10. Менеджери - це:

- A. Інженерно-технічні робітники;
- B. Всі господарські працівники;
- C. Робітники, які виробляють продукцію;
- D. Керівники всіх ланок підприємства, які мають знання менеджменту, володіють методами управління.

11. Зростання значення і використання менеджменту в Україні викликано:

- A. Зростанням кількості приватних підприємств;
- B. Появою випускників вузів зі спеціальністю "Менеджмент";
- C. Даниною моді;
- D. Переходом до ринкових відносин.

Задачі

1. Валовий дохід підприємства від реалізації продукції і надання послуг за рік склав 200 тисяч гривень, від позареалізаційних операцій — 250 тисяч гривень. Витрати підприємства за даний період становили 180 тисяч гривень, в тому числі заробітна плата - 100 тисяч гривень.

Податок на прибуток - 30%, внески в бюджет із фонду оплати праці

дорівнюють 38% від суми заробітної плати. Розрахуйте:

- а) Чому дорівнює податок на прибуток і чистий прибуток підприємства?
- б) Які за розміром повинні бути внески в бюджет із фонду оплати праці?

2. Вироблялось 150 одиниць продукції за ціною 25 грн. за одиницю. При зниженні ціни до 20 грн. виробник зможе збільшити об'єми продажу продукції до 200 одиниць. Постійні витрати складають 1000 грн., а змінні - 15 грн. за одиницю продукції.

Як зміняться підприємницький дохід і прибуток при переході від виробництва 150 одиниць до 200 одиниць продукції.

3. Акціонерне товариство "KLS" на початку року випустило 15600 акцій по 100 грн. кожна. За рік корпорація отримала 896200 грн. виручки від своєї діяльності, при цьому витратила 740200 грн. Скільки дивідендів отримає власник однієї акції, якщо збори акціонерів постановили спрямувати весь прибуток на виплату дивідендів?

Відповіді до практикуму

Тести:

1.B; 2.B; 3.B; 4.A; 5.D; 6.A; 7.B; 8.B; 9.D; 10.D; 11.D.

Задачі

1. Рішення:

а) Визначимо валовий дохід, який отримало підприємство за рік роботи
 $200000 + 250000 = 450000$ грн.

б) Загальний прибуток дорівнює $450000 - 180000 = 270000$ грн.

в) Податок на прибуток $270000 \times 0,3 = 81000$ грн.

г) Чистий прибуток $270000 - 81000 = 189000$ грн.

д) Сума внеску в бюджет із фонду оплати праці $100000 \times 0,38 = 38000$ грн.

2. Рішення:

а) Дохід або валова виручка спочатку складає $TR = P \times Q = 150 \times 25 = 3750$ грн.

б) В цьому випадку загальні витрати

$TC = FC + VC \times Q = 1000 + 15 \times 150 = 3250$ грн.

в) Тоді

Прибуток = $TK - TC = 3750 - 3250 = 500$ грн.

г) При зниженні ціни валовий дохід $TR = 200 \times 20 = 4000$ грн.

д) Загальні витрати

$TC = 1000 + 15 \times 200 = 4000$ грн.

е) Прибуток = $4000 - 4000 = 0$ грн.

Висновок: Зниження ціни і збільшення обсягів виробництва дає зростання доходу від реалізації на 250 грн., але не дає прибутку. Тобто, зниження ціни та збільшення обсягів для підприємця за таких умов не вигідне.

3. За рік корпорація отримала прибуток: $896200 - 740200 = 156000$ грн.

Кожний акціонер отримує дивідендів:

156000грн.

————— = 10 грн.

15600

Глава 14. Види ринків та їх інфраструктура

1. Ринок товарів і послуг.
2. Ринок ресурсів.
3. Ринок праці.
4. Фінансовий ринок.

1. Ринок товарів і послуг

В сучасній економіці існують різноманітні класифікації ринків. **Під ринком слід розуміти** певне економічне середовище, де відбуваються певні економічні дії (купівля, продаж, інвестування, позика тощо), що здійснюються різними економічними особами (домогосподарствами, фірмами, державою тощо).

Ринки класифікуються за різними ознаками. **За рівнем конкурентності** між продавцями економічних благ розрізняють типи ринків (або типи ринкових структур):

1. Ринок досконалої конкуренції;
2. Ринок монополії;
3. Ринок олігополії;
4. Ринок монополістичної конкуренції.

За територіальним охопленням ринки поділяються на:

1. Місцевий ринок;
2. Регіональний ринок;
3. Національний (або внутрішній) ринок;
4. Глобальний (або світовий) ринок;

За об'єктами купівлі-продажу економічних благ (тобто, що саме продається і купується в усьому економічному середовищі) розрізняють:

1. Ринок споживчих товарів;
2. Ринок послуг;
3. Ринок ресурсів (інвестиційних товарів);
4. Ринок праці;
5. Фінансовий ринок.

Насамперед слід звернути увагу на спільні риси усіх видів ринків. Загальним для усіх видів ринків є:

- універсальна дія ринкового механізму. Це проявляється в тому, що попит і пропозиція на всі об'єкти купівлі-продажу у всіх видах ринку формуються однаково. Рівноважна ціна на те, що продається на всіх видах ринків, залежить від співвідношення попиту і пропозиції. В свою чергу зміна ціни на об'єкт купівлі-продажу однаково впливає на зміну обсягів попиту і пропозиції;

- однакове намагання всіх господарських суб'єктів на всіх видах ринків оптимізувати свою економічну поведінку: покупці намагаються купівлею певних благ найвище задовольнити свої потреби і реалізувати власні економічні інтереси з найменшими грошовими платежами за купівлю, а продавці розраховують на вищий виторг для отримання доходу з метою реалізації власного економічного інтересу;

- наявність певної інфраструктури, що властива кожному виду ринку. Без відповідних інститутів (або економічних установ) неможливе функціонування будь-якого виду ринку.

Характеристику різних видів ринку слід розпочинати з ринку споживчих товарів. Цей вид ринку можна вважати базовим видом ринку тому, що переважну частку загальнонаціонального економічного обороту складають споживчі товари. В більшості країн світу в структурі валового внутрішнього продукту за витратами 60 - 80% припадає на споживчі витрати.

2. Ринок ресурсів

До цього часу ми приділяли основну увагу вивченню ринків, на яких споживачі є покупцями, а фірми - продавцями. Далі ми зосередимось на дослідженні ринків виробничих ресурсів, де вже фірми є покупцями, а інші фірми і домогосподарства - продавцями. Деякі види товарів і послуг, наприклад, чавун, верстати або дослідження ринку, продаються виключно

фірмами, до того ж тільки іншим фірмам. Товари і послуги такого роду називають проміжними товарами у протилежність кінцевим товарам, що продаються споживачам. Тотожними назвами таких економічних благ є виробничі (або економічні) ресурси, фактори виробництва або інвестиційні товари.

Усі фірми приймають до уваги ціни факторів виробництва, які вони купують в процесі прийняття рішення про те, що і як виробляти. Таким чином, ринки ресурсів є невід'ємною частиною кругообігу товарів і послуг, що циркулюють між фірмами і домогосподарствами в ринковій економіці.

В основі функціонування ринків виробничих факторів знаходяться однакові принципи, що й в основі споживчих ринків кінцевих товарів і послуг. Проте ретельний розгляд механізмів, що визначають попит і пропозицію на ринках виробничих факторів, дозволяє побачити деякі відмінності, а саме:

1. Попит на ресурси, що пред'являється підприємствами, залежить від попиту на кінцеві товари і послуги, що виробляються за допомогою цих ресурсів, і фактично породжується ним. Ніхто не купуватиме деревину лише як деревину. Меблеві комбінати купують її, оскільки вона може бути використана у виробництві різноманітних меблевих товарів, які бажають купити споживачі. З цієї причини попит фірм на виробничі ресурси називають похідним попитом;

2. Оскільки покупцями інвестиційних товарів виступають фірми-виробники, ринок товарів виробничого призначення відрізняється більшою концентрацією в порівнянні з ринком споживчих товарів, де врахування кількості і якості окремих груп споживачів більш складні;

3. Разом з цим, по вартості і фізичному обсягу ринок економічних ресурсів значно перевищує ринок споживчих товарів.

Інвестиційні товари складаються з засобів праці (машини і обладнання) і предметів праці (сировина і матеріали). У загальній структурі витрат продукції промислового підприємства питома вага предметів праці майже вдвічі перевищує питому вагу засобів праці.

Найціннішим природним ресурсом є земля. В умовах ринку ресурсів вона стає об'єктом купівлі-продажу. Ціна на землю, як і на будь-який інший товар, формується за допомогою ринкового механізму - балансом попиту і пропозиції. Проте ринок землі має певні особливості, а саме:

1. Попит на землю є похідним, бо залежить від ціни продукції, що виробляється на землі, і від продуктивності землі;

2. Пропозиція землі є повністю нееластичною, тобто майже повна незалежність від ціни, що пояснюється майже незмінним характером площі землі, яка знаходиться в господарському обороті. Земля є невідтворюваним даром природи. Можна поліпшити якість землі, проте на кількості землі це не позначиться.

3. Ринок праці

Трудовий ресурс теж відноситься до інвестиційних товарів, проте, враховуючи особливу роль людини в економіці як носія трудового ресурсу, виділяють окремий вид ринку - ринок робочої сили (або ринок праці). Праця - це сукупність фізичних та розумових здібностей, які використовуються у виробництві різноманітних економічних благ. В умовах ринку фактор виробництва "праця" отримує адекватну ринкову оцінку, що формується в процесі взаємодії попиту і пропозиції.

4. Фінансовий ринок

Сучасна ринкова економіка не може існувати без розвинутого фінансового ринку.

Фінансовий ринок - це і середовище купівлі-продажу фінансових ресурсів, і сукупність інститутів, які забезпечують їх обіг, тобто сукупність економічних відносин у сфері трансформації бездіяльних грошових засобів в позичковий капітал через фінансово-кредитні інститути на основі попиту і пропозиції.

В економіці постійно відбувається кругообіг фінансових ресурсів, суб'єктами якого є домогосподарства, підприємства, держава і різноманітні фінансові установи (інститути). У процесі господарювання у деяких суб'єктів виникає потреба в коштах для розширення їх діяльності, а у інших накопичуються заощадження. Розподіл таких засобів відбувається шляхом формування фондів: централізованих (належать державі) і децентралізованих (належать господарським суб'єктам). Економіка неможлива без відповідної фінансової системи, а в останній найважливіше місце займає фінансовий ринок, на якому відбувається рух грошей (капіталу).

Основними суб'єктами фінансового ринку є:

1. *Позичальники* - фізичні або юридичні особи, що залучають грошові

засоби кредиторів для розвитку бізнесу і стають дебіторами (боржниками) перед інвесторами (кредиторами);

2. **Інвестори** - фізичні або юридичні особи національної (резиденти) або іноземної (нерезиденти) економіки, що приймають рішення про вкладання власних, займаних або залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. Інвестори можуть виступати у ролі вкладників, кредиторів, покупців. Права у всіх інвесторів однакові, незалежно від форми власності, рівні, і здійснення інвестицій в будь-які об'єкти є їх добровільним і неподільним правом, що охороняється законом;

3. **Фінансові інститути** - це посередники, що забезпечують партнерство позичальника і інвестора (кредитора) на фінансовому ринку. Вони і здійснюють трансформацію тимчасово вільних грошових засобів. Якщо інвестор діє самостійно, то він має великі витрати, а при роботі з посередниками його витрати спадають. До того ж фінансові інститути приймають на себе ризик відповідних операцій. Основними фінансовими інститутами виступають наступні кредитні установи:

- емісійний банк (центральний банк країни, в Україні - Національний банк України);
- комерційні банки;
- спеціальні кредитні інститути, до яких відносяться як спеціалізовані банківські установи (інвестиційні банки, зовнішньоторговельні банки, іпотечні банки тощо), так і спеціалізовані небанківські установи (інвестиційні компанії, ощадні установи, пенсійні фонди, фінансові фонди, страхові компанії, трастові (довірчі) товариства, ломбарди тощо).

Основними функціями фінансового ринку є:

- мобілізація коштів для економічного розвитку;
- перерозподіл грошових засобів між галузями, сферами, регіонами;
- забезпечення нагромадження коштів, що визначають економічне зростання;
- забезпечення рівнодоступності грошових засобів для всіх учасників фінансового ринку - держав, підприємств, домогосподарств.

Складовими фінансового ринку виступають грошовий ринок, ринок капіталів і ринок цінних паперів (або фондовий ринок).

Висновки:

- В економіці функціонує стільки ринків, скільки є окремих економічних благ.
- В залежності від того, що є об'єктом купівлі-продажу, розрізняють окремі

види ринків (товарів, послуг, ресурсів, землі, праці, грошей, капіталу, цінних паперів).

- Умовою нормального розвитку кожного з видів ринків є відповідна цьому ринку інфраструктура (товарні і фондові біржі, комерційні банки, торговельна мережа, служби зайнятості тощо).
- Функціонування кожного з видів ринків здійснюється за єдиними ринковими принципами, однаковою дією попиту, пропозиції, цін (хоча на окремих видах ринків присутня деяка особливість).

РОЗДІЛ III

Основи макроекономіки

У відповідності з методологією системного аналізу сучасна змішана економіка ринкового типу – це складна, цілісна система, яка має свою внутрішню структуру і організацією.

При структурному аналізі економічних процесів виділяють два основних рівні (підсистеми): макрорівень і мікрорівень (від грецьк. “макрос” – великий і “мікрос” – малий).

Відповідно розрізняють два поняття – макроекономіка і мікроекономіка, які прийшли до нас з англо-американської економічної теорії.

Макро- і мікроекономіка є двома складовими частинами (розділами) сучасної ринкової економічної теорії. Це також дві окремі навчальні дисципліни у вищих навчальних закладах економічного профілю. При цьому слід зазначити, що це не дві економіки (як іноді помилково вважають), а лише два можливих рівні (аспекти) структурно-функціонального аналізу економічних процесів.

Макро- і мікрорівні економічного аналізу нерозривно взаємопов’язані та взаємообумовлені. У співвідношенні між ними виступає співвідношення цілого та частини. Процеси, що відбуваються на рівні первинних ланок економіки, визначають характер і результати макроекономічних процесів, і навпаки. Такий дворівневий аналіз забезпечує можливість комплексного, системного підходу при розгляді складних процесів, що відбуваються в сучасній економіці.

На відміну від мікроекономіки, яка вивчає економічний механізм функціонування первинних ланок економіки (домогосподарств, фірм), предметом макроекономіки є аналіз закономірностей і механізму

функціонування національної економіки як єдиного цілого – в масштабах і на рівні всієї економіки країни, як єдиного цілісного комплексу. Вона вивчає проблеми загальної економічної рівноваги і має своєю головною метою забезпечення такої рівноваги. Відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії Пол Семюелсон, розкриваючи зміст макроекономіки, зазначає, що це вчення про обсяги і динаміку національного виробництва, безробіття та інфляцію, розподіл створеного національного продукту.

В сучасній змішаній економіці основним суб'єктом макроекономіки виступає держава, яка виконує важливі економічні функції, пов'язані з регулюванням ринку та управлінням економічними і соціальними процесами.

Глава 15. Національна економіка та результати її функціонування

1. Сутність ВВП та ВНП.
2. Способи розрахунку ВВП.
3. Номінальний та реальний ВВП.
4. ВВП і добробут населення.

1. Сутність ВВП та ВНП

Як зазначалося, макроекономіка – це наука, яка вивчає закономірності і механізм функціонування національної економіки як єдиного цілого.

Національна економіка – це цілісна, інтегрована сукупність всіх господарчих суб'єктів та економічних зв'язків між ними, що встановлюються на основі загальнодержавного поділу праці. Це єдине економічне середовище, в якому взаємодіють всі суб'єкти економіки (домогосподарства, фірми, держава), галузеві та територіальні комплекси.

За своєю структурою національна економіка поділяється на дві великі сфери:

- **сферу матеріального виробництва** – це галузі промисловості, сільського господарства, будівництво, транспорт, зв'язок, торгівля та інші, в яких створюються матеріальні блага та послуги матеріального характеру;

- **сферу нематеріального виробництва** (наука, освіта, охорона здоров'я, культура), в якій створюються нематеріальні блага та послуги.

Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг становить сферу послуг.

Матеріальним результатом суспільного виробництва є створений валовий (сукупний) продукт. Загальний обсяг цього продукту та темпи його зростання характеризують економічний потенціал будь-якої країни, визначають можливості підвищення життєвого рівня населення.

Для виміру валового продукту, його кількісної оцінки використовують сукупність агрегованих макроекономічних показників, які утворюють **систему національних рахунків (СНР)**. Показники, що входять до СНР дають комплексну картину загального стану національної економіки і характеризують виробництво, розподіл та використання створеного валового продукту.

Сучасна СНР побудована на методології, розробленій Статистичною комісією ООН і рекомендована для країн з ринковою економікою. Основними показниками діючої СНР є: валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, чистий внутрішній продукт, національний дохід, особистий дохід та дохід кінцевого використання.

Така уніфікована (стандартизована) система показників дає можливість співставлення загального стану національних економік, здійснення порівняльного аналізу результатів їх економічного і соціального розвитку.

Основним показником СНР, який узагальнює результати функціонування національної економіки за певний період часу є валовий внутрішній продукт. **Валовий внутрішній продукт (ВВП)** – це ринкова вартість усієї сукупності кінцевих товарів і послуг, вироблених у країні за певний проміжок часу, як правило за рік.

Слід враховувати, що ***всі товари та послуги поділяються на кінцеві та проміжні***. Ті товари, що купуються для подальшої переробки або перепродажу, мають назву **проміжних**, вони не купуються кінцевими споживачами та не враховуються у ВВП. До ВВП включається вартість тільки **кінцевих** продуктів, які виробляються та продаються для споживання та інвестицій. Статистики, здійснюючи розрахунок ВВП, враховують у ньому тільки те, що носить назву додана вартість. ***Додана вартість*** – різниця між

вартістю вироблених товарів та послуг і вартістю матеріальних витрат на виробництво і реалізацію продукції.

Важливо враховувати, що влюбій економіці деяка частина факторів виробництва (а значить і доходів на ці фактори) належить іноземним громадянам. Водночас громадяни цієї країни можуть отримувати частину доходів за її межами. У зв'язку з цим при вимірюванні результатів національного виробництва крім показника валового внутрішнього продукту враховують показник валового національного продукту.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) враховує вартість річного обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених із ресурсів, розміщених у певній країні, незалежно від того, хто є їх власниками (громадяни цієї країни чи іноземці).

Валовий національний продукт (ВНП) враховує вартість річного обсягу кінцевих товарів та послуг, вироблених з ресурсів, які належать громадянам певної країни, незалежно від місця розташування цих ресурсів (у країні чи за кордоном).

2. Способи розрахунку ВВП

Валовий внутрішній продукт обчислюють трьома методами.

1) *За сумою витрат на придбання товарів та послуг (за видатками – метод кінцевого споживання):*

$$Y = C + I + G + X_n,$$

де Y – *валовий внутрішній продукт;*

C – *особисті споживчі видатки* (витрати домашніх господарств на різноманітні товари і послуги: на хліб, цукор, одяг, побутову техніку, комунальні послуги тощо);

I – *валові приватні інвестиції* (витрати підприємців на закупівлю машин, устаткування, будівництво, зміну запасів тощо);

G – *державні видатки* (усі витрати держави, пов'язані з безпосереднім виробництвом товарів та послуг). *Трансфертні платежі* (виплати безробітним, інвалідам, пенсіонерам) не включаються до складу ВВП;

X_n – *чистий експорт*, (витрати іноземців, різниця між експортом (товарами та послугами, які виробляються в одній країні і продаються в іншій) та імпортом (товарами і послугами, які купуються певною країною в інших країнах).

Наведене рівняння називають основною тотожністю національних рахунків.

З ВВП виключаються так звані непродуктивні грошові операції. По-перше, це чисто фінансові операції: державні трансферти (пенсії, грошова допомога малозабезпеченим, стипендії та інше); доходи від купівлі-продажу цінних паперів; приватні трансфери (допомога батьків дітям-студентам; багатих родичів бідним та інше). Друга група непродуктивних операцій – продаж раніше вживаних речей. ВВП віддзеркалює рівень поточного виробництва, тому товари, вироблені раніше, до нього не включаються. Так само, якщо товар вироблено в поточному році, а через декілька днів після купівлі перепродано, ця грошова операція не враховується у ВВП тому, що виникне подвійний рахунок. Виключаються також із ВВП товари та послуги, вироблені для власного споживання виробника, тому що вони не супроводжуються грошовими операціями, а ВВП – це грошовий показник.

2) *За сумою доходів, отриманих у процесі виробництва товарів та послуг:*

$$Y = w + R + I + P + A + T_n,$$

де Y – *валовий внутрішній продукт*;

w – *заробітна плата* (грошова винагорода за працю робітників, службовців, а також додаткові виплати на соціальне забезпечення, соціальне страхування тощо);

R – *рентні платежі* (доходи домашніх господарств від наданих в оренду землі, приміщень тощо);

i – *процент* (виплати з грошового доходу приватного бізнесу постачальникам грошового капіталу);

P – *прибуток* (доход некорпоративного підприємницького сектору і валовий прибуток корпорацій: дивіденди, податок на доходи корпорацій, нерозподілений прибуток корпорацій);

A – *амортизаційні відрахування* (*Амортизація* – це відрахування на придбання інвестиційних товарів, які було спожито в процесі виробництва товарів та послуг на протязі поточного року. Ця частина ВВП не витрачається на споживання, як інші види доходів. Вона використовується на заміну зношених на протязі року машин, устаткування та будівель для того, щоб не погіршити вже існуючі умови виробництва);

T_n – *непрямі податки* (податки на товари і послуги, які встановлюються у вигляді надбавки до ціни виробника: податок на додану вартість, акцизний збір, мито).

Слід врахувати, що відрахування на відновлення спожитого капіталу (А) і непрямі податки на бізнес (T_n) – це два види розподілу ВВП, не пов'язані з виплатою доходу.

Оскільки витрати одних економічних суб'єктів є водночас доходами інших, *валовий внутрішній продукт, розрахований за сумою видатків, дорівнює валовому внутрішньому продукту, розрахованому за сумою доходів:*

$$\left. \begin{array}{l} \text{Обсяг видатків на} \\ \text{купівлю товарів і послуг} \\ \text{у поточному році} \end{array} \right\} = \left\{ \begin{array}{l} \text{Грошові доходи, отримані від} \\ \text{виробництва і реалізації товарів} \\ \text{і послуг у поточному році} \end{array} \right.$$

3) *Метод доданої вартості (виробничий метод)*. ВВП, як уже зазначалось, є грошовою оцінкою всіх вироблених товарів і послуг у національній економіці протягом року. При цьому враховується тільки річний обсяг кінцевих товарів і послуг, створених на території певної країни. Для правильного обчислення ВВП необхідно врахувати всі продукти, створені в певному році, але без повторного (подвійного) рахунку. Власне тому вже в самому визначенні ВВП йдеться про кінцеві товари і послуги, які споживаються в межах домашніх господарств чи підприємств і не беруть участі у виробництві нових товарів і послуг, на відміну від проміжних товарів і послуг. Якщо у ВВП включити проміжні товари і послуги, то ми неминуче отримаємо не об'єктивно завищену оцінку ВВП.

Виключити повторний рахунок дає змогу додана вартість. Додана вартість визначають як різницю між обсягом виробленої продукції та поточними витратами на придбання сировини, матеріалів, палива, енергії, послуг в інших підприємствах. Додана вартість становить ринкову ціну продуктів підприємства за вирахуванням ринкової ціни спожитої сировини і матеріалів, придбаних у постачальників. Отже, додана вартість — це те, що підприємство виплачує у вигляді відшкодування (оплата праці, прибуток, відсоток) тим, хто працює на підприємстві, тим, хто володіє підприємством, і тим, хто вкладає свій капітал у підприємство (Клас Еклунд. Ефективна економіка: шведська модель).

Додана вартість(ДВ) включає складові, як вартість спожитого основного капіталу у вигляді річних амортизаційних відрахувань A_p , оплата праці до

сплати податків і будь-яких внесків O_n , прибуток підприємств Π_n , відсоток позичкового капіталу $V_{пк}$, рента P , непрямі податки на бізнес $\PiД_n$.

Загальна сума доданих вартостей, створених усіма підприємствами в країні, є ВВП, тобто ринковою оцінкою всіх вироблених товарів і послуг у суспільстві за рік. Отже, за виробничим методом, або методом доданої вартості, ВВП (ВНП) розраховують як суму ринкової вартості, доданої обробкою в господарських суб'єктах до вартості спожитих товарів і послуг.

ВВП як загальна сума доданих вартостей, створених у суспільстві за звичай протягом року, $ВВП_{дв}$ включає такі складові компоненти, як вартість спожитого основного капіталу A_p , оплата праці робітників і заробітна плата службовців до сплати податків і внесків різних видів O_n , прибуток підприємств Π_n , відсоток на позичковий капітал $V_{пк}$, рента P , непрямі податки $\PiД_n$:

$$ВВП_{дв} = A_p + O_n + \Pi_n + V_{пк} + P + \PiД_n, \text{ або } ВВП_{дв} = ДВ. \quad |$$

Отже, ВВП, обчислений за виробничим методом, є валовою доданою вартістю на економічній території країни в цінах виробництва.

На основі показника ВВП розраховується ціла низка інших макроекономічних показників. Важливе місце серед них посідають:

Чистий внутрішній продукт (ЧВП) – валовий внутрішній продукт за вирахуванням амортизації.

Національний дохід (НД) – сума факторних доходів, сукупність усіх доходів домогосподарств і підприємців на рівні національної економіки в цілому ($НД = w + R + i + P$).

Особистий дохід – це отриманий дохід, тобто частина національного доходу, до якої не включається ті зароблені доходи, які не надходять до домашнього господарства, а саме: відрахування до пенсійного фонду, на соціальне страхування, податок на прибуток корпорацій. З іншого боку, до особистого доходу входять трансферти, які за своєю сутністю не є заробленим доходом і не враховуються у національному доході.

Доход кінцевого використання, який визначається шляхом відрахування від особистого доходу індивідуальних податків. *Доход кінцевого використання – це дохід, що залишається в особистому розпорядженні громадян і використовується ними на споживання та заощадження.*

3. Номінальний та реальний ВВП

Усі макроекономічні показники обчислюються у поточних цінах. **Поточні ціни** – це фактичні ціни того року, який є предметом обліку або аналізу. У зв'язку з цим рівень та динаміка ВВП залежить не лише від зміни обсягів національного виробництва, але і від зміни цін. Для того, щоб розмежувати вплив цих факторів розрізняють номінальний і реальний ВВП.

Номінальний ВВП – річний обсяг кінцевих товарів і послуг, виражений у поточних цінах.

Реальний ВВП – річний обсяг кінцевих товарів і послуг виражений у постійних (незмінних) цінах, тобто в цінах базового року.

Для корегування грошового вираження ВВП з урахуванням динаміки цін використовують **дефлятор ВВП**.

$$\text{Дефлятор ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Реальний ВВП}} \times 100\%$$

Звідси:

$$\text{Реальний ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Дефлятор ВВП}} \times 100\%$$

Оскільки реальний ВВП відображає ринкову вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у країні за рік і виміряну у постійних цінах (грошах, які мають незмінну купівельну спроможність) він є точнішим (у порівнянні з номінальним ВВП) показником функціонування національної економіки.

4. ВВП і добробут населення

Слід враховувати, що реальний ВВП вимірює обсяг сукупного виробництва і не відображає змін у рівні життя окремих індивідів. Так, у випадку, коли кількість населення у країні швидко зростає, збільшення ВВП не є свідченням зростання доходів окремих людей. З цих причин обґрунтованішим показником рівня життя людей є обсяг *ВВП на душу населення*, а також зміни в реальному ВВП на душу населення.

Незважаючи на те, що розглянуті вимірники результатів національного виробництва є досить точними і дуже корисними індикаторами економічного стану країни, вони не дають повної картини добробуту суспільства, оскільки не враховують:

- позаринкову діяльність (працю домогосподарок, роботу у домашньому господарстві тощо);
- задоволення, яке люди отримують від роботи ;
- поліпшення якості продукції;
- збільшення часу дозвілля;
- зміни у структурі та розподілі сукупної продукції між окремими домашніми господарствами;
- негативні економічні наслідки індустріального розвитку суспільства – забруднення довкілля тощо;
- товари та послуги тіньової економіки тощо.

Висновки:

- Найважливішим вимірником результатів національного виробництва є ВВП – ринкова вартість усіх кінцевих товарів і послуг, вироблених у країні за рік.
- ВВП враховує лише кінцеві товари та послуги і не враховує проміжних товарів та послуг. Він також не враховує купівлю товарів, які вже були у вжитку, купівлю-продаж акцій та облігацій, трансфертні платежі.
- ВВП враховує лише додану вартість на кожній стадії виробництва і не враховує проміжний продукт.
- Існують два способи підрахунку ВВП:
 - За сумою видатків на придбання товарів і послуг;
 - За сумою доходів, отриманих власниками економічних ресурсів.
- Розрізняють номінальний та реальний ВВП, причому останній є більш точним показником функціонування національної економіки.
- Реальний ВВП на душу населення є узагальнюючим показником досягнутого рівня життя населення країни.

Вправа

Визначте, які з перелічених нижче явищ та процесів відносяться до макроекономічних, а які – до мікроекономічних.

1. Підприємство-монополіст підвищило ціну на вироблену продукцію.
2. В Україні знизився рівень безробіття.
3. Приватний навчальний заклад будує новий басейн.
4. Уряд приймає рішення щодо погашення державного боргу.
5. Сім'я придбала новий будинок.
6. Влітку в Україні різко зріс попит на цукор.

7. Підприємець Іванов вирішив закрити приватну перукарню.
8. Економіка країни знаходиться в кризовому стані.
9. Темпи зростання міжнародної торгівлі в останні роки перевищують темпи зростання виробництва.
10. У поточному році експорт країни перевищив її імпорт.

Відповідь:

Мікрорівень: 1, 3, 5, 6, 7.

Макрорівень: 2, 4, 8, 9, 10.

Задача 1

За наведеними у таблиці даними розрахуйте, яким був реальний ВВП у 2002 році, якщо за базовий взяти 1999 рік.

Таблиця.

Вихідні дані для задачі 1.

Рік	Номінальний ВВП	Дефлятор ВВП
1999	96 млрд. Г. о.	100%
2002	48 млрд. Г. о.	75%

Розв'язання:

$$\text{Реальний ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Дефлятор ВВП}}$$

$$\text{Реальний ВВП} = \frac{48 \text{ млрд. Г. о.}}{0,75} = 64 \text{ млрд. Г. о.}$$

Таким чином, реальний ВВП (2002 р.) – це ВВП у цінах базового (1999) року. Для приведення номінального ВВП до його реального значення використовують дефлятор. Важливо зрозуміти, що реальний ВВП є більш точнішим вимірником результатів національного виробництва, оскільки він дозволяє виявити зміну обсягів національного виробництва у постійних цінах і таким чином не приймати до уваги зміни ВВП, викликані коливанням цін.

Практикум

Тести:

1. Що з перерахованого нижче є предметом макроекономічного аналізу:

- A. Підвищення цін на цукор в результаті зростання попиту споживачів;
- B. Умови максимізації прибутку фірми, яка виробляє дитячі іграшки;
- C. Зростання кількості безробітних в країні в період кризового падіння виробництва;
- D. Зростання цін на бензин в одному з регіонів країни.

2. Як співвідносяться ВВП, розрахований за сумою видатків і ВВП, розрахований за сумою доходів?

- A. ВВП за доходами дорівнює ВВП за видатками;
- B. В умовах економічної кризи ВВП за витратами перевищує ВВП за доходами;
- C. Співвідношення між цими показниками залежить від темпів зростання цін;
- D. ВВП за доходами завжди перевищує ВВП за витратами.

3. ВВП країни у поточних ринкових цінах зріс на 10% порівняно з попереднім роком. За цей час рівень цін зріс на 6%. Яким було реальне зростання ВВП?

- A. 10%;
- B. Менше, ніж на 4% ;
- C. Більше, ніж на 4% ;
- D. 4 %.

4. За рік в умовній країні ціни зросли у 2 рази, а обсяг випуску продукції не змінився. За цих умов

- A. Реальний ВВП зріс;
- B. Номінальний ВВП зріс;
- C. Номінальний ВВП не змінився;
- D. Номінальний ВВП зменшився.

5. Величина ВВП складає 10000 грошових одиниць (г. о.). споживчі видатки 2000 г. о., інвестиції – 1500 г. о., державні видатки – 500 г. о. Чистий експорт дорівнює:

- A. 6000 г. о.;
- B. 12000 г. о.;
- C. 4000 г. о.;
- D. 1000 г. о.

6. ВВП збільшиться, якщо:

- A. Зменшаться державні витрати на закупівлю товарів і послуг;
- B. Експорт товарів та послуг перевищить їх імпорт;
- C. Імпорт товарів та послуг перевищить їх експорт;
- D. Зменшаться споживчі видатки.

7. Що не включається до складу ВВП при підрахунку його за сумою доходів:

- A. Амортизація;
- B. Заробітна плата;
- C. Непрямі податки;
- D. Чистий експорт.

8. Дефлятор ВВП використовують для:

- A. Зведення номінального ВВП до реального;
- B. Врахування неринкових і нелегальних операцій;
- C. Зведення реального ВВП до номінального;
- D. Врахування невиробничих операцій.

9. Номінальний ВВП вимірюється:

- A. У ринкових поточних цінах;
- B. У базових (незмінних) цінах;
- C. У світових цінах;
- D. В експортних цінах.

10. Які витрати будуть враховуватись як інвестиції при розрахунку ВВП?

- A. Кондитерська фабрика купує нові комп'ютери;
- B. Підприємець купує акції на фондовій біржі;
- C. Фермер купує трактор, що вже був у користуванні;
- D. Фермер купує державні облігації.

Задачі

1. Іваненко зрубав дерево і продав його Петренку за 100 грн. Петренко розпиляв дерево на дошки і продав його Кузьменку за 150 грн. Кузьменко зробив із дощок стіл і продав його Савченку за 400 грн. При цьому всі учасники ринкових угод сплатили 50 грн. податків у місцевий і 40 грн. податків у загальнодержавний бюджет. Підрахуйте приріст ВВП за сумою доданих вартостей.

2. Підрахуйте ВВП та НД, використовуючи наступні дані:
– урядові закупівлі товарів та послуг-32 млн.г.о.;

- заробітна плата – 80 млн. г. о.;
- прибуток фірм – 150 млн. г. о.;
- інвестиції фірм в устаткування – 70 млн. г. о.;
- амортизаційні відрахування – 20 млн. г. о.;
- перерахування у фонд соціального страхування – 25 млн. г. о.;
- доход на грошовий капітал – 25 млн. г. о.;
- рентні платежі – 27 млн. г. о.;
- експорт – 40 млн. г. о.;
- імпорт – 10 млн. г. о.;
- непрямі податки – 40 млн. г. о.

3. В умовній країні виробляють лише 3 товари: яблука – 100 т, апельсини – 200 т та банани – 250 т. У поточному році вони були реалізовані за наступними цінами: яблука – 3 г. о. за 1 кг, апельсини – 4 г. о. за 1 кг, банани – 5 г. о. за 1 кг. У минулому році ціни склали: 2 г. о. за 1 кг яблук; 3 г. о. за 1 кг апельсин і 4 г. о. за 1 кг бананів. Розрахуйте дефлятор ВВП цієї країни.

4. Обчисліть номінальний ВВП у поточному році, якщо у базовому році реальний ВВП склав 150 млн. грошових одиниць, у поточному році він зріс на 2 %, водночас ціни за цей період зросли на 5 %.

1. Населення умовної країни складає 100 млн. осіб, реальний ВВП – 20 млрд. грош. од. За рік реальний ВВП зріс на 8 %, а кількість населення зросла у 1,25 рази. Як змінився показник ВВП на одну особу?

Відповіді до практикуму

Тести:

1. С; 2. А; 3. D; 4. В; 5. А; 6. В; 7. D; 8. А; 9. А; 10. А.

Задачі (розв'язання задач)

1. Додана вартість – різниця між вартістю вироблених товарів та послуг і вартістю здійснених матеріальних витрат. ВВП за сумою доданих вартостей = $100 + (150 - 100) + (400 - 150) = 400$ грн.

2. ВВП за доходами = $w + R + i + P + A + T_n$.

ВВП за доходами = $80 \text{ млн. г. о.} + 27 \text{ млн. г. о.} + 25 \text{ млн. г. о.} + \quad + 150 \text{ млн. г. о.} + 20 \text{ млн. г. о.} + 40 \text{ млн. г. о.} = 342 \text{ млн. г. о.}$

НД = ВВП – $(A + T_n) = w + R + i + P = 80 \text{ млн. г. о.} + 27 \text{ млн. г. о.} + \quad + 25 \text{ млн. г. о.} + 150 \text{ млн. г. о.} = 282 \text{ млн. г. о.}$

3. Дефлятор ВВП = $\frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Реальний ВВП}} \times 100\%$

$$\text{Дефлятор ВВП} = \frac{3 \times 100000 + 4 \times 200000 + 5 \times 250000}{2 \times 100000 + 3 \times 200000 + 4 \times 250000} \times 100\% \approx 130\%.$$

4. Номінальний ВВП = Реальний ВВП поточного року \times Дефлятор ВВП

$$\text{Номінальний ВВП} = 153 \text{ млн. г. о.} \times 1,05 = 160,65 \text{ млн. г. о.}$$

5. Реальний ВВП поточного року = 20 млрд. г. о. \times 1,08 = 21,6 млрд. г. о.

Кількість населення у поточному році = 100 млн. г. о. \times 1,25 = 125 млн. г. о.

$$\text{ВВП на одну особу у базовому році} = \frac{20 \text{ млрд. г. о.}}{100 \text{ млн. г. о.}} = 200 \text{ г. о.}$$

$$\text{ВВП на одну особу у поточному році} = \frac{21,6 \text{ млрд. г. о.}}{125 \text{ млн. г. о.}} = 172,8 \text{ г. о.}$$

Таким чином, ВВП на одну особу зменшився на 27,2 г. о.

Глава 16. Економічна роль і функції держави в сучасній економіці

1. Неспроможність ринку та форми її прояву.
2. Економічні функції держави.

1. Неспроможність ринку та форми її прояву

Ринок – це ефективний механізм регулювання виробництва і цін, розподілу обмежених ресурсів. Однак можливості ринку обмежені, ринковий механізм має суттєві “дефекти” і в ряді випадків ринок терпить “фіаско”. Ринок здатний ефективно задовольняти тільки ті потреби в товарах і послугах, які підтверджені грошима покупців, їх платоспроможним попитом і виробництво яких забезпечує отримання прибутку на вкладений капітал.

Практика ХХ сторіччя показала, що саморегульована ринкова економіка епохи вільної конкуренції, яка, за висловом Адама Сміта, направлялась “невидимою рукою” ринку, сама по собі більше не здатна забезпечити ефективно, безкризове функціонування індустріальної економіки, що особливо яскраво засвідчила “Велика депресія” 30-х років (світова економічна криза 1929 – 1933 рр.).

В цих умовах виникла об’єктивна необхідність доповнити “невидиму руку” ринку “видимою рукою” держави. В результаті на Заході поступово сформувалася система державного макроекономічного регулювання ринкової економіки.

Основне завдання державного регулювання – усунути “дефекти” ринку, обмежити ринкову стихію, компенсувати обмеженість ринкового механізму саморегулювання щодо подолання економічних спадів, інфляції, безробіття.

Слід підкреслити, що держава не підміняє ринок, а лише створює умови для його ефективного функціонування.

Державне втручання в економіку здійснюється лише в межах, окреслених приватною власністю на засоби виробництва, яка була і залишається економічною основою ринкової системи, хоча відносини приватної власності в ХХ сторіччі і зазнали суттєвої модифікації.

Основна мета державного макроекономічного регулювання полягає в тому, щоб забезпечити загальні умови суспільного відтворення, встановити “загальні правила гри” для всіх господарюючих суб’єктів та забезпечити ефективний контроль за їх виконанням.

Саме на основі гнучкого поєднання ринкового саморегулювання та державного макроекономічного регулювання в ХХ сторіччі виникла якісно нова економічна система – змішана економіка, яка нині існує у всіх економічно розвинутих західних країнах.

З’ясуємо далі “невдачі” ринку більш детальноше.

Недосконала конкуренція. Характеризуючи механізм ринкового саморегулювання, неможливо не зупинитися окремо на головному інструменті, який забезпечує умови його функціонування, – конкуренції.

Забезпечуючи собі стабільність і позбавляючись тиску суперництва, фірми часто зливаються з своїми суперниками. Отже, з’являється реальна загроза утворення монополій.

Тому відсутність, або послаблення конкуренції, безперечно, призводить до підвищення цін, нераціонального витрачання обмежених ресурсів, зниження рівня життя, оскільки населення може дозволити собі купувати менше товарів і послуг за монопольними цінами.

Проблеми, що пов’язані з інформацією (недостатня, неповна, або асиметрична інформація).

– Не будучи добре поінформованими, головні дійові особи ринку – споживачі, наймані працівники, підприємці – можуть приймати рішення, які не відповідають їх власним інтересам.

– Якщо ці рішення ґрунтуються на неадекватній та недоброякісній інформації, то ринки не будуть працювати так, як треба. Іншими словами, ринковий механізм не буде ефективно розподіляти обмежені економічні ресурси, товари та послуги.

Так, **споживачі**, наприклад, можуть бути недостатньо проінформованими про якість товарів та послуг, які вони купують, або про наявність інших товарів, які можуть задовольняти їх потреби та сприяти максимізації загальної корисності споживачів.

Ті **робітники**, що втратили свої робочі місця, і стали безробітними, можуть не знати про наявність вакансії на інших ринках праці.

Підприємці також можуть не володіти інформацією, наприклад, про зміни в діловій активності та ін.

– Крім цього, сучасні економіки є настільки складними системами, що досить мало людей можуть проаналізувати та оцінити всю необхідну інформацію, яка дозволяє приймати ефективні рішення.

– **Обмежена мобільність ресурсів.** Іншим чинником, що може призвести до збоїв в роботі ринкового механізму, є обмежена мобільність ресурсів.

Наприклад, працівники галузі, що знаходиться в кризовому стані, не можуть перейти в перспективні галузі із-за відсутності потрібної кваліфікації або грошових коштів, необхідних для переїзду.

Фірми продовжують часто експлуатувати застарілі машини, верстати, устаткування доти, доки останні себе не окуплять. Це збільшує витрати на одиницю продукції, знижує конкурентоздатність продукції, що випускається. В кінцевому підсумку, це позбавляє ділові фірми більш вигідніших інвестиційних можливостей та негативно впливає на ефективність роботи ринкового механізму.

– **Зовнішні ефекти.** Зовнішні ефекти (їх часто називають побічними наслідками економічної діяльності, витратами або вигодами третьої сторони, екстерналіями, або переливами) виступають іншою формою “фіаско” ринку.

Як відомо, однією з найважливіших функцій ринкового механізму є передача інформації про альтернативні витрати виробників товарів і послуг.

Ринок робить це за допомогою цін. Система цін працює ефективно тому, що ринкові ціни несуть інформацію як виробникам, так і споживачам.

Рівноважна ціна, що встановилась на рівні збалансованості попиту та пропозиції, відображає рівень альтернативних можливостей учасників обміну. В протилежному випадку вони використають свої ресурси в іншому місці.

Однак іноді можуть виникати ситуації, коли вигоди чи втрати від виробництва або споживання товарів чи послуг не знаходять повного відображення в ринкових цінах і створюють деякі побічні ефекти, які

впливають на третю сторону, тобто на суб'єктів, що не приймали участі в обміні. Такі ситуації носять назву зовнішніх ефектів.

Як відомо, ринкові операції – це добровільний обмін, в ході якого люди обмінюють товари за гроші. Наприклад, коли фірма використовує обмежені ресурси, такі як метал, то вона купує метал у власника металу на ринку металу.

Проте, багато угод насправді мають місце поза ринками. Так, компанія, що виробляє м'які засоби, може скидати шкідливі відходи своєї виробничої діяльності у навколишнє середовище, наприклад, у водоймище, і забруднювати його для людей, які купаються або ловлять рибу у цій воді. Ця компанія використовує чистий обмежений ресурс – воду і нічого не платить людям, які потерпають від забрудненої води. Інша компанія, навпаки, розбиває біля свого офісу мальовничий майданчик з чудовими квітами та місцями відпочинку для своїх робітників, і люди отримують вигоду, милуючись краєвидом та дихаючи чистим повітрям.

В обох випадках фірми або завдають шкоду, або приносять вигоду людям поза ринковими операціями, тобто існує економічна дія без економічної плати.

Такі результати економічної діяльності, які виходять за рамки ринкових відносин називають **неринковими ситуаціями**.

Поняття “зовнішній ефект” використовується остільки, оскільки ці впливи (на доходи чи витрати) є ніби зовнішніми для ринкової системи.

Зовнішні ефекти виникають тоді, коли якась діяльність, що пов'язана із виробництвом чи споживанням товарів і послуг, здійснює непрямий вплив на інші види такої діяльності, що не відображається безпосередньо цінами.

Інакше кажучи, **зовнішні ефекти** – це будь-які дії господарських суб'єктів, що, впливаючи на інші господарські суб'єкти, не регулюється ринковим механізмом.

Отже, **зовнішні ефекти** – це сприятливі або несприятливі побічні наслідки, що виникають в результаті впливу виробництва або споживання товарів та послуг на добробут людей, і які прямо не залучені в ринковий обмін.

Таким чином, зовнішні ефекти не знаходять відображення в ринковому механізмі ціноутворення, а отже, приводять до зниження ефективності його роботи та до неоптимального розміщення благ в економіці.

Залежно від характеру впливу на інші господарські суб'єкти економісти розрізняють **негативні зовнішні ефекти**, що негативно впливають на

господарську діяльність інших суб'єктів (негативні зовнішні ефекти ще називають “витратами третьої сторони”) та **позитивні зовнішні ефекти**, що створюють для інших суб'єктів додатковий корисний ефект, який нічого не коштує (позитивні зовнішні ефекти часто називають “вигодами третьої сторони”).

Суспільні товари і послуги. Потенційним джерелом “невдач” ринку є існування товарів і послуг громадського вжитку, або суспільних товарів.

Аналізуючи поведінку споживачів та виробників, ми виходили з того, що більшість товарів і послуг, що виробляють та обмінюють на ринку, є **товарами індивідуального вжитку**, що призначені для індивідуального споживання окремою особою або сім'єю (домогосподарством).

Товари індивідуального вжитку мають дві основні властивості. Цими стандартними властивостями є **конкурентність** та **винятковість**.

Конкурентність означає, що та кількість товару, яку споживаю я, не може бути спожита іншим. Споживання товару кожною конкурентною особою зменшує кількість товару, наявну для споживання іншими особами.

Винятковість означає, що мене можуть не допустити до споживання певного товару чи послуги. Виробники чи продавці такого товару можуть відмовити потенційному споживачеві у тих випадках, коли він намагається споживати товар, не сплачуючи за цей товар встановлену ціну.

Якщо товар є конкурентним та винятковим, то він має назву чистого індивідуального або **чистого приватного блага**.

Деякі товари не є ні конкурентними, ні винятковими. Такі товари виступають як суспільні товари.

Суспільні товари – це такі товари та послуги, яким притаманні дві особливості: спільне споживання та неможливість виключення з процесу споживання. Інакше кажучи, суспільні товари мають дві характерні риси: **неконкурентність** та **невинятковість**.

Неконкурентність полягає в тому, що споживання таких товарів або послуг однією особою або сім'єю не зменшує їх корисності для інших. Це також зветься властивістю споживання без суперництва, або спільним споживанням.

Неконкурентність також означає, що має місце відносно рівномірне споживання таких благ усіма членами суспільства без додаткових витрат. Так, гранична вартість надання права користування суспільним благом ще одному додатковому споживачеві буде нульовою. Наприклад, народження ще однієї людини навряд чи збільшить витрати на національну оборону.

Поява ще одного корабля біля морського узбережжя також не потребує додаткових витрат для виконання маяком своїх функцій.

Невинятковість означає, що не існує можливостей заборонити споживання суспільними благами будь-кому тільки на тій підставі, що він за них не сплатив.

Неконкурентний і невинятковий товар має назву **чистого суспільного блага**.

Прикладом чистого суспільного блага може бути національна оборона. Армія охороняє всю країну від зовнішнього втручання. Забезпечення оборони однієї особи не означає, що оборона інших громадян країни буде менша, тому що все населення країни користується цією послугою спільно. Кожен громадянин країни автоматично потрапляє під захист держави і навіть ті з них, котрі не бажають цього, оскільки не існує механізму виключити останніх.

Уявимо собі, що станеться, коли армія перейде до суто ринкових методів господарювання.

Жодний приватний підприємець не зможе продавати оборону громадянам країни та залишатися в бізнесі. Неможливо продавати оборонні послуги тим, хто цього бажає, та відмовляти тим, хто за це не платить. А якщо захист можна отримати безкоштовно, то навіщо платити? Це відома проблема “безбілетника” (або “зайця”, або “фрирайдера”) – як на транспорті. Подібна проблема виникає і в ситуаціях, пов’язаних із наданням суспільних товарів та послуг.

Отже, суспільний товар (національна оборона, охорона громадського порядку, пожежна охорона, судова система та ін.) не можуть виступати на ринку як звичайний приватний товар, ціна якого визначається на основі попиту та пропозиції.

У всіх країнах ці товари мають забезпечуватися державою, бо жодна приватна фірма не має економічних стимулів надавати такі товари та послуги, в той час, як кожний з нас їх потребує,

Витрати на всі ці види діяльності, пов’язані із наданням суспільних товарів та послуг, покликана здійснювати держава, спрямовуючи через державний бюджет необхідні ресурси. Громадяни повинні платити за них, вносячи свої платежі до бюджету у вигляді податків. Податки нагадують ціну, яку громадяни платять за суспільні товари, проте податки суттєво відрізняються від ціни, оскільки вони не є добровільними.

Необхідно також зазначити, що поруч з чисто суспільними товарами можуть існувати і товари, які є неконкурентними, але винятковими, інші є невинятковими, але конкурентними, тобто існують змішані блага.

Змішане благо – це благо, яке поєднує в собі риси як приватного, так і суспільного блага.

До них, зокрема можна віднести **нагальні блага** (достатні блага), тобто такі блага, споживання яких вважається за необхідне збільшити (середня та вища освіта, музеї, бібліотеки, національні парки та ін.).

На такі блага можна встановити ціну, і вони можуть постачатися приватним сектором.

Проте всі ці блага несуть в собі значні зовнішні вигоди, а це, як відомо, приводить до того, що ринкова система, перш за все приватний сектор, не вироблятиме такі блага в достатній кількості. Тому держава бере на себе їх виробництво та фінансування, щоб не допускати можливого виникнення дефіциту таких товарів, в яких зацікавлено все суспільство.

2. Економічні функції держави

Як ми вже з'ясували в попередньому розділі, окрім споживачів та виробників, існує ще одна група економічних суб'єктів, яка приймає активну участь в економічному житті країни. Це підприємства державного сектору, урядові організації та установи, які покликані задовольняти не індивідуальні, а колективні та суспільні потреби.

На відміну від ділових фірм та домогосподарств, діяльність органів державної влади орієнтована не на максимізацію особистої вигоди, а на досягнення максимуму суспільного добробуту.

Разом з тим, слід зазначити, що економічна поведінка державних установ підпорядкована тим же основним принципам, що і поведінка інших економічних суб'єктів: перш за все вибору раціональних рішень на основі співставлення вигод та витрат, оцінці результатів з позицій граничного аналізу.

Сучасна модель економічного устрою суспільства являє собою змішану економіку, яка поєднує ринковий механізм і механізм державного регулювання та контролю для вирішення різноманітних проблем.

Незважаючи на різні погляди, які існують серед економічних шкіл, щодо питання про роль держави в економічному житті країни, майже всі

погоджуються з тим, що саме держава може найкращим чином виконувати ряд економічних функцій, головними з яких виступають:

- правове забезпечення функціонування ринкового механізму;
- підтримка конкуренції та обмеження монополізму;
- коригування розподілу ресурсів з врахуванням зовнішніх ефектів;
- забезпечення суспільних товарів та послуг;
- перерозподіл доходів та майна;
- стабілізація економіки.

Отже, зупинимось детальніше на розгляді цих основних економічних функцій держави.

Правове забезпечення функціонування ринкового механізму. Державне втручання в економіку перш за все має за мету підтримку та полегшення функціонування ринкової системи.

Як відзначив відомий соціолог Карл Поппер у своїй книзі “Відкрите суспільство”: “Промислове суспільство, яке ґрунтується на ринкових відносинах та яке передбачає значну свободу вибору, неможливе без правової системи, без влади закону”.

За допомогою ефективної правової системи уряд буде суспільне середовище, яке сприяє ефективному функціонуванню приватного підприємництва та економіки в цілому.

Перш за все держава розробляє законодавство, яке регулює та захищає права власності, визначає правовий статус організації підприємництва, приймає закони, які регулюють стосунки між підприємцями та споживачами, що сприяють дотриманню укладених угод.

Важливу роль в юридичній системі суспільства має законодавство про захист прав споживачів. Держава вводить правила поведінки, якими мають керуватися виробники у своїх стосунках із споживачами.

На ґрунті законодавства державні установи виконують функції арбітра в галузі економічних зв’язків, виявляють випадки шахрайства, випуску фальсифікованої продукції, застосовують владу для вжиття відповідних санкцій.

Крім цього, держава забезпечує підтримання громадського порядку, стандарти якості продукції, грошову систему країни тощо.

Уряд в системі ринкової економіки також визначає та захищає право на приватну власність, та на доходи, що одержуються від цієї власності. Власник, який не впевнений в недоторканності своєї власності, можливості її

відчуження та обмеження в правах на неї, не матиме змоги ефективно використовувати свій творчий та інтелектуальний потенціал.

Уряд розробляє закони, які захищають інтелектуальну власність, регулюють банківську систему та ін.

Все це сприяє створенню стабільної ситуації в країні та сприяє покращанню роботи ринкового механізму.

Підтримка конкуренції. Важливою турботою держави в сучасній економіці, є захист конкуренції.

Використовуючи непрямі інструменти впливу на виробників, наприклад, здійснюючи розумну податкову політику або розробляючи правила, які регламентують відносини між товаровиробниками, держава відіграє важливу роль в захисті конкуренції, забезпечує динамічний соціально-орієнтований розвиток економіки, стимулює фірми до задоволення суспільних потреб.

Необхідно розрізнити два різновиди такого регулювання.

До першого слід віднести створення законодавчої бази, що передбачає недопущення монополій, які негативно впливають на економіку країни загалом (антимонопольне законодавство).

До другого напрямку необхідно віднести регулювання діяльності “природних монополій”, контроль за цінами на товари і послуги, які вони надають, та інформування населення про стан економіки в цілому і конкретних ринків.

Отже, держава в цій галузі керується правилом “більше конкуренції – краще суспільству, краще суспільству – краще державі”.

Коригування розподілу ресурсів з урахуванням зовнішніх ефектів. Внаслідок наявності позитивних та негативних зовнішніх ефектів уряду доводиться коригувати неефективний розподіл ресурсів.

Уряд здійснює різноманітні заходи для збільшення виробництва товарів і послуг з позитивними зовнішніми ефектами.

Для стимулювання позитивних побічних наслідків держава використовує механізм субсидій (або дотацій) перш за все таких сфер економіки, як освіта, охорона здоров'я та ін.

Що стосується захисту населення від шкідливих неринкових ситуацій, перш за все забруднення навколишнього середовища, уряд використовує різні методи:

- переконання;
- оподаткування;
- субсидії;

– законодавче регулювання.

Переконання використовують для того, щоб змусити людей не робити такого, що може нанести шкоду іншим.

Держава може стягувати **податки** з виробників продукції, які забруднюють навколишнє середовище, щоб знизити обсяги продукції, що спричиняє негативні побічні наслідки, що підвищує ціну на неї (так звані екологічні податки).

Для стимулювання зменшення викидів шкідливих речовин в навколишнє середовище держава може надавати **субсидії** виробникам, які встановлюють очисне устаткування. Інший приклад – надання субсидій фермерам, щоб вони зберігали, а не нищили ґрунти.

Регулювання може використовуватися урядом для створення стандартів безпеки (наприклад, гранично допустимі концентрації шкідливих речовин та ін.), а також заборона виробництва особливо шкідливих продуктів.

Нещодавно з'явилась можливість використовувати ринковий механізм через систему дозволу, або кредиту на забруднення.

Забезпечення суспільними товарами і послугами. Оскільки ринкова система не виділяє ресурси на суспільні блага, а товарами і послугами громадського вжитку користується багато людей, ці товари виготовляються та надаються людям урядами на основі групових або колективних рішень, тобто політичними методами, насамперед шляхом голосування.

Обсяги суспільних благ є питанням державної політики, після прийняття зазначених рішень визначаються ресурси, необхідні для їх фінансування (це, головним чином, податки, а також позики уряду на фінансовому ринку).

Так, податки на прибуток підприємств і доходи громадян вивільняють ресурси з виробництва інвестиційних товарів та товарів особистого споживання.

Держава спрямовує ці ресурси на виробництво суспільних товарів (будівництво автошляхів, державних шкіл, державних університетів, лікарень, тощо).

Перерозподіл доходів та майна. *Кожне сучасне суспільство допомагає своїм громадянам, які отримують невисокі доходи (пенсіонерам, інвалідам, багатодітним, безробітним та ін. категоріям населення).*

Через різноманітні державні соціальні програми держава перерозподіляє доходи тих, хто заробляє більше ніж достатньо для життя, між зовсім бідними.

Крім цього уряд здійснює соціальне страхування та надає субсидії для підтримки цін на деякі види сільськогосподарської продукції.

Стабілізація економіки. *Як свідчить досвід різних країн, держава може ефективно регулювати економіку з метою її стабілізації, пом'якшуючи піднесення та спади. Головними завданнями уряду тут виступають: забезпечення повної зайнятості, стабільності цін та економічне зростання.*

Основними методами такого регулювання виступають інструменти податково-бюджетної та грошово-кредитної політики, які будуть розглянуті в наступних темах.

Висновки:

- Однією з найістотніших рис, що відрізняють економічні системи є співвідношення між роллю держави і ринку в управлінні економікою.
- Держава виконує надзвичайно різноманітні функції в економіці. Вони спрямовані на підтримку і полегшення функціонування ринкової системи, створення загальних “правил гри” для всіх суб’єктів ринку.
- Важливу роль в економічній діяльності держави відіграє правова база як передумова ефективного функціонування ринкової економіки.
- Оскільки на більшості ринків ефективно виробництво може бути забезпечене при високому рівні розвитку конкуренції, то уряди впроваджують антимонопольні закони з метою захисту і посилення конкуренції як ефективного регулятора підприємницької діяльності.
- Ринкова система дуже нерівномірно розподіляє грошові доходи, а отже, і національний продукт, між окремими сім’ями та особами. Важливим завданням є відносно вирівнювання доходів окремих груп населення за допомогою податків та системи трансфертних платежів.
- В цілому економічні функції держави в сучасній змішаній економіці можна визначити трьома словами: ефективність, справедливість, стабільність.

Практикум

Тести:

1. Що з наведеного нижче має відношення до негативних зовнішніх ефектів?

- A. Дефіцит освітніх послуг;
- B. Високі ринкові ціни на комп’ютери;
- C. Кислотні дощі;

D. Низькі ринкові ціни на комп'ютери.

2. Основною метою соціальної політики нашої держави є:

- A. Створення прошарку середнього класу, як гаранта демократичних перетворень в країні;
- B. Встановлення законодавчим шляхом зобов'язань держави перед населенням за створення високого рівня задоволення першочергових потреб людини;
- C. Підвищення рівня мінімальної заробітної плати і мінімального рівня пенсійного забезпечення;
- D. Підвищення реальних доходів всього населення.

3. Забруднення довкілля...

- A. Потрібно коригувати за допомогою субсидій фірмам, які здійснюють забруднення;
- B. Не виступає як економічна проблема, тому що є зовнішнім ефектом по відношенню до ринкової системи;
- C. Є прикладом приватних виробничих витрат;
- D. Є прикладом зовнішніх ефектів.

4. "Фрирайдер" ("засць") – це той, хто:

- A. Працює в уряді;
- B. Регулярно сплачує всі податки;
- C. Отримує вигоду, не компенсуючи витрат на неї;
- D. Є членом групи, які мають особливі інтереси.

5. Морський маяк є традиційним прикладом суспільного блага, тому що...

- A. Приватним фірмам не вигідно його виготовляти і обслуговувати;
- B. Приватні фірми не прагнуть фінансувати суспільні інтереси;
- C. Він є товаром спільного користування і надається державою;
- D. Світло маяка можуть використовувати кораблі, власники яких не платять за цю послугу і таку поведінку недоцільно забороняти.

6. Держава повинна забезпечувати деякі суспільні товари, наприклад такі, як національна оборона, тому що:

- A. Неможливо позбавити користуватися суспільним товаром тих, хто за нього не платить.
- B. Приватний бізнес не любить надавати послуги уряду.
- C. Коли хто-небудь користується суспільним товаром, інші отримують менше.
- D. Окремі члени суспільства не отримують жодної вигоди від

суспільних товарів.

7. Якщо соціальні вигоди від певного товару перевищують соціальні витрати, то:

- A. Досягається економічна рівновага
- B. Кожний мешканець країни отримує рівну частку вигод.
- C. Досить багато ресурсів задіяно у виробництво даного товару.
- D. Необхідно збільшити обсяг виробництва цього товару.

8. Що з наступного найкраще задовольняє критерію суспільних товарів?

- A. Вища освіта.
- B. Національна оборона.
- C. Кабельне телебачення.
- D. Мобільний телефон.

9. Що з наступного розглядають як економічні функції держави?

- I. Запровадження та забезпечення дотримання законів та угод.
- II. Забезпечення суспільними товарами та послугами.
- III. Коригування проявів неспроможності ринку.

- A. Тільки I.
- B. Тільки II.
- C. Тільки III.
- D. I, II та III.

10. Якщо виробництво деякого товару супроводжується несприятливими побічними наслідками, то приватний сектор вироблятиме:

- A. Надто багато цього товару занадто низької ціни.
- B. Надто багато цього товару занадто високої ціни.
- C. Надто мало цього товару занадто високої ціни.
- D. Надто мало цього товару занадто низької ціни.

Відповіді до практикуму

Тести:

1. C; 2. D; 3. D; 4. C; 5. C; 6. A; 7. D; 8. B; 9. D; 10. A.

Глава 17. Сукупний попит і сукупна пропозиція: макроекономічна рівновага.

1. Сутність та складові сукупного попиту. Крива AD.
2. Цінові та нецінові фактори сукупного попиту.
3. Сутність сукупної пропозиції. Крива AS.
4. Цінові та нецінові фактори сукупної пропозиції.
5. Взаємодія AD і AS. Макроекономічна рівновага.

1. Сутність та складові сукупного попиту. Крива AD

Макроекономічний аналіз рівноваги заснований на об'єднанні (агрегуванні) величезної кількості окремих ринків у єдиний ринок, який описується двома змінними:

- загальним рівнем цін, який об'єднує усі ціни на окремі товари і послуги;
- реальним обсягом національного виробництва, який об'єднує рівноважні кількості усіх товарів і послуг.

Із змінами реального обсягу виробництва і загального рівня цін пов'язані зміни макроекономічної рівноваги, в основі яких завжди лежать зрушення, що відбуваються у сукупному попиті та сукупній пропозиції.

Сукупний попит (англ. aggregate demand, AD) відображає різні обсяги товарів і послуг, які вітчизняні споживачі, підприємства, держава та зарубіжні покупці усі разом готові купити за кожного можливого рівня цін.

Складові сукупного попиту:

- споживчий попит (C): попит домашніх господарств на відповідні товари і послуги;
- інвестиційний попит (I): попит підприємців на товари і послуги виробничого призначення;
- державний попит (G): попит на товари і послуги з боку держави;
- чистий експорт (X_n): попит іноземців на товари і послуги національного виробництва, різниця між експортом та імпортом.

Таким чином:

$$AD = C + I + G + X_n.$$

Крива сукупного попиту відображає реальний обсяг усіх товарів та послуг, на які висувається попит з боку макроекономічних суб'єктів (домашніх господарств, фірм, держави, іноземців) за кожного можливого рівня цін (рисунок 7).

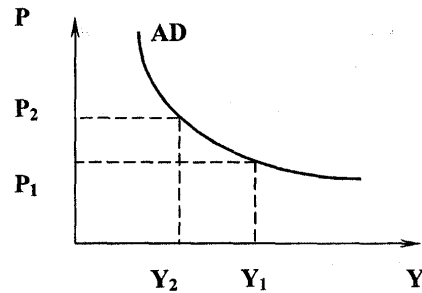

Рисунок 7. Крива сукупного попиту

Оскільки за інших незмінних умов падіння загального рівня цін призводить до збільшення кількості товарів та послуг, на які висувається попит, можна зробити висновок, що між загальним рівнем цін та величиною реального обсягу виробництва існує обернена (зворотна) залежність. Тому крива *AD* у графічній моделі набуває вигляду спадної похилої лінії.

2. Цінові та нецінові фактори сукупного попиту

Для розуміння змін, які відбуваються в обсягах національного продукту важливо розрізняти зміни сукупного попиту, викликані змінами загального рівня цін, і зміни сукупного попиту, зумовлені неціновими факторами.

Нецінові фактори зміщують криву *AD* (рисунок 8) вправо (з положення *AD* в *AD*₁), коли сукупний попит зростає, або вліво (з положення *AD* в *AD*₂), коли сукупний попит зменшується.

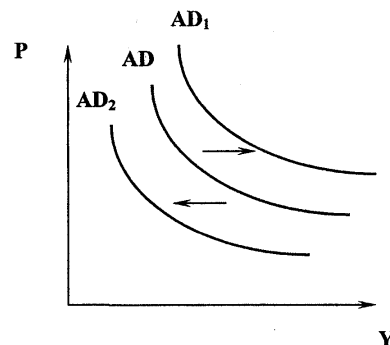

Рисунок 8. Зміни сукупного попиту під впливом нецінових факторів

До нецінових факторів зміни сукупного попиту відносяться:

1. *зміни споживчих видатків*, викликані змінами добробуту споживачів, їх заборгованості, очікувань, величини податків тощо;
2. *зміни інвестиційних видатків*, викликані змінами процентної ставки, податків з підприємств, очікуваних прибутків, технології виробництва тощо;
3. *зміни державних витрат*;
4. *зміни видатків на чистий експорт*.

Наприклад: за умов, коли населення очікує підвищення реальних майбутніх доходів, або коли фірми сподіваються на вищі прибутки від інвестиційних проектів сукупний попит зростає і крива AD переміщується вправо. Це переміщення показує, що за кожного рівня цін бажана кількість товарів і послуг буде більшою. І навпаки, за умов, коли зростають ставки оподаткування особистих доходів та прибутку підприємств, сукупний попит зменшується і крива AD переміщується вліво. Це означає, що макроекономічні суб'єкти бажають купувати менше товарів і послуг за кожного рівня цін.

3. Сутність сукупної пропозиції. Крива AS

Сукупна пропозиція (англ. aggregate supply, AS) – загальна кількість товарів і послуг, які можуть бути запропоновані при різних рівнях цін.

Як правило, AS прирівнюється до величини валового внутрішнього продукту (ВВП) або до величини національного доходу (НД).

Крива сукупної пропозиції (AS) показує реальний обсяг національного продукту, який буде виготовлений за кожного можливого рівня цін.

Оскільки за інших незмінних умов вищий рівень цін стимулює виробництво товарів і їх пропозицію, тоді як нижчий рівень цін зменшує реальні обсяги виробництва, можна зробити висновок про те, що між рівнем цін та величиною ВВП існує пряма залежність. Водночас зв'язок між рівнем цін та обсягами сукупної пропозиції залежить від часового інтервалу, який ми аналізуємо.

У довгостроковому періоді крива AS є вертикальною лінією (рисунк. 9), оскільки у цьому часовому інтервалі обмеженням рівня сукупної пропозиції є якість та кількість наявних виробничих ресурсів і поточний стан технології.

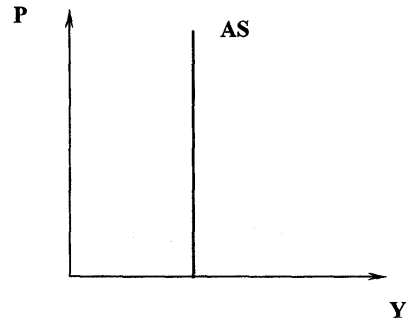

Рисунок 9. Крива сукупної пропозиції у довгостроковому періоді

У макроекономічних дослідженнях довгострокова крива сукупної пропозиції залежить від наявних в економіці ресурсів. Верхня межа AS відображає максимально можливий обсяг національного виробництва за умов повної зайнятості всіх ресурсів. *Цей рівень виробництва називають потенційним обсягом виробництва або обсягом виробництва при повній зайнятості.*

Довгострокове економічне зростання, пов'язане з нарощуванням обсягів та поліпшення якості виробничих ресурсів, вдосконаленням технологій, уможлиблює здатність економіки виробляти більшу кількість товарів та послуг, що призводить до зміщення кривої AS вправо. Однак вона залишається вертикальною.

Особливості *короткострокової кривої сукупної пропозиції*, пов'язані з тим, що вона відображає неоднаковий зв'язок між загальним рівнем цін та реальним обсягом виробництва за умов різного рівня зайнятості виробничих ресурсів. У короткостроковому періоді криву AS зображають як таку, що складається із 3 частин (рисунок 10):

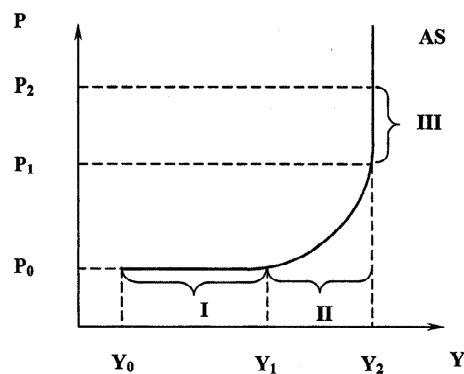

Рисунок 10. Крива сукупної пропозиції у короткостроковому періоді

I частина – горизонтальний, або кейнсіанський відрізок, на якому обсяг виробництва змінюється від Y_0 до Y_1 , тоді як рівень цін залишається постійним (P_0). Горизонтальний відрізок кривої AS засвідчує, що економіка перебуває у стані глибокого спаду і значна кількість ресурсів не використовується. Ці ресурси можна привести в дію не впливаючи на рівень цін.

II частина – проміжний або висхідний відрізок, на якому зміна реального обсягу виробництва (від Y_1 до Y_3) супроводжується зміною рівня цін (від P_0 до P_1). Проміжний відрізок кривої AS засвідчує, що деякі важливі ресурси починають досягати повної зайнятості, що призводить до зростання цін.

III частина – вертикальний або класичний відрізок, на якому реальні обсяги виробництва є сталими (Y_2). Вони пов'язані з повним використанням існуючих потужностей і змінюватись може лише рівень цін (від P_1 до P_2). Таким чином, крива AS у короткостроковому періоді за умов, коли економіка досягає рівня повної зайнятості, стає вертикальною. Вертикальний відрізок кривої AS засвідчує, що економіка досягла повної зайнятості, тому будь-яка зміна цін не вплине на зміну реального обсягу виробництва, оскільки економіка вже працює на повну потужність і реальний обсяг виробництва – максимальний.

4. Цінові та нецінові фактори сукупної пропозиції

На сукупну пропозицію впливають не лише цінові фактори, які зумовлюють рух по кривій AS, але і **нецінові чинники** (рисунок 11), які переміщують криву вліво (з положення AS в положення AS_1) при зменшенні сукупної пропозиції або вправо (з положення AS у AS_2) при збільшенні сукупної пропозиції.

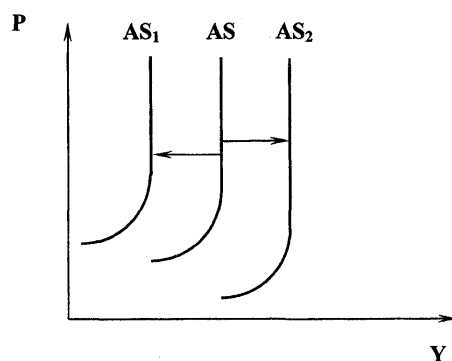

Рисунок 11. Зміни сукупної пропозиції під впливом нецінових чинників

До нецінових чинників AS відносяться:

1. Зміни цін на внутрішні ресурси.
2. Зміни цін на імпортовані ресурси.
3. Зміни у продуктивності праці.
4. Зміни інституційного середовища (правових норм, податкового законодавства, форм та методів державного управління тощо).

Наприклад: якщо за інших незмінних умов зростуть ціни на ресурси, або збільшаться ставки оподаткування прибутків підприємств, сукупна пропозиція скоротиться, що спричинить переміщення кривої вліво. Зростання продуктивності праці та здешевлення ресурсів, які імпортуються в країну, спричинять зворотний ефект – сукупна пропозиція збільшиться і крива AS переміститься вправо.

5. Взаємодія AD і AS. Макроекономічна рівновага

Модель “сукупний попит – сукупна пропозиція” є базовою моделлю макроекономічної рівноваги.

Рівноважний рівень цін і рівноважний обсяг національного виробництва – стан економічної системи, за якого рівень цін на кінцеву продукцію і реальний обсяг національного виробництва встановлюються на основі рівності сукупного попиту і сукупної пропозиції. Тобто *макроекономічна рівновага настає тоді, коли $AS = AD$.*

Модель AS і AD використовують для аналізу короткострокових коливань в економіці. Точка перетину кривих AD і AS визначає рівноважний рівень цін і рівноважний обсяг національного виробництва. Водночас необхідно враховувати, що:

1. *Зростання сукупного попиту (з AD_1 до AD_2) на горизонтальному відрізку кривої сукупної пропозиції збільшить реальний обсяг виробництва (з Y_1 до Y_2) без будь-якого зростання цін (P_1). За умов депресивного стану економіки, коли існує значне безробіття і незавантажені виробничі потужності, виробники можуть отримати необхідні ресурси за стабільними цінами, витрати виробництва при зростанні його обсягів не збільшуються і не чинять тиску на рівень цін.*

2. *Зростання сукупного попиту (з AD_3 до AD_4) на висхідному відрізку кривої сукупної пропозиції збільшить реальний обсяг виробництва (з Y_3 до Y_4) і рівноважний рівень цін (з P_1 до P_2).*

3. Зростання сукупного попиту (з AD_5 до AD_6 на вертикальному відрізку кривої сукупної пропозиції) призведе до зростання загального рівня цін (з P_3 до P_4), а реальний обсяг національного виробництва залишається без змін на рівні повної зайнятості (Y_5). Абсолютно повне використання виробничих потужностей, праці та капіталу унеможливилює зростання обсягів виробництва товарів та послуг незалежно від зростання сукупного попиту.

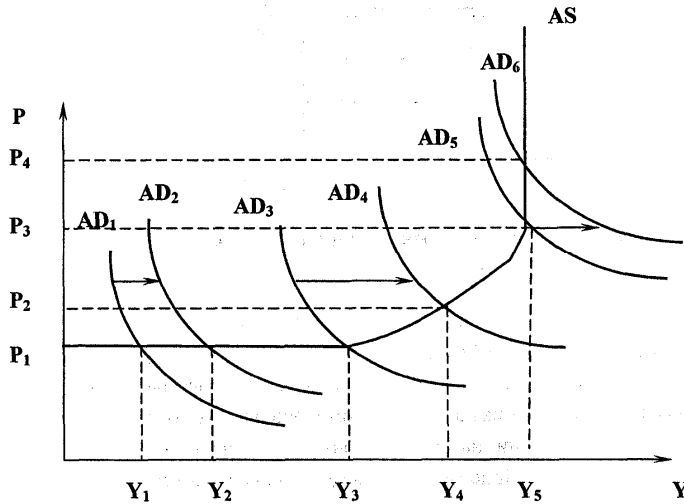

Рисунок 12. Модель зміни макроекономічної рівноваги

Зміни сукупної пропозиції також впливають на рівноважні обсяги національного виробництва. Переміщення кривої сукупної пропозиції за даного обсягу сукупного попиту вправо (з положення AS_1 у AS_2) свідчить про економічне зростання та збільшення обсягів національного виробництва (з Y_1 до Y_2). Переміщення кривої пропозиції вліво (з положення AS_1 у AS_3) відображає зростання витрат виробництва на одиницю продукції і спричиняє зростання цін (з P_1 до P_3) та скорочення рівноважного обсягу національного виробництва (з Y_1 до Y_3).

Підсумовуючи дослідження базової моделі макроекономічної рівноваги необхідно звернути увагу на те, що між AD та AS постійно виникають розбіжності. Спроможність ринкового механізму до відновлення ринкової рівноваги на умовах повної зайнятості не піддається часовому визначенню і може супроводжуватись значними економічними і соціальними втратами протягом тривалого періоду часу. Щоб скоротити час і зменшити втрати необхідне державне регулювання економіки на макrorівні.

Висновки:

- Сукупний попит (англ. aggregate demand, AD) – це різні обсяги товарів і послуг, які вітчизняні споживачі, підприємства, держава та зарубіжні покупці усі разом готові купити за кожного можливого рівня цін.

- Крива сукупного попиту (AD) відображає реальний обсяг усіх товарів та послуг, на які висувається попит з боку макроекономічних суб'єктів (домашніх господарств, фірм, держави, іноземців) за кожного можливого рівня цін.

- До нецінових факторів зміни сукупного попиту відносяться зміни споживчих видатків, зміни інвестиційних видатків, зміни державних витрат, зміни чистого експорту.

- Сукупна пропозиція (англ. aggregate supply, AS) – це загальна кількість товарів і послуг, які можуть бути запропоновані при різних рівнях цін.

- Крива сукупної пропозиції (AS) показує реальний обсяг національного продукту, який буде виготовлений за кожного можливого рівня цін.

- До нецінових чинників AS відносяться: зміни цін на ресурси, зміни у продуктивності праці, зміни інституційного середовища (правових норм, податкового законодавства, форм та методів державного управління тощо).

- Модель “сукупний попит – сукупна пропозиція” є базовою моделлю макроекономічної рівноваги. Макроекономічна рівновага настає тоді, коли $AS = AD$.

Практикум**Тести:**

1. Крива сукупного попиту перетинає криву сукупної пропозиції на її вертикальному відрізку. Отже збільшення сукупного попиту при інших рівних умовах приведе:

A. До зростання цін, зайнятості і реального ВВП;

B. До зниження цін, зростання зайнятості і реального ВВП;

C. До зростання цін, при незмінному рівні зайнятості і незмінному реальному ВВП;

D. До зростання цін, зниження зайнятості і зниження реального ВВП.

2. До скорочення сукупного попиту за інших незмінних умов призводить:

A. Збільшення державних витрат на товари і

послуги;

- В. Збільшення експорту;
- С. Збільшення споживчих витрат;
- Д. Збільшення імпорту.

3. Конфігурація кривої сукупної пропозиції припускає, що в довгостроковому періоді зміни сукупного попиту:

- А. Вплинуть на обсяг виробництва, але не на рівень цін;
- В. Вплинуть на рівень цін і на обсяг виробництва;
- С. Вплинуть на рівень цін, але не на обсяг виробництва;
- Д. Не вплинуть на рівень цін і на обсяг виробництва.

3. Крива сукупної пропозиції відображає обернену залежність між:

- А. Виробленим ВВП і спожитим ВВП;
- В. Загальним рівнем цін та величиною реального обсягу виробництва;
- С. Рівнями цін, які задовольняють покупців та рівнями цін, які задовольняють продавців;
- Д. Ціною товару та величиною попиту на нього.

5. Потенційний обсяг виробництва – це:

- А. Максимально можливий ВВП;
- В. Номінальний ВВП;
- С. Реальний ВВП;
- Д. Рівноважний ВВП.

6. Що з перерахованого відноситься до нецінових факторів сукупної пропозиції?

- А. Зміни в державних видатках;
- В. Зміни у продуктивності праці;
- С. Зростання експорту;
- Д. Зміна добробуту споживачів.

7. Який з перерахованих факторів зрушить криву сукупного попиту праворуч?

- А. Зростання цін на ресурси;
- В. Підвищення ставок оподаткування прибутків

підприємств;

C. Оптимістичні очікування споживачів;

D. Зменшення державних витрат.

8. Кейнсіанський відрізок кривої сукупної пропозиції відображає стан економіки за умов:

A. Зростання сукупного попиту;

B. Неповного використання виробничих ресурсів;

C. Повного використання виробничих ресурсів;

D. Макроекономічної рівноваги.

9. Зростання рівня оподаткування прибутків підприємців викличе:

A. Зменшення сукупного попиту при незмінній сукупній пропозиції.

B. Скорочення сукупної пропозиції при незмінному сукупному попиті;

C. Скорочення сукупного попиту і сукупної пропозиції;

D. Зростання сукупного попиту і сукупної пропозиції.

Відповіді до практикуму

Тести:

1. C; 2. D; 3. C; 4. B; 5. A; 6. B; 7. C; 8. B; 9. C.

Глава 18. Економічне зростання і циклічність економічного розвитку

1. Економічне зростання та його показники. Фактори економічного зростання.

2. Роль заощаджень та інвестицій в процесі економічного розвитку.

3. Суть та фази ділового (економічного) циклу.

1. Економічне зростання та його показники. Фактори економічного зростання

Економічне зростання – це довгострокова тенденція збільшення реального ВВП. В цьому визначенні ключовими є слова:

– **тенденція** – тобто реальний ВВП не повинен обов'язково зростати з року в рік, а вказується лише напрямок розвитку економіки, так званий “тренд”;

– *довгострокова* – оскільки економічне зростання є показником, що характеризує довгостроковий період, та йдеться про зростання потенційного ВВП, тобто ВВП за умов повної зайнятості ресурсів, про зростання виробничих можливостей економіки;

– *реальний ВВП* – а не номінальний, зростання якого може відбуватися за рахунок зростання рівня цін, при цьому рівень виробництва може навіть скорочуватися. Тому важливим показником економічного зростання виступає саме показник величини реального ВВП.

Головна мета економічного зростання – це зростання та збільшення національного добробуту. Чим вищий виробничий потенціал країни, чим вищі темпи економічного зростання, тим вище рівень та якість життя. Як підкреслив лауреат Нобелівської премії американський економіст Роберт Лукас, “значення цих проблем для добробуту людства настільки велике, що, розпочавши розмірковувати над ними, вже неможливо думати про щось інше”.

Економічне зростання є необхідною умовою підвищення добробуту будь-якого народу. Він знаходить свій вираз перш за все у двох показниках: *загальній величині реального ВВП* (абсолютний показник) та у *величині реального ВВП на душу населення* (відносний показник). Більш точним показником рівня добробуту є величина реального ВВП на душу населення, тобто відносний показник, який ілюструє вартість тієї кількості товарів та послуг, яка не взагалі виробляється в економіці, а припадає в середньому на душу населення. Не варто забувати, що рівень життя значною мірою залежить від темпів приросту населення. З одного боку, чисельність населення країни визначає кількість робочої сили, тобто трудових ресурсів. Тому країни з більшим населенням (наприклад, США, Японія) мають набагато більший ВВП, ніж країни з невеликою кількістю населення (Люксембург, Нідерланди, наприклад). Але, з іншого боку, зростання населення зменшує показник ВВП на душу населення, тобто веде до зниження рівня життя. **Про економічне зростання** можна говорити, якщо відбувається зростання рівня добробуту, тобто якщо економічний розвиток супроводжується **більш швидким зростанням реального ВВП** у порівнянні із зростанням населення. За рівнем реального ВВП на душу населення між країнами існують суттєві відмінності. Так, наприклад, рівень реального ВВП на душу населення в США приблизно в 50 разів вищий, ніж у Бангладеш, в 30 разів – ніж в Індії, в 10 разів – ніж в Китаї, і приблизно такий самий, як в Канаді та Японії. Як бачимо, показник реального ВВП на душу населення

більш придатний для виміру рівня життя, ніж абсолютний показник (величина реального ВВП). Але треба підкреслити, що це – лише приблизний показник життєвого рівня. Важливі параметри життєвого рівня – такі, як умови життя, покращення якості товарів та послуг, екологічний стан довкілля тощо – залишаються поза межами показника ВВП на душу населення.

Під час аналізу економічного зростання важливе значення має **показник темпів зростання**. Так, невеликі розбіжності в щорічних темпах економічного зростання двох країн можуть і не мати суттєвого значення. Але якщо проаналізувати динаміку зростання за декілька десятиріч, то різниця може стати значною. Саме тому дослідження довгострокових темпів економічного зростання є важливим для всіх країн, особливо тих, які знаходяться на низькому рівні економічного розвитку. Швидкість економічного зростання знаходить свій вираз у **середньорічних темпах зростання ВВП** або у **середньорічних темпах зростання ВВП на душу населення** (це більш точний показник) протягом певного періоду часу. Завдяки високим темпам економічного зростання за останні 100 років, наприклад, Японія змогла вийти вперед, а Велика Британія та Аргентина втратили свої позиції внаслідок низьких темпів зростання.

Економічне зростання можна виміряти за допомогою наступної формули **річних темпів зростання**:

$$T = \frac{Y_1 - Y_0}{Y_0} \times 100\% ,$$

де T – темп (рівень) економічного зростання;

Y_1 та Y_0 – відповідно, реальний ВВП (ВНП) у поточному і базисному роках.

Графічно економічне зростання може бути зображено трьома видами: 1) через криву реального ВВП; 2) через криву виробничих можливостей; 3) за допомогою моделі “AD – AS”.

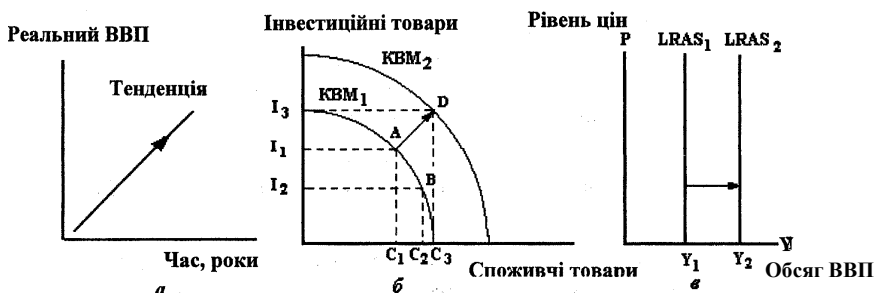

Рисунок 13. Економічне зростання (графічна інтерпретація)

На рис. 13 перший графік 13а відображає довгострокову тенденцію збільшення реального ВВП.

Другий 13б показує економічне зростання з допомогою кривої виробничих можливостей. Головні види товарів, які виробляються в країнах, – це інвестиційні (виробничого призначення) і споживчі товари. Крива виробничих можливостей (КВМ) відображує обмеженість ресурсів в економіці в конкретний період часу. Кожна точка на КВМ відповідає деякій комбінації споживчих та інвестиційних товарів, які можливо виробити з допомогою економічних ресурсів, що є на цей час. Наприклад, у точці А на КВМ виробляємо споживчі товари C_1 та інвестиційні I_1 . Коли потрібно збільшити обсяги виробництва споживчих товарів до розміру C_2 , треба скоротити виробництво інвестиційних товарів до I_2 (здійсниться перехід від А до В), тобто мати альтернативні витрати.

Якщо економіка здійснить перехід на нову криву виробничих можливостей з А в D, то збільшення виробництва інвестиційних (до I_3) і споживчих товарів (до C_3) відбудеться без альтернативних витрат. Це і є економічне зростання, тобто перехід на новий рівень виробничих можливостей, вирішення проблеми обмеженості ресурсів та альтернативних витрат.

На рис. 13в – економічне зростання зображено з допомогою моделі “AD – AS”. Оскільки економічне зростання зображується через зростання потенційного ВВП, чи реального ВВП в довгостроковому періоді, то графічно – це зсув праворуч довгострокової кривої сукупної пропозиції (LRAS) і збільшення обсягів виробництва від Y_1 до Y_2 .

Проблема економічного зростання в короткостроковому періоді, як правило, зводиться до пошуку шляхів повного використання наявних ресурсів. З точки зору кількісного аналізу, проблема економічного зростання означає знаходження таких способів виробництва ВВП, які забезпечують його максимально можливий рівень, тобто потенційний ВВП. Для будь-якої країни величина потенційного ВВП прямо пов’язана з обсягами ресурсів, що використовуються у виробництві – праці, капіталу та землі. В довгостроковому періоді проблема економічного зростання означає зсув кривої виробничих можливостей економіки країни праворуч за рахунок використання нових технологій, досягнень НТП тощо.

Збільшення виробничих можливостей та зростання потенційного ВВП пов’язані або із зміною кількості ресурсів, або із зміною їхньої якості. Відповідно виділяють *два типи економічного зростання*:

– економічне зростання, зумовлене збільшенням кількості ресурсів, простим додаванням факторів виробництва – це **екстенсивний тип економічного зростання**;

– економічне зростання, пов'язане із вдосконаленням якості ресурсів, використанням досягнень науково-технічного прогресу, – це **інтенсивний тип економічного зростання**.

Фактори економічного зростання можна поділити на три групи: фактори пропозиції (природні ресурси, трудові ресурси, обсяг основного капіталу, технологія); фактори попиту (рівень сукупних витрат) та фактори розподілу (ефективне використання ресурсів). Але при аналізі проблем економічного зростання на перший план, як правило, висуваються фактори пропозиції. Саме тому економічне зростання часто визначають за допомогою зсуву кривої пропозиції праворуч. Збільшення ВВП визначається і нарощуванням ресурсів, і підвищенням ефективності їх використання. Перше вимагає екстенсивних факторів зростання пропозиції, друге – на перший план висуває ефективність їх використання. В наш час в економічно розвинених країнах при поясненні економічного зростання першочергове значення мають інтенсивні фактори – технічний прогрес, організація та управління виробництвом, загальна та професійна освіта. На економічне зростання впливають і інші фактори. Одні з них стримують економічне зростання (наприклад, великі капіталовкладення в охорону природи, у подолання гострих соціальних конфліктів тощо). Інші, навпаки, можуть його прискорювати (наприклад, сприятлива соціальна, культурна, політична ситуація в країні).

Важливе значення для розкриття закономірностей економічного зростання має **аналіз зв'язку між приростом використаних ресурсів та збільшенням ВВП**. Найпростіший випадок – пропорційне збільшення всіх наявних ресурсів. В цьому випадку матимемо пропорційне збільшення ВВП. Але в реальному житті така ситуація – швидше виняток, ніж правило. Набагато частіше трапляється ситуація, коли одночасне зростання всіх ресурсів в однаковій пропорції неможливе, оскільки кожна країна володіє ними в неоднакових обсягах.

В цьому випадку взаємозв'язок між використаними ресурсами та продуктом знаходить свій вираз у **законі спадної віддачі**. Якщо, скажімо, суспільство не може збільшити використання всіх ресурсів, окрім одного, то при збільшенні використання цього ресурсу кожне наступне його

прирошення супроводжується все меншим природженням продукту, а на певному рівні приросту цього ресурсу приріст продукту припиняється.

Але механізм дії закону спадної віддачі не має абсолютного характеру, оскільки із зростанням прогресивних змін в технології виробництва суспільство отримує можливість при певному прирості ресурсів виробляти більше ВВП і таким чином нейтралізувати дію закону спадної віддачі.

Суттєвий вплив на економічне зростання може мати і демографічна ситуація в країні, зокрема темпи зростання населення. Свого часу Т. Мальтус доводив, що прискорене зростання населення неминуче призводить до стрімкого падіння його життєвого рівня, оскільки при більш повільному збільшенні інших ресурсів темпи росту ВВП не встигають наздогнати приріст населення. Ця теорія народонаселення Мальтуса (населення збільшується в геометричній прогресії, а “суспільний пиріг”, тобто ВВП – лише в арифметичній, тому рівень життя з року в рік падає) може бути вірною лише для економіки, яка не відчуває впливу науково-технічного прогресу. Але в сучасному реальному житті уявити таку економіку дуже важко. Використовуючи прогресивні зміни в техніці та технології, навіть при прискореному зростанні населення можна уникнути падіння життєвого рівня; хоча складність цієї проблеми ні в якому разі не можна недооцінювати.

При оцінці економічного зростання треба враховувати і роль *капіталу*. Давід Рікардо доводив, що при збільшенні розмірів капіталу його гранична продуктивність знижується. Але ця точка зору не враховувала науково-технічного прогресу, завдяки якому збільшення розмірів капіталу супроводжується і зростанням ВВП. Особливе значення у забезпеченні економічного зростання має *людський капітал*. При цьому існує однозначна залежність: чим більше коштів вкладається у розвиток освіти, тим вищі темпи економічного зростання. І навпаки, чим менші такі вкладення в освіту, тим помітніше вона відстає від світового рівня і, відповідно, тим більш суттєво впливає на уповільнення темпів економічного зростання.

На темпи економічного зростання країни впливає також *характер розвитку суспільства*, “моральне здоров’я” нації. В деяких країнах, не дивлячись на досягнутий рівень матеріального добробуту, існує політична диктатура, розвинені корупція та бюрократія тощо. Навряд за таких умов можливе збереження високих темпів економічного зростання або прискорення розвитку взагалі.

На практиці існує *розрив між потенційним та реальним ВВП*. Щоб мінімізувати цей розрив, потрібно забезпечити повну зайнятість. Але якщо

повна зайнятість вже досягнута за допомогою методів фіскальної та монетарної політики, то подальше економічне зростання суспільство повинне забезпечити саме за рахунок створення умов для зростання потенційного ВВП.

Значення економічного зростання полягає в тому, що воно розширює можливості для підвищення рівня добробуту. На його основі створюються умови реалізації соціальних програм, ліквідації злиденності, розвитку науки та освіти, вирішення екологічних проблем. Економічне зростання збільшує виробничі можливості економіки, дозволяє розв'язати проблему обмеженості ресурсів. Завдяки йому створюються нові види ресурсів, нові ефективні технології виробничих процесів, що дозволяє збільшувати та урізноманітнювати виробництво товарів та послуг, підвищувати якість життя. Але саме по собі економічне зростання не може вирішити чисельні економічні, соціальні, екологічні та інші проблеми. Крім того, **економічне зростання має суттєві недоліки:**

– необхідно жертвувати поточним споживанням, щоб забезпечити економічне зростання та мати можливість збільшити споживання (добробут) у майбутньому. Основою економічного зростання слугують інвестиції, що забезпечують збільшення запасу капіталу. Проблема інвестицій – це проблема вибору в часі, між теперішнім та майбутнім. З одного боку, збільшення інвестицій у виробництво інвестиційних товарів (обладнання, будівель, споруд) зумовлює економічне зростання і водночас скорочує ресурси, що використовуються для поточного споживання. З іншого боку, основу інвестицій складають заощадження, які є частиною доходу (доход, який використовує домогосподарство, дорівнює витратам на споживання плюс заощадження). Тому зростання заощаджень (при незмінній величині доходу) для збільшення інвестицій і зростання споживання в майбутньому, вимагає скорочення споживання в теперішніх умовах;

– із зростанням запасу капіталу додатковий обсяг випуску, що виробляється за допомогою додаткової одиниці капіталу (додаткових інвестицій) зменшується. Тому більш високі заощадження та інвестиції призведуть до прискорення темпів економічного зростання тільки на першому етапі, але зростання буде поступово уповільнюватися по мірі нагромадження в економіці більш високого рівня запасу капіталу. Таким чином, зростання норми заощаджень дає тільки тимчасовий ефект прискорення економічного зростання. В довгостроковому періоді більш висока норма заощаджень призведе до зростання продуктивності праці і

більш високого доходу, але не до прискорення зростання цих показників. Це може забезпечити тільки науково-технічний прогрес. Додаткове збільшення капіталу в бідній країні збільшує економічне зростання більшою мірою, ніж таке ж саме зростання капіталу в багатій країні. Тому країни з низьким рівнем розвитку мають передумови для більш швидкого економічного зростання. Це явище має назву “ефект швидкого старту”. В розвинених країнах технічна оснащеність дуже висока. Внаслідок цього навіть значний приріст капіталу, що припадає на одного робітника, призводить до незначного збільшення приросту продуктивності праці. Тому при рівних частках ВВП, що направляються на інвестиції, бідні країни можуть досягти більш високих темпів розвитку, ніж багаті. Так, наприклад, протягом останніх 30 років США і Південна Корея інвестували приблизно однакову частку ВВП. Але зростання ВВП США становило в середньому 2%, а для Південної Кореї цей показник дорівнював 6%;

- постійні високі темпи економічного зростання може забезпечити тільки НТП. Водночас, використання багатьох винаходів та нововведень (таких, як двигун внутрішнього згорання, реактивний двигун, виробництво пластмас, синтетичних волокон, хімічних добрив, отримання атомної енергії тощо), хоча і прискорило економічне зростання, але призвело до забруднення навколишнього середовища, до загрози екологічної катастрофи. Парадокс полягає в тому, що розв’язання екологічних проблем може бути знайдене лише при подальшому розвитку технологічного прогресу.

2. Роль заощаджень та інвестицій в процесі економічного розвитку

Зрозуміло, що чим більше країна виробляє сьогодні, тим кращі умови вона може створити для себе в майбутньому. Якщо країна бідна, то все вироблене, весь ВВП відразу йде на споживання – інакше неможливо, оскільки люди просто почнуть вмирати з голоду чи замерзати без опалення у своїх помешканнях. Але якщо країна з року в рік виробляє більше, ніж необхідний мінімум, який забезпечує нормальне життя її громадян, то вона отримує можливість направити частину валового внутрішнього продукту на заощадження, які перетворюються на інвестиції.

Тривалий час одним з принципів економічної науки було положення про те, що доход і багатство нації зростають приблизно тими ж темпами, що і запас її капіталу. Інвестування сприяє нагромадженню запасів капіталу.

Звідси, чим вища норма інвестицій, тим вищі темпи економічного зростання, швидше зростає національний дохід, ВВП та підвищується рівень життя. Але відносний рівень інвестицій визначається рівнем заощаджень. Суспільство не може виробляти інвестиційні блага, якщо частину своїх ресурсів воно не вилучає з виробництва споживчих благ. Ощадливі утримуються від негайного споживання і або самі купують інвестиційні блага, або ж передають частину свого доходу іншим людям, які це роблять. Без заощаджень не може бути інвестицій. Якщо інвестиції фінансуються за рахунок іноземних позик, то заощадження здійснюють іноземці. Таким чином, згідно з традиційною точкою зору, прагнення заощаджувати – це головна причина економічного зростання і схильність людей до заощадження треба підтримувати та розвивати. Джон Мейнард Кейнс прийшов до висновку, що подібні аргументи зовсім не можна застосувати по відношенню до тих країн, які вже досягли високої стадії економічного розвитку. Для аналізу економічного зростання в цих країнах потрібно враховувати принаймні два важливих моменти. По-перше, в процесі продовження нагромадження капіталу усі більш вигідні можливості для інвестування залишаються невикористаними. Подальший приріст капіталу направляється на здійснення проектів, що обіцяють інвестору більш низьку норму доходів. Отже, економічне зростання послаблює стимулюючі мотиви до інвестування. По-друге, зростають стимули до заощадження. Заощадження, як стверджував Кейнс, залежать, перш за все, від доходу. Із зростанням доходу люди будуть заощаджувати більше, причому частка доходу, яка припадає на заощадження, буде зростати. Оскільки економічне зростання збільшує доходи населення, воно тим самим і збільшує долю доходу, яку люди схильні зберігати. Отже, в багатих, економічно розвинених країнах прагнення зберігати, заощаджувати завжди буде випереджати прагнення інвестувати. Але якщо населення хоче зберігати більше, ніж інвестори хочуть витратити, то споживчі витрати будуть зменшуватися, а це призведе до скорочення сукупного попиту. Як наслідок – нереалізовані товари, падіння виробництва і доходів, збільшення безробіття. Так буде доти, доки зниження доходів не примусить населення скоротити свою норму заощаджень до того рівня, який згодні витратити інвестори.

Якщо виходити з положення, що економічне зростання є бажаним, то виникає питання: ***Які заходи державного регулювання здатні найкращим чином стимулювати цей процес?*** Серед прихильників економічного

зростання існують різні точки зору відносно ролі держави в процесі його стимулювання та регулювання:

1. Кейнсіанці розглядають економічне зростання переважно з точки зору факторів попиту. Вони пояснюють низькі темпи зростання неадекватним рівнем сукупних витрат, що не забезпечують необхідний приріст ВВП. Тому вони виступають за низькі ставки проценту (політика “дешевих грошей”) як засіб стимулювання капіталовкладень. При необхідності фінансово-бюджетна політика може використовуватися для обмеження урядових витрат і споживання, для того, щоб високий рівень капіталовкладень не спровокував інфляцію.

2. На противагу кейнсіанцям, прихильники “економіки пропозиції” роблять наголос на факторах, що підвищують виробничий потенціал економічної системи. Під впливом цих факторів крива сукупного попиту зсувається праворуч. Зокрема, вони закликають до зниження податків як до засобу, що стимулює заощадження і капіталовкладення, заохочує вкладати працю та йти на підприємницький ризик. Наприклад, зниження чи відмова від податку на доход призведе до збільшення віддачі від заощаджень. Аналогічно, якщо обкладати податком суми, які йдуть на виплати по процентах, то це призведе до обмеження споживання і до стимулювання заощаджень. Деякі економісти виступають за введення єдиного податку на споживання замість особистого податку. Зміст цієї пропозиції полягає в обмеженні споживання та стимулюванні заощаджень. По відношенню до капіталовкладень ці економісти пропонують зменшити чи відмінити податок на прибуток корпорацій, надати податкові пільги на інвестиції. Отже, кейнсіанці приділяють більше уваги короткостроковим цілям, а саме – підтримці високого рівня реального ВВП за допомогою впливу на сукупні витрати. На відміну від них, прихильники “економіки пропозиції” надають перевагу довгостроковим перспективам і роблять наголос на факторах, що забезпечують зростання суспільного продукту за умов повної зайнятості та повному завантаженні виробничих потужностей.

3. Економісти різних теоретичних напрямків рекомендують і інші можливі методи стимулювання економічного зростання. Наприклад, деякі вчені пропагують індустриальну політику, за допомогою якої уряд бере на себе активну роль у формуванні структури промисловості для заохочення економічного зростання. Уряд міг би вжити заходи по прискоренню розвитку високопродуктивних галузей і сприяти переміщенню ресурсів з низькопродуктивних галузей. Уряд також міг би збільшити свої витрати на

фундаментальні дослідження та розробки, стимулювати науково-технічний прогрес. Зростання витрат на освіту також може сприяти підвищенню якості робочої сили та зростанню продуктивності праці. Так, в США, наприклад, кожний рік, витрачений на навчання, збільшує заробітну плату робітника в середньому на 10%. Освіта не тільки підвищує заробітну плату людини, яка її отримала, але й може забезпечити позитивний зовнішній ефект. Зовнішній ефект має місце тоді, коли дії однієї людини збільшують добробут іншої людини або групи людей. Освічена людина може висувати ідеї, які стають корисними для інших, ними може користуватися кожний, хто потрапляє у сферу дії позитивного зовнішнього ефекту освіти. В зв'язку з цим негативні наслідки має еміграція найбільш освічених та кваліфікованих спеціалістів з бідних країн та країн з перехідною економікою в багаті країни, які мають високий рівень життя.

Незважаючи на різноманітність методів, за допомогою яких можна стимулювати економічне зростання, більшість економістів одностайно стверджують, що збільшення темпів економічного зростання є досить непростим завданням.

3. Суть та фази ділового (економічного) циклу

Ринкова економіка розвивається циклічно. Економічне зростання змінюється занепадом виробництва, процвітання – кризою і депресією. Такі періодичні зміни в обсязі виробництва, зайнятості та доходах становлять суть ділового або економічного циклу, який характеризує розвиток економіки у західних країнах протягом останніх двох століть.

Економісти по-різному пояснюють явище ділових циклів. Теорії відрізняються акцентуванням уваги на зовнішніх чи внутрішніх факторах, що спричиняють циклічний розвиток економіки. Одні підкреслюють важливість зовнішніх факторів (війни, революції, відкриття нових земель, міграція робочої сили, наукові відкриття і винаходи, технологічні інновації тощо) як причин циклічних коливань. Проте більшість теорій зосереджується на ролі внутрішніх факторів, що взаємодіють із зовнішніми. Серед них – інвестиції, зменшення або збільшення яких суттєво позначається на сукупному попиті, а, отже, і на обсязі виробництва. Нині шляхом моделювання економісти намагаються передбачити поведінку ділового (економічного) циклу. Багаторічні спостереження свідчать, що циклічні коливання мають синхронний характер. Вони відбуваються зі сталою послідовністю і, як

правило, у чітко визначених межах часу. Це дає можливість розглядати циклічність як загальну закономірність економічного розвитку.

Циклічність – засіб розвитку економіки, загальна форма руху, яка відображає нерівномірність економічної динаміки.

Економічний цикл – це повторення протягом декількох років піднесення і занепадів рівнів економічної активності, які відрізняються один від одного тривалістю та інтенсивністю при наявності довгострокової тенденції до економічного зростання.

У структурі економіки особливо рельєфно виражені середні цикли, що справляють найбільш відчутний вплив на розвиток економічних процесів.

Існує ряд спільних закономірностей для економічних циклів середньої тривалості:

1. Виділяють **чотири фази економічного циклу**; *рецесія (спад), депресія, пожвавлення, піднесення (бум)*. Перехід від однієї фази до іншої здійснюється автоматично – на основі ринкових саморегуляторів.

2. За змістом середні цикли відображають циклічність розвитку виробництва, розподілу, обміну та споживання. Показники циклічності розглядають у динаміці, наприклад, ВВП, промислового виробництва, зайнятості, завантаження виробничих потужностей, реальних доходів населення, норми прибутку та інших, що характеризують економічну ефективність відтворювального циклу.

3. Матеріальною основою циклічності є фізичне оновлення основних засобів виробництва і, в першу чергу, – обладнання.

4. Піднесення (бум) і рецесія (спад) є головними фазами циклу, а депресія і пожвавлення – поворотними пунктами циклу.

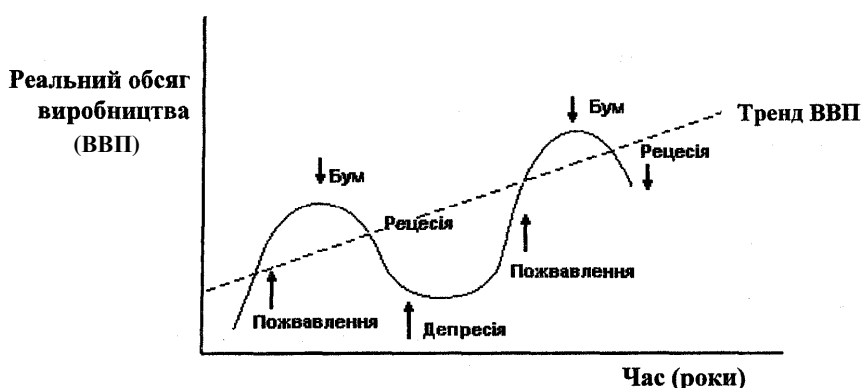

Рисунок 14. Фази ділового (економічного) циклу

Рецесія (спад) – це фаза ділового циклу, у якій національний обсяг виробництва скорочується, зменшуються обсяги купівлі населенням,

насамперед, товарів тривалого користування і зростають запаси цих товарів на складах в торгівельній мережі. На скорочення закупівель і збільшення запасів на складах бізнес реагує скороченням виробництва. Тому реальний валовий внутрішній продукт починає зменшуватись. Зменшуються інвестиції в будівництво, машини і устаткування. Водночас скорочується попит на робочу силу. Спочатку скорочується середня тривалість робочого тижня, частина робітників відправляється у примусові відпустки, а далі звільняється з роботи, що призводить до безробіття. У період рецесії заробітна плата також може знижуватись, різко зменшуються прибутки фірм.

Отже, найбільш складною фазою є рецесія, яка викликає скорочення виробництва, банкрутство, безробіття, зниження життєвого рівня, політичну напруженість, згорання соціальних програм, створює загрозу для демократії.

Але рецесія також конструктивна, бо прискорює відмирання застарілих технологічних систем, активізує структурну перебудову економіки, технічне і технологічне оновлення виробництва, підвищує ділову активність.

Депресія – це найнижча точка спаду, глибока та тривала. Падіння веде економіку до кризи або стагнації. Економіка знаходиться у стані рецесійного розриву, тому що фактичний ВВП менший за потенційний. Це період недовикористання економічних ресурсів і високого безробіття. Виникає максимальне падіння виробництва і торгівлі, різко зменшуються доходи та платоспроможний попит.

Найзначнішою циклічною кризою ХХ ст. була криза 1929 – 1933 рр., яка охопила майже всі розвинуті країни і отримала назву “Великої Депресії”.

Пожвавлення є дзеркальним відображенням спаду. Кожна з рис пожвавлення знаходить прояв у протилежній формі: відбувається зростання ВВП і прибутків, зменшується чисельність безробітних та інше. Підприємці купують або більш продуктивне обладнання (продовжують виробництво старого товару з меншими витратами), або розпочинають здійснювати переозброєння виробництва (відбувається перехід на виробництво нової продукції). В цих випадках збільшується попит на інвестиційні товари, що стимулює виробництво і починається пожвавлення. Пожвавлення триває доти, доки в економіці не буде досягнуто рівня, з якого почався спад. Подальший розвиток носить назву піднесення.

Піднесення (бум) – це найвища фаза циклу. Доходи в суспільстві зростають, попит випереджає пропозицію, що викликає зростання цін. В економіці спостерігається повна зайнятість, а виробництво працює на повну

потужність. Але саме тут закладаються підвалини наступної кризи перевиробництва.

Розглядаючи циклічність на теоретичному рівні, економісти погоджуються, що кризовий стан в економіці виникає внаслідок серйозних порушень у співвідношенні між споживчим попитом і пропозицією товарів, або між потребами і споживанням суспільства, з одного боку, і виробництвом – з іншого.

Отже, економічний цикл дозволяє оновити виробничий процес, вивести його на новий технологічний рівень, оздоровити економіку за рахунок знищення “економічно нежиттєздатних” підприємств. Водночас така саморегуляція економіки має серйозні соціально-економічні наслідки (банкрутство, безробіття, зниження життєвого рівня громадян тощо).

Оскільки циклічність розвитку є об’єктивною закономірністю, держава повинна передбачати економічні коливання і вчасно використовувати засоби пом’якшення негативних проявів цього процесу. Досвід показує, що частково антициклічні заходи можна здійснювати за допомогою інструментів фіскальної (податково-бюджетної) і монетарної (грошово-кредитної) політики, сутність яких буде розглянута в наступних главах.

Висновки:

- Економічний розвиток країни оцінюється через економічне зростання з урахуванням якісних змін.
- Економічне зростання – це довгострокова тенденція збільшення реального ВВП. Реальний ВВП (ВНП) за певний період часу, реальний ВВП (ВНП) на душу населення – основні показники оцінки потенціалу та рівня економічного зростання країни.
- Збільшення реального продукту і доходу може відбуватися: шляхом залучення більшого обсягу ресурсів і шляхом продуктивнішого їх використання.
- На економічний розвиток суттєвий вплив мають коливання інвестицій та заощаджень, бо саме вони створюють фундамент майбутнього економічного зростання. Серед економістів немає одностайної точки зору на проблему механізму такого впливу. Держава може стимулювати інвестиції та заощадження за допомогою певної економічної політики.
- Економіка розвивається циклічно. Діловий (економічний) цикл – це коливання загального рівня ділової активності країни у вигляді чередування періодів піднесення та спаду, як правило, різної тривалості та рівня.

• Ділові цикли складаються з чотирьох фаз: період пожвавлення загальної економічної активності; піднесення (вершина) або період проходження через найвищу точку; період спаду, протягом якого загальна економічна активність знижується, і період депресії. Піднесення і спад – головні фази циклу, а депресія і пожвавлення – його поворотні пункти.

Практикум

Тести:

1. Який з нижченаведених показників найбільше підходить для розрахунку економічного потенціалу держави?

- A. Номінальний обсяг ВВП;
- B. Реальний обсяг ВВП;
- C. Номінальний обсяг ВВП на душу населення;
- D. Середній доход сім'ї.

2. Яка країна за останні десятиріччя досягла найвищих темпів економічного зростання?

- A. Англія;
- B. США;
- C. Японія;
- D. Німеччина.

3. Економічне зростання може бути проілюстровано:

- A. Зсувом кривої виробничих можливостей ліворуч;
- B. Зсувом кривої виробничих можливостей праворуч;
- C. Рух точки по кривій виробничих можливостей;
- D. Рух від точки на кривій до точки всередині кривої виробничих можливостей.

4. В економіці з повною зайнятістю високі темпи економічного зростання потребують:

- A. Низької норми заощаджень і високої норми інвестицій;
- B. Зниження норм заощаджень та інвестицій;
- C. Низької норми заощаджень і низької норми інвестицій;
- D. Високої норми заощаджень і високої норми інвестицій.

5. Яке з наведених явищ не відповідає періоду економічного спаду:

- A. Зменшення обсягу допомоги по безробіттю;
- B. Зниження прибутку корпорацій;
- C. Скорочення податкових надходжень;
- D. Падіння курсу акцій.

6. Зростання безробіття при скороченні витрат на виробництво і зменшенні обсягів випуску товарів характеризує:

- A. Піднесення (бум);
- B. Рецесію (спад);
- C. Пожвавлення;
- D. Депресію.

7. Що не притаманне фазі піднесення:

- A. Зменшення безробіття;
- B. Зростання продуктивності праці;
- C. Зростання кредитів;
- D. Скорочення інвестицій.

8. Що може стимулювати перехід від рецесії до піднесення?

- A. Скорочення прибутків;
- B. Падіння купівельної спроможності;
- C. Зростання безробіття;
- D. Зростання інвестицій.

9. Чого можна сподіватися від зростання економічних прибутків в конкретній галузі виробництва?

- A. Люди купуватимуть більше;
- B. Фірми вийдуть з галузі;
- C. Нові фірми входитимуть в галузь;
- D. Фірми вироблятимуть менше.

10. Екстенсивна форма розвитку економіки – це:

- A. Збільшення чисельності робітників на підприємствах;
- B. Зростання продуктивності праці;
- C. Введення ресурсозберігаючих технологій;
- D. Всі відповіді невірні.

11. Економічне зростання – це:

- A. Довгострокове збільшення обсягу потенційного ВВП як в абсолютних розмірах, так і на одну особу населення;
- B. Накопичення і збільшення капіталу діючих фірм;
- C. Збільшення обсягу ВВП в період циклічного підйому;
- D. Збільшення випуску кінцевих товарів та послуг в поточних цінах.

12. Що з наведеного нижче найкраще свідчить про економічний розвиток:

- A. Зміщення праворуч кривої довгострокової сукупної пропозиції;
- B. Зміщення ліворуч кривої короткострокової сукупної пропозиції;

- C. Зміщення праворуч кривої сукупного попиту;
- D. Зміщення ліворуч кривої виробничих можливостей.

Завдання 1

Вірні чи невірні твердження

1. Технічний прогрес є основним фактором зростання продуктивності праці в розвинених країнах.
2. Економічне зростання – це збільшення номінального обсягу ВВП за обумовлений період часу.
3. Економічний потенціал країни зростає, коли крива виробничих можливостей зсувається ліворуч.
4. Збільшення кількості робочого часу – інтенсивний фактор економічного росту.
5. Економічне зростання – важлива передумова підвищення якості життя.
6. Економічні прогнози, як правило, не дуже точні і тому не дуже корисні.
7. Природні ресурси – важливий фактор економічного зростання України.

Завдання 2

Поясніть, чому різниця між 1,5% і 2% щорічного економічного зростання країн може бути досить значною.

Відповіді до практикуму

Тести

1. В; 2. С; 3. В; 4. D; 5. А; 6. В; 7. D; 8. D; 9. С; 10. А; 11. А; 12. А.

Завдання 1

Вірні чи невірні твердження

1. Вірно. Технічний прогрес є найвагомішим фактором підвищення продуктивності праці. Він включає в себе техніку, технологію та організацію виробництва.
2. Невірно. Тільки при збільшенні реального ВВП, бо зростання номінального може відбуватися за рахунок підвищення цін, навіть при скороченні реального обсягу виробництва.

3. Невірно. З боку пропозиції економічне зростання визначається виробничими можливостями. Зсув праворуч дасть можливість країні виробити більші обсяги виробництва.

4. Невірно. Збільшення кількості робочого часу – екстенсивний шлях економічного зростання.

5. Вірно. Відбувається зростання ВВП, збільшення товарів та послуг на душу населення, зростання прибутків і заробітної плати, зменшення кількості безробітних і т. п.

6. Невірно. Вони дозволяють заздалегідь прийняти заходи, які пом'якшують економічні і соціальні наслідки циклічних падінь.

7. Вірно. Багаті природні ресурси є важливим позитивним фактором економічного зростання, але це не обов'язково. Треба раціонально їх використовувати.

Завдання 2

Економічне зростання в кожній країні відбувається за рахунок різних факторів. Країна може бути розвинутою або ні, здійснювати розвиток екстенсивним або інтенсивним шляхом тощо. Для населення дуже бідної країни навіть півпроцентне зниження у темпах зростання може означати перехід від недоїдання до голодної смерті.

Глава 19. Податково-бюджетна система та фіскальна політика

“Не існує нічого більш недоворотного в світі, крім смерті і податків.”

Бенджамін Франклін

1. Податки, їх сутність і функції. Класифікація податків.
2. Державний бюджет. Бюджетний дефіцит і державний борг.
3. Фіскальна політика та її інструменти.

1. Податки, їх сутність і функції. Класифікація податків

Податки – це обов'язкові (примусові) платежі, що вносяться до державного (місцевих) бюджетів юридичними та фізичними особами.

Податки є формою відчуження державою частини їх доходів.

Суб'єкти оподаткування – це ті, з кого стягуються податки: юридичні та фізичні власники доходів (фірми, власники майна, споживачі товарів та послуг).

Об'єкти оподаткування – це те, з чого стягуються податки: зарплата, підприємницький прибуток, доход з майна (нерухомості), виручка від реалізації тощо.

Податкова ставка (норма оподаткування) – законодавчо встановлений розмір податку на одиницю джерела оподаткування. Це відношення вилученої частини доходу до загальної його суми.

Так, якщо розмір податкової ставки становить 20% на доход в сумі 200 грн., то це означає, що 40 грн. отримує держава, а 160 грн. – власник доходу.

Залежність між розміром податкової ставки та обсягами податкових надходжень до бюджету ілюструє **крива Лаффера** (рис. 15).

На перший погляд здається, що чим вище ставка оподаткування, тим більше будуть надходження до бюджету, але до певної межі. Якщо ж ставка оподаткування перевищує оптимальний розмір (приблизно третина доходу), то надходження до бюджету починають зменшуватися. При податковій ставці 100% державний бюджет не отримуватиме доходів, оскільки бажаючих працювати і вести бізнес безоплатно немає.

Крива Лаффера визначає таку ставку оподаткування, за якої податкові надходження до бюджету досягають максимального значення (точка N).

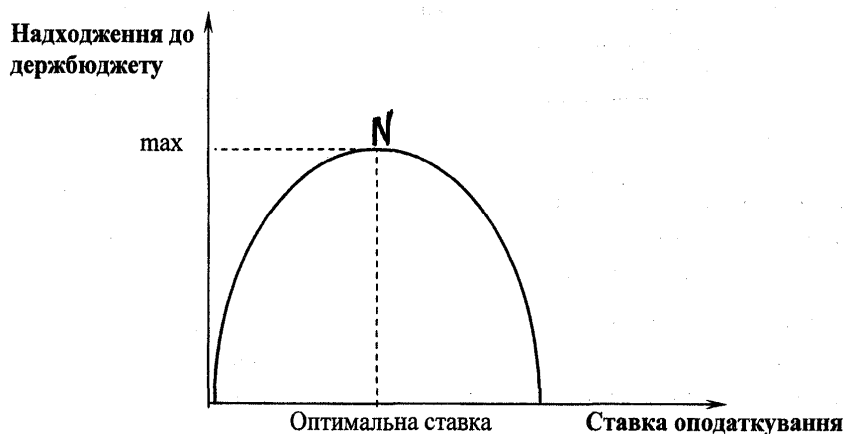

Рисунок 15. Крива Лаффера

Роль податків, як важливого інструменту макроекономічного регулювання, проявляється в їх **функціях**:

1. **Фіскальна** – це вилучення частини доходів юридичних і фізичних осіб для формування доходів бюджетів всіх рівнів.

2. *Регулююча* – оперуючи податковими ставками, податковими пільгами та санкціями, держава має можливість стимулювати або обмежувати ділову та інвестиційну активність, економічне зростання, регулювати рівні інфляції та безробіття.

3. *Розподільча* – акумулюючи в бюджетах податкові надходження, держава перерозподіляє їх для фінансування бюджетних видатків.

Класифікація податків. В залежності від розміру та характеру оподаткування податки поділяються на *прогресивні, пропорційні та регресивні*.

Податок є *прогресивним*, якщо його середня ставка підвищується із зростанням доходу. Отже, зростання доходу веде до збільшення частки, яку становить сума податку, а також до зростання абсолютної величини податку.

Регресивний податок – це податок, середня ставка якого знижується із зростанням доходу. Такий податок дорівнює все меншій і меншій частині доходу при збільшенні останнього. Регресивний податок може приносити більшу абсолютну суму, а може і не призводити до зростання абсолютної величини податку при збільшенні доходу. *Пропорційний податок* передбачає, що середня ставка оподаткування залишається незмінною незалежно від розмірів доходу.

За механізмом стягування податки поділяються на *прямі та непрямі*. *Прямий податок* – це збір на користь держави, який стягується з кожного громадянина або господарської організації в залежності від розмірів їхніх доходів або вартості майна. *Непрямий податок* – це збір на користь держави, який стягується з громадян або господарських організацій тільки якщо вони здійснюють певні дії, наприклад, купують певні види товарів.

Прямі податки – це податки на доходи; механізм їх стягнення непритований. Непрямі податки “приховані” в ціні товару, механізм їх стягнення неявний; це – податки на споживання, збільшення цих податків веде до збільшення ціни товару.

До прямих податків відносяться *особистий прибутковий податок, податок на прибуток підприємств, податки на майно, нерухомість*. До непрямих податків відносяться *акцизи, податок на додану вартість, мито*.

Особистий прибутковий податок – в Україні його сплачують наймані працівники, приватні особи, що займаються підприємництвом без створення юридичної особи.

Податок на прибуток підприємств стягується з прибутку фірм після вилучення процентів по банківських позичках, облігаціях та інших боргових

зобов'язаннях, які були випущені для фінансування власної діяльності. В Україні податок на прибуток сплачують господарюючі суб'єкти, фінансові установи, некомерційні установи, якщо вони мають доходи, які не звільнені від оподаткування. Оподаткування пропорційне, але може диференціюватися в залежності від виду діяльності.

Об'єктом оподаткування при стягуванні *податків на майно* є вартість особистого багатства (квартир, земельних ділянок тощо) в період володіння ними або під час переходу права власності до іншої особи (при продажу чи успадкуванні). Платниками податку є власники майна, якщо вони ним самостійно розпоряджаються; орендарі – під час оренди; споживачі – коли власність приносить доход. Податки на майно виконують перерозподільчу функцію і поповнюють державний бюджет за рахунок осіб, які нагромадили багатство.

Акцизи – це податки на споживання, які стягуються у момент придбання товарів. Вони встановлюються на окремі високорентабельні та монопольні товари. *Податок на додану вартість* – це універсальний акциз, який міститься у ціні всіх товарів та стягується з виручки за реалізовану продукцію. В Україні цей податок стягується за певною ставкою до обороту. Платниками податку на додану вартість є всі ті, хто займається підприємницькою діяльністю. Фактично всі вони – і виробники товарів та послуг, і торгівельні організації – є тільки посередниками між державою та покупцями, які і сплачують цей податок в момент придбання товарів чи послуг.

Мито – це податок на товари, що імпортуються, експортуються або перевозяться по території країни транзитом. Якщо країна проводить політику протекціонізму (захист національного виробника та внутрішнього ринку від іноземної конкуренції) – вона збільшує мито; якщо ж країна зацікавлена у тому, щоб стимулювати імпортерів до завезення товарів – вона зменшує мито. Із зростанням інтеграційних процесів у світовому господарстві доля надходжень від митних податків до бюджетів економічно розвинутих країн поступово зменшується.

В залежності від того, до бюджету якого рівня зараховуються податки, вони поділяються на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні – встановлюються державою і повністю або частково зараховуються до державного бюджету.

Місцеві – встановлюються місцевими органами влади і зараховуються до місцевого бюджетів по місцю стягування податків. До них, зокрема,

належать: ринковий збір, плата за землю, податок з власників транспортних засобів, збір за парковку автомобілів, податок з реклами та ін.

Крім власне податків, для юридичних і фізичних осіб встановлені обов'язкові платежі у фонди державного соціального страхування: Пенсійного фонду, фонду зайнятості, фонду соціального страхування. Ці платежі здійснюються по встановленим нормативам у відсотках до фонду оплати праці підприємств і організацій та заробітної плати їх працівників.

Названі нарахування на фонд оплати праці фактично мають податковий характер. Підприємства відносять їх на собівартість і ціну товарів, робіт, послуг, а через ціни вони перекладаються на споживачів.

Сукупність податків, зборів та обов'язкових платежів, принципи та механізм їх стягування, склад і структура податкових органів утворюють податкову систему країни.

2. Державний бюджет. Бюджетний дефіцит і державний борг

Державний бюджет – це централізований загальнодержавний фонд грошових коштів, головний фінансовий план держави. Він становить баланс грошових доходів і витрат держави. Простіше кажучи, це державна казна.

Державний бюджет є центральною ланкою бюджетної системи країни, яка визначається і залежить від її адміністративно-територіального устрою, досягнутого рівня соціально-економічного розвитку.

Бюджетна система України складається з двох рівнів: державного (центрального) та місцевих бюджетів (обласних, міських, районних, сільських, селищних).

Сукупність грошових коштів державного та місцевих бюджетів становить *зведений (консолідований) бюджет*.

По своїй побудові (структурі) держбюджет складається з двох частин: доходної та витратної (видаткової).

Доходи держбюджету України формуються за рахунок податкових надходжень (приблизно 80%), а також неподаткових надходжень. Це доходи від випуску державних цінних паперів, від приватизації державних підприємств, за транзит територією України російського природного газу та інші надходження.

Видатки держбюджету спрямовуються на фінансування загальнодержавних соціальних програм та програм розвитку економіки, на оборону, на утримання органів державної влади і управління та інші

державні витрати. Окремим рядком виділено витрати на обслуговування державного боргу (його погашення та сплату процентів по боргу).

Між доходами та видатками держбюджету повинна існувати рівновага (баланс). Якщо видатки бюджету дорівнюють доходам, це означає бездефіцитність бюджету. Якщо доходи бюджету перевищують видатки, має місце **профіцит бюджету**, якщо ж видатки перевищують доходи, виникає **дефіцит бюджету**.

Різниця між доходами і видатками називається бюджетним сальдо.

Бюджетний дефіцит означає, що держава не може профінансувати необхідні видатки.

Проблема бюджетного дефіциту є однією з основних макроекономічних проблем для багатьох країн з ринковою економікою. Бюджетний дефіцит, його розміри та шляхи подолання є об'єктом макроекономічного регулювання, необхідною складовою монетарної політики.

Більшість розвинутих країн зводять свої бюджети з дефіцитом. Ще з часів Дж.М. Кейнса вважається, що повністю збалансований, бездефіцитний бюджет, це таке ж рідкісне явище, як і повна відсутність інфляції і безробіття.

Не всякий дефіцит бюджету становить загрозу економічному розвитку країни. Світова практика свідчить, що припустимим вважається бюджетний дефіцит в розмірі 2 – 3% від ВВП. Якщо розмір бюджетного дефіциту перевищує припустиму межу, то виникає загроза фінансової кризи та посилення інфляційних процесів.

Які ж існують шляхи покриття (фінансування) бюджетного дефіциту?

1. **Емісійний** – здійснюється за рахунок додаткової грошової емісії (“друкарського верстату”).

Однак, збільшення грошової маси в обігу, не підкріплене відповідним збільшенням виробництва товарів та послуг (реального ВВП), призводить до підвищення загального рівня цін, інфляції.

2. **Неемісійні джерела покриття бюджетного дефіциту:**

– *за рахунок внутрішніх запозичень* – це означає, що держава позичає кошти всередині країни шляхом випуску і розміщення державних цінних паперів, зокрема облігацій державної внутрішньої позики. Залучені таким шляхом кошти використовуються для збалансування бюджету. Держава стає позичальником і дебітором (боржником). В результаті виникає *державний внутрішній борг*, розмір якого дорівнює загальній сумі усіх внутрішніх позик і процентів по ним.

– за рахунок зовнішніх запозичень – шляхом отримання кредитів, які надаються іноземними державами, міжнародними фінансовими організаціями, іноземними приватними юридичними особами (банками, фірмами) та ін.

В результаті виникає **державний зовнішній борг**.

Між бюджетним дефіцитом і державним боргом існує прямий зв'язок. Нагромаджена сума внутрішніх і зовнішніх запозичень, отриманих для фінансування дефіциту державного бюджету, і утворює державний борг. А з іншого боку, зростання державного боргу потребує додаткових витрат з бюджету на його обслуговування, що загострює проблему бюджетного дефіциту.

Слід відмітити, що тягар державного боргу може перекладатися на наступні покоління, особливо коли запозичені кошти спрямовуються не на приріст виробничих інвестицій, а на поточне, непродуктивне споживання.

В процесі виконання бюджету на поточний рік, якщо бюджет не виконується по доходах, для його збалансування може застосовуватися **секвестр бюджету** – це пропорційне скорочення запланованих витрат бюджету по всім статтям (крім захищених).

3. Фіскальна політика та її інструменти

В системі методів державного макроекономічного регулювання важлива роль належить фіскальній політиці.

Фіскальна політика – це податково-бюджетна політика, сутність якої полягає в регулюванні ставок оподаткування та бюджетних витрат з метою забезпечення стабілізації економіки, підтримання макроекономічної рівноваги.

В країнах з розвинутою ринковою економікою саме фіскальна та монетарна політика є головними інструментами, за допомогою яких держава впливає на обсяги національного виробництва, рівень зайнятості та інфляції.

Фундаментальними цілями фіскальної політика є:

- пом'якшення циклічних коливань економіки шляхом бюджетного фінансування державних витрат та регулювання ставок оподаткування;
- стабілізація економіки та забезпечення сталих темпів економічного зростання;
- забезпечення ефективної зайнятості та контрольованої помірної інфляції.

З моменту появи кейнсіанського вчення фіскальну політику застосовують як головний інструмент регулювання економічного циклу. При цьому, в залежності від фази циклу, застосовуються методи стимулюючої або стримуючої фіскальної політики.

Якщо економіка перебуває у фазі спаду (рецесії), який супроводжується скороченням сукупного попиту та стрімким зростанням безробіття, слід стимулювати **збільшення державних витрат** і свідомо йти на створення дефіциту держбюджету.

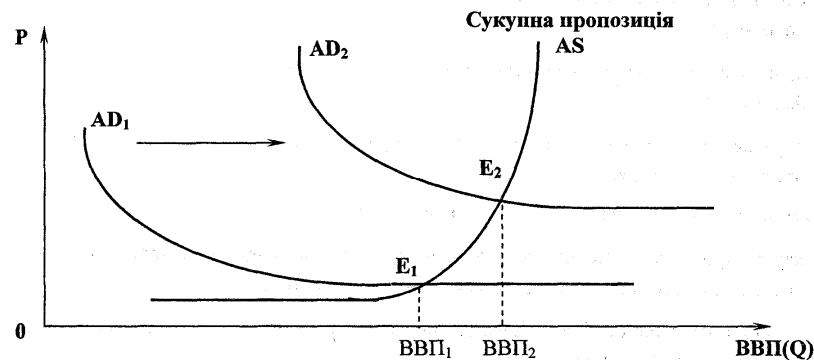

Рисунок 16. Стимулюючий вплив збільшення державних витрат (дефіциту держбюджету) або/та зменшення податків на сукупний попит в період економічного спаду

Стимулююча роль дефіциту держбюджету в цьому випадку буде полягати у зростанні сукупного попиту за рахунок державних витрат. Як видно на графіку, крива сукупного попиту зсувається з положення AD_1 в положення AD_2 , а нова точка макроекономічної рівноваги E_2 відповідає більшому (в порівнянні з базовим) рівню ВВП. Аналогічний рух кривої сукупного попиту може викликати використання іншого важеля фіскальної політики, а саме – **зменшення податків**. Отже, **стимулююча фіскальна політика** зсуває лінію сукупного попиту ліворуч вгору і спричинює збільшення рівноважного обсягу ВВП.

В період **економічного піднесення**, коли існує загроза інфляції та “перегріву” економіки, треба стримувати сукупний попит. Для цього варто **обмежити державні витрати**, як складову сукупного попиту. В результаті можливе виникнення бюджетного надлишку. Скорочення державних витрат, як видно на графіку, призведе до зсуву кривої сукупного попиту з положення AD_2 в положення AD_1 , а нова точка макроекономічної рівноваги E_2 відповідатиме меншому рівню ВВП (в порівнянні з базовим). Таке ж зрушення лінії сукупного попиту вниз і зменшення обсягів ВВП в умовах економічного піднесення можливе і за рахунок використання іншого важеля

фіскальної політики – **зростання податків**. Зростання податків може викликати зменшення споживання і заощаджень. Зменшення заощаджень призведе до зниження інвестицій. Отже, **стримуюча (рестрикційна) фіскальна політика** зсуває лінію сукупного попиту праворуч вниз і спричинює зменшення рівноважного обсягу ВВП.

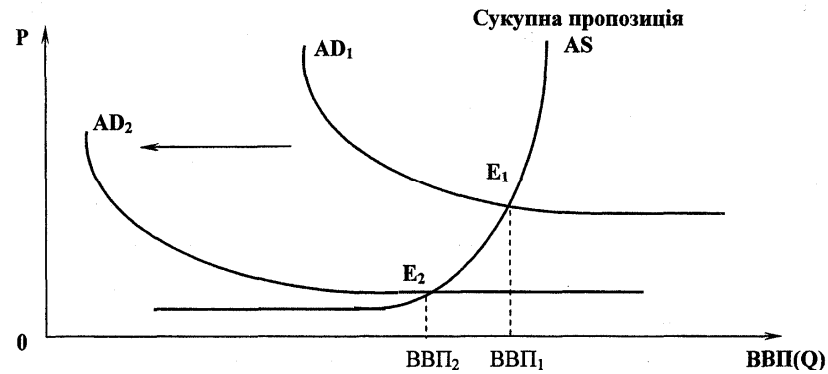

Рисунок 17. Стимулюючий вплив зменшення державних витрат або/та зростання податків на сукупний попит в період економічного піднесення

У фіскальній політиці виділяють дві складові – дискреційну політику та політику вбудованих стабілізаторів. *Суть дискреційної (одномоментної) політики* полягає у встановленні ставки оподаткування, суми відповідних державних витрат та інших параметрів, вплив яких на економіку має постійний характер. Ця робота здійснюється законодавчими органами країни; рішення приймаються раз на рік при затвердженні держбюджету і не підлягають перегляду. *Політика вбудованих стабілізаторів* включає елементи, що змінюються в залежності від змін економічної ситуації. Наприклад, система виплат по безробіттю: в період економічного спаду безробіття зростає і суми виплат по безробіттю збільшуються, що веде до виникнення дефіциту держбюджету; “включається” вбудований стабілізатор і дефіцит держбюджету, як було показано при розгляді стимулюючої фіскальної політики, автоматично пригашує несприятливе скорочення сукупного попиту.

І дискреційна політика, і політика вбудованих стабілізаторів – це дві взаємопов’язані сторони фіскальної політики. Наприклад, встановлення ставки оподаткування – це функція дискреційної політики, а конкретні суми податкових надходжень до держбюджету на різних фазах економічного циклу – це вбудований стабілізатор. Адже при постійній ставці оподаткування надходження до бюджету, скажімо, в період економічного

спаду, зменшуються (бо зменшуються доходи), що призводить до дефіциту держбюджету і, відповідно, до призупинення спаду.

Використання бюджету для нейтралізації циклічних коливань – не єдина функція фіскальної політики. За допомогою фіскальної політики населення країни забезпечується товарами та послугами колективного споживання. Фіскальна політика є також інструментом перерозподілу доходу, щоб пом'якшувати нерівність, яка може продукуватись ринковим механізмом. Але перерозподіл доходів може вести до зниження ефективності, оскільки супроводжується зниженням стимулів: високооплачувані, отже, високопродуктивні працівники можуть зменшити свої трудові зусилля у відповідь на високі податки, тоді як ті, хто отримує велику соціальну допомогу від держави, можуть вважати за безглуздя важку працю за невелику винагороду.

Слід зауважити, що розглянуті інструменти фіскальної політики застосовуються в практиці західних країн з розвинутою ринковою економікою. Однак, вони не в повній мірі стосуються перехідної економіки України.

На відміну від західних країн, економіка яких періодично зазнає циклічних криз надвиробництва, що виникають внаслідок порушення рівноваги між сукупним попитом і пропозицією, економічна криза і викликаний нею спад виробництва в Україні має не циклічний, а системний, трансформаційний характер, пов'язаний із докорінною зміною її економічної системи, переходом від командно-адміністративної до ринкової економіки. Трансформаційна криза, на відміну від циклічних криз, має довготривалий, системний характер.

Бюджетний дефіцит в Україні обумовлений іншими причинами. Окрім спаду виробництва, він викликаний значними масштабами тіньової економіки, поширенням бартерного обміну.

Низький платоспроможний попит населення і підприємств звужує внутрішній ринок, блокує економічне зростання, що в свою чергу веде до скорочення податкових надходжень до бюджетів всіх рівнів.

Обслуговування значного зовнішнього боргу потребує збільшення податків, в тому числі непрямих, до 70% яких сплачується населенням через ціни на товари та послуги. Також не може бути використаний і мультиплікаційний ефект при відсутності конкуренції.

По завершенні перехідного періоду та подолання наслідків трансформаційної кризи і створення повноцінної ринкової економіки монетарні та фіскальні регулятори будуть використовуватися в повній мірі.

Висновки:

- Податки – це обов’язкові платежі, що їх сплачують державі суб’єкти оподаткування.
- Кількісним показником оподаткування є податкова ставка (норма оподаткування).
- Податки поділяються на пропорційні, прогресивні та регресивні. Кожна група має свої переваги та недоліки.
- За механізмом стягування податки бувають прямі (це податки на доходи; механізм їх стягнення неприхований) і непрямі (“приховані” в ціні; механізм їх стягнення неявний).
- Порядок стягування податків визначається податковою системою країни.
- Зведений план надходжень держави (основна маса цих надходжень – податки) та використання цих коштів на покриття державних витрат носить назву державний бюджет країни. Залежність між ставкою оподаткування та рівнем надходжень до держбюджету описується кривою Лаффера.
- Якщо державні видатки перевищують надходження – виникає дефіцит держбюджету. Він сприяє виникненню внутрішнього та зовнішнього державного боргу.
- Свідоме маніпулювання податками та державними витратами, направлене на стабілізацію економічного розвитку, носить назву фіскальна політика. Вона потрібна для забезпечення товарами та послугами колективного споживання, для перерозподілу доходів та для нейтралізації циклічних коливань. Так, в період економічного спаду використовується стимулююча фіскальна політика, а в період економічного піднесення – стримуюча. Дискреційна (одномоментна) політика і політика вбудованих стабілізаторів виступають як дві взаємопов’язані складові сучасної фіскальної політики.

Задача 1

Валовий дохід від реалізації продукції підприємства у 2003 році дорівнював 2 млн. грн., витрати – 1,1 млн. грн. У бюджет підприємство сплатило 270 тис. грн. податку на прибуток. Яка ставка податку встановлена для підприємства?

Розв'язання:

$$\text{Податкова ставка} = \frac{\text{Величина податку}}{\text{Величину прибутку}} \times 100\%.$$

$$\begin{aligned} \text{Податкова ставка} &= \frac{270 \text{ тис. грн.}}{2000 \text{ тис. грн.} - 1100 \text{ тис. грн.}} \times 100\% = \\ &= \frac{270 \text{ тис. грн.}}{900 \text{ тис. грн.}} \times 100\% = 30\%. \end{aligned}$$

Задача 2

Чистий прибуток фірми становив у минулому році 9 млн. грн. Дохід від реалізації – 32 млн. грн., витрати – 20 млн. грн. Яку суму податку на прибуток сплатила фірма, якщо припустити, що від інших податків вона звільнена? Якою була ставка оподаткування?

Розв'язання:

$$\text{Прибуток фірми} = 32 \text{ млн. грн.} - 20 \text{ млн. грн.} = 12 \text{ млн. грн.}$$

Оскільки чистий прибуток – це прибуток, що залишився після сплати податків, то сума сплачених фірмою податків = 12 млн. грн. – 9 млн. грн. = 3 млн. грн. Ставка оподаткування = 3 млн. грн. : 12 млн. грн. × 100% = 25%.

Задача 3

Підприємство “Омега” отримало у минулому році валовий прибуток у розмірі 200 тис. грн. і сплатило податок на прибуток за ставкою 30%. Чому дорівнює сума податку на прибуток?

Розв'язання:

$$\text{Сума податку на прибуток} = 0,3 \times 200 \text{ тис. грн.} = 60 \text{ тис. грн.}$$

Практикум**Тести:**

1. Обов'язкові платежі державі з боку фізичних та юридичних осіб носять назву:

- A. внески;
- B. податки;
- C. субсидії;
- D. дотації.

2. Державний бюджет – це:

- A. кошторис витрат держави;

- B. державна казна;
- C. фінансовий план надходжень і державних витрат;
- D. кошторис надходжень держави.

3. Дефіцит бюджету – це:

- A. сума перевищення видатків держави над її доходами в кожний даний рік;
- B. сума перевищення доходів держави над її видатками в кожний даний рік;
- C. правильні відповіді – A) і B);
- D. процентне відношення видатків держави до ВВП.

4. Урядова політика в галузі витрат і оподаткування називається:

- A. монетарною політикою;
- B. політикою розподілу доходів;
- C. соціальною політикою;
- D. фіскальною політикою.

5. Антиінфляційна фіскальна політика передбачає:

- A. зростання рівня оподаткування та скорочення державних видатків;
- B. скорочення і податкових надходжень, і державних видатків;
- C. зростання податків і більш високий рівень державних видатків;
- D. постійний рівень і державних видатків, і податкових надходжень.

6. Прямі податки, на відміну від непрямих:

- A. “приховані” в ціні товару;
- B. є податками на споживання і їх збільшення веде до збільшення ціни товару;
- C. мають неприхований механізм стягнення;
- D. правильні відповіді – A) і B).

7. Середня ставка пропорційного податку:

- A. знижується пропорційно зростанню доходу;
- B. підвищується пропорційно зростанню доходу;
- C. залишається незмінною незалежно від розміру доходу;
- D. взагалі ніяк не пов’язана із динамікою доходу.

8. До непрямих податків відносяться:

- A. акцизи, податок на додану вартість, мито;
- B. особистий прибутковий податок та податки на майно;
- C. податок на прибуток корпорацій;
- D. платежі по обов’язковому соціальному страхуванню.

9. Політика вбудованих стабілізаторів:

- A. полягає у встановленні ставки оподаткування, визначенні суми державних витрат та інших параметрів, вплив яких на економіку має постійний характер;
- B. включає елементи, що змінюються в залежності від змін економічної ситуації і автоматично пригашують несприятливі зміни;
- C. всі попередні відповіді правильні;
- D. полягає у встановленні Центральним банком країни норми обов'язкових банківських резервів.

10. Державний борг – це:

- A. величина бюджетного дефіциту за поточний рік;
- B. борг держави перед власними громадянами та іноземними кредиторами, завдяки якому вона покриває дефіцит державного бюджету;
- C. сума взаємної заборгованості фірм і домогосподарств даної держави;
- D. сума заборгованості фізичних осіб по споживчих кредитах комерційних банків.

Відповіді до практикуму

Тести:

1. D; 2. C; 3. A; 4. D; 5. A; 6. C; 7. C; 8. A; 9. B; 10. B.

Глава 20. Грошово-кредитна система та монетарна політика.

1. Грошова маса та її вимір. Зміна пропозиції грошей та її вплив на рівень ділової активності.
2. Центральний банк та його функції.
3. Монетарна політика Центрального банку та її інструменти.

1. Грошова маса та її вимір. Зміна пропозиції грошей та її вплив на рівень ділової активності

Для підтримки макроекономічної рівноваги держава використовує монетарну політику. За допомогою монетарної (грошової) політики держава намагається управляти кількістю грошей в економіці та їхньою ціною

(ставкою проценту). Монетарну політику в країні здійснює Центральний банк та банківська система.

Монетарною (грошовою) називають політику в сфері грошового обігу, регулювання грошової маси кредитами та ставками банківського проценту.

Грошова маса – це сукупність купівельних, платіжних та нагромаджених засобів (тобто готівкових та безготівкових грошей), що обслуговує економічні зв'язки в суспільстві та належить громадянам, господарюючим суб'єктам, державі.

Грошима у сучасному розумінні є: готівка (монети, казначейські білети, банкноти), замітники грошей (чеки, векселі, кредитні картки) та банківські депозити.

Управління грошовою масою передбачає, що її перш за все треба виміряти. Фінансова статистика економічно розвинених країн світу оперує декількома **показниками грошової маси (грошовими агрегатами)**:

- **M1** включає в себе готівку (інколи її називають “грошима поза межами банків”) і депозити до запитання (поточні депозити);

- **M2** утворюється з агрегату M1 плюс гроші на ощадних депозитах та невеликих строкових депозитах;

- **M3** – це M2 плюс великі строкові депозити;

- **M4 (або L)** складається з M3 та елементів ринку цінних паперів (наприклад, ощадних облігацій, короткострокових зобов'язань Міністерства фінансів тощо).

В США використовуються всі чотири зазначених агрегати, в Японії та Німеччині – 3, в Англії та Франції – 2. Але скільки б грошових агрегатів не використовувала країна, принцип їхньої побудови залишається однаковим: *кожний наступний агрегат складається з попереднього плюс нові кредитні інструменти; кожен наступний агрегат менш ліквідний, ніж попередній.* (**Ліквідність** – це здатність активу швидко і без втрат перетворюватися на готівку. Наприклад, нерухомість – низько ліквідний актив. Абсолютно ліквідний актив – це самі готівкові гроші. Отже, кожний наступний грошовий агрегат має меншу можливість використання для придбання товарів та послуг, ніж попередній).

В Україні Національний банк визначає структуру грошової маси в сфері обігу з 1993 року. При цьому використовуються такі грошові агрегати:

- **M0** – гроші поза межами банків;

- **M1** – це M0 плюс гроші на депозитах до запитання;

- **M2** – це M1 плюс строкові депозити;
- **M3** – це M2 плюс гроші клієнтів по трастових (довірчих) операціях банків.

Питання про елементи грошової маси в економічній теорії є дискусійними. Але, як правило, при аналізі поведінки грошової маси використовують агрегати M1 та M2. При цьому для визначення оптимальної величини грошової маси та управління нею використовують **рівняння обміну**:

$$M \times V = P \times Q,$$

- де
- M** – кількість грошей;
 - V** – швидкість обігу грошей;
 - P** – рівень цін;
 - Q** – реальний обсяг ВВП;
 - P × Q** – номінальний обсяг ВВП.

Регулювання грошової маси передбачає визначення попиту та пропозиції на гроші. За даного більш-менш постійного попиту на гроші вартість, або купівельна спроможність грошової одиниці буде визначатись пропозицією грошей.

Безпосередню участь у формуванні пропозиції грошей бере Центральний банк. Він здійснює емісію (випуск) готівки для того, щоб забезпечити нею комерційні банки в обмін на їх резерви, розміщені в Центральному банку. Комерційні банки постачають готівку своїм клієнтам (вкладникам) в обмін на їх депозити в банках, залишаючи у своїх касах незначну суму готівки як резерв. Готівка, що емітована Центральним банком, випущена в обіг комерційними банками і циркулює в позабанківській сфері, є важливим компонентом пропозиції грошей.

Другим важливим компонентом є гроші суб'єктів економіки, розміщені в комерційних банках на депозитних рахунках, тобто безготівковий компонент. У формуванні цієї частки пропозиції грошей Центральний банк також відіграє визначальну роль. Він забезпечує банківську систему додатковими ресурсами, надаючи комерційним банкам позики та купуючи у них цінні папери на відкритому ринку.

Резерви банків поділяються на дві частини: резерви, що їх Центральний банк вимагає нагромаджувати (обов'язкові резерви), і будь-яка сума вільних резервів, якою банки вважають за потрібне володіти (надлишкові резерви). Комерційні банки в межах надлишкових (вільних) резервів, розмір яких значною мірою залежить від норми обов'язкових резервів, надають позики

своїм клієнтам-позичальникам і таким чином створюють додаткові депозити. Сума створених депозитів перевищує суму надлишкових резервів, які Центральний банк віддав комерційним банкам, тому що кредитна діяльність банківської системи в цілому спричиняє мультиплікативне розширення депозитів. Коли Центральний банк вилучає з банківської системи резерви – стягує позики з комерційних банків чи продає цінні папери на відкритому ринку – відбувається відповідне мультиплікативне згортання депозитів. Слід відзначити, що готівка, випущена комерційними банками в обіг, мультиплікативного розширення не дає.

Отже, *депозитна (кредитна) емісія* – це збільшення банківською системою грошової маси в країні за рахунок створення нових чекових депозитів для тих клієнтів, які отримали банківські позики і не беруть їх готівкою, а погоджуються здійснити свої майбутні витрати у безготівковій формі (за допомогою чеків або іншим шляхом).

Розглянемо це на прикладі. Нехай норма обов'язкових резервів для комерційних банків встановлена Центральним банком в розмірі 20%. Це означає, що 20% від всієї суми депозитів комерційні банки не мають права надавати в кредит, а повинні зберігати ці гроші на своїх рахунках в Центральному банку. Припустимо також, що клієнти банків всі свої гроші зберігають на депозитних рахунках.

Отже, клієнт №1 отримав зарплату у розмірі 100 грн. і поклав ці гроші на свій рахунок в банку А. Банк А 20% цієї суми, тобто 20 грн. зобов'язаний покласти як обов'язковий резерв на свій рахунок в Центральному банку. Решту, тобто $100 - 20 = 80$ грн., він надає в позику клієнту №2. Клієнт №2, отримавши гроші, відразу поклав їх на свій рахунок в банку Б. Банк Б, оскільки депозити зросли на 80 грн., повинен 20% від цієї суми, тобто 16 грн., покласти у вигляді обов'язкових резервів на свій рахунок в Центральному банку. Решту, тобто $80 - 16 = 64$ грн., він надає в позику клієнту №3. Клієнт №3, отримавши гроші, поклав їх в свій банк В. Банк В повинен покласти 20% від 64 грн., тобто 12,8 грн., на свій рахунок у Центральному банку у вигляді обов'язкових банківських резервів... Цей ланцюжок можна продовжити, але вже зрозуміло, що всі разом банки зможуть видати грошей значно більше тієї суми, яку приніс в банк А самий перший вкладник. Показник, що визначає, в скільки разів банки завдяки системі резервів можуть збільшити грошову масу в порівнянні з сумою готівки, яку внесли вкладники, носить назву *банківський (депозитний) мультиплікатор*. Величина мультиплікатора визначається діленням 100 на

ставку обов'язкових банківських резервів, встановлену Центральним банком країни. В нашому прикладі при ставці 20% мультиплікатор буде дорівнювати $100 : 20 = 5$, тобто грошова маса може зрости в 5 разів без загрози для ліквідності банків всієї країни в цілому.

Таким чином, Центральний банк як особливий орган банківської системи створює так звані гроші підвищеної ефективності – готівку в обігу і резерви комерційних банків, що є грошовою базою для зростання пропозиції грошей.

Регулюючи пропозицію грошей, Центральний банк впливає на ціну грошей, тобто на рівень процентних ставок. Між пропозицією грошей та рівнем процентних ставок існує складний взаємозв'язок. Так, у короткостроковій перспективі, коли пропозиція грошей зростає, рівень процентних ставок знижується, але з перебігом часу ситуація змінюється:

- збільшення пропозиції грошей може мати стимулюючий вплив на економіку і забезпечити зростання національного доходу. В умовах зростання доходу суб'єкти економіки підвищують попит на гроші для нагромадження вартості і для фінансування інвестицій. Зростання попиту на гроші викликає підвищення рівня процентних ставок;

- збільшення пропозиції грошей може викликати зростання загального рівня цін в економіці і розгортання інфляційних процесів, що, в свою чергу, також зумовлює підвищення попиту на гроші і, відповідно, зростання рівня процентних ставок.

Отже, спочатку зростання пропозиції грошей знижує рівень процентних ставок, але з плином часу інші фактори починають діяти в протилежному напрямі, що стимулює підвищення процентних ставок.

Центральний банк відіграє провідну роль на грошовому ринку. Він впливає на стан економіки через регулювання пропозиції грошей та через здатність впливати на рівень процентних ставок.

2. Центральний банк та його функції

Центральний банк займає особливе місце в банківській системі. Виникнення Центральних банків історично пов'язане із централізацією банківської емісії (випуску) в руках найбільш надійних, загальновідомих комерційних банків. Дійсно, коли всі комерційні банки випускали банкноти, то учасники угод, які не знали банка-емітента, могли відмовитися приймати гроші, випущені ним. Отже, поступово в обігу залишалися тільки банкноти,

випущені найбільш надійним банком, якому довіряли всі. Так, наприкінці XIX – початку XX століття виникають центральні емісійні (а потім – просто Центральні) банки. В самій їхній назві відображено той факт, що вони є віссю, центром кредитної системи.

Центральні банки мають особливий правовий статус, обумовлений тим, що вони поєднують у собі окремі риси банківської установи і державного органу управління. Центральні банки здійснюють банківські операції, що проносять дохід (кредитування комерційних банків, операції з цінними паперами на відкритому ринку, операції з іноземною валютою тощо), але метою проведення цих операцій не є отримання прибутку. Центральні банки використовують ці операції як інструменти управління грошовим ринком (як інструменти монетарної політики), керуючись державними інтересами та чинним законодавством.

Незалежно від того, хто є власником капіталу Центрального банку (а Центральні банки можуть бути державними, акціонерними або із змішаною формою власності), банк є юридично самостійним. Це важливо, оскільки дозволяє Центральному банку не залежати від короткострокових цілей уряду та зосереджувати зусилля на досягненні довгострокової макроекономічної стабільності.

Нині у більшості країн з розвиненою ринковою економікою Центральні банки або взагалі нікому не підзвітні, або підзвітні вищому законодавчому органу державної влади і є незалежними від органів державної влади у встановленні цільових орієнтирів монетарної політики та у виборі інструментів регулювання грошового обігу. Незалежність Центрального банку не може бути абсолютною, адже монетарна політика, яку визначає Центральний банк, є складовою загальної економічної політики держави. Вона взаємодіє з фіскальною, інвестиційною, ціновою, структурною політикою. Як провідник монетарної політики Центральний банк повинен враховувати загальноекономічні цілі та узгоджувати свої дії з урядом та іншими державними установами, що формують загальноекономічну політику держави. На ступінь незалежності Центрального банку певним чином впливає порядок призначення і звільнення вищого керівництва банку. У багатьох розвинених країнах керуючий Центральним банком або призначається Президентом країни, або обирається вищим законодавчим органом державної влади, причому на строки, що перевищують термін повноважень уряду (наприклад, в США – на 14 років, в Японії – на 5 років тощо). До того ж відкликати вище

керівництво центрального банку або досить складно, або взагалі неможливо.

Що стосується взаємовідносин Центрального банку з урядом з приводу фінансування дефіциту державного бюджету, то щоб уряд не мав можливості чинити тиск на Центральний банк, у багатьох країнах Центральному банку законодавчо забороняється надавати уряду прями кредити на фінансування бюджетного дефіциту, а також забороняється купувати державні цінні папери на первинному ринку. Операції з цінними паперами Центральні банки можуть здійснювати тільки на вторинному ринку з метою регулювання грошового обігу.

Призначення Центрального банку обумовлює його функції. Традиційно **Центральний банк виконує такі основні функції:**

1. *Здійснює монопольну емісію банкнот.* Зверніть увагу, що монополія стосується тільки випуску банкнот. Ця функція Центрального банку була досить важливою, чи не найголовнішою, поки готівковий обіг відігравав значну роль в економічному житті суспільства. Але останнім часом, коли питома вага готівки в загальній грошовій масі є незначною і переважають безготівкові розрахунки, ця функція Центрального банку втратила своє вирішальне значення. У сучасних умовах в усіх країнах банкнотна емісія має фідуціарний характер – забезпеченням банкнот слугують головним чином державні цінні папери. Наслідком емісії банкнот під забезпечення державними цінними паперами є можливість надлишкового випуску їх в обіг порівняно з потребами товарного обігу, переповнення ними каналів грошового обігу та їх знецінення. Центральний банк в процесі розроблення та реалізації монетарної політики регулює загальну суму грошової пропозиції, а що стосується банкнотної (готівкової) емісії, то він її обмежує відповідно до зміни реального обсягу попиту на готівку. Маса готівки, необхідна для обігу, визначається головним чином поведінкою суб'єктів економіки (фізичних і юридичних осіб), котрі вирішують, в якій пропорції вони триматимуть гроші готівкою і на депозитних рахунках у банках. Основними чинниками, що впливають на це рішення, є:

- довіра до банківської системи, тобто рівень ризику, пов'язаний з розміщенням коштів в банках;
- очікуваний доход від розміщення коштів у банках, який визначається рівнем процентної ставки комерційних банків;
- масштаби тіньової економіки, підґрунтям якої є спроба уникнути контролю за законністю бізнесу, а також спроба уникнути сплати податків;

– рівень доходів суб'єктів економіки. Готівка широко використовується людьми з низькими доходами. Зростання доходів і багатства веде до зменшення співвідношення між готівкою і грошима, розміщеними на депозитних рахунках.

В Україні функцію емісійного центру готівкового обігу виконує Національний банк України, який із завершенням в 1996 році грошової реформи емітує в обіг національну валюту – гривні та копійки. Як емісійний центр країни, він має повноваження щодо організації і регулювання готівкового грошового обігу;

2. Є банком банків. Якщо клієнтами комерційних банків є індивіди та підприємці, то клієнтами Центрального банку є комерційні банки та уряд. Центральний банк як банк банків забезпечує *касове, розрахункове та кредитне обслуговування комерційних банків*. Враховуючи монопольне право Центрального банку на забезпечення платіжного обороту готівкою, комерційні банки, згідно із законодавством більшості країн, зберігають частку своїх резервів на своїх рахунках в Центральному банку. Коли у комерційних банків виникає потреба у підкріпленні каси готівкою, вони звертаються до Центрального банку, який видає їм готівку в обмін на їх безготівкові резерви. Надлишки готівки комерційні банки здають до Центрального банку для зарахування на їхні рахунки. Операції Центрального банку щодо касового обслуговування комерційних банків не приводять до зміни обсягів грошової бази, але вони змінюють її структуру, зокрема частку готівкового компоненту грошової бази. Через рахунки, які комерційні банки відкривають в Центральному банку, останній здійснює регулювання розрахунків між ними і є своєрідним розрахунковим центром для комерційних банків. В Україні Національний банк запровадив загальнодержавну Систему електронних платежів, що забезпечує здійснення міжбанківських розрахунків на всій території України. Центральний банк виступає для комерційних як кредитор останньої інстанції, тобто як кредитор на крайній випадок (комерційні банки звертаються до Центрального по кредити, якщо інші можливості отримання кредиту вже вичерпані), в цьому випадку Центральний банк надає комерційним банкам короткостроковий кредит для підтримки їх ліквідності і тим самим сприяє стабільному розвитку банківської системи та зростанню довіри населення до неї. Кредити Центрального банку – це також один з інструментів впливу банку на грошовий обіг. Зростання обсягу наданих кредитів збільшує грошову базу і розширює пропозицію грошей, тоді як падіння обсягу кредитів зменшує

грошову базу і звужує пропозицію грошей. Кредитна діяльність Центрального банку впливає також на рівень ринкових процентних ставок;

3. *Є органом банківського регулювання та нагляду.* Успішне регулювання Центральним банком грошового ринку потребує наявності в країні стабільної і надійної банківської системи. Банки функціонують як недержавні, приватні структури і мають за мету отримання максимального прибутку. Водночас вони виконують суспільно корисні і необхідні функції, тому держава повинна регулювати їхню діяльність. Під регулюванням банківської діяльності розуміють:

- використання монетарних інструментів з метою впливу на обсяг і структуру банківських резервів, а також на рівень процентних ставок;
- ухвалення положень, що базуються на чинному законодавстві і регламентують діяльність банків у вигляді нормативних актів, інструкцій, директив;
- застосування заходів, які спрямовані на забезпечення стабілізації функціонування банківської системи і на проведення Центральними банками ефективної монетарної політики.

Під банківським надглядом розуміють моніторинг процесів, що мають місце в банківській системі на різних стадіях функціонування банків – від моменту створення до моменту ліквідації, а також застосування до банків певних коригувальних заходів і засобів примусового впливу з метою регулювання їхньої діяльності.

В Україні функцію банківського регулювання та нагляду виконує Національний банк.

4. *Є банкіром уряду.* Центральний банк виступає як касир та кредитор уряду, в ньому відкриті рахунки урядових відомств. В більшості країн світу Центральний банк здійснює касове виконання Державного бюджету: доходи уряду, що надійшли від податків та позик, зараховуються на спеціальні рахунки казначейства (міністерства фінансів), з якого покриваються всі урядові витрати. У свою чергу, уряд, враховуючи особливий статус Центрального банку, може мінімізувати ризики, пов'язані з банківським обслуговуванням. Центральні банки, виступаючи в ролі банкіра уряду, тісно взаємодіють з фінансовими органами як під час вирішення загальних питань монетарної і фіскальної політики, так і під час повсякденного виконання фінансових операцій. Оскільки надходження коштів до бюджету та витрачання цих коштів протягом року у часі не збігаються, депозити уряду в Центральному банку характеризуються значними коливаннями і можуть бути

джерелом коливань у грошовій базі. Проте більшість цих коливань має тимчасовий характер і Центральний банк може їх передбачити на основі інформації міністерства фінансів через проведення операцій на відкритому ринку і нейтралізувати вплив бюджетних коливань на грошову базу. Центральний банк здійснює також кредитування держави (в межах існуючого в країні відповідного законодавства) та управління державним боргом, бере активну участь в організації випуску державних боргових зобов'язань, їх розміщенні і підтримці ринкового курсу, виплаті доходів. В Україні Національний банк здійснює розрахунково-касове обслуговування уряду, виконує функції платіжного агента уряду з обслуговування державного боргу, є кредитором уряду;

5. Проводить грошово-кредитну політику. Всі функції Центрального банку взаємопов'язані, але саме ця є найважливішою в сучасних умовах. Саме в цій функції найповніше реалізується призначення Центрального банку і в тій чи в іншій формі проявляються всі його інші функції. Разом з тим монетарна політика Центрального банку є ключовим елементом всієї грошової системи країни. На ній базується весь механізм державного регулювання грошового обороту.

Кредитно-банківська система України є дворівневою і крім Національного (державного) включає комерційні (недержавні) банки.

В даний час в Україні діє понад 160 комерційних банків. Вони є необхідним елементом ринкової економіки, інфраструктури кредитного ринку.

Комерційні банки створюються, як правило, на акціонерній та пайовій основі шляхом об'єднання капіталів їх засновників-акціонерів.

Основними функціями комерційних банків є кредитно-розрахункове, касове та інші види банківського обслуговування юридичних і фізичних осіб.

В залежності від характеру кредитних операцій, що виконуються, комерційні банки поділяються на універсальні і спеціалізовані.

Універсальні банки здійснюють усі види кредитно-розрахункового обслуговування своїх клієнтів.

Спеціалізовані банки здійснюють операції у вузьких сферах кредиту. До їх числа належать інвестиційні, інноваційні, іпотечні, ощадні та ін.

За способом формування статутного капіталу розрізняють комерційні банки без участі держави, з участю держави та з участю іноземного капіталу.

Статутний фонд комерційних банків не може бути менше мінімального розміру, встановленого Національним банком.

Комерційні банки самостійно встановлюють процентні ставки по своїх операціях. Національний банк впливає на процентну політику комерційних банків за допомогою таких інструментів монетарної політики як зміна облікової ставки, обов'язкової норми резервування та здійснення операцій з цінними паперами, вплив яких був розглянутий вище.

Види банківських операцій

Всі операції комерційних банків поділяються на два основних види: пасивні і активні.

Пасивні – це операції, пов'язані із залученням (мобілізацією) тимчасово вільних грошових коштів юридичних і фізичних осіб з метою створення кредитних ресурсів.

Активні – це операції, за допомогою яких банки здійснюють розміщення залучених коштів для кредитування своїх клієнтів з метою отримання прибутку.

Основними видами активних операцій та банківських послуг є:

- **Вексельні операції.** Вексель – це боргове зобов'язання позичальника сплатити кредитору вказану у векселі суму у визначений строк і сплатити процент.

Вексель – це не тільки особлива форма кредиту, але й засіб платежу, який може бути куплений банком до закінчення строку по його платежу, або закладений в банк. Банк виплачує векселедержателю вказану в ньому суму до настання терміну платежу за мінусом проценту за кредит. Таким чином вексельний (товарний) кредит перетворюється в банківський (грошовий) кредит. Банк, який веде облік векселів, стає гарантом своєчасної оплати по векселю.

- **Лізинг** – це придбання банком за власні кошти засобів виробництва (машин, устаткування, транспортних засобів) з метою їх послідуючого надання в оренду (лізинг) своїм клієнтам за відповідну плату (процент). Таким чином лізингова компанія, в ролі якої виступає банк, кредитує орендатора засобів виробництва, надаючи йому можливість тимчасово користуватися об'єктом оренди.

Перевага лізингу полягає в тому, що орендоване фірмою майно не підлягає оподаткуванню на відміну від власного майна.

- **Факторинг** – це фінансова операція, за якою фірма або банк-фактор (посередник) купує у своїх клієнтів неоплачені рахунки їх партнерів, а потім

оплачує ці рахунки. Фактично це доручення підприємства банкові права на управління своєю дебіторською заборгованістю за відповідну плату (процент).

- **Випуск платіжних документів і цінних паперів** (чеків, акредитивів, кредитних карток, акцій, облігацій та ін.) та здійснення операцій з ними; купівля-продаж (обмін) іноземних валют, дорогоцінних (банківських) металів та ін.

- **Посередницькі (трастові) операції** – це операції по управлінню коштами і майном своїх клієнтів: по залученню і розміщенню їх коштів; купівля-продаж цінних паперів та інші послуги, які банк здійснює в інтересах і за дорученням своїх клієнтів на правах їх довіреної особи.

3. Монетарна політика Центрального банку та її інструменти

Для нормального функціонування грошової системи необхідним є розроблення і реалізація певної грошово-кредитної політики. Позитивний вплив цієї політики на розвиток економіки визначає ефективність самої грошової системи.

Сутність монетарної політики можна визначити як *комплекс взаємопов'язаних, скоординованих на досягнення заздалегідь визначених суспільних цілей, заходів щодо регулювання грошового обороту, які здійснює держава через Центральний банк.*

Об'єктами, на які найчастіше спрямовується монетарна політика, є такі змінні грошового ринку: пропозиція (маса) грошей, ставка процента, швидкість обігу грошей, валютний курс тощо. В Україні головним суб'єктом грошово-кредитної політики є Національний банк. Саме він несе відповідальність перед суспільством за стан монетарної сфери. Як передбачено Конституцією України (ст. 100), Рада НБУ самостійно розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням.

Монетарна політика в широкому розумінні направлена на боротьбу з інфляцією та безробіттям, на досягнення стабільних темпів економічного розвитку через регулювання грошової маси в обігу, кредитів та відсоткової ставки. **Основними інструментами грошово-кредитного регулювання і монетарної політики є:**

1. **Зміна норми обов'язкових банківських резервів.** Підвищення цієї норми означає, що більша частина грошей, які банки отримали від

вкладників у вигляді депозитів, буде “заморожена” на рахунках в Центральному банку. Комерційні банки не зможуть використати ці гроші для надання кредитів підприємцям та індивідам. Отже, кредитні можливості комерційних банків зменшаться, меншою буде і пропозиція кредитів. За умов, що попит на кредитні ресурси в суспільстві залишився сталим, таке зменшення пропозиції призведе до зростання відсоткової ставки. Таким чином, кредит стане дорожчим. Підприємці будуть брати його менше, відповідно, вони вимушені будуть скоротити обсяги виробництва. Це призведе до зростання безробіття та уповільнення темпів економічного зростання. Зменшення норми обов’язкових банківських резервів призведе до протилежних наслідків, а саме: кредитні можливості комерційних банків зростуть, зросте пропозиція кредитів, що спричинить зниження відсоткової ставки і зробить кредит більш доступним; підприємці будуть охоче брати дешевші кредитні ресурси, розширювати виробництво і сприяти зниженню безробіття та прискоренню темпів економічного розвитку в країні. Як бачимо, зміна норми обов’язкових банківських резервів – досить дієвий інструмент, який дозволяє вплинути на економічну ситуацію в цілому. Збільшувати норму обов’язкових банківських резервів доцільно тоді, коли економіка заходиться в стані “перегріву” і темпи економічного розвитку треба уповільнити, щоб уникнути кризи перевиробництва. Зменшувати норму обов’язкових банківських резервів доцільно тоді, коли економіка знаходиться на стадії спаду, в період економічної кризи;

2. Зміна ставки облікового проценту, або офіційної облікової ставки Центрального банку (облікова, або дисконтна політика). Офіційна облікова ставка Центрального банку – це та відсоткова ставка, за якою Центральний банк надає позики комерційним банкам та здійснює переоблік векселів. Коли Центральний банк змінює офіційну облікову ставку, він впливає на можливості комерційних банків та їхніх клієнтів отримувати кредит, що, в свою чергу, впливає на економічне зростання, грошову масу, рівноважну ставку відсотка. Механізм впливу аналогічний описаному вище. Збільшувати ставку облікового проценту доцільно в умовах загрозово інтенсивного розвитку економіки, а зменшувати – в умовах кризи та депресії;

3. Операції на відкритому ринку, тобто купівля-продаж Центральним банком державних облігацій та інших цінних паперів. Якщо Центральний банк продає цінні папери на відкритому ринку, то комерційні банки купують їх, а натомість віддають Центральному банку гроші. Отже, кредитні ресурси комерційних банків (і, відповідно, їхні можливості надавати позики клієнтам)

зменшуються. Це призводить до скорочення грошової маси в обігу і підвищення відсоткової ставки. “Дорогий” кредит примушує підприємців скорочувати обсяги виробництва; безробіття зростає; темпи економічного розвитку уповільнюються. Якщо ж Центральний банк купує цінні папери у комерційних, то тим самим він надає їм додаткові ресурси і розширює їхні можливості надавати кредити.

Центральні банки не можуть щодня змінювати норму обов’язкових банківських резервів або офіційну облікову ставку, оскільки це сприятиме зростанню недовіри до Центрального банку і впевненості в його неспроможності впливати на макроекономічні процеси. Тому саме операції на відкритому ринку є найбільш гнучким методом здійснення монетарної політики, який дозволяє оперативню коректувати ситуацію в економіці.

Висновки:

- Пропозиція грошей здійснюється банківською системою через емісію грошей Центральним банком та кредитну мультиплікацію депозитів комерційними банками. Зміна пропозиції грошей призводить до зміни рівня позичкового проценту, що веде до зміни економічної поведінки суб’єктів ринкових відносин і значною мірою впливає на ділову активність.

- Монетарна політика – це сукупність взаємозв’язаних, скоординованих на досягнення заздалегідь визначених суспільних цілей, заходів щодо регулювання грошового обороту, які здійснює держава через свій Центральний банк. Основними стратегічними цілями монетарної політики є загальноекономічні цілі держави: економічне зростання, забезпечення високої зайнятості, стабілізація цін, збалансування платіжного балансу.

- Основними інструментами монетарної політики, які зазвичай застосовує Центральний банк, є: регулювання облікової ставки проценту, зміна норми обов’язкових резервів, проведення операцій на відкритому ринку. Вибір того чи іншого інструмента визначається залежно від конкретного стану, ситуації на грошовому ринку.

- В умовах депресії та спаду Центральний банк проводить політику “дешевих грошей”, тобто за допомогою інструментів монетарної політики збільшує пропозицію грошей, що призводить до зниження процентної ставки, робить кредитні ресурси більш доступними; відповідно, виробництво розширюється, безробіття зменшується, темпи економічного зростання прискорюються. В умовах піднесення, щоб уникнути “перегріву” економіки і

угальмувати її швидке просування до кризи, Центральний банк проводить політику “дорогих грошей”.

Задача 1

Розрахуйте, яка сума грошей була вилучена з обігу на протязі року, якщо загальна вартість проданих за рік товарів та послуг склала 120 млн. грн., середня швидкість обігу грошей дорівнювала 8, а на початку року в обігу знаходилося 18 млн. грн.

Розв’язання:

Грошова маса, необхідна для обігу, знаходиться за рівнянням обміну:

$$M \times V = P \times Q.$$

$$M = \frac{P \times Q}{V}.$$

Зверніть увагу, що значення $P \times Q$ вже дано за умовою задачі і дорівнює 120 млн. грн. Отже,

$$M = \frac{120 \text{ млн. грн.}}{8} = 15 \text{ млн. грн.}$$

З обігу за рік було вилучено:

$$18 \text{ млн. грн.} - 15 \text{ млн. грн.} = 3 \text{ млн. грн.}$$

Відповідь:

З обігу було вилучено 3 млн. грн.

Деякі складнішими є задачі, що вимагають *розрахунку процентної зміни кількості грошей в обігу*.

Задача 2

Як зміниться грошова маса, якщо швидкість обігу грошей зменшилася на 10%, обсяг виробництва зріс на 10%, а індекс цін склав 1,05?

Розв’язання:

$$\text{Було: } M \times V = P \times Q.$$

$$\text{Стало: } M^* \times 0,9 V = 1,05 P \times 1,1 Q.$$

Індекс зростання грошової маси складатиме:

$$I_m = \frac{1,05 \times 1,1}{0,9} = 1,283.$$

Отже, грошова маса зросла приблизно на 28,3%.

Задача 3

Загальна сума поточних депозитів в комерційному банку складала 100000 гривень, його резерви – 37000 гривень, а норма обов'язкових банківських резервів – 25%. Чому дорівнюють розміри нових позик, які за цих умов може надати комерційний банк та банківська система в цілому?

Розв'язання:

Нові позики банк може надати тільки в сумі надлишкових резервів.

Обов'язкові резерви = $100000 \times 0,25 = 25000$ грн.

Надлишкові резерви = Фактичні резерви – Обов'язкові резерви = $37000 - 25000 = 12000$ грн.

Мультиплікатор $m = \frac{1}{0,25} = 4$.

Банківська система в цілому може надати таку максимальну суму нових позик:

$12000 \times 4 = 48000$ грн.

Отже, даний комерційний банк може надати нові позики в розмірі 12000 грн., а банківська система в цілому – в розмірі 48000 грн.

Практикум

Тести:

1. Політику уряду, спрямовану на регулювання грошової маси, ставки відсотка та умов надання кредитів, називають:

- A. фіскальною політикою;
- B. соціальною політикою;
- C. економічною політикою;
- D. монетарною політикою.

2. Облікова ставка – це:

- A. ставка відсотка за кредитами комерційних банків;
- B. ставка відсотка за кредитами, які Центральний банк надає комерційним банкам;
- C. ставка відсотка, за якою комерційні банки приймають внески клієнтів на депозитні рахунки;
- D. ставка відсотку по строкових депозитах комерційного банку.

3. Норма резервування депозитів – це:

- A. відсоткова частка суми депозитів, які комерційний банк має тримати у Центральному банку;
- B. відсоткова ставка, за якою комерційні банки приймають від клієнтів

внески на депозитні рахунки;

- C. ставка відсотка за кредитами, які Центральний банк надає комерційним банкам;
- D. відсоткова частина депозитів, яку комерційний банк надає в позику.

4. Операції на відкритому ринку – це:

- A. встановлення Центральним банком певної облікової ставки;
- B. купівля та продаж Центральним банком облігацій державної позики та інших цінних паперів;
- C. встановлення Центральним банком норми обов'язкового резервування депозитів;
- D. випуск Центральним банком готівки в обіг.

5. Якщо норма обов'язкових банківських резервів складає 100%, то величина мультиплікатора дорівнює:

- A. 0;
- B. 1;
- C. 10;
- D. 100.

6. Якщо норма обов'язкових банківських резервів дорівнює 25%, а банківська система має надлишкові резерви в розмірі 15 тис. грн., то банківська система може збільшити грошову масу максимум на:

- A. 0;
- B. 60 тис. грн.;
- C. 15 тис. грн.;
- D. 45 тис. грн.

7. Який з наведених нижче виразів, що характеризує співвідношення показників грошової маси, не може бути помилковим:

- A. $M_2 = M_1 + M_3$;
- B. $M_3 > M_1 + M_4$;
- C. $M_2 < M_1$;
- D. $M_4 > M_3$.

8. Якщо Центральний банк проводить політику “дешевих грошей”, то він:

- A. за допомогою інструментів монетарної політики збільшує пропозицію грошей, що веде до зниження процентної ставки і робить кредитні ресурси більш доступними;

В. за допомогою інструментів монетарної політики зменшує кредитні ресурси комерційних банків, що призводить до зростання рівня ставки проценту і робить кредитні ресурси менш доступними для виробників;

С. знецінює національну валюту по відношенню до іноземної валюти;

Д. робить іноземну валюту більш дешевою порівняно з національною,

9. Якщо Центральний банк проводить політику “дорогих грошей”, то він:

А. за допомогою інструментів монетарної політики збільшує пропозицію грошей, що веде до зниження процентної ставки і робить кредитні ресурси більш доступними;

В. за допомогою інструментів монетарної політики зменшує кредитні ресурси комерційних банків, що призводить до зростання рівня ставки проценту і робить кредитні ресурси менш доступними для виробників;

С. знецінює національну валюту по відношенню до іноземної валюти;

Д. робить іноземну валюту більш дешевою порівняно з національною.

10. Які з перерахованих нижче елементів не є частиною М1:

А. монети;

В. паперові гроші;

С. ощадні внески;

Д. внески до запитання.

Задачі

1. Розрахуйте, скільки грошей було вилучено з обігу протягом року, якщо сумарна вартість товарів і послуг, проданих за рік, склала 420 млрд. грн., швидкість обігу грошової одиниці в середньому за рік дорівнювала 7, а грошова маса на початок року дорівнювала 64 млрд. грн.

2. Розрахуйте, скільки грошей потрібно випустити в обіг, якщо номінальний ВВП країни дорівнює 500 млн. умовних грошових одиниць, одна грошова одиниця обертається 4 рази на рік, а грошова маса на початку року становила 120 млн. умовних грошових одиниць.

3. На початку року обсяг грошової маси дорівнював 12 млрд. грн. Протягом року уряд випустив в обіг ще 2 млрд. грн. Чому дорівнює швидкість обігу грошей наприкінці року, якщо сумарна вартість проданих за рік товарів і послуг становить 126 млрд. грн.?

4. В умовній країні обсяг виробництва за рік зріс на 10%. Швидкість обігу грошей за цей же час збільшилася на 5%, а загальний рівень цін на товари і послуги зріс на 8%. Знайдіть динаміку зміни грошової маси за цей період.

5. У ринковому кругообігу швидкість обертання однієї грошової одиниці зросла на 8%, інфляція становила 16% на рік. Якою має бути динаміка грошової маси, яка б забезпечувала економічне зростання у 4%?

6. Що можна сказати про зміни грошової маси в економіці, якщо швидкість обігу грошей зросла на 5%, обсяг виробництва – на 4%, а індекс цін становив 1,15?

7. При обсязі ВВП в 2000 одиниць грошова маса в обігу складала 100 грошових одиниць. Уряд збільшив грошову масу до 300 грошових одиниць. Як зміниться розмір ВВП, якщо ціни та швидкість обігу грошей постійні? А якщо ціни зростуть у 2 рази, а швидкість обігу грошей у 1,5 рази?

Відповіді до практикуму

Тести:

1. D; 2. B; 3. A; 4. B; 5. B; 6. D; 7. D; 8. A; 9. B; 10. C.

Задачі

1. 4 млрд. грн.

2. 5 млн. умовних грошових одиниць.

3. 9.

4. Зросла на 13,1%.

5. Зрости на 11,7%.

6. Зросла на 13,9%.

7. В першому випадку ВВП зросте до 6000 одиниць; в другому випадку він збільшиться до 4500 одиниць.

Глава 21. Інфляція та антиінфляційна політика

1. Суть та види інфляції.
2. Типи інфляції та їхня характеристика.
3. Соціально-економічні наслідки інфляції.
4. Антиінфляційна політика. Взаємозв'язок інфляції та безробіття.

1. Суть та види інфляції

Інфляція, як і безробіття, є одним з проявів порушення макроекономічної рівноваги.

Ідеальною для грошового обігу є ситуація, коли кількість грошей відповідає потребам суспільства в них, отже, коли грошей не більше і не менше, ніж потрібно для нормальної торгівлі при рівні цін, що склався, та певній швидкості обігу грошової одиниці. Але в реальному житті так буває нечасто. Найбільш типовий випадок – паперових грошей набагато більше, ніж реальна потреба в них. Тоді зростає середній рівень цін, купівельна спроможність грошової одиниці падає, вона знецінюється. Маємо *інфляцію*. Зворотній процес носить назву *дефляція* і характеризується зниженням середнього рівня цін та зростанням купівельної спроможності грошової одиниці. Отже, **інфляція – це процес зростання середнього рівня цін, що веде до падіння купівельної спроможності грошей.**

Не можна вважати інфляцією будь-яке зростання ціни. Якщо, наприклад, ціна на ті чи інші товари час від часу підвищується – це ще не інфляція. Адже таке підвищення ціни може бути викликано, наприклад, поліпшенням якості товару, зростанням його вартості. Інфляція має місце тоді, коли підвищується загальний рівень цін, що призводить до знецінення грошей.

Отже, *інфляція – це підвищення середнього рівня цін*. Але це не означає, що зростають обов'язково всі ціни. Навіть при досить швидкому зростанні інфляції ціни на одні товари значно підскакують, ціни на інші товари зростають більш помірними темпами, а ціни на треті товари зовсім не піднімаються. Таким чином, *ані інфляція, ані дефляція не означають, що всі ціни рухаються в одному напрямку або змінюються в однаковій пропорції*.

Між інфляцією та кількістю грошей в обігу існує суттєвий зв'язок. В господарстві, заснованому на натуральному обміні (тобто де обмін відбувається без використання грошей), одночасне підвищення всіх цін було

б логічно неможливим. Інфляції просто не могло б бути при відсутності грошей.

Показниками інфляції є *рівень інфляції (індекс споживчих цін певного року або індекс інфляції)* та *темп інфляції*. Ці показники розраховуються за наступними формулами:

$$\text{Індекс споживчих цін певного року} = \frac{\text{Ціна ринкового кошика певного року}}{\text{Ціна відповідного ринкового кошика базового року}}$$

$$\text{Темп інфляції} = \frac{\text{Індекс цін поточного року} - \text{Індекс цін базового року}}{\text{Індекс цін базового року}} \times 100\%.$$

або:

$$\text{Темп інфляції} = \left(\frac{\text{Індекс цін поточного року}}{\text{Індекс цін базового року}} - 1 \right) \times 100\%.$$

Показник темпу інфляції характеризує не темп росту загального рівня цін, а темп приросту загального рівня цін.

Індекс споживчих цін (ІСЦ) – це показник, який вимірює темп зростання цін за певний період порівняно з цінами базового періоду, що приймаються за 100%.

Цей індекс розраховується на основі оцінки динаміки зростання цін визначеного (фіксованого) набору товарів та послуг (“споживчого кошику”).

ІСЦ показує наскільки процентів більше грошей необхідно витратити на купівлю того ж самого набору товарів та послуг, порівняно з базовим періодом. Наприклад, якщо ІСЦ поточного року становить 15%, то це означає, що порівняно з базовим роком, за цей же набір товарів та послуг треба заплатити на 15% більше, тобто вартість життя зросла на 15%.

Причому в “споживчих кошик” закладаються не тільки обсяги споживання товарів і послуг та їх ціни, а також їх питома вага (частка) у витратах споживачів. Наприклад, середній споживач витрачає з свого бюджету 50% на продовольчі товари, 30% – на промислові, 20% – на послуги. Якщо індекс цін на продовольчі товари становив 95%, промислові – 105%, послуги – 115%, то індекс споживчих цін буде становити:

$$95 \times 0,5 + 105 \times 0,3 + 115 \times 0,2 = 102\%.$$

В Україні, за даними Міністерства статистики, ІСЦ розраховується на основі набору, що включає 270 найменувань. В тому числі 102 продовольчих, 120 промислових товарів та 48 видів послуг. Це, зокрема,

хліб, мука, крупи, цукор, молоко, сало, свинина, яловичина, масло, олія, яйця, картопля, овочі та ін.; 30 видів одягу, трикотажних виробів, взуття, а також тарифи на електроенергію, опалення, послуги зв'язку, транспорт.

Дані для розрахунків одержують шляхом обстежень сімейних бюджетів. Моніторинг за змінами цін щомісяця ведеться в 550 містах і райцентрах по різних доходних групах сімей.

Так зване “правило величини 70” дає іншу можливість кількісно виміряти інфляцію. Воно дозволяє швидко підрахувати кількість років, необхідних для подвоєння рівня цін. Для цього потрібно поділити число 70 на щорічний рівень інфляції:

$$\text{Приблизна кількість років, потрібна для подвоєння рівня цін} = \frac{70}{\text{Темп щорічного зростання рівня цін, \%}}$$

Наприклад, при щорічному рівні інфляції 3% рівень цін подвоїться приблизно через $70 : 3 = 23$ роки. При 8%-ній інфляції рівень цін подвоїться приблизно через $70 : 8 = 9$ років. При інфляції в 12% рівень цін подвоїться приблизно через $70 : 12 = 6$ років. І так далі. “Правило величини 70” використовується також і тоді, коли, наприклад, треба визначити, скільки часу потрібно, щоб ВВП зріс вдвічі.

В залежності від темпів зростання середнього рівня цін розрізняють декілька **видів інфляції**: повзуча, галопуюча, гіперінфляція. Якщо **повзуча** (до 10% на рік) інфляція має навіть позитивний вплив на економіку, оскільки примушує підприємців не складати отриманий прибуток “в шухляду”, бо він знеціниться, а вкладати його у розширення власного виробництва і, таким чином, створювати нові робочі місця і збільшувати обсяг виробництва, то вже **галопуюча** інфляція свідчить про серйозні проблеми економічного розвитку країни. В умовах **гіперінфляції** рівень цін зростає більш ніж на 50% на місяць; її найголовнішими руйнівними наслідками є швидке зубожіння населення, зростання безробіття, знищення механізму нагромадження грошей та їх вкладення в розвиток виробництва. Гіперінфляція не знищує економіку сама по собі. Країна певний час може жити в умовах гіперінфляції. Але інфляція руйнує найважливіший механізм, що забезпечує нормальний економічний розвиток в майбутньому, а саме – механізм нагромадження грошей та їх вкладання у розвиток виробництва, бо при інфляції вигідно бути боржником, але не вигідно накопичувати гроші і надавати їх в борг.

Інфляція може мати не тільки відкритий, явний, але й прихований характер. Так, наприклад, в умовах командної економіки, коли держава активно втручається в процеси ціноутворення, ціни формально можуть не

зростати, але це ще не означає, що в економіці все гаразд і інфляції не існує. Насправді має місце так звана *придушена або прихована* інфляція, яка стрімко набирає руйнівної сили, як тільки держава послаблює жорстке регулювання цін.

2. Типи інфляції та їхня характеристика

Розрізняють два основні *типи інфляції*. При *інфляції попиту* “забагато грошей полює за невеликою кількістю товарів”, тобто сукупний попит виявляється набагато більшим, ніж сукупна пропозиція товарів та послуг, що призводить до зростання загального рівня цін. Якщо ресурси в економічній системі використовуються не повністю, тобто є виробничі потужності, що не задіяні у виробництві, та існує армія безробітних – тоді підвищення сукупного попиту призведе, скоріш за все, до зростання обсягів виробництва та зменшення безробіття, але рівень цін або залишиться незмінним, або зросте незначною мірою. Це пояснюється тим, що існує велика кількість не задіяних трудових і матеріальних ресурсів, які можна привести в дію за існуючих цін. Додаткове виробництво приносить вигоду і, як наслідок, суттєво зростає обсяг виробленої продукції, але ціни не підвищуються.

Та в міру подальшого зростання попиту економіка наближається до повної зайнятості і до повного використання наявних ресурсів. Середній рівень цін починає поступово зростати. Адже тепер у виробництво “втягується” і менш кваліфікована робоча сила, і сировина гіршої якості. Це тягне за собою збільшення витрат, які підприємці можуть легко перекласти на споживачів, піднявши ціни. Коли реальний обсяг національного продукту досягає свого максимуму, подальше збільшення попиту обов’язково веде до інфляції. Між виробниками іде боротьба за перерозподіл ресурсів; залучити необхідні ресурси саме у своє виробництво може лише той, хто заплатить за них найвищу ціну. Це викликає підвищення загального рівня цін в економіці.

Отже, інфляція попиту виникає тоді, коли існує надлишковий попит. Споживачі (домогосподарства) здатні створити надлишковий попит на товари і послуги в умовах *інфляційного очікування*, тобто коли вони внаслідок глибокого переконання в тому, що інфляція буде продовжуватися, починають скорочувати заощадження і збільшують поточне споживання. Існує навіть вираз – “гарячі гроші”. Це коли люди намагаються позбутися грошей, які швидко знецінюються, і придбати на них якісь товари. “Гроші, наче гаряча праска, обпікають руки”, і люди прагнуть швидше їх позбутися,

поки вони ще зовсім не знецінилися. Відповідно, держава може створювати надлишковий попит тоді, коли реалізує соціальні програми, розширює державний сектор або збільшує воєнні витрати. Виробники сприяють появі надлишкового попиту, коли збільшують інвестиційні витрати у періоди економічного піднесення або докорінної перебудови галузей економіки.

При *інфляції витрат* ціни зростають внаслідок підвищення витрат на виробництво (наприклад, внаслідок зростання цін на енергоносії або внаслідок підвищення номінальної заробітної плати). Термін “інфляція, обумовлена зростанням витрат”, пояснює зростання цін такими чинниками, які призводять до збільшення витрат на одиницю продукції. Витрати на одиницю продукції – це середні витрати за даного обсягу виробництва. Вони розраховуються таким чином: треба поділити загальні затрати на ресурси на кількість виготовленої продукції. Зростання витрат на одиницю продукції в економіці скорочує прибутки і обсяг продукції, який підприємства можуть пропонувати за існуючого рівня цін. У результаті зменшується пропозиція товарів і послуг в масштабі всієї економіки. Це зменшення пропозиції веде до зростання середнього рівня цін, тобто до інфляції. За цією схемою вже не попит, а витрати примушують ціни зростати. Інфляція витрат наче сама себе підтримує: ціни, які вирости, ведуть до нового зростання витрат на купівлю необхідних ресурсів виробництва, отже, виробники вимушені знову підвищувати свої ціни.

До найважливіших джерел інфляції витрат належать збільшення номінальної заробітної плати і підвищення цін на сировину та електроенергію. Якщо підвищення заробітної плати в масштабах всієї економіки країни не супроводжується зростанням продуктивності суспільної праці, то збільшуються витрати на одиницю продукції. Виробники відповідають на це скороченням виробництва товарів та послуг, які поступають на ринок. За незмінного попиту це зменшення пропозиції призводить до підвищення рівня цін. Цей різновид інфляції витрат носить назву “*інфляція, викликана підвищенням заробітної плати*”.

Другий різновид інфляції витрат називається “*інфляцією, викликаною порушенням механізму пропозиції*”. Вона є наслідком збільшення витрат виробництва та цін, пов’язаних з раптовим, непередбаченим зростанням вартості сировини або затрат на енергію. Переконливим прикладом для України на початку 90-х років було значне підвищення цін на імпортовані нафту та газ. Оскільки протягом 1991 – 1993 років ціни на ці енергетичні ресурси зросли в сотні разів, то це суттєво вплинуло на зростання витрат

виробництва і транспортування всієї продукції в економіці. Все це значною мірою поглибило інфляційні процеси в Україні.

Інфляція витрат породжує у людей *інфляційну психологію*. Інфляційна психологія – характеризується такою ситуацією в економіці, коли всі впевнені, що інфляція буде тривати і надалі, а тому робітники вимагають підвищення зарплати під майбутнє зростання цін, а підприємці заздалегідь закладають у ціни своїх товарів майбутнє зростання цін на робочу силу, сировину та кредит. Інфляційна психологія підтримує інфляційну спіраль, або породжує інфляцію, яка сама себе підживлює. Переломити інфляційну психологію дуже важко.

Вважається, що інфляція витрат може і сама себе обмежувати: оскільки пропозиція зменшується, то скорочуються реальні обсяги ВВП та рівень зайнятості, що стримує подальше зростання витрат.

Згідно з *кількісною теорією грошей*, кількість грошей в обігу має відповідати обсягу ВВП. **Рівень цін визначається пропозицією грошей**, а оскільки пропозицію грошей контролює Центральний банк, то він і відповідає за інфляцію. Як показує вітчизняний досвід, суттєвий вплив на інфляцію має фінансування бюджетного дефіциту. Якщо значна частина державного бюджетного дефіциту фінансується за рахунок того, що просто друкується більше грошей, то це стає потужним джерелом інфляції. За допомогою “друкарського верстата” збільшується грошова маса, а це призводить до знецінення грошей і підвищення загального рівня цін.

Вважається, що загальна вартість виготовленого продукту в країні повинна дорівнювати добутку величини грошової маси та швидкості обігу грошової одиниці (рівняння обміну або рівняння Фішера):

$$MV = PQ.$$

Якщо обсяг виробництва Q не може бути збільшений і швидкість обігу V постійна, то зростання грошової маси M призведе до незабезпеченого виробництвом підвищення рівня цін P . Таким чином, зміна грошової маси (кількості грошей) керує інфляцією. Коли ж обсяг виробництва змінюється внаслідок того, що суспільство не завжди повністю використовує наявні ресурси, і коли швидкість обігу змінюється з розвитком нових форм платіжних засобів (наприклад, електронних розрахунків, пластикових карток тощо), тоді зв'язок між грошовою масою і інфляцією буде менш очевидним. Саме навколо цих проблем – як треба розраховувати M , наскільки стабільна V , наскільки швидко змінюється Q – йде дискусія між *монетаристами* і *кейнсіанцями*. З монетарної точки зору попит на гроші є стабільний і ринкова

економіка настільки гнучка, що її нормальний стан наближений до стану повної зайнятості. Тому зміни у кількості грошей після певної затримки відбиваються на рівні цін. Кейнсіанська точка зору, навпаки, полягає в тому, що економіка не завжди перебуває на рівні повної зайнятості і що попит на гроші не є стабільний. Тому рівень цін зовсім не так жорстко залежить від грошової маси.

3. Соціально-економічні наслідки інфляції

Інфляція має глибокі соціально-економічні наслідки. Вона передусім відбивається на обсязі національного виробництва і перерозподілі доходів. Економічна ситуація в Україні на початку 90-х років наочно продемонструвала випадок, коли реальний обсяг національного виробництва скорочувався, в той час як ціни продовжували зростати.

Припустимо, що реальний обсяг національного виробництва за умов повної зайнятості є величиною постійною. Це дозволить легше виділити вплив інфляції на розподіл доходів.

Для того, щоб з'ясувати *вплив інфляції на перерозподіл доходів*, треба згадати, чим відрізняються грошовий, або номінальний, і реальний доходи. Грошовий, або номінальний дохід – це кількість гривень, які людина отримує у вигляді заробітної плати, ренти, відсотка або прибутку. Реальний дохід визначається кількістю товарів і послуг, які можна купити на суму номінального доходу. Тому якщо номінальний дохід зростає більш високими темпами, ніж рівень цін, то реальний дохід підвищується. Але якщо рівень цін росте швидше, ніж номінальний дохід, то реальний дохід зменшується. Вимірювання реального доходу можна приблизно здійснити за формулою:

$$\frac{\text{Зміни реального доходу (\%)}}{\text{Зміни номінального доходу (\%)}} = \frac{\text{Зміни номінального доходу (\%)}}{\text{Зміни рівня цін (\%)}} .$$

Інфляція по-різному впливає на перерозподіл залежно від того, чи є вона *очікуваною, чи непередбаченою*. В разі очікуваної інфляції дійові особи ринку можуть вжити заходи, щоб попередити або зменшити негативні наслідки інфляції, що можуть позначитися на їх реальних доходах.

Інфляція знижує доходи людей, які отримують фіксовані номінальні доходи. Інакше кажучи, вона перерозподіляє доходи, зменшуючи їх в одержувачів фіксованих доходів і збільшуючи їх в інших груп населення. Люди, що живуть на нефіксовані доходи, можуть виграти від інфляції. Номінальні доходи таких суб'єктів ринкових відносин можуть випереджати

рівень цін, внаслідок чого їхні реальні доходи зростатимуть. Наприклад, робітники, зайняті у галузях промисловості, що розвиваються, і представлені сильними профспілками, можуть домогтися, щоб їхня номінальна заробітна плата зростала пропорційно до рівня інфляції або випереджала його.

Інфляція особливо негативно відбивається на *власниках заощаджень*. Із зростанням цін реальна вартість, або купівельна спроможність заощаджень зменшується.

Інфляція також перерозподіляє доходи між *кредиторами і позичальниками*. Так, непередбачена інфляція приносить вигоду тим, хто отримав позику за рахунок тих, хто надав позику. Ті уряди, які впродовж десятиріч нагромадили величезну державну внутрішню заборгованість, теж отримують неабияку вигоду від інфляції.

Для впорядкування взаємовідносин між кредиторами і позичальниками важливо розрізняти *реальну і номінальну відсоткові ставки*. Різниця між ними полягає в тому, що, на відміну від номінальної відсоткової ставки, реальна відсоткова ставка коригується відповідно до рівня інфляції. Щоб уникнути небезпеки невизначеності в умовах непередбаченої інфляції, кредитори і позичальники повинні укласти контракти, в яких обумовлюються реальні величини, тобто індексуються по певному показнику рівня цін. В економічних системах з високими та мінливими темпами інфляції індексація отримала досить широке розповсюдження. Інколи вона здійснюється за допомогою використання контрактів у більш стабільній іноземній валюті.

Таким чином, інфляція “оподатковує” тих, хто має фіксовані грошові доходи, і “надає субсидії” тим, чиї грошові доходи динамічно змінюються. Непередбачена інфляція “карає” власників заощаджень і приносить вигоду одержувачам позик за рахунок кредиторів.

Чим більше нестабільний темп інфляції, тим сильніше діє фактор невизначеності на формування очікувань як позичальників, так і кредиторів. Оскільки більшість людей не люблять невизначеності і не схильні до ризику, то *непередбачуваність, пов'язана з нестабільністю темпів інфляції, зачіпає інтереси практично всіх*.

Досі припускалось, що реальний обсяг національного виробництва є величина постійна за умов повної зайнятості. Але на практиці він може змінюватися. Існують ***найрізноманітніші взаємозалежності між інфляцією та реальним обсягом національного виробництва***.

Економісти по-різному оцінюють вплив інфляції на виробництво. Прихильники концепції інфляції попиту стверджують, що помірна інфляція сприяє підвищенню темпів економічного зростання та подоланню депресії. Прихильники концепції інфляції витрат, навпаки, вважають, що розвиток інфляції веде до скорочення виробництва. Але і ті, і інші визнають, що гіперінфляція веде до краху фінансової системи в економіці.

Оскільки під час інфляції ціни змінюються не в однаковій пропорції, то це суттєво впливає на *мінливість відносних цін*. Відносні ціни стають більш рухливими. Розподіл ресурсів в ринковий економіці відбувається у відповідності з відносними цінами, отже, ***інфляція породжує неефективність на мікроекономічному рівні***.

Крім того, ***інфляція часто призводить до непередбачуваних змін податкових зобов'язань окремих осіб***. Адже податкове законодавство, як правило, складається без урахування впливу інфляції і виходить з номінального, а не реального приросту величини вартості капіталу, який належить дійовим особам ринку.

В умовах інфляції, коли купівельна спроможність національної грошової одиниці постійно коливається, гроші втрачають здатність виконувати функцію міри вартості. Уявіть собі, як важко робити виміри за допомогою лінійки, яка може розтягуватись і змінювати розмір одного ділення. Адже гроші – це і є своєрідна “лінійка”, за допомогою якої люди вимірюють економічні операції. При інфляції довжина такої “лінійки” постійно змінюється. Важко уявити, що уряд, скажімо, приймає закон, згідно з яким в 2000 році 1 метр містить 100 сантиметрів, в 2001 році – 96 сантиметрів, а в 2002 році – 87 сантиметрів. Зрозуміло, що такий закон створив би масу незручностей, бо під час порівняння відстаней треба було б робити “поправки на інфляцію”. Аналогічно, ***коливання купівельної спроможності грошей веде до втрати ними здатності виконувати функцію міри вартості, а це ускладнює життя людей у світі з мінливим рівнем цін***.

Дефляція, яка означає підвищення цінності або купівельної спроможності грошей, є не меншою проблемою для суспільства, ніж інфляція, оскільки вона теж вносить невизначеність у розрахунки тих, хто планує своє майбутнє. Те саме можна сказати і про **дезінфляцію**, тобто уповільнення темпу інфляції; вона також створює серйозні труднощі для тих, хто не може правильно передбачити її при розробці довгострокових планів.

Порівняно стабільна інфляція, яку можна передбачити і врахувати, ще не створює серйозних проблем для економіки. *Проблеми, які створює*

інфляція, майже повністю пов'язані з невизначеністю. Вони виникають не стільки тому, що цінність грошей падає, скільки тому, що майбутню цінність грошей неможливо передбачити. Високий, але постійний темп інфляції, на який кожен міг би впевнено розраховувати, викликав би менше проблем, ніж низький, але менш передбачуваний темп. Невизначеність у зв'язку з майбутніми цінами, яка створюється інфляцією, веде до довільного перерозподілу багатства, примушує людей здійснювати зусилля, щоб захиститися від інфляційних втрат.

4. Антиінфляційна політика. Взаємозв'язок інфляції та безробіття

Враховуючи руйнівні наслідки інфляції, кожна країна намагається проводити ефективну *антиінфляційну політику*. Основна мета антиінфляційної політики в короткостроковому періоді полягає в забезпеченні відповідності між темпами зростання грошової маси (пропозиції грошей) і темпами зростання товарної маси (реального ВВП). В довгостроковому періоді – відповідності між обсягом і структурою сукупної пропозиції та обсягом і структурою сукупного попиту.

Найтиповішими антиінфляційними заходами в країнах з розвинутою економікою є:

1. *Регулювання попиту*, яке базується на рекомендаціях кейнсіанської теорії, а саме: збільшення податків, зменшення державних витрат та збільшення відсоткової ставки за кредит. Такі заходи, без сумніву, обмежують сукупний попит, але водночас ведуть до згортання виробництва та збільшення безробіття;

2. *Контроль за зарплатою та цінами* покликаний змінити очікування: якщо наймані працівники повірять у результативність обмежувальних дій уряду, то вони припинять подальші вимоги підвищення зарплати; відповідно, якщо підприємці, покладаючись на дії уряду, повірять у те, що припиниться підвищення цін на ресурси, то вони припинять скорочення обсягів виробництва;

3. *Індексація доходів* робить їх менш чутливими до підвищення цін. Індексація певним чином обмежує стихійне зростання доходів, тому вона може сповільнити інфляцію попиту. Але при інфляції витрат індексація може навіть погіршити ситуацію.

Антиінфляційні заходи в країнах, що здійснюють перехід до ринкових відносин:

1. Стратегічні:

- **довгострокова грошова політика**, яка передбачає жорстокі обмеження на щорічне збільшення грошової маси;
- **послаблення інфляційних очікувань** тісно пов'язане із змінами у психології споживачів;
- **скорочення дефіциту держбюджету** при скороченні державних витрат та збільшенні доходів держави;
- **протидія зовнішнім інфляційним впливам**, перш за все – обмеження можливостей вільного перетину іноземними капіталами національних кордонів і перетворення їх на “живі гроші”, що збільшують грошову масу в обігу;
- **підвищення курсу національної валюти**, яке знижує ціни на товари та послуги з-за кордону і тим самим спонукає до зниження внутрішніх цін. Але водночас це веде до подорожчання експортних товарів та зниження їхньої конкурентоспроможності на світовому ринку;

2. Тактичні:

- **підвищення товарності національного господарства** спрямоване на стимулювання пропозиції (наприклад, пільгове оподаткування підприємств, що розширюють асортимент товарів та послуг, державна допомога галузям у створенні нових ринків тощо);
- **роздержавлення** є засобом поповнення доходної частини бюджету і подолання його дефіцитності;
- **стимулювання імпорту** використовується для зменшення дефіциту власних товарів і послуг;
- **обмеження ліквідності грошей** досягається через стимулювання заощаджень. Якщо заощаджувати стає економічно вигідно, то маса грошей, яка тисне на ринок товарів і послуг, зменшується і зростання цін припиняється.

Звичайно, використання тих чи інших заходів антиінфляційної політики залежить від конкретної ситуації, в якій знаходиться національна економіка. Треба також враховувати вимоги комплексного підходу до вибору інструментів антиінфляційної політики.

Разом з інфляцією існує і така форма порушення макроекономічної рівноваги, як безробіття. Американський економіст Артур Філіпс у 1958 році довів існування оберненої залежності між безробіттям та інфляцією. При зменшенні рівня інфляції безробіття зростає, а при збільшенні рівня інфляції безробіття падає. Отже, високий рівень безробіття – це своєрідна “ціна”, яку

суспільство сплачує за стабільність цін. Уряду треба тільки визначити, які рівні безробіття та інфляції є допустимими для економіки країни, і дотримуватися цього співвідношення - наприклад, точка N на кривій Філіпса.

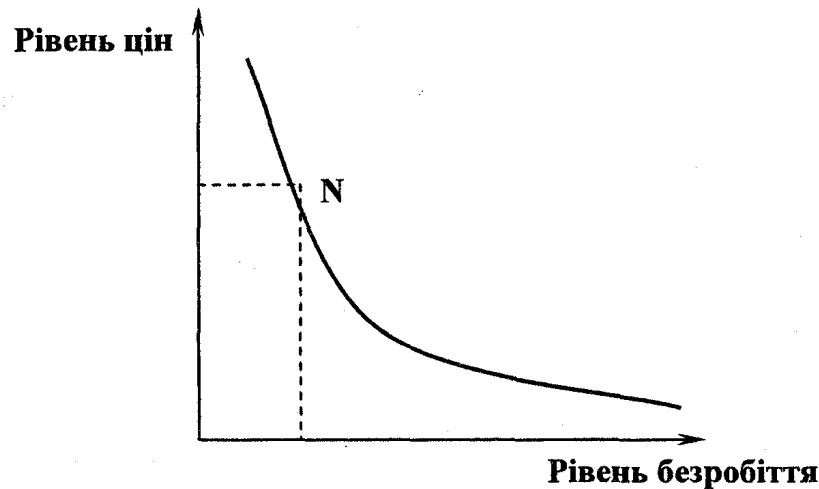

Рисунок 18. Крива Філіпса

Але економічний розвиток країн світу в 70-х – на початку 80-х років поставив під сумнів існування такої залежності, яка описувалася кривою Філіпса, оскільки спостерігалось одночасне зростання і інфляції, і безробіття. Отже, на короткому інтервалі часу може існувати той зв'язок, що відображений кривою Філіпса, але у тривалому проміжку часу діє закономірність природного рівня безробіття. Кожного разу, коли здійснюються спроби знизити рівень безробіття нижче природного рівня, крива Філіпса деформується.

Висновки:

- **Інфляція – це зростання загального рівня цін, пов'язане з падінням купівельної спроможності грошей.**
- Кількісними показниками інфляції є рівень та темп інфляції. За темпами розрізняють повзучу (помірну), галопуючу та гіперінфляцію.
- Визначаючи причини інфляції, одні економісти пов'язують її перш за все з появою надлишкового попиту (інфляція попиту), а інші – із зростанням витрат на одиницю продукції (інфляція витрат). Прихильники кількісної теорії грошей вважають, що причиною інфляції є зростання пропозиції грошей в обігу і покладають всю відповідальність за неї на Центральний банк країни.

- Інфляція наносить реальні збитки суспільству. Вона впливає на реальний національний продукт, перерозподіляє багатство, примушує людей витратити ресурси на те, щоб уникнути наслідків інфляції, викликає незадоволення та конфлікти між людьми. Все це є наслідком тієї невизначеності, яку інфляція вносить у розрахунки людей відносно майбутніх цін.

- Негативні соціально-економічні наслідки інфляції вимагають проведення антиінфляційної політики, що має свої особливості в різних країнах.

Задача 1

Чи можна оцінити інфляцію на основі таких даних: грошова маса зросла на 5%, швидкість обігу грошей збільшилася на 20%, обсяг виробництва впав на 10%?

Розв'язання:

Оцінити інфляцію за даний період часу можна на основі рівняння Фішера:

$$MV = PQ.$$

В нашому випадку маємо:

$$P_{\text{старе}} = \frac{MV}{Q}.$$

$$1,05 M \times 1,2 V = P_{\text{нове}} \times 0,9 Q.$$

$$P_{\text{нове}} = \left(\frac{MV}{Q} \right) \times \left(1,05 \times \frac{1,2}{0,9} \right) = 1,4 \times P_{\text{старе}}.$$

Це означає, що інфляція становить 40%.

Задача 2

“Інфляційним податком” називають частину доходів, що “згорають” у вогні інфляції.

Інженер взявся зробити роботу на протязі місяця за 200 грн. Визначте величину “інфляційного податку”, або скільки втратить інженер, якщо він не отримав оплату наперед при інфляції, яка дорівнює 50% на місяць?

Розв'язання:

$$\left(1 - \frac{1}{1,5} \right) \times 100\% = 33,3\%, \text{ або } 66,7 \text{ грн.}$$

Або інакше: 200 гривень з урахуванням інфляції наприкінці місяця перетворилися на:

$$\frac{200}{1,5} = 133,3 \text{ грн.}$$

Таким чином, інженер втратив:

$$200 - 133,3 = 66,7 \text{ грн.}$$

Практикум

Тести:

1. Які зовнішні ознаки має інфляція в економіці країни:

- A. зростання реальних доходів населення;
- B. зростання цін тільки на споживчі товари;
- C. зростання ціни робочої сили, скорочення пропозиції товарів;
- D. зростання середнього рівня цін.

2. Що з наведеного нижче не має відношення до інфляції витрат (інфляції пропозиції):

- A. зростання цін на енергоносії;
- B. зростання заробітної платні;
- C. зростання обсягів випуску продукції;
- D. зростання собівартості продукції.

3. Що з наведеного нижче не є ознаками дефляції:

- A. зниження середнього рівня цін;
- B. зростання купівельної спроможності грошової одиниці;
- C. зростання середнього рівня цін;
- D. правильні відповіді (A) і (B).

4. Інфляційний податок – це:

- A. різновид податку на додану вартість, його розмір затверджено в податковому законодавстві;
- B. податок, яким обкладаються тільки підакцизні товари;
- C. частина доходів, що “згорає” у вогні інфляції;
- D. кошти, які держава надає населенню, щоб компенсувати його втрати від інфляції.

5. Якщо номінальний доход зріс на 8%, а рівень цін зріс на 10%, то реальний доход:

- A. збільшився на 2%;
- B. збільшився на 18%;
- C. зменшився на 2%;
- D. залишився без змін.

6. Непередбачувана інфляція, як правило, супроводжується;

- A. відсутністю будь-яких економічних втрат;
- B. зниженням ефективності економіки;
- C. перерозподілом багатства і доходу;
- D. правильними є відповіді (B) і (C).

7. Від непередбачуваної інфляції менше всього постраждають:

- A. ті, хто отримує фіксований номінальний дохід;
- B. ті, в кого номінальний дохід зростає, але повільніше, ніж зростає рівень цін;
- C. ті, хто має заощадження в грошовій формі;
- D. ті, хто став боржником раніше, коли рівень цін був нижчий.

8. Крива Філіпса відображає:

- A. пряму залежність між рівнем інфляції та рівнем безробіття;
- B. обернену залежність між рівнем інфляції та рівнем безробіття;
- C. залежність між надходженням податків до держбюджету та ставкою оподаткування;
- D. пряму залежність між інфляцією та рівнем життя.

9. За темпами інфляцію поділяють на:

- A. повзучу (помірну), галопуючу та гіперінфляцію;
- B. очікувану та непередбачену;
- C. інфляцію витрат та інфляцію попиту;
- D. за темпами інфляцію взагалі не поділяють на види.

10. Стагфляція – це:

- A. зростання середнього рівня цін з одночасним збільшенням обсягів національного виробництва;
- B. зниження середнього рівня цін із одночасним зменшенням обсягів національного виробництва;
- C. зниження макроекономічних показників – середнього рівня цін, рівня безробіття, рівня національного виробництва;
- D. поєднання зростання середнього рівня цін та зменшення обсягів національного виробництва.

Відповіді до практикуму**Тести:**

1. D; 2. C; 3. C; 4. C; 5. C; 6. D; 7. D; 8. B; 9. A; 10. D.

Глава 22. Зайнятість і безробіття

1. Сутність зайнятості та безробіття.
2. Види безробіття.
3. Рівень безробіття.
4. Соціально-економічні наслідки безробіття.
5. Державна політика зайнятості.

1. Сутність зайнятості та безробіття

Безробіття як один з проявів порушення макроекономічної рівноваги є **центральною проблемою сучасної ринкової економіки**. Наслідки безробіття відчутні у всіх сферах життєдіяльності суспільства і потребують особливих заходів державного регулювання.

Безробіття – невід’ємний елемент ринкової економіки. На сьогоднішній день за даними ООН кожен третій працездатний у світі або не має роботи взагалі або має випадковий чи сезонний заробіток. Тому безробіття є центральною економічною та соціальною проблемою сучасного суспільства.

За офіційною статистикою *економічно активна частина населення, яка має здібності до праці і бажає працювати складає робочу силу країни*.

Робоча сила – населення країни у віці від 16 років і старше, яке має роботу або активно її шукає. Таким чином, до складу робочої сили входять як зайняті, так і безробітні.

Зайнятість – діяльність громадян, пов’язана із задоволенням особистих та суспільних потреб, яка приносить їм доход у грошовій та інших формах. **Зайняті** – особи, які виконують певну оплачувану роботу або мають роботу, але не виконують її з певних причин (відпустка, хвороба, страйк тощо). *Повна зайнятість не означає суцільної зайнятості, відсутності безробіття. Повна зайнятість характеризується достатністю робочих місць для всіх, хто бажає і здатен працювати.*

Зайнятість економічно активного населення має такі форми:

1. **Стандартна зайнятість**, яка має такі ознаки:
 - робота лише у одного роботодавця;
 - робота у виробничому приміщенні роботодавця;
 - робота на протязі повного робочого дня, тижня, місяця, року.

2. **Часткова зайнятість** – це регулярна зайнятість при значно скороченій тривалості роботи (неповний робочий день, тиждень, місяць, рік).

3. **Тимчасова зайнятість** – при якій термін роботи визначається за трудовим договором (контрактом), як правило, короткостроковим.

4. **Самозайнятість** – згідно класифікації МОП, до самозайнятих належать:

- підприємці, фермери;
- члени виробничих кооперативів;
- трудящі, що працюють не за наймом;
- неоплачувані працівники сімейних підприємств.

Специфічною формою зайнятості є **тіньова зайнятість**. Вона здійснюється в тіньових секторах економіки або за наймом, при якому працівник частину своєї зарплати отримує неофіційно (у “конверті”). Характерною ознакою тіньової зайнятості є приховування отриманих доходів від оподаткування.

Як зазначалося, ринковий механізм має універсальний характер дії, незалежно від конкретного виду ринку.

Функціонування ринку праці відбувається на основі взаємодії попиту і пропозиції на робочу силу, внаслідок якої складається рівноважна ціна праці, що виражається заробітною платою.

На боці пропозиції праці знаходяться наймані працівники, як продавці своєї робочої сили, а на боці попиту – роботодавці, як покупці робочої сили.

Згідно дії законів попиту і пропозиції, при збільшенні ціни робочої сили попит на ринку праці скорочується, при зниженні ціни – збільшується.

Коли попит і пропозиція робочої сили співпадають, встановлюється ринкова рівновага і складається рівноважна ринкова ціна праці, яка відображає баланс інтересів як продавців, такі покупців робочої сили щодо ціни праці.

Однак, співвідношення попиту і пропозиції робочої сили на ринку праці нерідко проявляється в їх кількісній та якісній невідповідності. Так, частина економічно активного населення (як правило, низької кваліфікації), пред’являє попит на робочі місця і не знаходить відповідної пропозиції. В той же час існує дефіцит висококваліфікованої робочої сили і залишаються незайнятими робочі місця працівників – носіїв нових, високотехнологічних професій і спеціальностей, підготовка яких потребує значних витрат коштів і часу.

Безробіття – це вимушена незайнятість частини економічно активного, працездатного населення. Воно виникає за умов, коли пропозиція робочої сили перевищує попит на неї на ринку праці.

Згідно з Законом України “Про зайнятість населення” безробітними вважаються працездатні громадяни, які з незалежних від них причин не мають заробітку через відсутність відповідної роботи, зареєстровані в державній службі зайнятості, дійсно шукають роботу та готові приступити до праці.

2. Види безробіття

Залежно від причин, які викликають безробіття, розрізняють наступні його види:

Фрикційне безробіття – тимчасове безробіття, пов’язане із добровільним чи вимушеним пошуком або очікуванням роботи внаслідок професійного, вікового, регіонального переміщення робочої сили. Цей вид безробіття може бути викликаний зміною роботи внаслідок підвищення кваліфікації, професійної майстерності, зміною місця проживання, пошуком роботи із-за звільнення, тимчасовою втратою сезонної роботи, зміною важливих етапів у житті людини (закінчення вузу, народження та догляд за дитиною у жінок тощо).

Фрикційне безробіття вважається неминучим і певною мірою бажаним. Пошук та отримання більш продуктивної та вище оплачуваної роботи сприяє збільшенню доходів зайнятого населення та зростанню обсягів національного виробництва за рахунок раціонального розподілу трудових ресурсів.

Структурне безробіття – безробіття, пов’язане із структурними зрушеннями в економіці, які змінюють складові попиту та пропозиції робочої сили. Цей вид безробіття може бути викликаний змінами в споживчих перевагах, в технології виробництва, в географічному розподілі робочих місць, які впливають на попит на окремі професії та пропозицію робочої сили по ним.

Межа між фрикційним та структурним безробіттям в деякій мірі умовна. Відмінності між цими видами безробіття полягають у тому, що фрикційне безробіття є короткостроковим, оскільки безробітні володіють необхідними професійними навичками для отримання роботи, яку вони

шукають. Структурне безробіття є тривалими, оскільки безробітні не можуть отримати роботи без відповідної перепідготовки, оволодіння новими навичками або зміни місця проживання.

Циклічне безробіття – безробіття, яке виникає в період економічного спаду, падіння загальних обсягів виробництва, що проявляється у перевищенні пропозиції робочої сили над попитом на неї у всіх галузях і регіонах країни.

Цей вид безробіття пов'язаний із періодичними спадами економічної активності, що зменшує сукупний попит на товари і послуги і викликає скорочення зайнятості. Внаслідок цього циклічне безробіття інколи називають безробіттям, пов'язаним з дефіцитом попиту.

3. Рівень безробіття

Рівень безробіття вимірюється шляхом співставлення кількості безробітних з наявною робочою силою:

$$U' = \frac{U}{(E + U)} \times 100\%,$$

де U' – рівень безробіття;

E – зайняті;

U – безробітні.

Рівень безробіття вважається важливим, але не безпомилковим, показником. Розрахунок рівня безробіття ускладнюється тим, що критерії віднесення окремих осіб до категорії зайнятих чи безробітних є певною мірою умовними. Завищенню рівня безробіття сприяє зайнятість населення у тіншовій економіці. Водночас рівень безробіття може бути заниженим, оскільки цей показник не враховує частково зайнятих (тих, хто працює неповний робочий день, тиждень, знаходиться у неоплачуваних відпустках тощо), а також працівників, які втратили надію знайти роботу і тому не шукають її.

На відміну від **відкритого безробіття**, яке характеризується відсутністю роботи та її пошуком, **приховане безробіття** охоплює тих людей, які вимушені працювати неповний робочий день або з неповною ефективністю чи з неповною оплатою праці з незалежних від них причин. У зв'язку з цим приховане безробіття є неприродним явищем, гальмом на шляху розвитку ринкових відносин.

Залежно від рівня безробіття розрізняють повну та неповну зайнятість.

Повна зайнятість – це зайнятість на рівні природного безробіття. **Природне безробіття** включає фрикційне та структурне безробіття і є внутрішньою (природною) потребою економіки.

Таким чином, повна зайнятість означає відсутність циклічного безробіття. За сучасних умов рівень безробіття, який відповідає повній зайнятості (природний рівень безробіття) коливається від 3 до 7% робочої сили.

Реальний обсяг ВВП, який виробляється за умов повної зайнятості (природного рівня безробіття) називають **потенційним ВВП** (виробничим потенціалом економіки).

Неповна зайнятість пов'язана з кризовими явищами в економіці і виникає за умов перевищення фактичного рівня безробіття над його природним рівнем. Водночас на практиці можлива також ситуація, за якої фактичний рівень безробіття нижчий за природний.

Якщо фактичний рівень безробіття перевищує його природний рівень це засвідчує існування циклічного безробіття, що є ознакою неповної зайнятості.

4. Соціально-економічні наслідки безробіття

Безробіття – невід'ємний інструмент ринкового механізму, функціями якого є резервування частини робочої сили з метою забезпечення галузевого та територіального руху капіталу і праці в різні періоди ділової активності; стимулювання ефективної зайнятості та конкурентоспроможності робочої сили; надання працюючим можливості зміни виду діяльності тощо. Водночас безробіття породжує негативні соціально-економічні наслідки, до яких можна віднести:

- недовикористання економічного потенціалу суспільства, робочої сили;
- недовиробництво ВВП, відставання його фактичного рівня від потенційного;
- втрата незайнятими робітниками кваліфікації, почуття самоповаги, моральна деградація;
- зменшення доходів населення, погіршення умов життя людей;
- зростання кількості психічних захворювань та самогубств;
- соціальні потрясіння, зростання злочинності, розпад сімей;
- необхідність додаткових суспільних витрат, пов'язаних з підтримкою безробітних.

Американський дослідник Артур Оукен довів існування взаємозв'язку між рівнем безробіття і зміною обсягу ВВП. Згідно із *законом Оукена* перевищення рівня фактичного безробіття над його природним рівнем на 1% призводить до скорочення реального ВВП на 2,5 % у порівнянні з його потенційним рівнем.

5. Державна політика зайнятості

Оскільки в умовах ринкової економіки не існує автоматичного механізму забезпечення повної зайнятості населення, виникає потреба у цілеспрямованому державному регулюванні ринку праці.

Мета державного регулювання зайнятості населення – забезпечення ефективної зайнятості, підготовки, перепідготовки, перекваліфікації кадрів, яка б дозволила кожній людині знайти застосування своїм здібностям у відповідній сфері діяльності.

Методи державного регулювання зайнятості населення:

- законодавче регулювання умов найму та використання робочої сили;
- створення нових робочих місць в державному секторі;
- стимулювання зростання рівня зайнятості на недержавних підприємствах;
- заходи по підготовці та перепідготовці робочої сили, поліпшенню інформованості населення про можливості зайнятості;
- соціальне страхування та соціальний захист безробітних;
- працевлаштування незайнятого населення.

Для реалізації державної політики зайнятості створюються біржі праці або служби зайнятості. Служби зайнятості – спеціалізовані державні заклади, які виконують посередницькі функції на ринку робочої сили.

Служби зайнятості:

- аналізують та прогнозують попит і пропозицію на ринку робочої сили, інформують населення, підприємства, державні заклади про стан ринку праці;
- ведуть облік вільних робочих місць та громадян, що звертаються з питань працевлаштування;
- надають допомогу громадянам у працевлаштуванні, а роботодавцям – у пошуках необхідних працівників;

- організують профпідготовку та перепідготовку громадян;
- реєструють безробітних та виплачують їм допомогу.

Висновки:

- Зайнятість – це діяльність громадян, пов’язана із задоволенням особистих та суспільних потреб, яка приносить їм дохід у грошовій та інших формах.
- Безробіття – соціально-економічне явище, при якому частина робочої сили не зайнята у виробництві товарів та послуг.
- Залежно від причин, які викликають безробіття, розрізняють фрикційне, структурне і циклічне безробіття.
- Кількісним вимірником безробіття є рівень безробіття. Залежно від рівня безробіття розрізняють повну і неповну зайнятість.
- Реальний обсяг ВВП, який виробляється за умов повної зайнятості (природного рівня безробіття) називається потенційним ВВП.
- Негативні соціально-економічні наслідки безробіття викликають потребу у проведенні державної політики зайнятості населення та створенні відповідних інститутів ринку праці.

Задача 1

Чисельність населення країни складає 200 млн. осіб, із них 48 млн. – діти у віці до 16 років, а також особи, що знаходяться у спеціальних закладах (психіатричних лікарнях, виправних колоніях тощо), 60 млн. чоловік з тих чи інших причин вибули із складу робочої сили, 9 млн. 200 тис. – безробітні, 2 млн. осіб - зайняті неповний робочий день. Розрахуйте рівень безробіття в цій країні.

Розв’язання:

$$U' = \frac{U}{(E + U)} \times 100\%, \text{ тобто}$$

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{Безробітні}}{\text{Робоча сила}} \times 100\%.$$

$$\text{Робоча сила} = 200 \text{ млн. чол.} - 48 \text{ млн. чол.} - 60 \text{ млн. чол.} = 92 \text{ млн. чол.}$$

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{9,2 \text{ млн. чол.}}{92 \text{ млн. чол.}} \times 100\% = 10\%.$$

Наведені в умові дані про зайнятих неповний робочий день не повинні використовуватись у розрахунках, але їх не потрібно виключати з умови

задачі, оскільки студенти повинні вчитись відбирати та класифікувати необхідну для вирішення задачі інформацію.

Задача 2

Згідно з прогнозами державної служби зайнятості фрикційне безробіття у поточному році повинно було скласти 2%, а структурне – 3%. Фактично ж офіційно зареєструвались протягом року 8 млн. безробітних при загальній кількості 40 млн. чол. економічно активного населення. Розрахуйте рівень природного та циклічного безробіття. Що могло викликати відхилення фактичного безробіття від природного?

Розв'язання:

$$\text{Фактичний рівень безробіття} = \frac{\text{Безробітні}}{\text{Економічно активне населення}} \times 100\%.$$

$$\text{Фактичний рівень безробіття} = \frac{8 \text{ млн.}}{40 \text{ млн.}} \times 100\% = 20\%.$$

$$\begin{array}{rcc} \text{Природний} & & \text{Рівень} \\ \text{Рівень} & = & \text{Фрикційно} \\ \text{Безробіття} & & \text{го} \\ & & \text{безробіття} \end{array} + \begin{array}{r} \text{Рівень} \\ \text{Структурн} \\ \text{ого} \\ \text{Безробіття} \end{array}$$

$$\text{Природний рівень безробіття} = 2\% + 3\% = 5\%.$$

$$\begin{array}{rcc} \text{Рівень} & & \text{Рівень} \\ \text{Циклічного} & = & \text{Фактичног} \\ \text{Безробіття} & & \text{о} \\ & & \text{безробіття} \end{array} - \begin{array}{r} \text{Рівень} \\ \text{Природног} \\ \text{о} \\ \text{Безробіття} \end{array}$$

$$\text{Рівень циклічного безробіття} = 20\% - 5\% = 15\%.$$

Причинами перевищення фактичного рівня безробіття над природним є періодичні спади економічної активності, економічні кризи, які супроводжуються падінням загальних обсягів виробництва.

Задача 3

Фрикційне безробіття 3%, структурне безробіття – 4%, фактичне безробіття – 12%. Потенційний ВВП дорівнює 130 млн. грош. од. Чому дорівнює фактичний ВВП в країні?

Розв'язання:

1. За законом Оукена, кожний відсоток перевищення рівня безробіття над природним рівнем призводить до скорочення реального ВВП на 2,5% від потенційного рівня ВВП.

Природний рівень безробіття = Фрикційне + Структурне = 3% + 4% = 7%.

2. Відхилення рівня безробіття від природного рівня (циклічне безробіття) == 12% – 7% = 5%.

3. Реальний ВВП зменшився на $5 \times 2,5 = 12,5\%$.

4. Фактичний ВВП = $130 - (130 \times 0,125) = 113,75$ млн. гр. од.

Картки з прикладами різних видів безробіття (ситуаційне завдання “Різні види безробіття”)

1. Випускник університету шукає роботу після закінчення вузу.	2. Дорослі члени сім'ї шукають роботу у зв'язку із зміною місця проживання.
3. Після відпустки по народженню та догляду за дитиною жінка шукає роботу.	4. Автоматизація виробничого процесу спричинила звільнення робітників, зайнятих ручною працею.
5. Кризові явища в економіці викликали банкрутство підприємства, внаслідок чого робітники вимушені шукати нову роботу.	6. Без відриву від основної роботи працівник закінчив навчальний заклад і здобув нову професію, в зв'язку з чим шукає роботу.
7. Робітник шукає роботу	8. Підприємство звільнило

з кращими умовами і більш заробітною платою.	робітника за порушення високою трудової дисципліни і він вимушений шукати нову роботу.
--	--

9. Впровадження офсетного набору з допомогою комп'ютерів призвело до скорочення робітників, які мали професію лінотипіста у поліграфічному виробництві.	10. Закриття військових баз та скорочення оборонних видатків призвело до звільнення багатьох працівників, які поповнили ряди безробітних.
---	---

11. Скорочення сукупного попиту на товари та послуги призвело до зростання безробіття в країні.	12. Механізація сільського господарства викликала скорочення некваліфікованих робітників.
---	---

13. Перукар відмовився від пропозиції про прийом на роботу, оскільки його не влаштовує запропонована заробітна плата.	14. Робітник втратив роботу внаслідок роботизації більшості трудових операцій на підприємстві.
---	--

15. Продавець магазину втратила роботу внаслідок скорочення кількості продаж під час економічного спаду.	16. Учень, закінчивши школу, подав заяву про прийом на роботу, але йому відмовили через низьку кваліфікацію.
--	--

Практикум

Тести:

1. Рівень безробіття визначається як відношення числа безробітних до:

- A. Числа зайнятих;
- B. Чисельності працездатного населення;
- C. Чисельності робочої сили;

D. Загальної чисельності населення.

2. Впровадження нових технологій привело до скорочення 15% робітників, зайнятих ручною працею. Внаслідок цього зріс рівень:

- A. Циклічного безробіття;
- B. Фрикційного безробіття;
- C. Структурного безробіття;
- D. Сезонного безробіття.

3. Повна зайнятість існує за умов:

- A. Державного регулювання ринку праці;
- B. Відсутності циклічного безробіття;
- C. Рационального використання робочої сили;
- D. Відсутності безробіття.

4. Природний рівень безробіття відрізняється від фактичного на величину:

- A. Циклічного безробіття;
- B. Фрикційного безробіття;
- C. Структурного безробіття;
- D. Нічим не відрізняється.

5. Робітники, які бажають працювати, але втратили надію і припинили пошук роботи:

- A. Відносяться до фрикційного безробіття;
- B. Відносяться до непрацездатного населення;
- C. Не враховуються у складі робочої сили;
- D. Згідно із законодавством отримують допомогу по безробіттю.

6. Фактичний ВВП дорівнює потенційному ВВП за відсутності:

- A. Циклічного безробіття;
- B. Структурного безробіття;
- C. Природного безробіття
- D. Фрикційного безробіття;

7. Робітник, який знаходиться у неоплачуваній відпустці, або працює неповний робочий день, офіційною статистикою:

- A. Відноситься до безробітних;
- B. Відноситься до зайнятих;
- C. Не враховується при визначенні безробіття;
- D. Не враховується при визначенні чисельності робочої сили.

8. До соціально-економічних наслідків безробіття слід віднести:

- A. Зростання реального ВВП;

- В. Недовиробництво ВВП;
- С. Зростання кількості служб зайнятості;
- Д. Активізацію діяльності профспілок.

9. До економічно активного населення відносяться:

- А. Непрацевдатні;
- В. Працевдатні;
- С. Зайняті та безробітні;
- Д. Зайняті.

10. Діяльність служб зайнятості спрямована на:

- А. Створення робочих місць шляхом нарощування інвестицій;
- В. Пошук кадрів з допомогою реклами в засобах масової інформації;
- С. Реєстрацію безробітних, профорієнтацію та працевлаштування тих, хто шукає роботу;
- Д. Законодавче регулювання умов найму та використання робочої сили.

Задачі

1. Населення одного із регіонів України складає 7 млн. осіб. Із них: 2 млн. чол. – діти віком до 16 років, 1,5 млн. чол. – пенсіонери, 0,3 млн. – домогосподарки, 0,2 млн. чол. – студенти, безробітні складають 0,5 млн. чол. Розрахуйте рівень безробіття.

2. Розрахуйте циклічне безробіття, коли відомо, що в умовній країні чисельність робочої сили складає 200 млн. осіб, чисельність зайнятих – 120 млн. чол., природна норма безробітних – 6 %.

3. У місті зареєстровано 2 тис. безробітних, які мають право на отримання допомоги по безробіттю. Розмір допомоги складає 75% від середньої заробітної плати – 350 грн. Середній термін виплати допомоги – 3 місяці. Із урахуванням того, що кожен робітник у середньому утримує одного непрацевдатного, розмір допомоги підвищується на 15 %. Визначити, яка сума із фонду зайнятості необхідна для виплати допомоги по безробіттю.

4. Чисельність населення в країні – 24 млн. осіб. Із них 14 млн. чол. – економічно активне населення. Безробіття в країні характеризується наступними даними: 900 тис. осіб втратили роботу у зв'язку із структурною перебудовою виробництва і стоять на обліку в службі зайнятості; 900 тис. осіб – проживають у сільській місцевості, зайняті у підсобному господарстві, не працюють за наймом і не зареєстровані у службі зайнятості, 640 тис. осіб втратили роботу внаслідок кризового спаду в економіці, стоять на обліку в службі зайнятості і активно шукають роботу, 120 тис. осіб не шукають

роботу, оскільки втратили надію на працевлаштування. Визначити рівень безробіття в країні та охарактеризувати його форми.

5. У період економічного піднесення частка осіб, які стали безробітними, у загальній кількості зайнятих знизилась з 0,024 до 0,016, а частка безробітних, які знайшли роботу, підвищилась з 0,2 до 0,224. Як змінився рівень безробіття?

Відповіді до практикуму

Тести:

1. С; 2. С; 3. В; 4. А; 5. С; 6. А; 7. В; 8. В; 9. С; 10. С.

Задачі (розв'язання задач)

1. Робоча сила = все населення – діти до 16 років – особи, що перебувають у спец. закладах – пенсіонери – домогосподарки – студенти.
Робоча сила = 7 млн. чол. – 2 млн. чол. – 1,5 млн. чол. – 0,3 млн. чол. – 0,2 млн. чол. = 3,0 млн. чол.

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{Безробітні}}{\text{Робоча сила}} \times 100\%.$$

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{0,5 \text{ млн. чол.}}{3 \text{ млн. чол.}} \times 100\% = 16,6\%.$$

2. Циклічне безробіття = Фактичне безробіття – Природне безробіття

Фактичне безробіття = 200 млн. чол. – 120 млн. чол. = 80 млн. чол.

$$\text{Природне безробіття} = \frac{200 \text{ млн. чол.} \times 6\%}{100\%} = 12 \text{ млн. чол.}$$

Циклічне безробіття = 80 млн. чол. – 12 млн. чол. = 68 млн. чол.

$$3. \text{ Сума виплат} = \frac{350 \times 75\%}{100\%} \times 3 \times 2 \text{ тис. чол.} \times 1,15 = 1811,25 \text{ тис. грн.}$$

$$4. \text{ Рівень безробіття} = \frac{\text{Безробітні}}{\text{Робоча сила}} \times 100\%.$$

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{(900 \text{ тис. чол.} + 640 \text{ тис. чол.})}{14 \text{ млн. чол.}} \times 100\% = 11\%.$$

Структурне безробіття – 900 тис. осіб

Циклічне безробіття – 640 тис. осіб

Фактичне безробіття – 1540 тис. осіб

Приховане безробіття – 900 тис. осіб

$$5. \text{ Рівень безробіття у період економічного піднесення} = \frac{0,024}{(0,2 + 0,024)} =$$

0,107 = 10,7%.

$$\text{Рівень безробіття до фази економічного піднесення} = \frac{0,016}{(0,016 + 0,224)} =$$

0,0667 = 6,7%.

Таким чином, рівень безробіття збільшився на 4%.

Глава 23. Розподіл доходів. Політика доходів та її інструменти

1. Форми доходів в ринковій економіці.
2. Політика доходів та її інструменти.

1. Форми доходів в ринковій економіці

Створений в процесі суспільного виробництва продукт, проходить стадію (фазу) розподілу. В результаті утворюються доходи основних суб'єктів ринкової економіки. Отримані доходи визначають рівень і структуру споживання, ступінь задоволення матеріальних потреб членів суспільства.

Як відомо, всі економічні ресурси, що використовуються в процесі створення матеріальних благ, виступають у вигляді факторів виробництва. Основними факторами виробництва є земля, праця, капітал та здатність до підприємництва.

В умовах ринкової економіки кожен фактор (ресурс) має свого власника і ціну. Існують ринки факторів виробництва: землі, праці, капіталу. Всі фактори приймають участь у створенні матеріальних благ (продукту) і приносять своїм власникам відповідний дохід, який визначається ринковою ціною кожного ресурсу.

Земля приносить дохід у формі земельної ренти, праця – заробітну працю, капітал – процент, здатність до підприємництва – прибуток. Ці доходи називаються **факторними доходами**.

З чим пов'язаний такий розподіл доходів?

Економічний механізм розподілу обмежених ресурсів пов'язаний з тим, що всі фактори приймають участь у створенні матеріальних благ і послуг та в процесі їх виробництва переносять свою вартість на вартість і ціну виробленої продукції. Після її продажу і отримання виручки від реалізації, виробник повинен відшкодувати (оплатити) вартість використаних у виробництві ресурсів їх власникам за рахунок чого і утворюються факторні доходи. Вони становлять собою плату за використання ресурсів, їх ціну на

ринку факторів виробництва. Ця плата необхідна для подальшого використання і відтворення ресурсів.

Ринкова ціна кожного фактору виробництва визначається в результаті взаємодії попиту і пропозиції на відповідних ринках. Попит на кожний із факторів визначається вартістю граничного продукту, що ним створюється. Гранична вартість продукту, в свою чергу, залежить від пропозиції фактору.

За законом спадної граничної продуктивності (доходності) фактор, який пропонується на відповідному ринку з надлишком, тобто його пропозиція перевищує попит, характеризується низьким граничним продуктом і низькою ціною. Фактор, пропозиція якого обмежена, створює більший граничний продукт і має більш високу ціну.

У стані рівноваги кожний фактор забезпечує дохід, що дорівнює його граничному внеску у виробництво товарів та послуг. Таким чином, факторний розподіл доходів здійснюється пропорційно граничній продуктивності кожного економічного ресурсу.

Розподіл доходів за факторами виробництва називається **функціональним розподілом**, результатом якого є утворення *первинних доходів*.

Розглянемо далі основні форми функціонального розподілу доходів: заробітну плату, ренту, процент, прибуток.

Заробітна плата

Як економічна категорія – **заробітна плата** є грошовою формою вартості і ціни робочої сили на ринку праці.

В кількісному відношенні зарплата – це частка працюючих по найму у фонді споживання національного доходу.

Зарплата є основною формою трудового доходу, головним джерелом формування бюджетів домогосподарств.

Організація зарплати включає три взаємопов'язаних елементи: тарифну систему, нормування праці, форми і системи зарплати.

Основними формами зарплати є відрядна та погодинна.

Відрядна – це оплата праці у відповідності із кількістю і якістю виробленої продукції.

Погодинна – це оплата праці у відповідності із кількістю відпрацьованого робочого часу.

За своєю структурою заробітна плата поділяється на основну і додаткову. **Основна** зарплата встановлюється у відповідності з тарифними ставками та посадовими окладами працівників. **Додаткова** зарплата включає

різноманітні кваліфікаційні надбавки, надбавки за вислугу років, премії тощо.

При характеристиці рівня зарплати розрізняють номінальну і реальну зарплату.

Номінальна (грошова) – це зарплата, отримана працівником в грошовій формі за відповідний період часу (годину, день, місяць). Вона характеризує абсолютний розмір (суму) зарплати.

Реальна зарплата – характеризує купівельну спроможність номінальної зарплати, тобто яку кількість товарів і послуг можна отримати за номінальну зарплату при існуючому рівні цін на товари та послуги.

З підвищенням загального рівня цін внаслідок інфляції реальна зарплата знижується.

Реальна зарплата завжди прямо пропорційна розміру номінальної зарплати та обернено пропорційна зростанню загального рівня цін та розміру податків на зарплату.

Важливою економічною закономірністю є випереджаюче зростання продуктивності праці порівняно із зростанням заробітної плати. Саме зростання продуктивності праці є економічною основою і необхідною умовою підвищення зарплати. Якщо ж заробітна плата буде підвищуватися без врахування збільшення обсягів виробництва товарів та послуг, то це призведе лише до розгортання інфляції, зростатиме тільки номінальна зарплата, а реальна буде знижуватися.

Земельна рента

Як економічна категорія, **земельна рента** становить дохід від власності на землю та інші природні ресурси.

Землі розрізняються за своєю родючістю, природними умовами місцевості, розташуванням щодо ринків збуту продукції. Витрати на одиницю продукції на кращих, середніх і гірших землях неоднакові. Проте однорідна за якістю продукція на товарних ринках продається за однаковою ціною. Це призводить до того, що виробники, які працюють на кращих землях отримуватимуть більший дохід, ніж ті, хто виростив цей вид сільськогосподарської продукції на гіршій землі. Останній отримає менший дохід.

Відмінність сільськогосподарського виробництва полягає в тому, що виробники вимушені користуватись різними земельними ділянками. Поруч з кращими землями, використовуються землі, що мають середню або незначну родючість. В промисловості, де використовується багато ресурсів,

застосовуються насамперед, найбільш продуктивні на поточний період верстати і устаткування. Менш продуктивні капітальні ресурси замінюються більш продуктивними. Виробники сільськогосподарської продукції позбавлені можливості замінювати менш родючі земельні ділянки більш продуктивними.

Якщо виробники користуються кращими ділянками землі на умовах оренди, то, отримуючи більший дохід вони повинні віддати власникові землі ту частину доходу, яку одержано саме завдяки кращим умовам землекористування. Ця частина доходу називається **диференційною рентою**, тому що її розмір диференціюється залежно від якості землі. Диференційна рента створюється лише на кращих і середніх ділянках і не створюється на гірших.

Якість землі – це не тільки природний дар, тому що людина може підвищувати продуктивність землі за рахунок ефективних агротехнічних робіт, меліорації тощо. Внаслідок цього попит на землю збільшується, відповідно зростає розмір ренти.

Земля є унікальним ресурсом, що не підлягає заміні, проте вона може використовуватись в різних галузях економіки. Ділянка землі може бути використана в рослинництві і тваринництві, в добувній промисловості і на транспорті, в будівництві і як територія промислового підприємства. Все це характеризує альтернативне використання землі. Тому власник землі може обрати різноманітні варіанти використання землі: самостійно обробляти, здати в оренду або продати. Від продажу землі він бажав би мати таку суму, яка, за умови внесення до банку, надавала б йому дохід не менший, ніж рента. В іншому випадку йому вигідніше надавати землю в оренду й отримувати ренту. Все це зумовлює капіталізовану земельну ренту — ціну землі, що має наступну формулу:

$$\text{Ціна землі (P}_r\text{)} = \frac{\text{Рента (R)}}{\text{Позичковий процент (r)}} \times 100\%.$$

Дохід, що отримує власник земельної ділянки незалежно від якості землі, яка надається у користування, є **абсолютною рентою**. Існування абсолютної ренти пов'язане з унікальністю земельного ресурсу, тобто з тим, що землю не можна додатково створити або збільшити її обсяг. Крім того, земля не може бути замінена іншим типом ресурсу, як у випадку з капіталом і працею.

Процент – це дохід власника капіталу, під яким розуміють функціонуючі в процесі виробництв засоби виробництва (виробничі приміщення підприємств, машини, устаткування тощо).

В економічній теорії відомі два основних підходи в трактовці сутності та змісту категорій капіталу і прибутку: марксистський і маржиналістський.

Розглядаючи сутність прибутку як доходу на капітал, К. Маркс обґрунтував, що прибуток в процесі його розподілу виступає в двох формах: *підприємницького доходу*, тобто прибутку, який отримує функціонуючий капіталіст як власник засобів виробництва і *позичкового проценту*, як доходу власника грошового капіталу.

В сучасній західній економічній теорії, з позицій методології маржиналізму, доход власника капіталу розглядається лише як позичковий процент, незалежно від того, хто його отримує: власник фізичного, функціонуючого у виробництві продуктивного капіталу, чи власник грошового (позичкового) капіталу.

В такій трактовці капітал ототожнюється з грошима, втрачає свою натурально-речову форму засобів виробництва. А доход на капітал зводиться до позичкового проценту. Такий підхід в поясненні сутності доходу на капітал міститься також в навчальних курсах “Економікс”.

Однак, гроші самі по собі не є виробничим, продуктивним ресурсом. Вони не виробляють товари та послуги. Підприємці використовують гроші (власні або позичені) для купівлі засобів виробництва, найму робочої сили, оренди землі на ринках факторів виробництва.

Розглянемо сутність позичкового проценту.

Позичковий процент – є винагородою, яку одержує власник грошей за те, що надав їх підприємствам або приватним особам для використання. Оскільки частину продукції одержано завдяки використанні позичених грошей, підприємство (підприємець) має не лише повернути борг, а й заплатити за користування грошовим капіталом. Ціна, що сплачується за користування грошима, називається **нормою (ставкою) позичкового проценту**.

Наприклад, якщо позичено 20000 грн., а боржник має повернути через рік 21000 грн., то річна ставка проценту становитиме 5%:

$$\frac{21000 - 20000}{20000} \times 100\% = 5\%.$$

Сам позичковий процент є абсолютною величиною: $21000 - 20000 = 1000$ грн., а 5% - норма або ставка позичкового проценту. Проте, в повсякденній господарській практиці для зручності, коли мова заходить про позичковий процент, здебільше мають на увазі норму (ставку позичкового проценту).

Розрізняють *номінальну* і *реальну норму позичкового проценту* (r). *Номінальною* є та ставка проценту, за якою видається позика. *Реальною* є процентна ставка, що враховує темп інфляції. Наприклад, якщо банком надана позика підприємству за номінальною процентною ставкою 20%, а річний темп інфляції складає 12%, то реальна процентна ставка дорівнюватиме 8% ($20\% - 12\%$).

Якщо номінальна процентна ставка є завжди додатною (крім безкоштовної позики, коли процентна ставка дорівнює нулю), то реальна процентна ставка може бути від'ємною. Це відбувається тоді, коли темп інфляції перевищує номінальну процентну ставку.

Прибуток – це дохід власника такого особливого ресурсу як “здатність до підприємництва”.

З позицій методології маржиналізму, прибуток розглядається як винагорода підприємцю за виконання ним управлінських і організаційних функцій, впровадження інновацій, ризик.

Джерелом підприємницького доходу є досконалість організації виробництва та компетентність управління. Завдяки цьому підприємець може без додаткових інвестицій скоротити витрати на виробництво, підвищити продуктивність праці. Частка прибутку в ціні продукції збільшиться. Впровадження нових ідей в процесі виробництва сприяє зниженню витрат, поліпшенню якості продукції, появі нових товарів і послуг, збільшенню обсягів реалізації, що забезпечує додатковий дохід підприємству.

Термін “прибуток” використовують для позначення різниці між сукупним доходом фірми та її витратами, включаючи як явні (грошові), так і неявні (не грошові) витрати. Цей прибуток називають *економічним прибутком*.

В кількісному відношенні термін “прибуток” використовується для позначення різниці сукупних доходів і явних (грошових) витрат. Такий прибуток називають *бухгалтерським прибутком*, оскільки він приймає до розрахунку тільки явні (грошові) платежі, що фігурують в бухгалтерській звітності фірми. Необхідно розрізняти економічний прибуток і так званий *нормальний прибуток*, – поняття, що використовується для позначення альтернативних витрат капіталу фірми.

В безпосередній господарській діяльності підприємства мають справу з бухгалтерським прибутком (або надалі прибутком), який розраховується як різниця між загальним (валовим) доходом (TR) і загальними витратами (TC):

$$P = TR - TC.$$

Якщо враховувати, що загальний дохід (TR) – це добуток ціни продукції (p) та її кількості (Q), а загальні витрати (TC) – це добуток середніх загальних витрат (ATC) та кількості продукції (Q), то прибуток (P) буде мати наступний вигляд:

$$P = TR - TC,$$

$$P = p \times Q - ATC \times Q,$$

$$P = Q \times (p - ATC).$$

З цієї формули прибутку можна побачити, що він буде:

1. *Додатнім*, якщо ціна перевищуватиме середні загальні витрати ($p > ATC$);
2. *Від'ємним*, якщо ціна буде менше за середні загальні витрати ($p < ATC$);
3. *Нульовим*, якщо ціна і середні загальні витрати однакові ($p = ATC$).

Якщо фірма отримує прибуток, то його значення буде додатнім; якщо збиток – від'ємним.

Проте, абсолютний рівень прибутку фірми мало про що говорить, бо не враховує витрачений грошовий капітал, що проявляється в загальних витратах фірми. Підприємцю буде більше вигідно інвестувати капітал в проект, який вимагатиме капітальних витрат в 10 тис. грн., що принесе прибуток розміром в 1 тис. грн., ніж в проект з витратами в 50 тис. грн. і прибутком 4 тис. грн.

За рівних цін і витрат коштів розмір прибутку завжди більше там, де одиниця вкладень прибутковіша. Ступінь прибутковості визначає норма прибутку (P'), яка обчислюється як відношення маси прибутку (P) до авансованого у виробництво капіталу, або загальних витрат (TC):

$$P' = \frac{P}{TC} \times 100\%,$$

1. Тому у вищезгаданому прикладі норма прибутку першого проекту складає 10%, а другого – 8%.

$$1. P' = \frac{1000 \text{ грн.}}{10000 \text{ грн.}} \times 100\% = 10\%,$$

$$2. P' = \frac{4000 \text{ грн.}}{50000 \text{ грн.}} \times 100\% = 8\%.$$

Прибуток, що обчислюється як різниця між виручкою та витратами фірми (на виробництво і реалізацією продукції) *називається балансовим* або

бухгалтерським прибутком. Одержавши його, фірма має зробити певні виплати та відрахування (податки, проценти за кредит, рентні платежі тощо). Прибуток, що залишається після всіх відрахувань, називають **чистим прибутком.** Хоча він є власністю підприємця, його в повному обсязі не використовують на особисті споживчі цілі. Частина чистого прибутку використовують для розвитку фірми (модернізації виробництва, залучення додаткових ресурсів тощо).

Прибутки, які одержують окремі фірми, відрізняються за величиною. Диференціація прибутку зумовлюється різноманітними чинниками:

1. Рівень прибутковості капіталовкладень (чим вище буде норма прибутку, тим більше за розміром прибуток);
2. Обсяги виробничих витрат (скорочення витрат на виробництво підвищує частку прибутку в ціні і робить більшими розмір прибутку);
3. Швидкість обороту капіталу (прискорення обороту капіталу збільшує обсяги виробництва та реалізації продукції, а значить, і величину прибутку);
4. Динаміка ринкової ціни на продукцію фірми (чим вища ціна за витрати фірми, тим більше обсяги прибутку);
5. Обсяги капіталовкладень (чим більше коштів вкладено у виробництво, тим більші обсяги виробництва, а отже, вища і виручка від реалізації, а в ній – розмір прибутку).

В ринковій економіці прибуток виконує важливі функції:

- 1) стимулююча функція (прибуток стимулює підприємця взагалі займатись підприємницькою діяльністю);
- 2) інноваційна функція (прибуток спонукає підприємця до пошуку нових, нетрадиційних рішень у виробництві і реалізації продукції);
- 3) функція розвитку виробництва (частина прибутку вкладається в подальше розширення та оновлення виробництва, тобто капіталізується).

У ринковій економіці інтерес до виробництва у підприємця збуджується саме прибутком. Отримати прибуток підприємець може, тільки за умови, що його продукція за ціною, якістю і асортиментом буде влаштовувати споживачів. Тобто, реалізувати власний економічний інтерес (отримати прибуток) підприємець може тільки реалізувавши економічні інтереси споживачів.

Крім функціонального (первинного) розподілу існує інша класифікація доходів. В залежності від джерел і характеру утворення розрізняють такі форми доходів:

1. **Трудові доходи** – це доходи, отримані від трудової діяльності: заробітна плата та доходи від підприємницької діяльності (прибуток).

Останній, як зазначалося, з позицій маржиналізму, розглядається як винагорода підприємцю за виконання ним управлінських і організаційних функцій, новаторство, ризик.

На відміну від такої трактовки, марксистська економічна теорія розглядає прибуток як форму експлуататорського доходу, перетворену форму додаткової вартості, що створена неоплаченою працею найманих робітників.

2 **Доходи від власності** – це доходи від власності (орендна плата, дивіденди, банківський процент по вкладах, спадщина і дарування та ін.).

3. **Соціальні доходи** (трансфертні платежі) – це доходи, що виплачуються з державного та місцевих бюджетів, позабюджетних соціальних фондів: пенсії, стипендії, субсидії, допомога по безробіттю та інші види соціальної допомоги.

Окрему групу доходів становлять **тіньові доходи**, отримані в результаті незаконної діяльності (виконання робіт та надання послуг без сплати податків, зарплата в “конвертах”, хабарі, подарунки та ін.).

2. Політика доходів та її інструменти

Закономірністю ринкової економіки є нерівність доходів, що породжує нерівність в якості життя різних соціальних груп населення.

Ринковий механізм не здатний забезпечити соціально справедливий розподіл доходів, створеного валового продукту. Несправедливий розподіл доходів – це один із “дефектів” ринкової системи, поряд з безробіттям і інфляцією.

Економічною основою нерівності доходів є приватна власність. Повністю усунути цю нерівність неможливо.

Головне завдання держави – пом’якшити цю нерівність, мінімізувати “дефекти” ринку в сфері розподілу. Засобами розв’язання цієї проблеми є **політика доходів**, яка є важливою складовою соціальної політики держави.

Основна мета політики доходів полягає в регулюванні і вирівнюванні доходів, подоланні надмірної диференціації доходів різних соціальних груп населення.

Основним інструментом здійснення політики вирівнювання доходів є прогресивне оподаткування високих і надвисоких доходів. Отримані таким

чином кошти, акумулюючись в бюджетах, перерозподіляються для соціальної підтримки незахищених верств населення у вигляді різних соціальних виплат – трансфертних платежів (допомоги по безробіттю, інших видів допомоги малозабезпеченим, багатодітним сім'ям). Такий механізм перерозподілу (передачі доходів від багатих до бідних отримав на заході назву “ефект Робін Гуда”).

Іншим інструментом державної політики доходів є створення ефективної системи соціального страхування: медичного, пенсійного, по безробіттю та ін.

За рахунок бюджетних асигнувань та коштів роботодавців створюються спеціальні програми медичної допомоги, будівництва приватного житла, перекваліфікації безробітних, отримання вищої освіти та ін.

Крива Лоренца і коефіцієнт Джині

Ступінь нерівності в розподілі доходів графічно ілюструє крива Лоренца (рис. 19). Вона показує фактичний розподіл доходів між окремими частинами населення (сімей) за певний період часу (як правило, за рік).

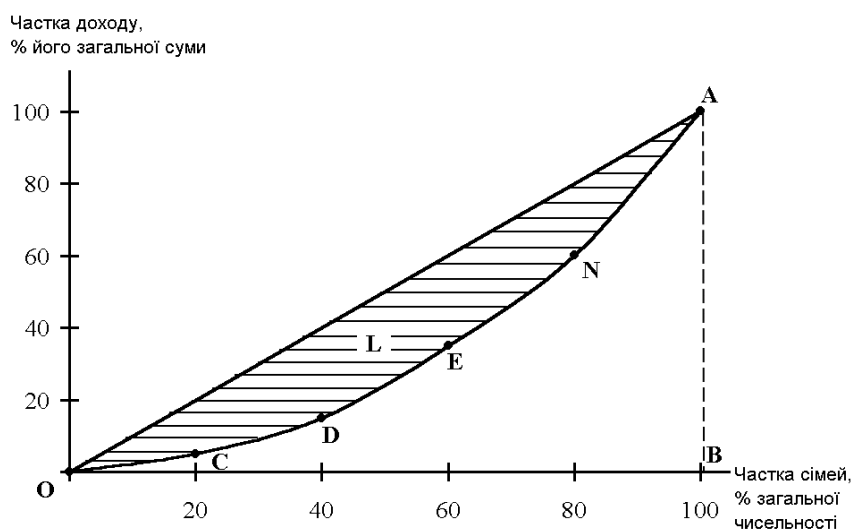

Рисунок 19. Крива Лоренца

Умови побудови кривої Лоренца:

- для розрахунків беруться номінальні доходи – до сплати податків;
- в доходи включаються трансфертні платежі.

Якщо все населення поділити на 5 частин (квінтелей) по 20% кожна, а сукупний дохід окремих частин населення також по 20%, то лінія (бісектриса) OA покаже абсолютну рівність у розподілі доходу, тобто 20%

населення отримує 20% сукупного доходу, 40% - відповідно 40%, 60% - 60% і т.д. Однак, це абстрактна ситуація.

Протилежну ситуацію – абсолютної нерівності ілюструє пряма АВ – коли 1% населення отримує 100% сукупного доходу, що також є нереальною ситуацією. Іншими словами, індекс “0” є показником абсолютної рівності, а “1” – абсолютної нерівності.

В реальній дійсності перші 20% населення можуть отримувати, наприклад, 5% доходу, 40% населення – 15% доходу, 60% - 35%, 100% – 100% сукупного доходу. У відповідності з таким розподілом і будуємо криву ОСДА, яка відхиляється від лінії абсолютної рівності ОА і ілюструє фактичний стан розподілу доходу.

Чим більше крива відхиляється від бісектриси (лінії абсолютної рівності) (прогиб кривої) в бік лінії АВ (абсолютної нерівності), тим більша ступінь нерівномірності (диференціації) в розподілі доходів в цій країні.

Іншим (математичним) показником диференціації доходів населення є **коефіцієнт (індекс) Джині**. Його розрахунок пов’язаний з кривою Лоренца. Коефіцієнт визначається як відношення площі заштрихованої фігури L, що знаходиться між бісектрисою ОА і кривою Лоренца, до площі всього трикутника ОАВ.

$$G = \frac{SL}{SOAB}$$

де: SL – площа заштрихованої частини графіка;

SOAB – площа трикутника.

Величина коефіцієнту змінюється в діапазоні від нуля до одиниці. Якщо коефіцієнт дорівнює нулю, це означає стан абсолютної рівності, а якщо одиниці – абсолютної нерівності. Чим вище значення коефіцієнту, тобто чим ближче він наближається до одиниці, тим більша диференціація в розподілі сукупного доходу між окремими частинами населення країни.

В розвинених країнах значення коефіцієнту Джині становить 0,25-0,35, в слаборозвинених – 0,70-0,80. В Україні – 0,60-0,75.

Важливою проблемою розподілу і регулювання доходів є визначення оптимального співвідношення між економічною ефективністю та соціальною справедливістю, розв’язання існуючого між ними протиріччя.

Зміст цього протиріччя полягає в тому, що надмірне державне втручання в перерозподільчі процеси, зростання частки соціальних трансфертів в доходах окремих соціальних груп, веде до зниження їх трудової активності, підриває стимули і мотивацію до високоефективної праці, породжує психологію соціального утриманства.

Джерелами соціальних трансфертів є високі податки на прибутки корпорацій та особисті доходи, які нерідко пов'язані з високою діловою активністю, конкурентноздатністю, кваліфікацією та підприємницькими здібностями платників податків.

Сучасні західні неоліберальні теорії, в тому числі монетаризм, активно проповідують принципи економічної свободи, обмеження державного втручання в економіку, її дерегулювання.

На думку монетаристів, головна цінність суспільства – це не соціальна справедливість, а свобода, яку забезпечують приватна власність, конкуренція, особиста ініціатива. Необхідно, вважають представники цієї школи, відмовитися від ідеї соціальної справедливості, яку вони об'являють “марксистською догмою”.

Голова Чикагської школи монетаризму Мілтон Фрідмен, захищаючи індивідуалізм і свободу, розширення соціальних гарантій з боку держави у вигляді безкоштовної освіти, медицини, вважає “сповзанням до соціалізму”.

Висновки:

- Власник кожного ресурсу отримує свою форму доходу.
- Основними формами факторних доходів є заробітна плата, рента, процент, прибуток.
- Розмір кожної форми доходу залежить від ринкової ціни ресурсу, яка визначається граничним продуктом, створеним відповідним ресурсом.
- В ринковій економіці існує нерівність в доходах, яка є одним із “дефектів” ринкової системи.
- Держава здійснює перерозподіл доходів шляхом їх регулювання і вирівнювання.
- Основними інструментами державної політики доходів є прогресивне оподаткування та створення ефективної системи соціального страхування.

Задача 1

Як і на скільки змінилася реальна заробітна плата, якщо номінальна зарплата за рік зросла з 320 до 360 грн., а річний рівень інфляції становив 10%?

Спочатку знаходимо індекс зростання номінальної зарплати:

$$I_{\text{вн}} = \frac{360}{320} = 1,125, \text{ а індекс інфляції (10\%) становить } 1,1.$$

Індекс реальної зарплати обчислюється шляхом ділення індексу номінальної зарплати на індекс цін:

$$I_{wp} = \frac{I_{wh}}{I_p} = \frac{1,125}{1,1} = 1,023.$$

Таким чином, реальна зарплата зросла на 2,3%.

Задача 2

Фермер вирощує на своїй ділянці землі в середньому 500 т картоплі в рік. Ціна 1 кг картоплі за рік не змінювалась і становила 0,3 грн. Щорічні витрати на вирощування, збір і реалізацію картоплі оцінюються в 100 тис. грн. Чому дорівнюватиме розмір щорічної ренти?

Обсяг щорічної ренти оцінюється як різниця між виручкою і витратами. Виручка (TR) дорівнює добутку ціни і кількості продукції:

$$TR = p \times Q = 500000 \times 0,3 \text{ грн.} = 150 \text{ тис. грн.}$$

$$R = 150 \text{ тис. грн.} - 100 \text{ тис. грн.} = 50 \text{ тис. грн.}$$

Задача 3

Якою буде реальна процентна ставка за кредит, якщо номінальна процентна ставка складає 12,5%, а річний рівень інфляції 6,8%?

Реальна процентна ставка обчислюється як різниця номінальної процентної ставки і рівня інфляції: $12,5\% - 6,8\% = 5,7\%$.

Норма позичкового проценту визначається співставленням обсягу позичкового проценту і загального розміру позики. Спосіб обчислення норми позичкового проценту показаний в задачі 4.

Задача 4

Якою буде норма позичкового проценту, якщо обсяг грошової позики становив 16 тис. грн., а за кредитною угодою фірма має повернути 18 тис. грн.

$$r = \frac{18 \text{ тис. грн.} - 16 \text{ тис. грн.}}{16 \text{ тис. грн.}} \times 100\% = 12,5\%.$$

В задачі 5 ілюструється механізм обчислення доходу з депозитного вкладу за простими та складними процентами.

Задача 5

Яку суму повинен повернути через 3 роки банк вкладнику, якщо розмір вкладу складає 12 тис. грн. під 10% річних за складними процентами і за простими процентами?

а) За простими процентами, щорічно на депозитному рахунку величина вкладу зростає на однакову величину: 12 тис. грн. $\times 0,1 = 1,2$ тис. грн.

За 3 роки приріст вкладу складатиме:

$$12 \text{ тис. грн.} \times 0,3 = 3,6 \text{ тис. грн.}$$

Тому загальний розмір вкладу за 3 роки за простими процентами становитиме:

$$12 \text{ тис. грн.} + 3,6 \text{ тис. грн.} = 15,6 \text{ тис. грн.}$$

б) За складними процентами 10% відсотків нараховуються до величини попереднього року:

$$\text{позичковий процент за 1 рік} = 12 \times 0,1 = 1,2 \text{ тис. грн.}$$

$$\text{позичковий процент за 2 рік} = (12 + 1,2) \times 0,1 = 1,32 \text{ тис. грн.}$$

$$\text{позичковий процент за 3 рік} = (13,2 + 1,32) \times 0,1 = 1,452 \text{ тис. грн.}$$

Загальний приріст вкладу за 3 роки складе: $1,2 + 1,32 + 1,452 = 3,972$ тис. грн., а загальний розмір вкладу: $12 + 3,972 = 15,972$ тис. грн.

Розмір позичкового проценту можна підрахувати відразу по формулі: $R = (1+r)^t$, де t – кількість років; r – процентна ставка.

$$\text{В нашому прикладі: } R = (1+0,1)^3 = 1,331.$$

$$\text{Загальний розмір вкладу: } 12 \times 1,331 = 15,972 \text{ тис. грн.}$$

Задача 6

У підприємця є варіанти капіталовкладення 3 проектів. Перший вимагає витрат у 50 тис. грн. і може принести 10 тис. грн. прибутку; другий відповідно: 60 тис. грн. і 15 тис. грн.; третій 40 тис. грн. і 6 тис. грн. Якому проекту надасть перевагу підприємець?

Слід визначити рівень прибутковості кожного проекту за нормою прибутку

$$P' = \frac{P}{TC} \times 100\%.$$

$$1 \text{ проект: } P'_1 = \frac{10}{50} \times 100\% = 20\%.$$

$$2 \text{ проект: } P'_2 = \frac{15}{60} \times 100\% = 25\%.$$

3 проект: $P'_3 = \frac{6}{40} \times 100\% = 15\%$.

Найприбутковіший 2 проект, бо принесе найвищий розмір прибутку на вкладений капітал (25%).

Балансовий прибуток підприємства визначається після реалізації продукції, а чистий прибуток після сплати податків. Спосіб обчислення балансового і чистого прибутку підприємства наводиться в задачі 7.

Задача 7

За рік фірма реалізувала 200 тис. одиниць продукції за ціною 5 грн. Витрати на одиницю продукції становили 3 грн. Податок на прибуток складає 30%. Який балансовий і чистий прибуток отримає фірма?

Для знаходження балансового прибутку слід відняти від загальної виручки загальні витрати (TR – TC). Загальну виручку знаходимо шляхом добутку кількості реалізованої продукції і ціни:

$$TR = p \times Q = 200 \text{ тис. грн.} \times 5 \text{ грн.} = 1 \text{ млн. грн.}$$

Загальна витрати знаходимо помноженням середніх витрат виробництва на кількість продукції:

$$TC = ATC \times Q = 3 \text{ грн.} \times 200 \text{ тис. грн.} = 600 \text{ тис. грн.}$$

Таким чином, балансовий прибуток:

$$P = TR - TC = 1 \text{ млн. грн.} - 600 \text{ тис. грн.} = 400 \text{ тис. грн.}$$

За ставкою податку на прибуток (30%) фірма має направити до держбюджету 30% балансового прибутку, тобто $400 \text{ тис. грн.} \times 0,3 = 120 \text{ тис. грн.}$

Чистий прибуток – все те, що лишається після сплати податку:

$$P_2 = 400 \text{ тис. грн.} - 120 \text{ тис. грн.} = 280 \text{ тис. грн.}$$

Практикум

Тести:

1. Премія – це вид зарплати;

- A. основної;
- B. додаткової;
- C. відрядної;
- D. погодинної.

2. Прибуток дорівнює:

- A. виручка мінус податки і амортизація;
- B. виручка мінус зарплата;
- C. актив мінус пасив;

D. доходи мінус витрати.

3. Яку форму доходу отримує власник земельного ресурсу?

A. прибуток;

B. ренту;

C. зарплату;

D. позичковий процент.

4. Норма позичкового процента буде вища, якщо комерційний банк надає:

A. кредит із заставою на 3 роки;

B. кредит із заставою на 5 років;

C. кредит без застави на 3 роки;

D. кредит без застави на 5 років.

5. Рівень доходів у ринковій економіці визначається:

A. державним комітетом по праці;

B. профспілковими організаціями;

C. попитом на результати діяльності;

D. нормами справедливості.

6. Що є найкращим мірилом рівня життя в країні?

A. грошовий дохід на душу населення;

B. реальний дохід на душу населення;

C. рівень безробіття;

D. рівень інфляції.

7. Мінімальна зарплата вперше в світі впроваджувалась:

A. після промислового перевороту;

B. після “Великої депресії”;

C. після Другої світової війни;

D. внаслідок розпаду СРСР.

8. Що можна вважати формою використання особистого доходу?

A. сплата податків;

B. заощадження;

C. дарування;

D. споживання.

9. Встановлення державою мінімальної заробітної плати – це:

A. рекомендована нижня межа індивідуального доходу;

B. розмір прожиткового мінімуму;

C. нижня межа заробітної плати на будь-якому підприємстві;

D. вартість основних продуктів споживання за певний період.

10. Який фактор не впливає на ставку заробітної плати?

- A. попит на працю;
- B. діяльність профспілок;
- C. Норма позичкового проценту;
- D. політика держави у сфері оплати праці.

11. Прибуток – це:

- A. винагорода за ризик;
- B. форма доходу за статус;
- C. гарантована форма доходу підприємства;
- D. різниця між валовим доходом і загальними витратами.

Завдання**Вірні чи невірні твердження**

1. Номінальна зарплата завжди вища за реальну зарплату.
2. Власник кожного з економічних ресурсів отримує свою форму доходів.
3. Ренту отримує власник виключного ресурсу.
4. Ефективність в розподілі ресурсів не означає справедливості в розподілі доходів.
5. У сучасних умовах частіше використовується погодинна форма зарплати.
6. Одна людина може отримувати декілька форм доходів.
7. Нерівність у доходах є важливим стимулом економічного розвитку.
8. Чим більше комерційний ризик банку при наданні позики підприємству, тим менше норма позичкового проценту.
9. Диференційну земельну ренту отримують фермери, що господарюють на найбільш родючих землях.
10. Механізм розподілу доходів істотно впливає на економічну ефективність.

Задачі

1. Номінальна заробітна плата зросла на 40%, а вартість споживчого кошика – на 15%. Як і наскільки змінився рівень життя при інших рівних умовах?
2. Розрахуйте індекс цін, якщо за звітний період номінальна заробітна плата зросла на 20%, а реальна заробітна плата знизилась на 20%.

3. Величина капіталу, що надана в позику 6 млн. грн, депозитний процент – 6%, норма позичкового процента за кредитом – 8%. Чисті банківські витрати 200 тис. грн., власний капітал банку – 2 млн. грн. Розрахуйте норму банківського прибутку.

4. Якою буде норма прибутку, якщо вкладений капітал розміром у 12 млн. грн. приніс чистий прибуток у 600 тис. грн.?

Відповіді до практикуму

Тести:

1. B; 2. D; 3. B; 4. D; 5. C; 6. B; 7. B; 8. D; 9. C; 10. C; 11. A.

Завдання 1

Вірні чи невірні твердження

1. Невірно. Співвідношення між номінальною і реальною зарплатою залежить від рівня цін, тому остання може бути як вище, так і нижче.

2. Вірно. Кожен власник ресурсу отримує свою форму доходу (робітник – зарплату, власник землі – ренту, власник грошового капіталу – процент, підприємець – прибуток).

3. Вірно. Ренту отримують власники ресурсів, які за певними параметрами значно відрізняються від звичайних ресурсів.

4. Вірно. Ефективність розподілу ресурсів визначає ефективність у виробництві, проте не завжди справедливості в розподілі доходів.

5. Вірно. Враховуючи сучасну конвеєрну систему виробництва, частіше використовується погодинна форма зарплати.

6. Вірно. Найманий робітник може отримувати зарплату, дивіденд від своїх акцій, депозитний процент за банківський вклад тощо.

7. Вірно. Нерівність в доходах стимулює підвищення ефективності використання людських ресурсів.

8. Невірно. Навпаки, чим більше ризик банку, тим більше норма позичкового проценту.

9. Вірно. Фермери, що працюють на найбільш родючих землях отримують диференційну ренту, а ті хто на найменш родючих – ні.

10. Вірно. Механізм розподілу доходів визначає зацікавленість, а від останньої залежить загальна економічна ефективність.

Задачі

1. Зріс на 21,7%.

2. Ціни зросли на 50% (індекс = 1,5).
3. 5,45%.
4. 5%.

Глава 24. Міжнародна торгівля і міжнародна валютна система

1. Принципи абсолютних та порівняльних переваг.
2. Суть міжнародної торгівлі.
3. Обмеження в міжнародній торгівлі.
4. Сучасна міжнародна валютна система.

1. Принципи абсолютних та порівняльних переваг

Чому країни торгують між собою? Головних причин дві, а саме:

1. Країни неоднаково забезпечені природними, людськими ресурсами та капітальними благами, відрізняються різним рівнем розвитку науки, техніки та технології;
2. Ефективне виробництво різноманітних товарів та послуг потребує різних технологій та комбінацій ресурсів.

Хоча міжнародна торгівля виникла задовго до появи будь-яких теорій, що її обґрунтовують, вона була і залишається об'єктом аналізу різноманітних економічних шкіл. Сучасні теорії міжнародної торгівлі ведуть свій початок від класичної політекономії Адама Сміта та Давида Рікардо.

У відповідності з *теорією абсолютних переваг* А. Сміта, міжнародна торгівля є вигідною у тому випадку, якщо дві країни торгують такими товарами, які кожна з них виготовляє з меншими витратами, ніж країна-партнер.

З теорії А. Сміта виходило, що фактори виробництва наділені абсолютною мобільністю всередині країни, тобто вони переміщуються в ті райони, де одержують найбільшу абсолютну перевагу. Рано чи пізно внаслідок переміщення факторів абсолютна перевага одних регіонів перед іншими зникне і доходи на фактори вирівнюються. В результаті цього може скластись враження, що торгівля повинна припинитись.

Проте Д. Рікардо розвинув теорію абсолютних переваг, доповнивши її поняттям *альтернативної вартості*, яка розглядається як *робочий час, необхідний для виробництва одиниці одного товару, виражений через*

робочий час, необхідний для виробництва одиниці іншого товару. Давід Рікардо переконливо доказав, що міжнародна спеціалізація вигідна не тільки в тих випадках, коли яка-небудь держава має абсолютні переваги в виробництві і збуті даного товару в порівнянні з іншими країнами. Не обов'язково, щоб витрати на виробництво цього товару були менші в порівнянні з витратами на аналогічні товари, які створенні за кордоном. Цілком достатньо, з точки зору Д. Рікардо, щоб ця країна експортувала ті товари, по яким в неї є порівняльні переваги.

У відповідності з *теорією порівняльних переваг* Д. Рікардо зробив висновок: *країни повинні спеціалізуватись у виробництві тих товарів, альтернативна вартість яких нижча, тобто які вони можуть виготовляти з відносно низькими витратами у порівнянні з іншими країнами.*

Така спеціалізація дозволяє мати вигоду від зовнішньої торгівлі навіть тій країні, в якій виробництво всіх товарів менш ефективне, ніж у країні-партнера в торгівлі.

Країна А має абсолютні переваги по відношенню до країни Б у виробництві певного товару, якщо вона виробляє цей товар з меншими витратами ресурсів. Але товарообмін між країнами може бути взаємовигідним навіть тоді, коли одна країна має абсолютні переваги у виробництві всіх товарів. Абсолютна перевага не має значення для визначення міжнародної спеціалізації та структури торгівлі. В цьому випадку мають значення тільки порівняльні переваги у виробництві товарів.

Якщо взяти до уваги розбіжності між країнами у співвідношенні витрат, то країна має порівняльні переваги у виробництві товару, якщо вона здатна виробляти цей товар з меншими альтернативними витратами, ніж її торгівельний партнер. Кожна країна завжди має порівняльні переваги в певному виробництві, навіть якщо вона не має абсолютних переваг в жодній галузі.

Аналіз показує, що в результаті міжнародної спеціалізації та вільної торгівлі, що базується на використанні принципу порівняльних переваг, сумарне виробництво товарів збільшується, а країни досягають такого рівня споживання, який перевищує їхні внутрішні виробничі можливості.

2. Суть міжнародної торгівлі

Міжнародний розподіл праці та спеціалізація, в основі яких лежить принцип порівняльних переваг, заклали підвалини для виникнення світового

ринку, який розвивався на основі внутрішніх ринків, поступово виходячи за національні межі.

Еволюція ринку йшла за схемою: **внутрішній ринок – національний ринок – міжнародний ринок – світовий ринок.**

Внутрішній ринок – це форма господарського спілкування, при якій все, призначене для продажу, реалізується самим виробником всередині країни. **Національний ринок** – це внутрішній ринок, частина якого орієнтована на іноземних покупців. **Міжнародний ринок** – сукупність частин національних ринків, які безпосередньо пов'язані із закордонними ринками. **Світовий ринок** – сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, заснованих на міжнародному розподілі праці та розподілі факторів виробництва.

Світовий ринок характеризується такими рисами:

- він є категорією товарного виробництва, яке вийшло за національні межі в пошуках збуту своєї продукції;

- він має свій прояв у міждержавному переміщенні товарів, що знаходяться під впливом не тільки внутрішніх, але й зовнішніх попиту та пропозиції;

- він оптимізує використання факторів виробництва і підказує виробнику, в яких саме галузях та регіонах вони можуть бути використані найбільш ефективно;

- він виконує санаційну роль, оскільки виводить з міжнародного обміну товари (а інколи також і їхніх виробників), які не здатні забезпечити міжнародний стандарт якості при конкретних цінах.

Товар, що знаходиться на світовому ринку у фазі обміну, виконує інформаційну функцію, бо він повідомляє середні параметри сукупного попиту та сукупної пропозиції, за допомогою яких кожен з учасників може оцінити та адаптувати параметри свого виробництва. Як сфера міждержавного обміну товарами, світовий ринок має зворотній вплив на виробництво, сигналізуючи йому, що саме, скільки і для кого треба виробляти. З цієї точки зору світовий ринок є первинним по відношенню до виробника і виступає центральною категорією теорії міжнародної економіки.

Розвиток світового ринку товарів на рубежі XIX – XX століть призвів до інтенсифікації міжнародного економічного спілкування, яке поступово стало виходити за межі міждержавного обміну товарами. Бурхливий розвиток продуктивних сил та зростання потужності фінансового капіталу призвели до виникнення світового господарства. При переході товарного виробництва від

стадії світового ринку до стадії світового господарства виникає міжнародне переміщення не тільки товару, але й факторів його виробництва, перш за все капіталу та робочої сили. Таким чином, категорія світового господарства стосується вже не тільки сфери обігу, але й сфери виробництва.

Світове господарство – це сукупність національних економік, пов'язаних між собою мобільними факторами виробництва.

Характерні риси сучасного світового господарства такі:

- розвиток міжнародного переміщення факторів виробництва, перш за все у формах вивозу-ввезення капіталу, робочої сили та технологій;

- зростання на цій основі міжнародних форм виробництва на підприємствах, що розташовані в декількох країнах, в першу чергу в межах транснаціональних корпорацій;

- економічна політика держав, що передбачає підтримку міжнародного руху товарів та факторів виробництва на двосторонній та багатосторонній основі;

- виникнення економіки відкритого типу в межах багатьох держав та міждержавних об'єднань.

Світове господарство, таким чином, є більш високою, ніж світовий ринок, стадією розвитку ринкової економіки, яка включає окрім традиційної міжнародної торгівлі ще й вивіз капіталу, міжнародну міграцію робочої сили, торгівлю технологією, а також підприємства, що виникають на цій основі і є міжнародними за своїм характером. Регулюється світове господарство за допомогою заходів національної (наприклад, надання державних гарантій інвестиціям) та міждержавної економічної політики (наприклад, укладання угод про уникнення подвійного оподаткування). В межах світового господарства економіка окремих країн світу стає все більш відкритою та орієнтованою на міжнародне економічне співробітництво.

В сучасному світі виробляти всі види товарів, створювати та вдосконалювати всі типи факторів виробництва не може жодна, навіть багата, країна. **Міжнародна економіка** стає тим механізмом, який може забезпечити досягнення цих цілей в інтересах всіх країн. В другій половині ХХ століття ринкова економіка перейшла до нової, більш високої, ніж світове господарство, якості і стала міжнародною. Ознаками міжнародної економіки є:

- розвинена сфера міжнародного обміну товарами на базі міжнародної торгівлі;

- розвинена сфера міжнародного руху факторів виробництва, перш за все у формах вивозу-ввезення капіталу, робочої сили та технологій;
- самостійна міжнародна фінансова сфера, не пов'язана з обслуговуванням міжнародного руху товарів та міжнародного руху факторів виробництва;
- система міжнаціональних та наднаціональних, міждержавних та недержавних механізмів міжнародного регулювання з метою збалансованості і стабільності економічного розвитку;
- економічна політика держав, що базується на принципах відкритої економіки.

Як бачимо, перша ознака виступає характеристикою світового ринку, перші три ознаки в сукупності характеризують світове господарство, а всі шість ознак разом є характеристикою міжнародної економіки в цілому.

Найважливішою ознакою світового ринку, світового господарства та міжнародної економіки є міжнародна торгівля.

Міжнародна торгівля – це сфера міжнародних товарно-грошових відносин, що представляє собою сукупність зовнішньої торгівлі всіх країн світу.

По відношенню до однієї певної країни, як правило, використовується термін “зовнішня торгівля держави”, по відношенню до торгівлі двох країн між собою – “міждержавна, двостороння торгівля”, а по відношенню до торгівлі всіх країн – “міжнародна або світова торгівля”. Міжнародна торгівля складається з двох зустрічних потоків товарів (послуг) – експорту та імпорту і характеризується торгівельним сальдо та торгівельним оборотом.

Експорт – продаж товару, що передбачає його вивіз за кордон.

Імпорт – купівля товару, що передбачає його ввезення з-за кордону.

Торгівельне сальдо – різниця між вартісними обсягами експорту та імпорту.

Торгівельний оборот – сума вартісних обсягів експорту та імпорту.

Участь в міжнародній торгівлі характеризується **позитивними рисами для національної економіки:**

1. *Інтенсифікується виробничий процес в національних господарствах з деяких напрямків, а саме:*

- посилюється спеціалізація;
- створюється можливість масового виробництва;
- підвищується рівень завантаження

устаткування;

- зростає ефективність впровадження нової техніки та технологій;

2. *Розширення експорту спонукає до збільшення зайнятості, що має важливі економічні та соціальні наслідки.* Відповідно до деяких оцінок, збільшення експорту промислових товарів, еквівалентне 1% ВВП, викликає зростання частки промислового сектора в загальній зайнятості на 0,62 – 0,78 %;

3. Активна участь в міжнародній торгівлі *створює умови для прискорення прогресивних структурних зрушень в національних господарствах;*

4. *Надходження від експорту – суттєве джерело накопичення капіталу на потреби промислового розвитку.* В силу цього найвищі темпи економічного розвитку характерні для тих країн, де швидко розширюється зовнішня торгівля, особливо експорт, наприклад, Німеччина в 50 – 60-х роках, Японія – в 70 – 80-х, нові індустріальні країни в 90-х.;

5. *Збільшення зовнішньоторгового обміну сприяє синхронізації економічного циклу в світовій економіці.*

3. Обмеження в міжнародній торгівлі

Не дивлячись на досить переконливі аргументи на користь вільної торгівлі, в реальній дійсності міжнародна торгівля розвивається в умовах суттєвих обмежень.

В залежності від ступеня втручання держави в міжнародну торгівлю розрізняють *протекціоністську торгову політику і політику вільної торгівлі (фритредерство).*

В різні періоди історії зовнішньоторгова практика схилялась то в бік свободи торгівлі, то в бік протекціонізму.

В 50 – 60 роки ХХ ст. для міжнародної торгівлі характерними були тенденції посилення лібералізму, а на початку 70-х років проявилась протилежна тенденція – наростання протекціонізму на рівні економічних угруповань, торгово-економічних блоків країн, що протистояли один одному.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист вітчизняних виробників товарів від конкуренції з боку іноземних фірм. Її суттю є створення для вітчизняних торговців і підприємців особливих пільгових умов порівняно з іноземцями. Її наслідком стає одержання

державною казною додаткових грошових надходжень від митних та інших зборів. Протекціонізм має і негативні наслідки: підвищення цін, уповільнення економічного зростання країни, можливість виникнення “торгівельних війн”.

Протилежним підходом до регулювання торгівлі є система лібералізму або вільної торгівлі. **Лібералізм** – це зовнішньоекономічна політика, за якої митні органи виконують тільки реєстраційні функції, не збирають імпортного та експортного мита, не визначають ніяких кількісних чи інших обмежень. Таку політику проводять країни з високою ефективністю національного господарства, наприклад, Канада.

В межах торгової політики тісно *переплітаються* економічні, політичні, адміністративні, організаційні, правові та інші проблеми. Міжнародна економіка вивчає переважно економічні передумови та наслідки здійснення заходів торгової політики.

Конкуренція на світовому ринку та зіткнення національних інтересів в міжнародній торгівлі змушують держави використовувати існуючі в їх розпорядженні інструменти регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Інструменти державного регулювання міжнародної торгівлі за своїм характером поділяються на **тарифні** – ті, що засновані на використанні митного тарифу, та **нетарифні** – всі інші методи. Нетарифні методи регулювання включають **методи прихованого протекціонізму**. Окремі інструменти торгової політики найчастіше застосовуються при бажанні або обмежити імпорт, або форсувати експорт.

Митний тариф будь-якої країни складається з конкретних ставок мита, які використовуються з метою оподаткування товарів, що ввозяться чи вивозяться.

Мито – обов’язкова плата, що стягується митними органами при імпорті чи експорті товару.

Серед **нетарифних обмежень** необхідно виділити **систему ліцензування** – дозвіл, що видається державними органами на експорт або імпорт товару у встановленій кількості за визначений проміжок часу, та **“добровільні” обмеження**, як бажання запобігти дещо жорсткішого обмеження (наприклад, Японія добровільно обмежує експорт автомобілів в США з метою запобігання підвищення тарифу чи зниження імпортних квот). Поряд з цим існують і **приховані методи** торговельної політики, такі як *технічні бар’єри, внутрішні податки та стягнення, політика в межах державних закупок, вимоги про вміст місцевих компонентів* тощо.

Важливу роль в регулюванні міжнародної торгівлі, в усуненні перешкод для її розвитку та лібералізації відіграють міжнародні економічні організації. Одна з них ГАТТ (генеральна угода про тарифи та торгівлю), договір про створення якої було підписано 23 країнами в 1947 р. і вступив в силу в 1948 р. 31 грудня 1995 р. ГАТТ припинила своє існування, модифікувавшись у СОТ (Світову організацію торгівлі). На сьогодні СОТ охоплює 95% світової торгівлі.

4. Сучасна міжнародна валютна система

Громадяни кожної країни на внутрішньому ринку здійснюють продаж-купівлю у національній валюті. Наприклад, громадяни України – у гривнях, Росії – рублях, США – доларах, Японії – японських йєнах.

Чому необхідно мати національну валюту?

1. Національна валюта забезпечує незалежність країни, її суверенітет.
2. Національна валюта допомагає державі керувати економікою країни.
3. У національній валюті виплачується заробітна платня, пенсії, стипендії, тощо, здійснюється оплата товарів і послуг для державних потреб.
4. Власна валюта допомагає запобігти “завезенню” інфляції з інших країн.

Операції з обміну валют здійснюються на ринку іноземних валют. В Україні кожен громадянин чи організація може зробити обмін української гривні на американські долари чи іншу іноземну валюту в банку або в пункті обміну валют.

Ринки іноземних валют різних країн утворюють світовий валютний ринок.

На валютному ринку обмін валюти здійснюється за валютним курсом.

Валютний курс – це ціна однієї національної валюти, яка визначена у грошових одиницях інших країн.

Наприклад, в середині жовтня 2004 року в Україні один долар можна було придбати за 5,30 гривні.

Номінальний обмінний курс (МЕК, або e) – це відносна ціна двох валют, тобто пропорція їхнього обміну одна на одну.

Пряма котировка оцінює одиницю іноземної валюти певною кількістю національної:

$$e_f = \frac{M_E^d}{M_E^f},$$

де: e_f – номінальний обмінний курс іноземної валюти до національної;

M_E^d – кількість національної валюти, запропонованої в обмін на іноземну;

M_E^f – кількість іноземної валюти, запропонованої в обмін на національну.

Курс національної валюти є кількістю іноземної валюти, яку можна купити або продати за одиницю національної валюти на певний момент часу (обернена котировка):

$$e_d = \frac{M_E^f}{M_E^d},$$

де e_d – номінальний обмінний курс національної валюти.

Валютний курс відіграє важливу роль у світовому господарстві і в національній економіці. З його допомогою можна порівняти ціни на товари та послуги, вироблені в різних країнах.

Розрізняють *плаваючий (гнучкий) і фіксований валютний курси*.

1. Коли курс обміну національних валют між собою залежить від попиту і пропозиції на валюту, – це гнучкий чи плаваючий курс.

2. Коли держава втручається в цей процес, центральний банк встановлює фіксований валютний курс.

Більшість країн, починаючи з 70-х років ХХ ст., користується валютним курсом, в основі якого лежить гнучкий курс.

Значні коливання під впливом попиту і пропозиції характерні для валютних курсів як сильних, так і слабих валют.

На попит і пропозицію іноземної валюти, а отже на валютний курс, опосередковано впливає вся сукупність як внутрішніх, так і зовнішніх економічних відносин країни.

Серед факторів, що безпосередньо впливають на динаміку курсу валют, слід виділити: національний доход та рівень витрат виробництва, реальну купівельну спроможність грошей, рівень інфляції в країні, стан платіжного балансу, рівень процентних ставок в країні, довіру до валюти на світовому ринку тощо.

Зміни курсу валюти неоднаково впливають на різних суб'єктів ринку. При незмінних зовнішніх та внутрішніх цінах зміна курсу валют змінює відносні ціни.

Наприклад, здешевлення гривні робить вітчизняні товари на внутрішньому ринку – дорожчими. Відповідно, якщо складається

протилежна ситуація, це погіршує позиції національних експортерів, але йде на користь споживачам імпортованих товарів в країні.

Негативні наслідки зниження вартості валюти, крім споживачів, відчувають також виробники, які у виробництві використовують імпортовану сировину, матеріали, обладнання – відбувається зростання витрат і, як наслідок, падіння прибутку, або збитковість виробництва.

Коливання валютного курсу впливають на зміну сукупного попиту і сукупної пропозиції, тобто мають макроекономічні наслідки. Закономірно, що в більшості країн валютний курс розглядається як важливий об'єкт регулювання при проведенні державної економічної політики, а систему плаваючих валютних курсів часто називають системою коригованих “плаваючих” валютних курсів.

Потреба в коригуванні валютних курсів виникає у зв'язку з необхідністю досягнення збалансованості зовнішніх розрахунків. Оцінка збалансованості дається на основі платіжного балансу країни – систематизованого запису всіх операцій з активами та грошовими коштами. Рахунки платіжного балансу відображають операції країни з іншим світом і об'єднуються за видами угод.

Основні статті платіжного балансу:

- Баланс товарів та послуг;
- Товарний баланс;
- Баланс послуг;
- Операції з капіталом та фінансові операції;
- Резервні активи.

В процесі розвитку економічних відносин і поглиблення міжнародного поділу праці розвивається міжнародна валютна система.

Міжнародна валютна система включає:

- Національні валюти і міжнародну ліквідність;
- Валютний курс;
- Валютні ринки;
- Міжнародні валютно-фінансові організації;
- Міждержавні угоди та домовленості.

Міжнародна валютна система – це форма організації міжнародних валютних відносин, обумовлена розвитком світового господарства і юридично закріплена міждержавними угодами. З середини 70-х років діє Ямайська Валютна система. Згідно з її принципами, золото перестало бути тією базою, на основі якої визначався валютний курс. Якщо раніше

співвідношення між валютами визначалося на основі їх золотого вмісту, то зараз – на основі паритету купівельної спроможності валют, під впливом попиту та пропозиції. Із введенням Ямайської валютної системи відбулася повна демонетизація золота. Золото стало звичайним товаром, який Центральні банки та уряди країн продають та купують на світовому ринку золота. Та демонетизація золота не означає, що країни відмовилися від своїх золотих запасів. Але все більша кількість країн відмовляється від визначення золотого вмісту своїх національних валют.

Окрім міжнародної валютної системи існують також регіональні валютні системи. Яскравим прикладом є функціонування європейської валютної системи країн-членів Європейського Співтовариства. Європейське Співтовариство – до 1992 року Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС) – група західноєвропейських держав, які здійснили інтеграцію своїх економік, об'єднавшись в економічний союз. Нині до ЄС входять Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Франція, Швеція, Німеччина, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія. У ЄС створено єдиний внутрішній ринок, знято обмеження на вільне переміщення товарів, капіталів, робочої сили між країнами, сформовано єдину валютну систему.

Єдиною валютою країн-членів ЄС виступає євро. *Євро* – спільна регіональна валюта країн Європейського Співтовариства, що запроваджена Європейською комісією на Раді міністрів економіки й фінансів країн ЄС 1 травня 1998 року. До монетарного союзу з 1 січня 1999 року входять 12 країн з 15 країн цього економічного об'єднання, а саме: Австрія, Бельгія, Греція, Італія, Ірландія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Фінляндія, Франція і Португалія. У 1999 – 2001 роках євро мало обіг нарівні з національними валютами цих країн, щоправда, лише в безготівкових розрахунках. Євро замінило національні валюти з 1 січня 2002 року, коли в обіг були введені банкноти і монети (крім Англії, Данії, Швеції). Введення єдиної валюти в країнах-членах ЄС свідчить про високий рівень інтеграційних процесів в економіках цих країн.

Висновки:

- Країна має порівняльні переваги у виробництві певного товару, якщо вона може виробляти цей товар з нижчою внутрішньою альтернативною вартістю, ніж потенційний торговий партнер.

- Спеціалізація, яка базується на принципі порівняльних переваг, сприяє збільшенню обсягів виробництва в країнах, що торгують між собою.
- Міжнародна торгівля – це сфера міжнародних товарно-грошових відносин, що представляє собою сукупність зовнішньої торгівлі всіх країн світу.
- При здійсненні зовнішньої торгівлі держава, як правило, поєднує елементи політики лібералізації зовнішньої торгівлі з елементами протекціонізму.
- Співвідношення, в якому обмінюються національні грошові одиниці, або ціна грошової одиниці однієї країни, яка визначена в грошових одиницях іншої країни, називається валютним курсом.
- Формування валютної політики держави значною мірою залежить від встановленого режиму валютного курсу (фіксованого чи плаваючого).
- З розвитком міжнародних економічних відносин і поглиблення міжнародного поділу праці на основі національних валютних систем виникає світова валютна система.

Вправа 1

За наведеними у таблиці даними оцініть, яка країна має абсолютні та порівняльні переваги.

Таблиця.

Вихідні дані для вправи 1

Продукт	Італія	Англія
1 одиниця вина	1 робочий день	4 робочих дня
1 одиниця тканини	2 робочих дня	3 робочих дня

Розв'язання:

1. Поясніть, що просте абсолютне порівняння показує – виробництво вина і тканин в Італії більш ефективно, бо і на виробництво одиниці вина, і на виробництво одиниці тканини в цій країні витрачається менше часу, ніж в Англії. З точки зору принципу абсолютних переваг і вино, і тканину треба виробляти в Італії; Італії невигідно торгувати з Англією. Але – це тільки на перший погляд.

2. Розглянемо дію принципу порівняльних переваг. Запропонуйте студентам визначити, чому дорівнюють альтернативні витрати в Італії на виробництво одиниці тканини в порівнянні з альтернативними витратами на виробництво одиниці вина? (Вони складають 1/2).

3. Тепер те саме порахуйте для Англії (За аналогією в Англії це співвідношення дорівнює 4/3).

4. Робимо висновок: в Італії ці витрати відносно менші, ніж в Англії.

5. Дайте завдання студентам зробити інше порівняння, а саме:

“В Італії альтернативні витрати на виробництво одиниці вина складають ... витрат на виробництво одиниці тканин. В Англії – ... Тобто в Італії альтернативні витрати вищі, ніж в Англії”.

6. Після таких порівнянь можна сказати, що в Італії краще займатись виноробством, а тканини імпортувати з Англії. Англії вигідніше спеціалізуватись на виробництві тканин, а вино завозити з Італії.

7. Зверніть увагу студентів на те, що від спеціалізації та торгівлі виграють обидві країни. Так, якщо Англія буде спеціалізуватися на виробництві тканини і виробляти дві одиниці тканини замість однієї одиниці вина та однієї одиниці тканини, то вона витратить 6 робочих днів замість 7 робочих днів; отже виграш для Англії становитиме 1 робочий день. Відповідно від спеціалізації виграє і Італія, адже, виробляючи одну одиницю тканини та одну одиницю вина, вона витратила 3 робочих дні, а після спеціалізації, виробляючи дві одиниці вина, вона витратить 2 робочі дні. Таким чином, Італія виграє 1 робочий день. Отже, країни повинні обмінюватися між собою надлишками, саме тому і виникає міжнародна торгівля.

Вправа 2

Сім'я Любченко їде в США у гості і хоче взяти з собою 2500 доларів. В цей період курс гривні склав 5 гривень за 1 долар США.

а) Скільки гривень потрібно мати для здійснення обміну національної валюти на долари США?

$$(5,0 \times 2500 = 12500 \text{ гривень})$$

б) Припустимо, що після поїздки у них залишилось 210 доларів.

Скільки гривень вони отримають, якщо на час обміну курс національної валюти дорівнює $0,25 \frac{\text{дол.}}{\text{грн.}}$?

$$\left(\frac{210}{0,25} = 840 \text{ гривень.}\right)$$

Практикум

Тести:

1. Принцип порівняльних переваг вперше сформулював:

- A. Джон М. Кейнс;
- B. А. Сміт;
- C. Т. Мальтус;
- D. Д. Рікардо.

2. Якщо Україна збільшила мито на ввезення продуктів харчування, то це, напевне, призведе до:

- A. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні;
- B. Підвищення якості вітчизняних продуктів харчування;
- C. Підвищення цін не тільки на імпортні продукти харчування, але й на вітчизняні;
- D. Розширення вітчизняного товаровиробництва в більшості галузей.

3. Прикладами торгівельних бар'єрів є:

- A. Квоти;
- B. Мито;
- C. Стандарти на ввезені товари;
- D. Все вищезазначене.

4. Введення в державі мита на імпортні товари сприяє:

A. Збільшенню виграшу вітчизняних виробників, які використовують імпортні товари в своєму виробництві, і зменшенню виграшу вітчизняних споживачів;

B. Підвищенню виграшу вітчизняних споживачів і зниженню виграшу вітчизняних виробників, які використовують імпортні товари в своєму виробництві;

C. Підвищенню виграшу вітчизняних споживачів і підвищенню виграшу вітчизняних виробників, які використовують імпортні товари в своєму виробництві;

D. Зниженню виграшу вітчизняних споживачів і зниженню виграшу вітчизняних виробників, які використовують імпортні товари в своєму виробництві.

5. У 1996 році на світовому ринку ціна і об'єми продажу алюмінію зменшились. Це могло бути викликано:

- A. Зменшенням обсягу експорту алюмінію з Росії;
- B. Зменшенням попиту на алюміній в світі;
- C. Відкриттям нових родовищ бокситів;

D. Збільшенням експорту алюмінію з країн Латинської Америки.

6. Припустимо, що обмінний курс української гривні зростає. Що з наведеного нижче відбудеться в цьому випадку?

- A. Буде потрібно менше доларів, фунтів та іншої валюти для купівлі українських гривень;
- B. Імпортні товари в Україні подорожчають;
- C. Інші країни будуть змушені платити більші суми за товари, які вироблені в Україні;
- D. Ціни українських товарів у доларах знизяться.

7. В довгостроковому періоді в країнах із гнучким валютним курсом та високою інфляцією відбувається:

- A. Зростання курсу національної валюти;
- B. Падіння курсу національної валюти;
- C. Стабілізація курсу у відповідності з новим рівнем цін;
- D. Вірно все вищезазначене.

8. Якщо Національний Банк проводить політику, націлену на захист гривні від знецінення, то за інших рівних умов:

- A. Рівень відсоткових ставок відносно збільшиться, а рівень безробіття відносно знизиться;
- B. Рівень відсоткових ставок відносно збільшиться, а рівень зайнятості відносно знизиться;
- C. Рівень відсоткових ставок відносно збільшиться при незмінному рівні сукупного попиту;
- D. Рівень відсоткових ставок і рівень зайнятості відносно знизяться.

9. Високий рівень інфляції в країні:

- A. Веде до знецінення національної валюти;
- B. Підвищує цінність національної валюти;
- C. Не впливає на валютний курс;
- D. Або знижує, або підвищує валютний курс.

10. Система фіксованих валютних курсів потребує:

- A. 100%-ного забезпечення золотом грошової маси в країні;
- B. Визначення обмінного курсу через взаємодію попиту і пропозиції валют на валютному ринку;
- C. Підтримки центральним банком обмінного курсу національної валюти, офіційно зафіксованого на визначений період часу;
- D. Невтручання держави в діяльність валютного ринку з метою зміни обмінного курсу.

Задача 1

За статистичними даними Державного комітету статистики України за січень-вересень 2004 року обсяг експорту товарів становив 14948,4 млн. дол. США, імпорту – 14286,9 млн. дол. Розрахуйте зовнішньоторговий оборот і сальдо зовнішньої торгівлі товарами.

Відповіді до практикуму

Тести:

1. D; 2. C; 3. D; 4. D; 5. B; 6. C; 7. B; 8. B; 9. A; 10. C.

Задача 1

Розв'язання:

Оборот зовнішньої торгівлі України товарами:

$$14948,4 + 14286,9 = 29235,3 \text{ млн. дол.}$$

Сальдо зовнішньої торгівлі товарами:

$$14948,4 - 14286,9 = 661,5 \text{ млн. дол.}$$

Оскільки експорт перевищує імпорт – **сальдо позитивне**.

Глава 25. Глобалізація економіки

1. Сутність та фактори глобалізації.
2. Наслідки та прояви глобалізації.
3. Глобальні проблеми та шляхи їх вирішення.

1. Сутність та фактори глобалізації

Глобалізація (від франц. global – “всезагальний”, такий, що охоплює усю земну кулю”) – складний, багатогранний процес, який охоплює усі сторони суспільного розвитку і втілюється у зростаючій взаємозалежності країн світу в результаті формування єдиного всесвітнього господарського організму.

В умовах глобалізації інтернаціоналізація економіки набуває нових рис:

– **формується глобальне світове виробництво на основі інтенсифікації діяльності транснаціональних корпорацій та розвитку довгострокових виробничих зв'язків;**

– кардинально міняється зміст світових господарських зв'язків: темпи зростання міжнародної торгівлі випереджають темпи зростання виробництва, а фінансові операції перевищують обсяги експорту товарів та послуг;

– змінюється спрямованість і структура міжнародної торгівлі, зростає товарообмін наукоємною, високотехнологічною продукцією між розвинутими країнами;

– зростає орієнтація розвинутих економік на активізацію людського фактора, здатність генерувати нові знання, швидко їх застосовувати, використовуючи сучасні методи обробки інформації;

– інтенсифікується пошук світового центру управління та інструментів регулювання глобальних світогосподарських процесів.

Глобальна економіка – якісно новий стан світової економіки, яка поступово перетворюється у цілісний глобальний організм, поєднаний гігантською виробничо-збутовою мережею, глобальною фінансовою системою, планетарною інформаційною сіткою тощо.

Процес глобалізації розгортається під впливом сукупності факторів. Серед них:

– науково-технічний прогрес, революція в інформаційних технологіях;

– розвиток міжнародної інфраструктури, нових поколінь транспорту і зв'язку;

– поглиблення міжнародного поділу праці, подальший розвиток інтернаціоналізації виробництва;

– геоекономічні та геополітичні трансформації, пов'язані із розпадом соціалістичної системи та посиленням ринкової уніфікації сучасного світу;

– послаблення ролі традицій, соціальних зв'язків і звичаїв, інтернаціоналізація освіти, культурного простору тощо.

2. Наслідки та прояви глобалізації

Наслідки глобалізації економіки пов'язані з формуванням загальнопланетарного науково-інформаційного простору, глобальних ринків робочої сили, товарів, інформаційних технологій на основі поступового демонтажу торговельних бар'єрів, підписання багатосторонніх торговельних

угод тощо. Зростає відкритість та взаємозалежність національних економік, збільшуються обсяги і швидкість фінансових операцій, відбувається становлення єдиного світового виробництва, зростає кількість наднаціональних структур регулювання світового господарства, міжурядових та неурядових міжнародних організацій.

Водночас глобалізація здійснює суперечливий вплив як на окремі держави, так і на світову економіку в цілому. З одного боку вона відкриває небачені раніше можливості економічного зростання на основі:

- **прискорення процесу поширення передових технологій, розвитку творчості та нововведень;**
- удосконалення механізму розподілу ресурсів, підвищення ефективності їх використання на основі розвитку глобальної конкуренції;
- підвищення якості життя, покращення добробуту сімей, розширення можливостей вибору та доступу до нових ідей, знань;
- посилення міжнародної координації, зменшення загрози міжнародних конфліктів, локальних воєн;
- поширення ідей гуманізму, демократії, захисту громадянських прав та основних свобод людини.

Водночас глобалізація економіки породжує небачені загрози та ризики в результаті:

- **поглиблення нерівності соціально-економічного розвитку країн в глобальних масштабах;**
- посилення диспропорцій у світовій економіці, зростання розриву між товарними та фінансовими ринками, загрози глобальних криз;
- зростання конфліктів різного характеру та масштабу, створення глобальної сітки злочинного бізнесу, міжнародного тероризму;
- втрати національної ідентичності, поширення єдиних стандартів на національні культури;
- загострення глобальних проблем.

3. Глобальні проблеми та шляхи їх вирішення

Глобальні проблеми – проблеми, пов’язані з природно-антропо-генними явищами, що виникли у процесі розвитку сучасної цивілізації і мають загальнопланетарний характер як за своїми масштабами та значенням, так і за способами вирішення.

Класифікація глобальних проблем:

1. Проблеми взаємодії природи і суспільства (забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством, збереження навколишнього природного середовища, раціональне використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космічного простору тощо);

2. Проблеми суспільних взаємовідносин (відвернення світової термоядерної війни та забезпечення миру, подолання економічної відсталості частини регіонів та країн світу; недопущення регіональних та міжнародних конфліктів; роззброєння і конверсія тощо);

3. Проблеми розвитку людини та забезпечення її майбутнього (приспосовування людини до умов природного і соціального середовища, що змінюється під впливом НТП, подолання епідемій, тяжких захворювань (СНІДу, наркоманії тощо), боротьба з міжнародною злочинністю, наркобізнесом, тероризмом, проблеми демократизації та охорони прав людини тощо).

Передумовою розв'язання глобальних проблем виступає перегляд і перебудова системи міжнародних відносин на засадах загальнолюдських цінностей, об'єднання зусиль та ресурсів людства на основі усвідомлення єдності інтересів та спільної відповідальності перед майбутніми поколіннями.

Основні форми міжнародного співробітництва у розв'язанні глобальних проблем:

- здійснення спільних проектів і програм по ліквідації зон економічного лиха;
- встановлення уніфікованих норм та правил природокористування;
- роззброєння і конверсія;
- виділення кредитів та допомога країнам, що розвиваються у вирішенні проблем злиднів, голоду, хвороб, неграмотності;
- загальнопланетарні та регіональні угоди під егідою ООН та інших міжнародних організацій тощо.

Усвідомлення глобальних проблем сучасності та загроз, що виникли перед людством у XXI столітті викликали до життя концепцію "сталого розвитку".

Український термін **“сталий розвиток”** є офіційно прийнятим в Україні, що є адекватним англійському терміну “sustainable development”, який у відповідності з міжнародно прийнятим визначенням, наданим в доповіді “Наше спільне майбутнє” Світової Комісії з Навколишнього

Середовища та Розвитку (1986) означає такий *розвиток, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби.*

Оскільки у центрі соціально-економічного розвитку знаходиться людина та її потреби, все більшого значення на сьогоднішній день набуває поняття “сталого людського розвитку”.

Людський розвиток – це процес розширення можливостей вибору у різних сферах: від гарантування економічних, соціальних та політичних прав і свобод до можливостей творчої самореалізації та вдосконалення.

Сталий людський розвиток є тривалим у часі і означає задоволення фізичних, духовних та інших потреб людей на сталій основі, без погіршення можливостей вибору наступних поколінь.

Мета сталого людського розвитку – перехід до господарської діяльності, зорієнтованої на досягнення соціальної справедливості та суспільного добробуту у поєднанні з екологічною безпекою людства. Необхідною умовою досягнення сталого розвитку виступає зміна світової структури виробництва та системи суспільних цінностей, що лежать в її основі, з метою трансформації стихійної ринкової форми господарювання у соціалізовану та екологізовану.

Аналізуючи сутність глобалізації важливо звернути увагу те, що формування глобальної економіки є закономірним результатом поглиблення міжнародного поділу праці та розвитку процесу інтернаціоналізації. Цей процес можна проілюструвати на наступних прикладах:

- нині 40 тис. транснаціональних корпорацій і 250 тис. їх зарубіжних філій контролюють 75% світової торгівлі і третину світових виробничих фондів. За існуючими оцінками об'єднаний капітал 15 провідних мультинаціональних компаній перевищує сукупний ВВП майже ста бідних країн;

- за останні 50 років світова торгівля зросла більш ніж у 10 разів і складає на сьогодні понад 5 трлн. дол. на рік;

- сучасний світовий фінансовий ринок переміщує більше 3 трлн. дол. у місяць із країни в країну. Із них 2 трлн. дол. – гроші, які не контролюються державою, або іншими офіційними інститутами;

- двома останніми десятиліттями глобальні комп'ютерні, телефонні, телевізійні та інші мережі збільшили свої інформаційні можливості більш ніж у мільйон разів. Питома вага одного мегабайта пам'яті жорсткого комп'ютерного диска знизилась за останні тридцять років більш ніж у 2

тисячі разів, а витрати на одну операцію зменшились з 1975 до 1995 р. у 23 тис. разів;

– світове використання комп'ютерів потроїлося у 90-х роках, їх кількість досягла наприкінці 1998 р. 370 млн.;

– у 1997 р. у світі було 20 млн. вузлів Інтернет. На початку 2000 р. цих вузлів було уже біля 50 млн.;

– у жовтні 2000 р. Комісія ООН по торгівлі і розвитку (UNCTAD) опублікувала щорічну доповідь про світові інвестиції. Згідно доповіді світ переживає міжнародний інвестиційний бум: у 1999 р. за кордон було вкладено більше 800 млрд. дол., а в 2000 р. зарубіжні інвестиції значно перевищили 1 трлн. дол. У 2000 р. продаж товарів за кордон філіями підприємств у всіх країнах досягнув 14 трлн. дол. – у 2 р. більше ніж світовий експорт;

– аналітики оцінюють обсяги світового ринку комунікаційних та інформаційних технологій у межах 1,83 трлн. дол. у 1997 р., а електронної комерції через Інтернет у межах \$7 – 15 млрд. У 1998 р. завдяки буму на ринку Інтернет чистий капітал двохсот найбагатших людей у світі збільшився з 463 млрд. дол. у 1989 р. до більше ніж 1 трлн. дол. у 1999 р.

Висновки:

- Глобалізація – складний, багатогранний процес, який охоплює усі сторони суспільного розвитку і втілюється у зростаючій взаємозалежності країн світу в результаті формування єдиного всесвітнього господарського організму.

- Глобальна економіка – якісно новий стан світової економіки, яка поступово перетворюється у цілісний глобальний організм, поєднаний гігантською виробничо-збутовою мережею, глобальною фінансовою системою, планетарною інформаційною сіткою тощо.

- Процес глобалізації розгортається під впливом сукупності технічних, технологічних, соціально-економічних, політичних та морально-етичних факторів.

- Наслідки глобалізації економіки пов'язані з формуванням загальнопланетарного науково-інформаційного простору, глобальних ринків робочої сили, товарів, інформаційних технологій на основі поступового демонтажу торговельних бар'єрів, підписання багатосторонніх торговельних угод тощо.

- Глобалізація здійснює суперечливий вплив як на окремі держави, так і на світову економіку в цілому: з одного боку вона відкриває безпрецедентні можливості економічного зростання, з іншого – породжує небачені загрози та ризики.

- Глобальні проблеми – проблеми, пов’язані з природно-антропогенними явищами, що виникли у процесі розвитку сучасної цивілізації і мають загальнопланетарний характер як за своїми масштабами та значенням, так і за способами вирішення.

- Передумовою розв’язання глобальних проблем виступає перегляд і перебудова системи міжнародних відносин на засадах загальнолюдських цінностей, об’єднання зусиль та ресурсів людства на основі усвідомлення єдності інтересів та спільної відповідальності перед майбутніми поколіннями.

Практикум

Тести:

1. Глобалізація економіки пов’язана з:

- A. Формуванням сукупності взаємопов’язаних та взаємозалежних економік;
- B. Становленням цілісного всесвітнього господарського організму;
- C. Зменшенням економічної залежності країн та регіонів;
- D. Формуванням міжнародної валютної системи.

2. Глобалізація змінює зміст світових господарських зв’язків таким чином, що:

- A. Темпи зростання міжнародної торгівлі випереджають темпи зростання виробництва;
- B. Темпи зростання виробництва випереджають темпи зростання міжнародної торгівлі;
- C. Зростає міжнародний обмін сировиною та напівфабрикатами;
- D. Темпи торгівлі цінними паперами нижче за темпи міжнародної торгівлі товарами та послугами.

3. Передумовою розв’язання глобальних проблем є:

- A. Стримування науково-технічного прогресу та зростаючої відкритості національних економік;
- B. Об’єднання зусиль та ресурсів людства і перебудова системи міжнародних відносин на засадах загальнолюдських цінностей;

- C. Підпорядкування інтересів країн, що розвиваються, потребам соціально-економічного прогресу високорозвинутих країн;
- D. Підпорядкування інтересів високорозвинутих країн потребам соціально-економічного розвитку країн, що розвиваються.

4. Глобальні проблеми слід вирішувати з урахуванням інтересів;

- A. Всіх народів;
- B. Високорозвинених країн;
- C. Країн, що розвиваються;
- D. Регіональних об'єднань країн.

5. Екологічний неоколоніалізм – це:

- A. Політика держави, спрямована на заборону екологонебезпечного виробництва;
- B. Спроби розвинутих країн розв'язати власні економічні проблеми за рахунок менш розвинутих країн;
- C. Глобальне порушення природної рівноваги і деградація природного середовища;
- D. Контроль за забрудненням до тих пір, доки граничні вигоди перевищують граничні витрати.

6. До економічних інструментів подолання екологічної кризи слід віднести:

- A. Удосконалення діючого природоохоронного законодавства;
- B. Розробку та впровадження ресурсозберігаючих технологій;
- C. Впровадження екологічного податку з виробників, які застосовують екологонебезпечні технології;
- D. Еколого-правове виховання.

7. Конверсія – це:

- A. Зростання мілітаризації економіки;
- B. Перерозподіл фінансових ресурсів на користь цивільних галузей;
- C. Переведення військового виробництва на випуск мирної продукції.
- D. Зменшення видатків бюджету на утримання військово-промислового комплексу.

8. До глобальних проблем не відносяться:

- A. Забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством;
- B. Прискорення економічного розвитку країн;
- C. Мирне освоєння космічного простору;
- D. Охорона прав людини.

9. До негативних наслідків мілітаризації слід віднести:

- A. Збільшення рівня безробіття;
- B. Втрату інтелектуального потенціалу;
- C. Поглиблення диспропорцій в економіці.
- D. Зменшення валового внутрішнього продукту.

10. Важливим фактором розвитку міжнародної торгівлі, що діє всупереч процесу глобалізації є:

- A. Регіоналізація міжнародної торгівлі;
- B. Зростання відкритості економік провідних країн світу;
- C. Зростання світового фінансового ринку;
- D. Розвиток багатонаціонального підприємництва.

Відповіді до практикуму**Тести**

1. B; 2. A; 3. B; 4. A; 5. B; 6. C; 7. C; 8. B; 9. C; 10. A.

Глава 26. Європейський вибір України

1. Курс на європейську інтеграцію – стратегічний вибір України.
2. Стратегічні пріоритети євроінтеграції на період до 2011 року.
3. Євроінтеграція в сфері освіти.

1. Курс на європейську інтеграцію – стратегічний вибір України

Основою стратегії економічного і соціального розвитку України на наступні роки є курс на інтеграцію до Європейського Союзу, отримання статусу спочатку асоційованого, а в подальшому – повноправного членства в ЄС. В Посланні Президента України до Верховної Ради “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 – 2011 роки” визначені ключові завдання та етапи вступу України до Євросоюзу. В період до 2011 року повинні бути створені реальні передумови для отримання членства в ЄС.

Європейський вибір означає для України побудову громадянського суспільства та соціально орієнтованої ринкової економіки європейського

типу, формування середнього класу, подолання загрозової диференціації доходів населення та зниження рівня бідності. Наступні роки повинні стати визначальними у розв'язанні саме цих стратегічних завдань, інакше Україна може опинитися на периферії світових інтеграційних процесів, які визначають зміст і характер триваючого процесу глобалізації світу.

Глобалізація – це об'єктивний процес, зупинити якій неможливо. Завдання України в сучасному глобалізованому світі – пристосуватися до цього процесу, максимально скористатися можливостями і перевагами, що відкриває глобалізація і водночас мінімізувати її негативні наслідки і загрози.

Необхідно також врахувати і глобальну тенденцію формування багатополюсного світу, основним змістом якої є посилення регіональної інтеграції. Саме тому стратегічний курс України на інтеграцію до Євросоюзу відповідає як її національним інтересам, так і загальному напрямку сучасного цивілізаційного розвитку.

Пріоритетність євроінтеграційного курсу України не суперечить подальшому розвитку і поглибленню взаємовигідних економічних зв'язків на Сході, і в першу чергу з Росією, яка була і залишається стратегічним партнером України.

В даний час набуття Україною членства в ЄС в практичній площині не стоїть. В рамках концепції “розширеної Європи” Україні надано статус лише “нового сусіда”, поряд з Росією, Білоруссю, Молдовою. Фактично “сусідський статус” для України з боку Євросоюзу виражається формулою: “все, крім участі в інституціях ЄС”. Концепція “нового сусідства” розрахована орієнтовно на 10 років.

Слід також зазначити, що в даний час в Європі формується новий макрорегіон, що включатиме країни ЄС і Росію. У всякому разі Європа формує свою енергетичну стратегію за участю Росії. За оцінками західних експертів, співпраця ЄС з Росією й надалі буде поглиблюватись. В таких умовах підписання Україною угоди про створення Єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю та Казахстаном не може розглядатися як альтернатива євроінтеграційним прагненням України.

Створення зони вільної торгівлі в рамках ЄЕП сприятиме розширенню ринків збуту української продукції і тим самим забезпечить умови для стійкого економічного зростання, збільшення обсягів виробництва, зростання зайнятості та скорочення безробіття.

Внутрішній ринок України внаслідок низького сукупного попиту підприємств та населення занадто вузький для суттєвого збільшення обсягів ВВП, що гальмує економічне зростання, породжує проблему збуту вітчизняної продукції. Зростаюча українська економіка об'єктивно потребує розширення існуючих та пошуку нових ринків збуту. Втрата традиційних ринків збуту негативно позначиться на динаміці економічного зростання України.

Слід також врахувати, що вступ до ЄС в травні 2004 року десяти нових членів призвів до значного скорочення ринків збуту української продукції в Польщі, Угорщині, країнах Балтії, з якими Україна має договори про вільну торгівлю. Після вступу до ЄС ці країни перейшли на режим зовнішньої торгівлі, встановлений правилами Євросоюзу. Втрати України від скорочення експортних надходжень в названі країни ЄС компенсувати не збирається.

В західній пресі неодноразово висловлювалася думка про те, що Євросоюзу доведеться тривалий час “переварювати” 10 нових членів з тим, щоб довести їх до існуючого в країнах ЄС рівня економічного і соціального розвитку. Тому подальше розширення ЄС може бути відкладено на віддалену перспективу.

На шляху до об'єднаної Європи Україні необхідно вирішити комплекс проблем і в першу чергу досягнути основних стандартів та критеріїв, обов'язкових для набуття членства в Євросоюзі.

Країни ЄС – це “клуб” багатих країн. Тому головною умовою для країн-претендентів є досягнення європейських стандартів рівня та якості життя і в першу чергу наближення до показників ВВП на душу населення в країнах ЄС.

Згідно з Копенгагенськими критеріями вступу до Євросоюзу, для того, щоб стати лише кандидатом на вступ до ЄС, необхідно мати ВВП на душу населення на рівні 4 – 6 тис. доларів в рік. В країнах ЄС цей показник становить в середньому 23,6 тис. доларів в рік. Середньомісячна зарплата в країнах ЄС становить 1500 – 1700 доларів.

Необхідною умовою євроінтеграційного курсу України є вступ до **світової організації торгівлі (СОТ)**, запланований на 2004 рік.

До СОТ нині входять 140 країн світу, за її правилами здійснюється 95% світової торгівлі. СОТ діє на принципах зовнішньоторгового лібералізму (вільної торгівлі).

Основними принципами діяльності СОТ є вільний рух товарів та послуг між країнами-учасницями організації; зняття митних бар'єрів на імпорту товарів; скорочення державних субсидій експортноорієнтованим галузям.

Згідно з Правилами СОТ, ця організація становить перед Україною такі основні вимоги:

- відкрити внутрішній ринок для імпорту з країн-членів СОТ;
- значно зменшити ставки ввізного мита на імпорту продукцію;
- відмінити державні дотації окремим галузям і підприємствам.

Одночасно знімаються обмеження на експорт української продукції на ринки країн-членів СОТ.

Які вигоди отримає Україна від вступу до СОТ і які ризики можливі на цьому шляху?

Уряд вважає, що в довгостроковому плані вигоди перевищать втрати, неминучі на початкових етапах членства в СОТ. Конкуренція з боку продукції західних фірм примусить вітчизняних виробників підвищувати ефективність виробництва та якість продукції, стимулюватиме впровадження сучасних технологій та оновлення виробництва.

Однак, деякі галузі зазнають певних втрат. В першу чергу це стосується підприємств гірничо-металургійного комплексу, автомобіле- і літакобудування, вугільної галузі, сільського господарства та інших, які нині отримують значні державні дотації.

В даний час вітчизняні виробники витримують конкуренцію з продукцією західних фірм за рахунок низької вартості робочої сили, а також завдяки високим ставкам ввізного мита, значним державним дотаціям та податковим пільгам, що надаються окремим галузям і підприємствам. Відміна цих дотацій та суттєве зниження митних ставок на вимогу СОТ негативно вплине на стан внутрішнього ринку України та її експортні можливості. Але в довгостроковому плані подібна “шокова терапія” повинна сприяти підвищенню конкурентоспроможної вітчизняної продукції на світових ринках та структурній перебудові економіки.

Позитивним результатом вступу до СОТ стане надання Україні статусу країни з ринковою економікою при проведенні антидемпінгових

розслідувань. Це дозволить українським компаніям більш ефективно відстоювати свої інтереси, згідно процедурам розгляду торгових спорів, встановлених правилами СОТ.

2. Стратегічні пріоритети євроінтеграції на період до 2011 року

Стратегія макроекономічної політики.

Ключовим завданням економічного та соціального розвитку України на найближчі роки є забезпечення сталого економічного зростання. Щорічні темпи приросту реального ВВП повинні бути не меншими ніж 5 – 6%. Тільки такі і більш високі темпи можуть компенсувати значне падіння обсягів виробництва ВВП в 90-ті роки. Саме такі темпи дозволять подолати значний розрив в обсягах ВВП на душу населення між Україною та країнами Євросоюзу. За останні роки цей розрив значно зріс і тепер він у кілька разів більший ніж у Польщі, Чехії та Угорщині.

Структурно-інноваційна стратегія.

Реалізація курсу на євроінтеграцію можлива при умові інноваційного шляху розвитку, що об'єктивно потребує здійснення структурної перебудови економіки.

В спадок від колишнього СРСР нам дісталася деформована структура економіки із значними перекосами та диспропорціями. Так, в структурі промислової продукції частка продукції кінцевого споживання становить лише 25%, а решта – це проміжна продукція первинної переробки.

В структурі вітчизняної промисловості переважають застарілі галузі ери первинної індустріалізації – чорна металургія, важке машинобудування, хімічна та вугільна галузі. Всі вони є капітало- та енергоємними галузями, що споживають велику кількість енергоносіїв, більшу частину яких доводиться імпортувати. Ці галузі потребують значних капіталовкладень та бюджетних дотацій для їх підтримання.

За останні роки не вдалося суттєво зменшити енергетичну залежність, диверсифікувати джерела отримання енергоресурсів. Так, при наявності необхідної сировинної бази, не було виконане завдання по створенню власного повного циклу виробництва ядерного палива для АЕС, 100% якого доводиться імпортувати з Росії.

Така деформована структура економіки відповідно визначає структуру експорту, який має переважно сировинний характер і включає продукцію первинної переробки. Основними статтями експорту є залізна та марганцева

руда, чавун, сталь, прокат, труби, хімічна продукція, лісоматеріали, граніт, сільськогосподарська продукція та ін.

Однак, як свідчать дані статистики, в останні роки частка матеріало- та енергоємних галузей в структурі ВВП продовжувала зростати, водночас частка сучасних високотехнологічних галузей залишається невиправдано низькою. В результаті формується експортно-сировинна модель розвитку вітчизняної економіки, властива країнам третього світу. Якщо таку негативну тенденцію не переломити, Україна може перетворитися на сировинний придаток Заходу та джерело дешевої робочої сили. Ось чому перебудова і модернізація галузевої та технологічної структури економіки на основі інноваційної моделі її розвитку набуває такої гостроти і актуальності.

Стратегія розвитку внутрішнього ринку та реального сектора економіки.

Сучасний стан, кількісні і якісні параметри внутрішнього ринку України не повною мірою відповідають вимогам нового етапу ринкової трансформації економіки та проголошеному курсу на євроінтеграцію.

Глибока економічна криза 90-х років призвела до розбалансування внутрішнього ринку, його різкого звуження, конкретним проявом чого стало значне скорочення сукупного попиту.

Гіперінфляція 1992 – 1993 рр. привела до різкого скорочення платоспроможного попиту населення та знецінення обігових коштів підприємств. Зниження реальних доходів населення, низька рентабельність та збитковість значної частини підприємств є головними причинами кризи внутрішнього ринку.

Вихід із цієї кризи був знайдений на шляху нарощування обсягів експорту продукції сировинних галузей. Внаслідок звуження внутрішнього ринку відбулася стихійна переорієнтація економіки на пріоритетне обслуговування зовнішнього попиту. В результаті формується експортно-сировинна модель розвитку вітчизняної економіки, що робить її надто вразливою від коливань зовнішньоекономічної кон'юнктури.

Така негативна тенденція виявилася доволі живучою. Її стійкість пояснюється тим, що за рахунок валютних надходжень від експорту значною мірою формуються доходи держбюджету, відбувається погашення зовнішнього боргу, підтримується соціальна стабільність.

Суттєве збільшення темпів економічного зростання, заплановане на 2004 і послідуєчі роки, об'єктивно потребує розширення місткості як внутрішнього, так і зовнішніх ринків збуту, за умови випереджаючого

зростання внутрішнього споживання, збільшення його частки у структурі ВВП.

Вирішення проблеми розширення внутрішнього ринку потребує збільшення обсягів сукупного попиту, що в свою чергу передбачає реалізацію нових підходів в здійсненні політики доходів.

Нові акценти політики доходів.

Стратегія євроінтеграції передбачає формування якісно нових підходів і принципів в реалізації державної політики доходів, яка є важливою складовою соціальної політики.

Акцент має бути зроблений насамперед на випереджаюче зростання доходів працюючої частини населення. Низька вартість робочої сили та недостатній рівень соціальних витрат в цілому, гальмує розширення внутрішнього ринку і тим самим обмежує можливості економічного зростання.

Нині в Україні найнижча в Європі вартість робочої сили. Середня реальна зарплата покриває лише 30% реальної вартості робочої сили середньої якості (кваліфікації). Саме це є однією з головних причин зростання трудової еміграції робочої сили, в тому числі високої кваліфікації. За різними оцінками масштаби трудової еміграції нині становлять від 5 до 7 млн. українців.

Найбільш гострою соціальною проблемою є проблема бідності. Причому, якщо в розвинених країнах Заходу бідність поширена переважно серед непрацюючих верств, то у нас вона охоплює і значну частину працюючих громадян.

З метою розв'язання цієї проблеми розроблена і реалізується Державна програма подолання бідності, розрахована на 10 років. Актуальність визначених Програмою заходів пов'язана насамперед з тим, що значна частина населення нині перебуває на межі та за межею бідності. Ця межа (межа виживання) визначається розміром офіційно встановленого державою прожиткового мінімуму. Не вдаючись в полеміку щодо визначення його реальної величини, слід зазначити, що встановлений законом розмір прожиткового мінімуму не гарантується, а розглядається лише як соціальний орієнтир при встановленні розміру мінімальної зарплати, пенсії, а також різних соціальних виплат.

Слід підкреслити, що соціально орієнтована ринкова економіка несумісна з бідністю широких верств населення, як носіїв платоспроможного попиту. Як зазначалося, низький платоспроможний

попит населення і підприємств звужує внутрішній ринок, ставить межу збільшенню обсягів виробництва і збуту товарів та послуг. Економіка, яка базується на низькій вартості робочої сили та бідності значної частини населення, не здатна забезпечити досягнення стандартів якості життя європейського рівня. Тому реалізація державної політики доходів на найближчі роки передбачає прискорене зростання заробітної плати, запровадження погодинної мінімальної зарплати у виробничій та невиробничій сферах.

З метою збільшення реальних доходів громадян з 2004 року зменшено розмір прибуткового податку на зарплату та заплановано підвищення розміру неоподаткованого мінімуму доходів. З вересня 2004 р. мінімальний розмір пенсій встановлено на рівні прожиткового мінімуму.

Всі ці заходи не означають реанімації зрівнялівки. Проблему бідності слід вирішувати не штучним обмеженням верхньої планки доходів для заможних верств населення, а навпаки, легалізацією високих доходів, виведення їх з тіні, розширенням прошарку приватних власників, ділових і підприємливих людей, які активно займаються підприємницькою діяльністю і отримують від неї законні доходи. Якщо дивитися на проблему ширше – йдеться про політику доходів, спрямовану на формування і зміцнення позицій середнього класу, частку якого в наступному десятиріччі необхідно довести не менш як до 45 – 50% від загальної чисельності населення.

3. Євроінтеграція в сфері освіти

Стратегічний курс на євроінтеграцію охоплює всі сфери суспільного життя, включаючи сферу освіти.

Світовою практикою доведено, що інвестиції в людський капітал в умовах інформаційної ери, є визначальним чинником економічного і соціального прогресу суспільства. В країнах Євросоюзу ці інвестиції забезпечують близько 75% приросту національного багатства.

В Україні розроблена і здійснюється довгострокова стратегія модернізації всієї системи освіти з метою її наближення до європейських стандартів та з урахуванням поточних та перспективних потреб вітчизняного ринку праці.

Більшість європейських країн в 1999 році підписали Болонську конвенцію, яка передбачає створення до 2010 року в Європі єдиного освітнього простору в сфері вищої освіти на основі запровадження

загальноєвропейських норм і стандартів. Конвенція передбачає взаємне визнання дипломів про вищу освіту для країн-учасниць, можливість переходу студентів в період навчання з вищого навчального закладу однієї країни до ВНЗ іншої, запровадження єдиних стандартів науково-педагогічної атестації та присудження наукових ступенів і звань.

Міністерством освіти і науки України розроблений і реалізується план поетапного приєднання до Болонського процесу в період до 2005 року. Однією з проблем, що виникає на цьому шляху, є те, що освітня система України має три кваліфікаційних рівні: бакалавр, спеціаліст, магістр, що не узгоджується з європейською системою, яка має два рівні: бакалавр-магістр.

Необхідною умовою приєднання до Болонської конвенції також є запровадження у вищих навчальних закладах кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Ця система, зокрема, передбачає, що студент отримає можливість вивчати ряд предметів за власним вибором з урахуванням профілю і специфіки його майбутньої роботи. Відповідно змінюється і система оцінювання знань студентів.

В минулому та поточному навчальному році у 23 вищих навчальних закладах України здійснюється експеримент по запровадженню кредитно-модульної системи.

Використання Інтернет при вивченні економічних дисциплін

Офіційні сайти

<http://www.rada.kiev.ua/>

Офіційний сайт Верховної Ради України. На сайті містяться Конституція України, законодавство, законопроекти. Тут можна отримати інформацію про пленарні засідання, депутатський корпус. На сайті є посилання до сайтів Парламентів закордонних країн, сторінки депутатських фракцій та груп, міжнародні парламентські інститути.

www.kuchma.gov.ua

Офіційна сторінка Президента України.

<http://www.kmu.gov.ua/>

Сайт Кабінету Міністрів України пропонує офіційну інформацію Уряду України, статистику.

<http://www.me.gov.ua/>

Офіційний сайт Міністерства економіки України.

<http://www.minfin.gov.ua/>

Сайт Міністерства фінансів України поряд з іншою офіційною інформацією пропонує відвідувачам Бюджет України, дослідження та огляди, публікації, закони, укази Президента, Постанови Кабінету Міністрів, скорочений зміст журналу “Фінанси України”.

<http://www.mstu.gov.ua/>

Міністерство освіти і науки України.

<http://www.business-rada.kmu.org.ua/>

Сайт Ради підприємців України при КМУ.

На сайті створені форуми для обговорення різноманітних тем. Сайт має каталог посилань до інших ресурсів Інтернет, які включають до себе державні органи влади, громадські організації та компанії України, активно залучені до процесів розвитку підприємництва в країні.

<http://www.bank.gov.ua/>

Офіційний сайт Національного банку України. На сайті можна знайти інформацію про банківську систему, основні заходи грошово-кредитної політики з 1999 року, основні макроекономічні показники економічного та соціального стану України з 1996 року, статистичну інформацію (баланс НБУ, об'єми грошової маси, відсоткові ставки рефінансування комерційних банків, монетарні показники України, тенденції), інформацію про Платіжний

баланс України з коментарями та аналізом, інформацію про фінансові ринки, законодавство України, іншу офіційну інформацію.

<http://www.sta.gov.ua/>

Сайт державної податкової адміністрації. Серед інших матеріалів на сайті публікується інформація про податкове законодавство, описана система оподаткування в Україні, представлена бізнес-інформація, у тому числі інформація за індексами інфляції, розміри мінімальної заробітної плати та облікові ставки НБУ та інша офіційна інформація, подані посилання до сайтів органів законодавчої, виконавчої та судової влади, податкових відомств країн-учасниць СНД та інших держав.

<http://www.ucee.com.ua/>

Сайт Української Ради з Економічної Освіти (УРЕО). На сайті Ви знайдете інформацію щодо діяльності УРЕО, матеріали до лекцій та семінарів з економічної теорії та методичку їх проведення, глосарій базових економічних понять, завдання до всеукраїнських та міжнародних олімпіад з економіки, статистичні дані, координати регіональних центрів з економічної освіти та інше.

<http://www.ncee.net/>

Сайт National Council on Economic Education (США). На сайті багато інформації англійською мовою, що є корисною для студентів та викладачів.

Українські сайти новин

<http://www.interfax.kiev.ua>

Сайт Інформаційного Агентства “Інтерфакс-Україна”.

<http://www.korrespondent.net>

<http://www.podrobnosti.com.ua>

<http://www.elvisti.com.ua>

Пошукові сайти та каталоги

– українські:

<http://www.a-counter.kiev.ua>

<http://www.meta-ukraine.com>

<http://www.gala.net>

– російські:

<http://www.rambler.ru>

<http://www.yandex.ru>

– англійські:

<http://www.yahoo.com>

<http://www.altavista.com>

<http://www.infoseek.com>

Інформаційно-аналітичні сайти

<http://www.business.kiev.ua/>

Щотижневе видання – газета “Бізнес”.

На сайті подані аналітичні матеріали та сайти, що публікуються у газеті.

Основні рубрики: Держава та економіка. Фінанси. Промисловість. Практика підприємництва, менеджмент, маркетинг та технології, торгівля, податки.

<http://www.kontrakty.com.ua/>

Український діловий щотижневик “Галицькі контракти” подає ділові новини, статті та матеріали з фінансів, економічної теорії і практики тощо.

<http://www.investgazeta.net/>

Українська інвестиційна газета “Інвестгазета” – всеукраїнський фінансово-економічний тижневик. Це професійне ділове видання, що висвітлює питання та проблеми вітчизняного бізнесу, світових ринків, перспектив залучення інвестицій. Подає новини фінансового та фондового ринків, інформацію про діяльність компаній, банків, аналітичні огляди, рейтинги, практичні рекомендації з менеджменту та маркетингу.

<http://www.intellect.org.ua/>

Інтернет-портал аналітичних центрів України надає аналітичним центрам право публікувати свої матеріали (новини, аналітичні огляди, прогнози). За матеріалами сайту проводяться дискусії; відвідувачі сайту мають можливість залишити свої коментарі.

<http://www.finance.com.ua/>

На сайті подається огляд валютного та аграрного ринків, фондового ринку України, Росії та країн дальнього зарубіжжя, готівкових та офіційних курсів валют, фінансові результати діяльності банків, українські та світові індекси фондового ринку, динаміка, графіки та таблиці, є можливість підписатись на розсіпки.

<http://www.ier.kiev.ua/>

Сайт Інституту економічних досліджень та політичних консультацій наводить місячний економічний моніторинг України, моніторинг інфраструктури України, наукові матеріали, книги.

<http://www.ueplac.kiev.ua/>

Українсько-європейський консультативний центр.

<http://www.ueplac.kiev.ua/ukr/publications.shtml#team1>

Часопис “Тенденції української економіки”, який фінансується Європейською Комісією та програмою Тасіс, видається з 1994 року. Метою часопису є проведення та широке розповсюдження щомісячного аналізу економічного розвитку України та висновків щодо економічної політики. Часопис користується великим авторитетом в Україні та за її межами.

<http://www.liga.kiev.ua/>

Сайт пропонує бізнес-новини, нормативні документи та законодавчі акти й коментарі до них, юридичний та бухгалтерський клуб, огляд валютного, кредитного та фондового ринків, форуми, посилання на ресурси Інтернет.

Сайти з навчальними матеріалами з економічної теорії

<http://www.econ.pu.ru/edu/courses/html/4501/index.html>

На сторінках подані програми курсів “Економічна теорія” економічного факультету Санкт-Петербурзького державного університету: план занять та література з кожної з тем.

http://www.vfengec.vbu.ru/econ_lek/20/Index/html

Надано конспект лекційних матеріалів з економічної теорії. Є питання до самостійного контролю, список термінів та понять до курсу, екзаменаційні питання.

(Виборзька філія Санкт-Петербурзького інженерно-економічно-го університету).

<http://ngo.org.ru/ngoss/get/id130666.html>

На сайті запропонований курс економічного коледжу “Економіка” – “Основи ринкової економіки” для учнів 8 – 9 класів. В книзі запропоновані теоретичні матеріали, тести, завдання, питання для самостійного контролю та обговорювання, література.

Інші сайти

<http://www.tax.com.ua/>

Сайт про податкову систему України.

<http://www.ucci.org.ua/>

Торговельно-промислова Палата України.

<http://www.ufs.kiev.ua/>

Український Фінансовий Сервер.

<http://www.ingfn.com.ua/>

Фінансові новини.

Рекомендована література

1. Базилевич В. Економічна теорія: Політекономія/Підручник. – К.:Знання, 2004.
2. Джуніор Ечивмент. Прикладна економіка. – К., 2001.
3. Долгов С.В. Глобализация экономики. – М., 2001.
4. Дорнбуш Р., Фишер С. Макроэкономика. – М., 1999.
5. Економічна теорія: політекономія. За ред. В.Д. Базилевича. – К., 2001.
6. Загальна економіка. Підручник. За ред. І.Ф. Радіонової. – Кам'я-нець-Подільський, 2002.
7. Кириленко Л.М., Крупська Л.П., Пархоменко І.М., Тимченко І.Е. Моя економіка. – К., 2001.
8. Косік А.Ф., Гронтовська Г.Е. Міроекономіка: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 416 с.
9. Курс переходної економіки. Под ред. Л.И. Абалкина. – М., 1997.
- 10.Макконнелл К., Брю С. Экономикс. В 2-х т. – М., 1992.
- 11.Міцкевич А.А. Економіка в задачах и тестах. – М., 1996.
- 12.Мочерний С.В. Політекономія.Підручник.К., “Вікар”, 2003. – 386 с.
- 13.Основи економічної теорії За ред. А.А. Чухна. – К., 2001.
- 14.Основи економічної теорії. Тести. Задачі. Кросворди. За ред. С.В. Мочерного. – К., 1999.
- 15.Панчишин С.Макроекономіка./Навч.посібник. – К.:Либідь – 2001.- 614 с.
- 16.Піндайк Р., Рубінфельд Д. Мікроекономіка. – К., 1996.
- 17.Політична економія: навч.посіб./ Г.А.Оганян, В.О.Паламарчук, А..Румянцев та ін.; За заг.ред. Г.А.Оганяна. – К.:МАУП,2003. – 520 с.
- 18.Предборський В.А., Гарін Б.Б., Кухаренко В.Д. Економічна теорія/Під редакцією Предборського В.А. – К.:Кондор,2003.- 492 с.
- 19.Савченко Л. Макроекономіка. – К., 1999.
- 20.Сакс Дж., Пивоварський О. Економіка перехідного періоду: уроки для України. – К., 1997.
- 21.Семюелсон, Пол А., Нордгауз, Вільям Д. Мікроекономіка /Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – 676 с.
- 22.Семюелсон, Пол А., Нордгауз, Вільям Д. Макроекономіка /Пер. з англ. – К.: Основи, 1995. – 544 с.
- 23.Сизоненко В.А. Підприємництво. Підручник. – К., 1999.
- 24.Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М., 1997.
- 25.Стігліц Дж. Економіка державного сектору. – К., 1998.
- 26.Эрхард Людвиг. Благосостояние для всех. – М., 1998.
- 27.Ястремський О.І., Гриценко О.Г. Основи мікроекономіки/ Підручник. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998. – 714 с.

74.268.96
К 56

К.І. Ковальова
В.В. Ковальов

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІКИ В ШКОЛІ

K5C

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Херсонський державний університет

К.І. Ковальова, В.В. Ковальов

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІКИ В ШКОЛІ

Навчальний посібник

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

Є 4 4 1 8 1 9

Київ
«Видавництво Ліра-К»
2012

УДК 378:147(073)
ББК 65 011
К-56

*Гриф надано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України
(Лист № 1/11 – 6552 від 22.07.11)*

ISBN 978-966-2609-22-6

Ковальова К.І., Ковальов В.В.

К-56 **Методика викладання економіки в школі: навч. посіб. /**
К.І. Ковальова, В.В. Ковальов – К.: Видавництво Ліра-К,
2012. – 184 с.

У навчальному посібнику розглядаються особливості вивчення економіки як навчального предмета, сучасні підходи до формування знань і умінь, використання сучасних форм, методів і прийомів навчання.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, вчителів.

Рецензенти: професор, доктор економічних наук **Благодатний В.І.**
(Херсонська філія ПВНЗ «Європейський університет»)

професор, доктор педагогічних наук **Корнєєв В.П.**
(Інститут педагогіки АПН України)

професор, доктор педагогічних наук **Шмалей С.В.**
(Херсонський державний університет)

УДК 378:147(073)
ББК 65 011

ISBN 978-966-2609-22-6

© Ковальова К.І., 2012
© Ковальов В.В., 2012
© Видавництво Ліра-К, 2012

ЗМІСТ

Вступ	5
РОЗДІЛ 1. Методика викладання економіки як наука	7
1.1. Предмет дослідження методики викладання економіки.....	7
1.2. Зв'язок методики викладання економіки з іншими науками ...	8
1.3. Структура методики викладання економіки.....	9
1.4. Вимоги суспільства до підготовки вчителя економіки.....	10
1.5. Методи науково-педагогічних досліджень у шкільній економіці	12
<i>Питання для самоконтролю</i>	19
РОЗДІЛ 2. Принципи навчання економіки	20
2.1. Поняття про принципи навчання	20
2.2. Характеристика принципів навчання економіки.....	22
<i>Питання для самоконтролю</i>	34
РОЗДІЛ 3. Методи навчання економіки	35
3.1. Поняття про методи навчання.....	35
3.2. Характеристика методів навчання за джерелами формування знань	37
3.3. Характеристика методів навчання на основі характеру пізнавальної діяльності учнів	47
3.4. Проблемне навчання економіки.....	48
3.5. Вибір методів навчання	54
<i>Питання для самоконтролю</i>	55
РОЗДІЛ 4. Засоби навчання економіки	56
4.1. Поняття про засоби навчання.....	56
4.2. Класифікація засобів навчання економіки	56
4.3. Особливості роботи із вербальними та статистичними посібниками на уроках економіки	58
<i>Питання для самоконтролю</i>	61
РОЗДІЛ 5. Форми організації навчально-виховного процесу з економіки	62
5.1. Урок як основна форма організації навчального процесу з економіки.....	62

5.2. Структура уроку економіки	64
5.3. Типи уроків з економіки та їх особливості.....	68
5.4. Складання планів роботи вчителя	77
5.5. Підготовка вчителя до уроку та його планування	79
5.6. Підготовка і проведення практичних занять та екскурсій	91
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>98</i>
РОЗДІЛ 6. Процес формування знань, умінь, навичок на уроках економіки.....	99
6.1. Формування знань, умінь і навичок	99
6.2. Використання задач на уроках.....	101
6.3. Самостійна робота з економіки	103
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>106</i>
РОЗДІЛ 7. Позакласна робота з економіки.....	107
7.1. Цілі та форми позакласної роботи.....	107
7.2. Економічний гурток.....	109
7.3. Тиждень економіки в школі.....	114
7.4. Шкільна олімпіада з економіки	115
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>117</i>
РОЗДІЛ 8. Особливості процесу навчання в курсі шкільної економіки	118
8.1. Дидактичні ігри на уроках економіки.....	118
8.2. Проективна технологія навчання.....	127
8.3. Ситуаційна методика навчання	136
8.4. Комп'ютерне навчання економіки	143
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>151</i>
РОЗДІЛ 9. Контроль навчальних досягнень учнів з економіки.....	153
9.1. Дидактичні завдання перевірки і оцінювання знань, умінь і навичок	153
9.2. Перевірка навчальних досягнень з економіки.....	156
9.3. Педагогічні тести	163
9.4. Критерії оцінювання.....	169
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>173</i>
Термінологічний словник.....	174
Список використаної та рекомендованої літератури.....	181

Вступ

Вивчення економіки сьогодні є необхідною складовою базової освіти. У системі економічних відносин кожен із нас виступає повноправним учасником господарського життя у країні та світі спочатку як споживач, а згодом як виробник товарів і послуг. Поза економікою не залишається ніхто. Тому знання цієї науки допоможуть зорієнтуватись у навколишньому світі, цілеспрямовано приймати раціональні рішення, виявляти свої сильні й слабкі сторони на ринку праці, забезпечувати добробут своєї родини.

Включення навчального предмету «Економіка» до інваріантної складової типових навчальних планів та розробка низки спецкурсів з економіки потребують підвищення рівня методичної підготовки педагогічних кадрів до роботи в загальноосвітніх навчальних закладах.

В практиці навчання економіки найважливішим є не тільки розкрити зміст економічних категорій та концепцій, але знайти ефективні форми знань, домогтись їх засвоєння на рівні мислення та поведінки людини.

Центральне місце у методичній підготовці вчителя економіки відводиться загальним принципам, формам і методам навчання, що відображають керівні положення навчального процесу у загальноосвітніх навчальних закладах.

Запропонований навчальний посібник «Методика викладання економіки в школі» спрямований на ознайомлення майбутніх вчителів економіки із сучасними методиками викладання, що дасть їм можливість урізноманітнювати пізнавальний процес.

У посібнику особливу увагу приділено активним методам навчання і оцінки знань, у тому числі ігровим формам проведення занять, тобто тому, як найбільш ефективними та цікавими методичними засобами і прийомами сформувати основи економічного мислення та закріпити їх на рівні суспільної та побутової поведінки.

Задачі навчальної дисципліни «Методика викладання економіки в школі» полягають у забезпеченні студентів знаннями теоретичних основ шкільного курсу економіки, осмисленні досвіду кращих вчителів, формуванні знань про особливості процесу навчання в шкільному курсі економіки, формуванні умінь самостійно визначати зміст і методи навчання економіки, диференціювати навчальну інформацію на основну (поняття, закономірності, світоглядні ідеї) та допоміжну, проектувати зміст навчання, здійснювати види навчально-виховного процесу, планувати різні види пізнавальної діяльності учнів і способи їх включення у процес навчальної діяльності.

Задачі навчальної дисципліни можуть корегуватись та змінюватись в залежності від обсягу та змісту нової інформації економічного характеру, зміни шкільних програм з економіки, концептуального підходу до економічної освіти у державі.

У процесі вивчення даної дисципліни у студентів повинна сформуватися система знань та умінь педагогічної роботи, достатня методична озброєність із врахуванням специфічності предмета економіки, особливості та виключності його міжпредметних зв'язків, насамперед з економічною та соціальною географією, а також з іншими дисциплінами – дидактикою, віковою психологією, економічною теорією, макро- і мікроекономікою, історією, математикою, правом, суспільствознавством.

Результатом засвоєння навчальної дисципліни «Методика викладання економіки в школі» є знання студентами змісту шкільного курсу економіки, методів і засобів навчання, форм організації навчально-виховного процесу з економіки, особливостей процесу формування знань, умінь, навичок на уроках, можливостей застосування інтерактивних технологій при вивченні курсу і вміння аналізувати зміст і структуру навчальної програми з економіки, проектувати зміст навчання, конструювати урок, давати графічну інтерпретацію економічного процесу чи явища та доводити її до учнів, розробляти та проводити практичні роботи з окремих тем курсу.

РОЗДІЛ 1

Методика викладання економіки як наука

1.1. Предмет дослідження методики викладання економіки

Методика викладання економіки – це наука про закономірності й особливості процесу навчання економіки в школі. Вона розробляє і встановлює раціональні методи та прийоми, засоби і форми навчальної діяльності, під час якої відбувається свідоме оволодіння учнями системою знань із шкільного курсу економіки та формуються відповідні вміння і навички щодо застосування цих знань.

Методику не можна розглядати як сукупність рекомендацій і порад щодо використання певних методів і прийомів навчання. Знання теоретичних засад методики озброює вчителя необхідним методичним апаратом для самостійної творчої роботи, сприяє зростанню методичної майстерності та підвищенню професійного рівня.

Предметом методики викладання економіки є система шкільної економічної освіти, а саме: зміст навчального матеріалу, а також методи і форми організації навчального пізнання. Паралельно досліджується виховне значення шкільного курсу економіки, його місце і значення в системі загальної середньої освіти.

Перед методикою навчання економіки стоять такі завдання:

- 1) визначення мети навчання. Нині актуальною є проблема формування нової економічної культури. Її основні риси – прагнення до заощадження, економічне господарювання, дисциплінованість, відповідальність за результати своєї праці тощо.
- 2) розкриття освітньої та виховної ролі шкільної економіки;
- 3) відбір та удосконалення змісту шкільної економічної освіти;

- 4) розробка ефективних навчальних технологій, методів і прийомів навчання;
- 5) визначення й обґрунтування різних форм організації навчального процесу, а саме виявлення найкращих умов для застосування різних методів і прийомів, засобів навчання;
- 6) з'ясування особливостей здобування учнями економічних знань, умінь і навичок: рівень засвоєння учнями навчального матеріалу, самостійного набуття знань тощо.

Сучасні *проблеми* методики викладання економіки:

- приведення змісту, структури й обсягу шкільної економічної освіти у відповідність до вимог часу;
- удосконалення методів, прийомів, засобів і форм навчання;
- розробка нових методів і прийомів застосування комп'ютерних технологій при вивченні економіки;
- впровадження і поширення нетрадиційних методик навчання економіки;
- удосконалення змісту й організації позакласної роботи з економіки.

1.2. Зв'язок методики викладання економіки з іншими науками

Методика викладання економіки, як одна із педагогічних наук, найтісніше пов'язана з дидактикою, яка обґрунтовує і розкриває зміст, методи і організаційні форми процесу навчання.

Дидактика є основою розвитку будь-якої методики, оскільки розкриває, які саме загальні закономірності, принципи і правила навчання можна застосовувати під час вивчення окремих предметів. У свою чергу вона спирається на методику викладання цих предметів, тому що використовує результати їх досліджень для своїх узагальнень. Тобто відбувається своєрідне взаємне збагачення.

Методика викладання економіки пов'язана також із психологією, а саме віковою, яка вивчає психологічні особливості дітей різного віку, їхню психічну діяльність у процесі навчання і виховання.

Розвиваюче навчання і виховання є ефективним лише тоді, коли воно здійснюється відповідно до вікових особливостей учнів.

Шкільна економіка і методика її викладання мають тісні зв'язки із усіма економічними науками, які складають зміст шкільного предмета. Насамперед із курсами мікроекономіки, макроекономіки, національної економіки тощо.

У методиці викладання економіки простежуються також тісні зв'язки із географією, історією, математикою та іншими науками.

1.3. Структура методики викладання економіки

Методику викладання економіки умовно можна поділити на загальну і окрему методики.

Загальна методика розглядає весь процес навчання економіки у школі в цілому. Вона вивчає те, що є спільним для викладання всіх або більшої частини шкільних курсів економіки. Загальну методику можна назвати дидактикою шкільної економіки (рис.1).

Рис. 1 Структура і зміст загальної методики викладання економіки

Окремі методики – це конкретні методики вивчення окремих курсів шкільної економіки. Вони конкретизують основні положення загальної методики на прикладі різних частин шкільного курсу економіки. Насамперед, це курс «Основи економіки», змістовне навантаження якого відрізняється в залежності від профільного спрямування класу, в якому він вивчається. До окремих методик відносяться методики навчання економічних спецкурсів і факультативів, таких як: «Власна справа (основи малого бізнесу)», «Основи менеджменту», «Основи інтелектуальної власності», «Основи споживчих знань», «Основи сімейного господарювання», «Ділова активність», «Подорож у світ економіки» тощо.

Специфіка кожного економічного курсу у системі середньої загальної освіти полягає у змістовному навантаженні, формуванні системи економічних понять, комплексі методів і прийомів навчання, засобах навчання, формах навчання, можливостях для виховання і розвитку учнів.

Напрями методичної роботи при викладанні окремих курсів шкільної економіки включають планування навчальної діяльності, розробку різних форм навчання, роботу із статистичним даними та аналітичними звітами, завдання додому.

1.4. Вимоги суспільства до підготовки вчителя економіки

Сучасна методика викладання економіки не повинна повторювати помилки старої педагогічної практики. Примусити учня ненавидіти економіку дуже просто, якщо викладати її як дуже складну, нудну та далеку від реального економічного життя дисципліну.

Учитель економіки повинен пам'ятати, що його педагогічна діяльність пов'язана з динамічним, живим, емоційно безпосереднім учнівським колективом, надзвичайно чутливим до всього прекрасного, справедливого, цікавого і розумного. Отже, праця вчителя має відзначатися винахідливістю ставлення до дітей –

доброзичливістю і, водночас, вимогливістю, гуманністю і справедливістю, певною артистичністю, глибоким знанням свого предмета і методики його викладання.

Викладання економіки вимагає від учителя глибоких теоретичних знань, вміння вирішувати економічні задачі тощо. У шкільному курсі економіки повинна мати місце адаптація основних наукових економічних понять і законів до віку школярів. Методика має забезпечити систему і послідовність вивчення матеріалу у шкільному курсі економіки, відповідне наповнення його теоретичним і фактичним статистичним матеріалом.

Вчитель економіки повинен бути викладачем нового типу.

Існує багато рецептів, яким повинен бути вчитель, ми, натомість, підкреслимо те, яким вчитель не повинен бути. Він не може:

- не поважати тих, кого навчає;
- не знати свій предмет;
- не мати почуття гумору;
- не володіти методикою викладання.

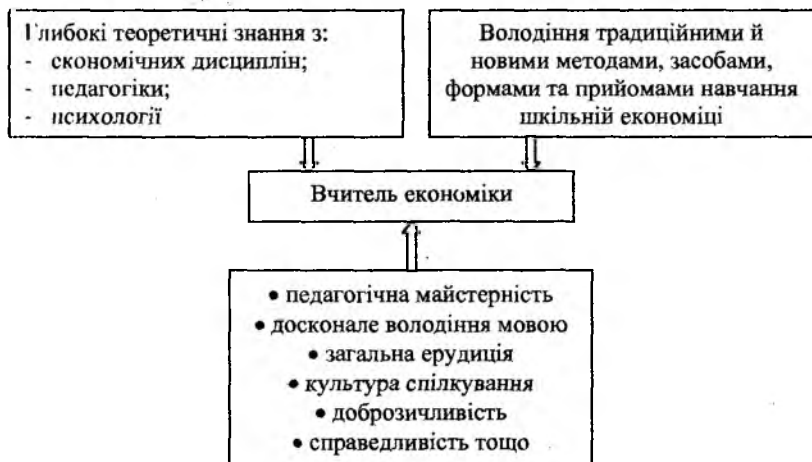

Рис. 2 Основні вимоги до підготовки вчителя економіки

Майбутній вчитель основ економіки повинен знати і вміти:

- зміст, ідеї і принципи побудови шкільних програм і навчальних посібників з основ економіки;
- планувати навчальний процес;
- готуватись до теоретичних і практичних занять;
- здійснювати зв'язок теоретичних занять з практичними і реалізовувати міжпредметні зв'язки;
- застосовувати у навчальному процесі сучасні освітні технології, методи і прийоми викладання;
- поєднувати навчання і виховання у процесі занять та позакласній роботі;
- підготувати й провести урок з економіки з урахуванням рівня знань учнів;
- організувати умови для самостійної роботи учнів з навчальним матеріалом;
- контролювати і оцінювати знання учнів з економіки.

1.5. Методи науково-педагогічних досліджень у шкільній економіці

Робота вчителя економіки вимагає безперервного удосконалення методики проведення занять. Щоб успішно підвищувати ефективність навчального процесу, учителю необхідно аналізувати результати своєї праці, правильно визначати причини недостатньої якості знань й умінь учнів за допомогою методів педагогічних досліджень.

Методами педагогічного дослідження називають сукупність прийомів і операцій, спрямованих на вивчення педагогічних явищ і вирішення різноманітних науково-педагогічних проблем.

З-поміж методів дослідження методики викладання економіки у школах виділяють методи теоретичного та експериментально-емпіричного рівнів.

Методика викладання економіки розв'язує наукові і практичні завдання, що вимагає різних підходів і способів досліджень. Головні

напрямки досліджень визначаються провідною метою цієї науки – дослідження змісту шкільного курсу економіки та удосконалення форм і методів навчання. Для цього постійно вивчається досвід учителів економіки, виявляються найефективніші методи і прийоми навчання, проводиться експериментальна робота в школах для розв'язання окремих питань або отримання об'єктивних висновків про ефективність нових методів, прийомів, засобів і форм навчання.

У наукових дослідженнях з методики викладання економіки найшкливіше місце посідають *методи дослідження теоретичного рівня*. Вони забезпечують дослідника науковою методологією та методикою. Праці видатних педагогів, психологів, методистів-економістів створюють теоретичну основу будь-якої наукової роботи.

До методів теоретичного рівня, крім аналізу психолого-педагогічної та методичної літератури, слід віднести статистично-математичний і порівняльний методи.

За допомогою теоретичних методів визначають також доступність змісту навчального матеріалу учням відповідного класу, обсяг і рівень його засвоєння учнями тощо.

Для визначення доступності навчального матеріалу з економіки учням застосовують рівень успішності. Рівень успішності (I) - це відношення середньої успішності учнів з економіки (з кожної виділеної частини навчального матеріалу) до середньої успішності їх з основ наук.

$$I = Y_e / Y_6 = 1,$$

де:

Y_e – середня успішність учнів з визначеного навчального матеріалу шкільного курсу економіки;

Y_6 – середня успішність учнів з предметів, на яких базується навчальний матеріал.

З економіки навчальний матеріал буде вважатись доступним учням у тому випадку, якщо рівень успішності буде наближений до одиниці.

Обсяг засвоєння учнями навчального матеріалу визначають за допомогою коефіцієнта K , який встановлює залежність між поданим і засвоєним учнями навчальним матеріалом:

$$K = a/p \cdot 100\%,$$

де:

- a – засвоєний навчальний матеріал (число правильно визначених учнем смислових одиниць);
- p – поданий навчальний матеріал (загальне число смислових одиниць).

Число смислових одиниць встановлює дослідник у залежності від значущості навчального матеріалу у формуванні визначеного поняття. Так, наприклад, для введення поняття про підприємство як основну організаційну форму економіки потрібно, щоб учні засвоїли такі відомості:

- а) функції підприємства (виробничо-технічні, економічні, соціальні та зовнішньоекономічні): $P_1 = 4$;
- б) організаційні типи підприємства (малі, середні, великі): $P_2 = 3$;
- в) види підприємств за формою власності (приватні, колективні, державні, змішаної форми власності): $P_3 = 4$.

Загальне число визначених смислових одиниць у даному випадку буде становити 11. Обсяг навчального матеріалу буде вважатися засвоєним, якщо середній коефіцієнт засвоєння матеріалу K буде становити не менше 70%.

Для отримання первинної інформації про досліджувані об'єкти, явища в результаті безпосередніх контактів із ними застосовують *методи експериментально-емпіричного рівня*.

До основних експериментально-емпіричних методів педагогічних досліджень належать:

- педагогічне спостереження;
- вивчення шкільної документації (планів, розробок учителів і методичних об'єднань, результатів перевірок контрольних і самостійних робіт учнів тощо);

- анкетування, бесіди з учителями, адміністрацією школи та учнями;
- педагогічний експеримент та ін.

У дослідженнях з методики викладання економіки, як і в інших науках, практикують такі етапи, як накопичення фактів, їх класифікація та відповідний аналіз для складання наукових висновків, надання практичних рекомендацій.

Фактичний матеріал для досліджень дають уроки економіки та позакласна робота. Аналізуються методи і прийоми роботи вчителя, якість знань, умінь і навичок учнів. Щоб одержати об'єктивні дані про процес навчання, дотримуються певної системи застосування названих вище методів, уніфікації вимог і критеріїв оцінки діяльності вчителя і учнів.

Педагогічне спостереження як метод наукового пізнання характеризується тим, що дослідник не втручається в хід навчального процесу, а лише фіксує все, що відбувається. Внаслідок спостережень нагромаджуються факти, які дають змогу характеризувати досліджуваний об'єкт, оцінювати його. З метою проведення спостережень дослідник складає план його проведення, в якому вказуються об'єкти спостереження, мета і завдання, його тривалість, передбачуваний результат тощо.

Розрізняють такі види спостережень:

- а) самоспостереження під час педагогічного процесу;
- б) об'єктивне спостереження;
- в) наукове спостереження.

Самоспостереження — це своєрідний самоконтроль і спостереження за учнями. Воно допомагає вчителю уникнути повторення помилок, сприяє підвищенню його майстерності й авторитету серед учнів, стимулює до урізноманітнення методів і форм навчання, прийомів і способів викладення нового матеріалу, використання різних видів опитування та контролю знань і вмінь учнів.

Об'єктивне спостереження дає підстави спостерігачеві робити

певні висновки щодо педагогічного процесу, дозволяє запозичити для себе щось корисне або порадити колезі ефективніші прийоми і способи для вивчення учнями певної теми чи розділу навчальної програми, виконання практичної роботи, проведення екскурсії. Об'єктивне спостереження триваліше, ніж просто спостереження, і його висновки можуть мати вагоміше значення. Об'єктивне спостереження передбачає аналіз роботи кількох учителів і багатьох учнів з метою вивчення певної системи навчання економіки і поширення передового досвіду. Ефективність об'єктивного спостереження посилюється, якщо його поєднують із спеціальними методами перевірки діяльності учнів, якості їхніх знань (письмові контрольні роботи, тести, бесіди тощо).

Наукове спостереження в методиці викладання економіки характеризується комплексністю і цілеспрямованістю. Основним чинником тут виступає мета, яка орієнтує дослідника на проведення спостережень у заздалегідь визначеному напрямку. Наприклад, вивчення педагогічної ефективності використання опорно-інформаційних схем або ситуаційної методики у курсі шкільної економіки. Мету спостереження визначають, виходячи із практичних завдань дослідження.

Об'єктивність результатів спостереження забезпечується глибоким аналізом уроку. Аналіз уроку — одна з форм контролю якості роботи вчителя і водночас засіб підвищення його майстерності. Він допомагає вчителю усунути помічені недоліки і закріпити його успіхи.

Аналіз різних типів уроків, проведених одним вчителем, дає змогу зробити певні висновки й узагальнення щодо його фахової та методичної підготовки.

Вивчення шкільної документації дає змогу визначити систему вивчення економіки в школі та з'ясувати якість знань учнів. При цьому аналізуються класні журнали, тематичні, календарні й поурочні плани, конспекти уроків, методичні розробки, зошити учнів.

Звичайно, аналіз окремих документів проводять з певною метою. Так, аналіз класного журналу дає певне уявлення про успішність учнів (за місяць, семестр, навчальний рік). Наприклад, якщо накопичення оцінок з економіки незначне, можна зробити висновок, що в роботі даного вчителя переважає лише усне індивідуальне опитування і відсутні інші форми контролю знань, перевірка практичних робіт.

Анкетування останнім часом набуло значної популярності в педагогічних, соціологічних та інших дослідженнях. Однією з його переваг перед іншими методами є те, що воно дає змогу одержати інформацію від великої кількості осіб. Анкетування застосовують для оцінки певних явищ, фактів, подій (для оцінки якості нового підручника, посібника, нетрадиційних методів і форм навчання, нових технічних засобів тощо). Цей метод дослідження доцільно поєднувати з іншими.

Послідовність застосування методу:

- а) складання запитань анкети;
- б) поширення і збирання заповнених анкет;
- в) обробка, аналіз і класифікація відповідей;
- г) вироблення рекомендацій, врахування зауважень тощо.

Бесіди з учителями та учнями — давно відомий і поширений метод дослідження. Досвід роботи вчителя економіки можна вивчити під час бесіди з ним, завчасно підготувавши запитання або склавши анкету.

Бесіди з учнями дають уявлення про їхній інтерес до предмета, якість знань, ознайомлення з додатковою літературою, а також про їхні враження від проведених уроків, позакласної роботи.

Одним із найголовніших методів експериментально-емпіричного рівня є педагогічний експеримент, який на відміну від спостереження проводиться в певних умовах, які створюються дослідником.

Педагогічний експеримент — це наукове дослідження процесу навчання з метою перевірки правильності наукової гіпотези

дослідника. Виділяють природний і лабораторний педагогічний експеримент.

Природний експеримент проводять у звичних для учнів умовах — у класі (навчальному кабінеті). Для його проведення виділяють як мінімум два паралельних, рівноцінних за успішністю і рівнем загального розвитку учнів класи. Один з них обирають як експериментальний, другий — контрольний. Після завершення експерименту порівнюють знання учнів, роблять відповідні наукові висновки, розробляють практичні рекомендації.

Лабораторний експеримент, на відміну від природного, проводять у спеціально обладнаному приміщенні. Його мета — з'ясувати, чому під час природного експерименту ті чи інші знання важко засвоюються або сприймаються учнями. Лабораторний експеримент може передувати природному. Тоді він має уточнити методику і доцільність останнього.

У програмі педагогічних досліджень виділяють й інші види експерименту, серед яких головними є констатуючий і навчальний (формуючий). Мета констатуючого експерименту — проілюструвати, зафіксувати рівень навчальної діяльності, знань та вмінь учнів. Його проводять на початку і в кінці методичного дослідження. Навчальний (формуючий) експеримент має довести ефективність нової технології, методу, прийому, засобу або форми навчання.

Педагогічні експерименти проводяться за такою схемою:

- визначення рамок і предмета дослідження;
- з'ясування мети і завдань даного дослідження;
- висунення робочої гіпотези;
- визначення тривалості й місця проведення експерименту, його обсягу;
- вибір експериментальних і контрольних класів (груп);
- аналіз і розробка необхідних матеріалів для забезпечення проведення експерименту;
- вибір критеріїв оцінки і методів обробки результатів;
- розробка методики спостереження за ходом експерименту;

– аналіз результатів, інтерпретація експерименту, обґрунтування методичних рекомендацій та загальні висновки.

Педагогічний експеримент має виняткове значення в методичних дослідженнях. Він дає змогу зібрати найточніші достовірні дані, на основі яких робляться науково обґрунтовані висновки і даються конкретні практичні рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності навчання.

Теоретична обробка матеріалів педагогічного експерименту – важливий етап дослідження. Дослідник має здійснити глибокий, систематичний аналіз фактів, дати їм належну оцінку, провести узагальнення і на цій основі встановити закономірності зв'язків між певними методами навчання та якістю знань, вмінь і навичок учнів.

Методика педагогічних досліджень постійно розвивається, удосконалюється, збагачується новими методами й прийомами одержання та обробки даних. Останнім часом поширюється використання соціологічних та експертних методів.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає значення методики викладання економіки як науки?
2. Які завдання покликана вирішувати методика викладання економіки?
3. Розкрийте взаємозв'язки методики викладання економіки з іншими науками.
4. З яких складових складається структура методики викладання економіки?
5. Які основні завдання вирішує загальна методика викладання економіки?
6. Охарактеризуйте методи науково-педагогічних досліджень теоретичного рівня.
7. Розкрийте особливості педагогічного спостереження як методу дослідження.
8. Які розрізняють види педагогічного експерименту?
9. За якою схемою проводиться педагогічний експеримент?

РОЗДІЛ 2

Принципи навчання економіки

2.1. Поняття про принципи навчання

Принципи навчання – це провідні ідеї, які пронизують собою весь навчально-виховний процес. Під принципами навчання розуміють визначену систему вихідних, основних дидактичних вимог, настанов до процесу навчання, виконання яких забезпечує необхідну ефективність практичної діяльності. Ці вихідні положення обумовлені закономірностями педагогічного процесу та метою і завданнями, які висуває перед школою суспільство.

Перші спроби створення цілісної системи принципів навчання належать Я. А. Коменському, Й. Г. Песталоцці, А. В. Дістервегу. Значний внесок у розробку принципів навчання зробив В. Д. Ушинський.

Нині існують різні підходи до характеристики принципів навчання: психологічний, соціальний, методичний, історико-педагогічний, кібернетичний тощо. Незважаючи на різноманітні підходи до характеристики принципів навчання, вони виражають в основному один і той же зміст та одні й ті ж тенденції в розумінні закономірностей навчання.

Основним джерелом для формулювання принципів навчання економіки є узагальнення передового педагогічного досвіду, втілення у педагогічну практику результатів науково-педагогічних досліджень.

Принципи навчання виконують регулятивну функцію, яку можна розглядати у двох аспектах: по-перше, як спосіб побудови наукових дидактичних теорій; по-друге, як спосіб регуляції практики навчання. Дидактичні принципи є основою навчання всіх шкільних предметів і діють на всіх етапах навчально-виховного процесу. Вони значною мірою визначають зміст, форми організації і методи навчання.

Згідно із вимогами дидактики, навчання економіки повинно здійснюватися на високому науковому рівні, в органічній єдності із вихованням і розвитком учнів. Воно має бути доступним для учнів відповідного віку, проводитись у певній логічній послідовності і в тісному зв'язку із практикою. Діяльності учнів в процесі навчання треба надавати активного характеру, а свідомо набуті учнями знання, уміння і навички повинні бути міцно закріплені. Розв'язуючи будь-яке навчальне завдання, проводячи кожне конкретне заняття, треба одночасно враховувати різні принципи навчання і створювати умови для їх реалізації. Принципи навчання взаємозв'язані між собою. Застосування кожного з них сприяє реалізації всієї системи принципів навчання в цілому. Так, забезпечуючи принцип науковості в навчанні, легше домогтися свідомості й активності учнів, і навпаки, якщо учні ставляться до навчання свідомо й активно, легше забезпечити науковий рівень навчання. Втілення принципу зв'язку теорії з практикою полегшується, якщо забезпечується наочність у навчанні. І навпаки, якщо вивчення теорії проводиться в тісному зв'язку із практикою, створюються умови для наочнення навчального процесу.

Рис. 3 Принципи навчання економіки

У сучасній дидактиці не існує єдиної загальноновизнаної кількості принципів навчання. Загальнодидактичні принципи діють у процесі навчання всіх дисциплін. Проте з теоретичним розвитком окремих методик виділяють специфічні методичні принципи, які конкретизують загальні принципи дидактики.

2.2. Характеристика принципів навчання економіки

Принцип науковості навчання. Суть даного принципу полягає в тому, що на уроках економіки учням пропонуються для засвоєння точно встановлені в науці положення, тобто зміст економічної освіти повинен відображати наукові факти, поняття, закони, теорію.

Принцип науковості навчання висуває такі основні вимоги:

- відбір найсуттєвішого змісту економічної науки з урахуванням логіки навчального предмета;
- аналіз статистичних даних, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між окремими економічними категоріями;
- однозначність і чіткість визначень економічних понять, засвоєння наукової термінології;
- ознайомлення з науковими теоріями та гіпотезами.

Реалізується цей принцип передусім під час розробки навчальних програм і підручників з економіки. Велике значення для забезпечення принципу науковості на уроках економіки має використання методів проблемного навчання, проведення практичних і самостійних робіт, формування вмінь аналізувати статистичні дані, графіки, діаграми, вести наукову суперечку, обґрунтовувати свою точку зору, працювати з науковою літературою (довідниками, енциклопедіями тощо). Зрозуміло, що при цьому має витримуватися вимога доступності знань для школярів певного віку.

Принцип систематичності і послідовності у навчанні. Систематичність — характерна ознака наукового знання. Вона передбачає засвоєння учнями навчальної інформації у логічному зв'язку і наступності.

Реалізація принципу систематичності в курсах шкільної

економіки забезпечується:

- навчальними планами і програмами (чітко відібраний матеріал згідно із віковими особливостями учнів);
- поступовістю і послідовністю, встановленням тісного і міцного зв'язку між вивченими темами і розділами. Основні питання, які вивчаються, ґрунтуються на уже засвоєних знаннях і є базою для вивчення нового матеріалу;
- ускладненням методів навчання і форм самостійної роботи учнів;
- постійною і планомірною перевіркою та обліком знань, умінь і навичок учнів.

Систематичність і послідовність у навчанні повинні проявлятися не тільки в діяльності вчителя, але й у роботі самих учнів. Дуже важливо формувати у них уміння раціонального планування навчальної діяльності, уміння складати логічні плани усних відповідей, систематично повторювати навчальний матеріал тощо.

Дотримання у процесі навчання принципу систематичності і послідовності сприяє формуванню в учнів міцних знань та дає змогу за меншу кількість часу досягти кращих результатів у навчанні.

Принцип свідомості й активності у навчанні. Це принцип формування позитивної мотивації навчально-пізнавальної діяльності, активності та самостійності учнів.

Застосування цього загального принципу має свої специфічні форми у навчанні, хоча спрямованість його є однаковою. Навчання має бути не тільки активним, але й свідомим. Вважається, що усвідомлене навчання посилює розвивальний вплив навчального процесу на учнів. Свідоме засвоєння знань попереджує формалізм і, разом з тим, сприяє їх перетворенню у глибокі і стійкі переконання учнів. Активність і свідомість мають розвиватися у тісному взаємозв'язку.

Успіх процесу навчання економіці значною мірою залежить від ставлення учнів до засвоєння знань та мотивів навчально-пізнавальної діяльності. Активність учнів характеризується

ставленням до навчання (стан готовності, прагнення до самостійної діяльності тощо). Самостійність учнів пов'язана з визначенням об'єкта, засобів діяльності та її здійснення без участі вчителя. Тому пізнавальна активність і самостійність невіддільні.

Активізація пізнавальної діяльності потребує від учителя використання різноманітних методів, способів і форм навчання, які стимулюють учнів до виявлення активності та самостійності. На уроках необхідно створювати ситуації, в яких учень повинен:

- аргументовано відстоювати свою позицію, використовуючи набуті знання;
- ставити запитання з метою з'ясування незрозумілого;
- рецензувати відповіді однокласників, робити доповнення;
- виконувати завдання, розраховані на опрацювання додаткової літератури;
- практикувати вільний вибір завдань, особливо пошукових і творчих;
- створювати ситуації самоперевірки та аналізу власних дій.

Таким чином, цей принцип передбачає засвоєння знань не в готовому вигляді, а в процесі активної самостійної розумової діяльності учня.

Однією з головних умов активності й самостійності учнів у навчальній діяльності є пізнавальний інтерес до предмета. Засобами формування пізнавальних інтересів до вивчення економіки можуть бути:

- цікавий виклад навчального матеріалу;
- використання нестандартних методів і форм навчання;
- наведення прикладів і обговорення ситуацій із сфери бізнесу;
- залучення бізнес-консультантів, керівників бізнес-структур до викладання економіки;
- створення сприятливого емоційного стану;
- особистість учителя (його ставлення до учнів та до свого предмета).

Формуванню активності й інтересу до вивчення економіки також

сприяє створення "ситуацій успіху" учнів у навчальній діяльності. Вчитель повинен створювати умови, щоб кожен з його учнів відчув радість від навчання і повірив у свої сили. Слід завжди пам'ятати, що учні навчаються успішніше у тих педагогів, яких вони цінують і поважають.

Навчальний матеріал з економіки найкраще засвоюється за умов активної діяльності, адже діяльність і свідомість перебувають у єдності, а навчання є основною формою існування свідомості. В активізації навчання, розвитку самостійності та ініціативності учнів педагоги вбачають реальний шлях підвищення ефективності навчального процесу.

Головними умовами активної діяльності учнів на уроках економіки можуть бути:

- створення серйозної ділової атмосфери, мобілізація уваги;
- розуміння учнями мети уроку, почуття відповідальності за свої дії;
- різноманітність навчальної діяльності, чергування різних видів роботи;
- усвідомлення практичного значення набутих знань;
- систематичний контроль за виконанням завдань;
- своєчасна і тактовна допомога окремим учням;
- виховання впевненості у своїх можливостях успішно вчитися.

Мобілізуючи активність учнів, слід урахувати їхні вікові особливості. Найвищий ступінь активності й самостійності учнів проявляється в умінні розв'язувати творчі пошукові завдання проблемного характеру. Пізнавальні завдання, розроблені відповідно до вікових особливостей з урахуванням індивідуальних здібностей учнів, з часом мають поступово ускладнюватись і спонукати до підвищення розумової діяльності учнів.

Принцип зв'язку навчання з життям (зв'язку теорії з практикою). Щоб здійснювати цей принцип, слід переконати учнів, що теорія і практика – дві невід'ємні частини діяльності людини.

Теорія використовується у практиці, а практика дає матеріал для нових теоретичних узагальнень. Так, економічне дослідження

розпочинається з збирання фактів. У процесі економічного аналізу фактів створюються теорії, відкриваються закони, і завершується дослідження обґрунтуванням певної економічної політики.

Цей принцип вимагає, щоб мета і зміст навчання економіці передбачали не тільки повідомлення теоретичних положень, законів, понять, а й розкриття їх проявів у економічних системах України і світу на мікро- і макрорівнях. Він зумовлює необхідність підготовки учнів до правильного використання теоретичних знань у практичних ситуаціях. Це реалізується через зміст шкільної економічної освіти, організацію навчання, методи і форми роботи вчителя.

Зв'язок теорії з практикою у навчанні економіки може бути досягнений при правильному поєднанні теоретичних і практичних занять у навчальних програмах. Не випадково програма шкільного курсу економіки побудована таким чином, щоб кожна тема починалась відомостями теоретичного характеру, а потім наводиться перелік практичних робіт. Причому теоретичний матеріал і практичні роботи розподіляються між окремими заняттями так, щоб забезпечувався безпосередній перехід від теорії до практичної діяльності учнів.

Одним із важливих напрямів реалізації цього принципу є складання завдань практичного характеру для шкільних підручників. Для кращого засвоєння навчального матеріалу та активного його використання у шкільних підручниках економіки після кожного розділу або теми потрібно наводити перелік економічних задач для самостійного вирішення учнями з метою закріплення теоретичних знань і формування вмінь застосовувати їх на практиці.

Принцип доступності навчання. Завдання, поставлені перед учнями, повинні бути зрозумілими і розв'язуватись за певного напруження їхніх сил. Процес навчання, який потребує від учнів напруження сил, сприяє їх розумовому розвитку, що, у свою чергу, дає змогу ставити перед учнями складніші завдання. Принцип навчання на високому рівні труднощів обґрунтував у своїх працях психолог і педагог Л. В. Занков.

У процесі навчання треба розширювати пізнавальні можливості учнів шляхом послідовного ускладнення навчального матеріалу. Навчальний матеріал з економіки повинен будуватися із урахуванням сучасного рівня розвитку економічної науки, але при цьому він не може бути ні надто легким, ні надто важким. Педагогічні дослідження показують, що у процесі навчання при спрощеному змісті освіти знижується зацікавленість до навчання, не формуються необхідні вольові зусилля, не відбувається бажаного розвитку навчальної працездатності. Зміст навчання треба формувати таким чином, щоб створити умови для постійного і успішного подолання учнями труднощів.

Доступність слід розуміти не як легкість засвоєння навчального матеріалу з економіки, а як своєрідну міру посиленої трудності. Принцип доступності вимагає будувати навчальний процес на уроках економіки відповідно до вікових здібностей учнів, рівня їхньої загальної підготовки і розвитку. У зв'язку з цим досить часто доводиться вдаватися до різних методичних прийомів, які дають змогу полегшити учням засвоєння навчального матеріалу і ознайомити їх із досить складними теоретичними і практичними питаннями. Для цього вчитель насамперед повинен знати і враховувати індивідуальні особливості психіки своїх учнів.

Принцип індивідуального підходу до учнів у навчанні. Процес навчання економіки повинен будуватися в чіткій відповідності до вікових та індивідуальних особливостей учнів. Навчання має сприяти розвитку всіх здібностей, закладених у людині. Під індивідуальним підходом розуміють таку організацію навчального процесу, за якої вибір способів, прийомів і темпу навчання враховує індивідуальні відмінності учнів. Його суть полягає в урахуванні індивідуальних і вікових особливостей кожного учня з метою максимального розвитку позитивних і подолання негативних рис особистості. На основі цього принципу забезпечується підвищення якості роботи учнів на уроках економіки та всебічний їх розвиток. Учитель має завжди враховувати психічні особливості учнів і

намагатися так організувати навчальний процес, щоб максимально задовольнити потреби та інтереси кожного з них. Для досягнення індивідуального підходу в навчанні треба всебічно вивчати особистість дитини. Не можна обмежуватися лише фіксацією тих чи інших рис особистості, бажано ретельно їх аналізувати з метою розробки відповідної системи впливу на кожного учня.

Особливе місце в системі індивідуального навчання належить диференційованому підходу. У процесі диференціації навчання здійснюється відбір змісту, методів і форм навчання залежно від особливостей різних за підготовкою груп учнів. Ці групи можуть бути сформовані за здібностями, інтересами, успішністю, психологічними особливостями тощо. Основна мета диференціації — створити сприятливі умови для всебічного розвитку кожного учня з урахуванням його задатків та можливостей. Таким чином, диференціація сприяє гуманізації навчального процесу, створюючи умови для задоволення потреб та інтересів дитини.

Працюючи в одному класі, завдання з економіки можна диференціювати для певних груп учнів та окремих школярів таким чином: вивчення матеріалу за різними інформаційними джерелами (підручниками, посібниками), розв'язування якісно нерівнозначних завдань; проведення практичних і самостійних робіт різної складності; виконання домашніх завдань за різними рівнями складності тощо.

Кожному учню притаманні свої, самобутні й неповторні риси і якості. Учні відрізняються індивідуальними особливостями нервової системи, темпераментом, нахилами, здібностями, швидкістю мислення, пам'яттю, емоційним станом, життєвим досвідом. Основним завданням диференційованого навчання є максимальний розвиток здібностей не лише у "сильних", а й у "середніх" та "слабких" учнів.

Правильне врахування індивідуальних особливостей кожного учня буде сприяти підвищенню його активності у процесі навчання, а в кінцевому рахунку – й успішності.

Принцип наочності навчання. Ефективність процесу навчання економіки визначається тим, наскільки засвоєння наукових понять спирається на знання конкретних фактів і об'єктів, наявністю уявлень учнів про дію основних економічних законів. Наукове узагальнення проблема наочності знайшла у працях Я. А. Коменського, який називав принцип наочності "золотим правилом" дидактики. Ідея наочного навчання дістала свій подальший розвиток у працях Ж. Ж. Руссо, І. Г. Песталоцці, А. В. Дістервега та ін. Великого значення наочності надавав К. Д. Ушинський.

На сучасному етапі розвитку педагогіки принцип наочності можна визначити як принцип навчання, який ґрунтується на демонстрації конкретних предметів, процесів, моделей або їх образних відтворень. Тобто учні набувають знання не тільки за рахунок того, що слухають пояснення вчителя, але й за допомогою своїх органів зору, за рахунок того, що вони бачать.

Наочність, яку доцільно використовувати при викладанні навчального матеріалу на уроках економіки можна поділити на дві групи:

- навчально-наочні посібники (плакати, ЛОС, ЛСС, таблиці, графіки, дидактичні картки, інструктивні картки до виконання практичних робіт);
- інформаційні технічні засоби: статичні посібники (слайди, діафільми); динамічні (кінофільми, відеофрагменти).

Наочність, яка призначена для вивчення основ економіки, має задовольняти таким вимогам: відповідати змісту навчального матеріалу, орієнтувати учнів на всебічне сприймання подій і явищ, виділяти найважливіші ознаки об'єкту, давати учням можливість проявити свою пізнавальну активність.

Функції наочності залежать від дидактичної мети її застосування.

Наочність може виступати:

- джерелом нових знань і уявлень про економічні об'єкти, явища, процеси;

- ілюстрацією певних теоретичних положень;
- способом розвитку мислення учнів і розуміння існуючих причинно-наслідкових зв'язків;
- посібником для самостійної пізнавальної діяльності;
- способом інструктажу, повторення, узагальнення, систематизації, порівняння;
- способом контролю знань, умінь і навичок з економіки.

Звичайно, реалізація цих функцій наочності вимагає чіткого поєднання слова і наочності. Саме за допомогою слова вчитель керує сприйняттям учнями різних засобів унаочнення.

Основні вимоги до використання наочних посібників на уроках економіки зводяться до наступного:

- використання наочних посібників повинне відповідати меті навчання. Треба пам'ятати, що наочність — це засіб, який має забезпечити не лише підвищення якості знань, а й розвиток сприйняття, самостійного мислення учнів.
- урахування рівня підготовки учнів. Недоцільно показувати наочно процеси і явища, які добре відомі учням, досить лише нагадати про них.
- оптимальність використання засобів унаочнення. Не можна перевантажувати учнів наочними посібниками (надмірна наочність може призвести до труднощів сприйняття і осмислення матеріалу).
- чітке поєднання слова й наочності. Саме за допомогою слова вчитель керує сприйняттям учнями різних засобів унаочнення.

Існують такі методичні прийоми поєднання слова й наочності:

1. Перед демонструванням наочного посібника учні за допомогою запитань учителя самостійно досліджують окремі частини об'єкта вивчення. Цей прийом визначається такою схемою:

- а) відповіді учнів на запитання вчителя;
- б) демонстрування першої частини об'єкта;
- в) словесний аналіз першої частини об'єкта й формулювання висновків;

- г) словесне передбачення другої частини об'єкта демонстрування;
- г) показ другої частини об'єкта;
- д) аналіз другої частини об'єкта та формулювання висновків тощо.

Цей прийом поєднання слова і наочності застосовують тоді, коли учні спроможні самі передбачити майбутній етап демонстрування, або коли в них достатньо знань для того, щоб зрозуміти завдання без опори на наочне зображення.

2. Учитель частинами демонструє об'єкт, а учні проводять словесний аналіз відповідної його частини, що вивчається:
 - а) наочний показ однієї частини зображення і формулювання висновків;
 - б) наочний показ другої частини об'єкта;
 - в) словесний аналіз другої частини зображення і формулювання висновків і т.д.
3. Учитель поетапно демонструє наочне зображення об'єкта і словесно розкриває його суть.
4. Пояснення вчителя випереджає кожний етап демонстрування. Наочність підтверджує слова вчителя і стає ілюстрацією для подальших його міркувань.

Добір того чи іншого прийому пояснення і демонстрування об'єкта залежить від рівня знань, умінь і розвитку учнів, особливостей конкретного навчального матеріалу, а також потенційних можливостей наочних засобів навчання.

Принцип міцності засвоєння знань, умінь і навичок. Психологічною основою забезпечення міцності економічних знань є властивості пам'яті, а саме: запам'ятовування, зберігання і наступне відтворення інформації. Міцними вважаються такі знання, які ми можемо пригадати в будь-який час, коли завгодно, і використати у практичній діяльності.

Для досягнення міцності у засвоєнні знань і умінь учнями вчитель повинен, керуючись навчальною програмою, детально відбирати матеріал для кожного заняття. Зміст навчального

матеріалу повинен поступово розширюватись, ілюструватись новими фактами, використовуватись для повторення у різних ситуаціях і для застосування на практиці.

Можна виділити такі шляхи реалізації даного принципу:

- опора на основні принципи навчання (зв'язок навчання з життям, систематичність і системність, активність і самостійність, наочність, доступність тощо);
- формування відповідної установки учнів на запам'ятовування (визначає повноту, міцність і послідовність навчального матеріалу, який підлягає запам'ятовуванню);
- організація розумової діяльності учнів на основі вивченого матеріалу (порівняння, узагальнення, систематизація, застосування набутих знань у різноманітних ситуаціях);
- робота над технікою запам'ятовування (організація повторення різними способами з виділенням головного на всіх етапах засвоєння економічної інформації);
- систематичний контроль за результатами навчання (з об'єктивною оцінкою роботи учнів, що впливає на міцність набутих знань).

Велике значення для забезпечення міцності знань і умінь мають точність викладання навчального матеріалу і застосування засобів унаочнення.

Принцип емоційності навчання. Цей принцип об'єктивно впливає з положення про єдність мислення і почуттів та зумовлюється обов'язковими емоційними переживаннями дитини в процесі пізнання дійсності. Позитивні за своїм змістом переживання вчителя і учнів сприяють підвищенню ефективності навчання на уроках економіки. Негативні емоції, навпаки, гальмують успішну навчальну діяльність.

Серед багатьох позитивних інтелектуальних почуттів найголовнішим є почуття інтересу до економічних знань. У зв'язку з цим вчитель повинен розвивати у учнів пізнавальну активність до вивчення економіки. Успішність навчання зумовлюється також

почуттям впевненості учнів у своїх силах та в правильності своїх знань, умінь, навичок. На уроках педагогу необхідно постійно наголошувати на пріоритеті загальнолюдських цінностей.

Принцип виховного характеру навчання. У процесі навчання формується особистість учня, тобто на заняттях вирішуються одночасно загальноосвітні і виховні завдання.

Погляди і переконання, схильності та інтереси, що формуються в процесі навчання економіки, залежать від того, яких знань набувають учні, як вони їх набувають, наскільки знання і способи їх засвоєння відповідають потребам учнів.

Процес навчання економіки спрямований у першу чергу на розвиток економічного мислення, як основного компонента економічного виховання учнів. Економічне мислення проявляється в умінні відображати факти і явища економічного життя, встановлювати зв'язки між ними, вирішувати економічні задачі. На уроках економіки формується економічна культура особистості, яка досягається через цілеспрямовану діяльність щодо оволодіння методами раціональної економічної поведінки. Одним із компонентів економічної культури є оволодіння людиною економічними знаннями й уміннями господарювання. У процесі навчання економіки створюються умови для розвитку таких особистісних якостей учня, як підприємливість, ощадливість, ініціативність, діловитість, відповідальність, самостійність.

Принцип виховного характеру навчання ставить перед вчителем такі основні вимоги:

- ознайомлення учнів з основними цілями економічної політики (економічне зростання, повна зайнятість, економічна ефективність, економічна свобода тощо);
- використання навчального процесу з економіки з метою виховання в учнів економічної і правової культури;
- ознайомлення учнів з професіями, яких найбільше потребує ринок;
- єдність на кожному уроці намічених вчителем загальноосвітніх

і виховних завдань;

- розвиток пізнавальних здібностей, творчого мислення, пам'яті учнів;
- формування умінь планувати і організовувати свою роботу.

Реалізації принципу виховного характеру навчання в першу чергу сприяє особистість учителя, його гуманізм і ставлення до учнів, захопленість своїм предметом, загальна ерудиція, високий інтелектуальний рівень викладання. Все це в комплексі допомагає формувати інтерес учнів до економіки як навчального предмета.

В процесі навчання економіки важливе тісне поєднання і взаємодія всіх принципів навчання. Вчителю економіки потрібно не тільки розуміти суть і знати вимоги, які ставляться до навчального процесу тим чи іншим принципом навчання, але й треба уміло реалізовувати ці принципи навчання і виховання учнів.

Питання для самоконтролю

1. Що таке принципи навчання? Які функції вони виконують?
2. Назвіть засоби формування пізнавальних інтересів до вивчення економіки.
3. Охарактеризуйте принцип систематичності і послідовності у навчанні.
4. Як Ви розумієте словосполучення «ситуація успіху»? Наведіть приклад її створення на уроці.
5. Поясніть значення принципу зв'язку теорії з практикою. Яким чином досягається його реалізація на уроках економіки?
6. У чому полягає сутність принципу доступності навчання?
7. Доведіть необхідність застосування на уроці принципу індивідуального підходу.
8. Розкрийте значення принципу наочності навчання. Охарактеризуйте методичні прийоми поєднання слова вчителя і наочності в процесі вивчення економіки.
9. Назвіть шляхи реалізації у навчальному процесі принципу міцності засвоєння знань, умінь і навичок.
10. Які основні вимоги ставить перед вчителем принцип виховного характеру навчання?

РОЗДІЛ 3

Методи навчання економіки

3.1. Поняття про методи навчання

Слово "метод" походить від грецьких слів "metha" – шлях до мети "odos" – слідувати.

Під *методами навчання* розуміють способи спільної роботи вчителя й учнів, за допомогою яких досягається оволодіння знаннями, уміннями і навичками, формується світогляд учнів, мобілізуються їхні здібності, тобто відбувається досягнення мети навчання.

Методи навчання складаються з окремих елементів, які називаються прийомами. Кожен метод навчання складається з певної кількості прийомів. Вони виступають його частинами, тобто структурними елементами. *Метод* — це спосіб роботи, який охоплює весь її шлях, тоді як *прийом* застосовується тільки для окремих разових дій. Окремі прийоми можуть входити до складу різних методів. Так, прийом засвоєння учнями нових понять і економічних термінів відбувається під час пояснення матеріалу вчителем, під час самостійної роботи із підручником, у процесі бесіди, під час виконання практичної роботи тощо.

У процесі навчання економіки як самі методи, так і прийоми застосовують у різних сполученнях. Один і той же вид діяльності в різних випадках виступає як самостійний метод, а в інших як прийом навчання. Так, бесіда і пояснення є самостійними методами навчання. Якщо ж вчитель періодично застосовує їх під час виконання практичної роботи для мобілізації уваги учнів, виправлення помилок, то пояснення і бесіда виступають як прийоми навчання, які переходять у метод інструктування. Метод і прийом можуть мінятися місцями. Якщо, наприклад, повідомлення економічних відомостей здійснюється методом пояснення, у процесі якого демонструються таблиці, графіки, картки, то це демонстрування виступає як методичний

прийом. Але якщо наочний посібник є об'єктом вивчення, і основні знання учні одержують на основі його розгляду, то демонстрування виступає як метод навчання, а словесні пояснення вчителя – як методичний прийом.

У процесі навчання економіки застосовують різноманітні методи навчання. Одним із них належить більша роль у досягненні навчально-виховної мети уроку, іншим – менша. Але мета уроку досягається сукупністю методів і прийомів.

Єдиної класифікації методів навчання в сучасній дидактиці немає. Шкільна практика використовує різні класифікації методів залежно від ознак, покладених в основу їх створення. Найпростішою для застосування є класифікація методів навчання *за джерелами здобування знань*, за якою всі методи поділяються на три основні групи: словесні, наочні та практичні.

Також відома класифікація методів навчання *за співвідношенням рівнів пізнавальної діяльності школярів*: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемного викладу, частково-пошуковий і дослідницький.

Виділяють також інші підходи до класифікації методів навчання:

- *за розумовими операціями* (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація, систематизація, абстракція);
- *за категоріями теорії пізнання* (дедуктивний і продуктивний, теоретичний і практичний, чуттєвий і абстрактний);
- *за метою освіти і виховання* (методи розвитку навичок, виховання почуттів та ін.);
- *за формами організації процесу навчання* (екскурсії, методи фронтальної, групової та індивідуальної роботи);
- *відповідно до ступеня співвідношення педагогічного керівництва і самостійності учнів*.

Загальноприйнятої класифікації методів навчання поки ще не існує.

Далі розглянемо характеристику окремих методів навчання, які найчастіше застосовують вчителі на уроках економіки.

3.2. Характеристика методів навчання за джерелами формування знань

Група словесних методів. До них належать: усний виклад знань, бесіда, диспут, рольова (ділова) гра, робота з підручником (навчальним посібником, статистичним збірником). Загальним для цієї групи методів є те, що джерелом знань виступає слово. Звичайно, кожен з методів має свої специфічні особливості.

Усний виклад є монологічною формою навчальної роботи. Вчитель повідомляє інформацію, яку учень сприймає, осмислює, запам'ятовує, а потім репродуктивно відтворює засвоєний матеріал. При цьому найкраще поєднувати живе слово вчителя з іншими засобами навчання. Цей метод передбачає комплексну підготовку педагога: встановлення контакту з учнівським колективом, стимулювання учнів до сприймання нового матеріалу, оптимальну організацію пізнавальної діяльності школярів.

Усний виклад знань має свої як позитивні риси, так і недоліки. До позитиву можна віднести:

- слово вчителя, крім певної інформації, одночасно впливає на пізнавальну діяльність учнів і має великі виховні можливості;
- усний виклад забезпечує комплексну реалізацію основних принципів навчання (системність, науковість, доступність та ін.);
- охоплення системи різноманітних засобів та прийомів: демонстрація економічних моделей, використання таблиць і графіків тощо;
- можливість вчителя використовувати нові наукові досягнення і статистичні дані, які ще не знайшли відображення в діючих підручниках (посібниках);
- підвищення інтенсивності вивчення програмного матеріалу за умов застосування передових технологій і засобів навчання;
- демонстрування учням прикладів логічної та яскравої мови, загальної культури та ерудиції педагога.

До головних недоліків методу слід віднести недостатню пізнавальну активність школярів при домінуючій активності самого

вчителя і неможливість повної реалізації принципів індивідуалізації та диференціації навчання.

Основними різновидами усного викладу є: розповідь, пояснення, інструктаж, шкільна лекція. На уроках економіки використовуються всі види усного викладу.

Розповідь — це живий, емоційний, не дуже тривалий за часом виклад будь-якого питання з теми. Виділяють такі різновиди розповіді: описові, художні, науково-популярні. На уроках економіки застосовують науково-популярну розповідь, яка базується на аналізі певного теоретичного матеріалу. Таким методом учитель знайомить учнів з різними гіпотезами, абстрактними поняттями. У процесі науково-популярної розповіді формуються вміння порівнювати, аналізувати, синтезувати, узагальнювати, робити висновки і складати прогнози.

Пояснення — це більш доказовий виклад матеріалу, пов'язаний з вивченням економічних закономірностей, процесів і явищ. Під час пояснення вчитель застосовує системне обґрунтування певних теоретичних положень.

До розповіді і пояснення ставлять такі вимоги, які треба виконувати, щоб забезпечити досягнення дидактичної мети:

1. *Достовірність змісту.* Факти, які наводять учням, повинні якнайкраще відповідати змісту навчальної програми і бути науково обґрунтованими. Не слід захоплюватися великою кількістю фактів, бо за ними інколи зникає суть явища або процесу, що вивчається.
2. *Виклад матеріалу в логічно виправданій послідовності.* Поняття «просте» і «складне» в науці і навчанні не збігаються. Практикою роботи доведено, що в зв'язку з цим під час пояснення процесів або явищ доцільно вдатися до аналітико-синтетичного викладання матеріалу, а саме: спочатку ознайомити учнів із явищем в цілому, потім розчленувати (практично або в уяві) явище на складові частини, вивчити їх і знову повернутися до явища у цілому,

розглянувши його глибше і докладніше.

3. *Емоційність викладу*. Якщо вчитель залишається байдужим під час викладання навчального матеріалу, то таке ставлення передається учням. І навпаки, коли вчитель викладає матеріал емоційно, а цьому сприяє правильний добір фактів, то учні краще сприймають нові відомості і добре запам'ятовують їх.

Пояснення і розповідь можна будувати в *індуктивній* послідовності, починаючи з ознайомлення учнів з конкретними фактами і явищами, поступово переходячи до формулювання загальних понять і висновків. Так, якщо повернутись до наведених вище теорій, що розкривають явище безробіття, і співвіднести чинники попиту і пропозиції на ринку праці з наведеними поясненнями причин безробіття, то можна зробити висновок про те, що все залежить від того, в якій конкретній ситуації виникло безробіття. Якщо йдеться про безробіття в період циклічного спаду виробництва, то воно виникає через невідповідність між пропозицією та попитом, що загрожує скороченням виробництва і появою безробіття. Якщо безробіття виникає в період докорінної зміни технології виробництва, то воно виникає через гнучку структуру ринку праці. Якщо йдеться про ймовірні наслідки масового підвищення заробітної плати, то у такому випадку спостерігається зв'язок між рівнем зарплати і рівнем зайнятості.

Застосовується і *дедуктивний* спосіб усного викладу, коли його починають із роз'яснення загальних понять і положень, які потім ілюструють конкретними прикладами. Так, наприклад, у процесі розгляду економічного кругообігу, спочатку визначають основних економічних суб'єктів, надають їм характеристику, а потім показують і розкривають взаємозв'язки, які відбуваються між ними в процесі функціонування економіки.

Інструктаж проводиться перед виконанням практичних та самостійних робіт, а також перед проведенням нестандартних форм навчання, таких як: конференція, вікторина, диспут, залік тощо.

Бесіда являє собою діалог. Це досить поширений і ефективний

метод навчання, коли вчитель за допомогою вдало поставлених запитань спонукає учнів відтворювати раніше набуті знання або робити самостійні узагальнення на основі засвоєного матеріалу. Одна з переваг бесіди полягає в тому, що вона сприяє розвитку активності й самостійності учнів. Бесіда застосовується на всіх етапах навчання і тісно пов'язана з розповіддю вчителя.

Вчитель повинен керуватися такими вимогами до бесіди: опиратися на раніше засвоєні учнями знання і їх життєвий досвід; детально продумувати систему запитань з теми уроку; послідовно задавати запитання учням, вислуховувати їх відповіді; уточнювати і доповнювати висловлювання.

Для підготовки і побудови бесіди доцільно:

- розбити навчальний матеріал на невеликі логічно закінчені порції;
- розмістити ці порції у логічній послідовності;
- сформулювати стосовно до кожної порції запитання до учнів у такій формі, щоб на нього вони змогли дати, як правило, однозначну відповідь;
- уявити собі передбачувані відповіді учнів;
- намітити необхідні уточнення і доповнення до відповідей учнів і сформулювати висновки.

Залежно від поставленої мети розрізняють: вступну, повідомлювальну, підсумкову (бесіда-повторення) і контрольну бесіду. *Вступну бесіду* проводять на початку уроку з метою виявити рівень підготовки учнів до сприймання нового матеріалу, а також перед виконанням практичних робіт та перед екскурсією. *Повідомлювальна бесіда* застосовується під час аналізу наочних посібників, схем, таблиць, малюнків. *Підсумкова бесіда* проводиться з метою узагальнення і систематизації вивченого на уроці матеріалу, виділення в ньому головного та формування самостійних висновків учнів, які корегуються вчителем. *Контрольна бесіда* застосовується для перевірки рівня засвоєння знань.

За структурою побудови бесіди і характером діяльності учнів

виділяють два основних види бесіди: катехізичну і евристичну (сократівську). *Катехізична бесіда* панувала в епоху середньовіччя відповідаючи вимогам догматичного навчання. Під час катехізичних бесід передбачаються стислі відповіді учнів на запитання вчителів, котрі переважно виявляють знання фактичного матеріалу. Це найпростіша форма бесіди, яка передбачає запитання, логічно не пов'язані між собою. *Евристична бесіда* характеризується тим, що вчитель ставить перед учнями певну проблему і за допомогою послідовних запитань та додаткової інформації (яка вже відома учням) примушує їх відтворювати наявні знання і шляхом логічних міркувань самостійно підійти до розв'язання поставленої проблеми.

За формою проведення бесіди можуть бути *фронтальними* та *індивідуальними*.

Бесіда вимагає більшої затрати навчального часу на вивчення одного і того ж матеріалу, ніж розповідь або пояснення. Але ефективність бесіди у формуванні свідомості і міцності засвоєння навчального матеріалу учнями, у розвитку їх самостійності і пізнавальної активності значно вища.

Шкільна лекція — це виклад учителем складної проблеми важливого питання навчальної програми. Вона застосовується для викладу складного за змістом і значного за обсягом матеріалу окремих тем або розділів. Під час шкільної лекції є можливість комплексно проаналізувати актуальні економічні проблеми.

Лекція, так само як і урок, реалізує навчальну, виховну розвиваючу мету навчання.

У підготовці і проведенні лекції можна виділити такі основні етапи:

1. Визначення тематики лекції. Темі лекцій визначаються вчителем до початку навчального року під час тематичного планування матеріалу навчальної програми предмету економіка. Застосування лекційної форми доцільно при викладенні великої кількості навчального матеріалу, який є ключовим. Так, лекційну форму доцільно використовувати вже на першому уроці, коли

розкривається предмет економічної науки, його значення в житті суспільства, розглядається історія розвитку економічної науки.

Лекція може бути вступною (на початку вивчення теми), поточною (у процесі вивчення теми) і оглядовою (підсумковою).

Визначивши тему лекції, вчитель встановлює її місце у системі уроків з відповідного розділу програми. При цьому визначається доцільність проведення семінарського заняття.

2. Добір навчального матеріалу до лекції. Систематизація матеріалу до лекцій здійснюється вчителем заздалегідь. Учитель повинен постійно знайомитись з новими книгами, статтями із журналів, методичними рекомендаціями, передовим педагогічним досвідом. Прочитаний і вивчений матеріал учитель використовує під час підготовки до занять, у тому числі лекційних.
3. Складання плану лекції. Під час планування визначається мета лекції, виділяються основні питання, враховується рівень готовності учнів до сприймання матеріалу. При цьому вчитель визначає і діяльність учнів, тобто розробляє методичний хід лекції.

Процес проведення лекції включає:

- підготовку учнів до сприймання матеріалу (оголошення теми, мети і основних питань, які будуть розглядатися на лекції, та зміст самостійної роботи учнів тощо);
- виклад учителем матеріалу лекції;
- формулювання висновку, підбиття підсумків лекції;
- визначення подальшої роботи учнів за темою лекції.

Вчитель під час проведення лекції повинен вміти організувати самостійну роботу учнів, а саме записування основних положень лекції у вигляді пунктів, тез, конспекту; підготовку повідомлень за окремими питаннями теми тощо.

4. Добір методичних прийомів активізації пізнавальної діяльності учнів на лекції.

Лекція – це усний твір, який народжується в аудиторії, і вчителю ніяк не можна читати текст лекції з листка, адже перед

ним знаходяться підлітки, а встановити з ними необхідний діловий контакт, дивлячись у конспект, неможливо. У зв'язку з цим учителю доцільно записати зміст лекції у вигляді розгорнутого плану і сформулювати проблеми, намітивши таким чином напрям самостійного пошуку учнів.

Відомий ряд традиційних прийомів збудження інтересу учнів до лекцій:

- «апеляція до особистості лектора» (наведення вчителем прикладів із власного життя);
- «апеляція до безпосередніх інтересів учнів» (місце і роль набутих учнями знань на лекції у подальшому їхньому навчанні);
- «освіжаючий відступ». На лекції учні найбільше втомлюються на десятій і тридцятій хвилинах. У цьому випадку вчитель може сказати деякий жарт, каламбур, щоб викликати сміх в аудиторії;
- «аплікація» (підготовка 2-3 учнів, які виступають перед аудиторією з деякими повідомленнями за темою лекції).

На лекції має відбуватися взаємодія учнів із навчальним матеріалом на рівні ознайомлення. Щоб учні змогли розширити набуті знання, уміли застосовувати їх на практиці, потрібні семінарські і практичні роботи. У зв'язку з цим доцільно завершувати кожен лекцію коротким роз'ясненням про порядок подальшого вивчення теми на уроці, семінарі або під час практичної роботи.

Семінарське заняття визначається в методиці як форма навчального процесу, яка являє собою колективне обговорення учнями теми під керівництвом учителя. На семінарському занятті учні набувають умінь самостійної роботи з книгою (читання, конспектування, складання тез, плану тощо), підготовки виступів, висловлювання своїх суджень з приводу відповідей інших учнів. Як правило, семінар – це продовження роботи над темою, яка розглядалась на лекції.

Підготовка до семінару починається за 1,5 – 2 тижні до його проведення. Вчитель знайомить учнів із темою семінару, називає питання, які будуть розглядатись, і визначає список основної і допоміжної літератури.

Структура семінарського заняття охоплює вступне слово вчителя, обговорення учнями теми семінару, заключне слово вчителя.

У вступному слові вчитель виділяє головну ідею заняття. Ця ідея повинна спрямовувати колективну роботу учнів, має бути орієнтиром у їх виступах, повідомленнях. Після вступного слова вчителя семінар може бути побудований у формі бесіди всієї групи учнів або обговорення раніше підготовлених доповідей за визначеною темою.

У заключному слові вчитель підбиває підсумок заняття, чітко формулює всі висновки і оцінює виступи учнів.

Група наочних методів навчання. До наочних методів навчання належать: демонстрування, ілюстрування. За допомогою наочних методів навчання учні набувають знань в результаті зорового сприйняття окремих процесів і явищ або їх зображень.

Ілюстрування та демонстрування — це наочні методи, які передбачають показ конкретних предметів та явищ у вигляді зображень.

Метод ілюстрування передбачає показ учням ілюстративних посібників: плакатів, таблиць, графіків, логічно-опорних схем (ЛОС) та структурно-логічних схем (СЛС), моделювання ситуацій з використанням комп'ютерних засобів тощо. Наприклад, при вивченні теми «Економічний вибір» учні розглядають можливі комбінації використання ресурсів для виробництва двох благ, які подані у таблиці, і їх графічне відображення у вигляді кривої виробничих можливостей.

Підвищенню ефективності засвоєння знань сприяє також використання на уроках економіки ЛОС та СЛС, які є різновидами схематичної наочності. У ЛОС подається схематичне зображення

певної частини теоретичного матеріалу з виділеними логіко-дидактичними зв'язками між його елементами в уявній формі. СЛС – це своєрідний графічний конспект, в якому структурно подається найістотніша інформація з конкретної теми або розділу. Схематична наочність може бути використана як під час вивчення нового матеріалу, так і під час повторення чи закріплення вивченого матеріалу.

Таблиця 1

Можливі комбінації	Тарілки	Чашки
А	7	0
Б	6	2
В	5	3
Г	3	4
Д	0	5

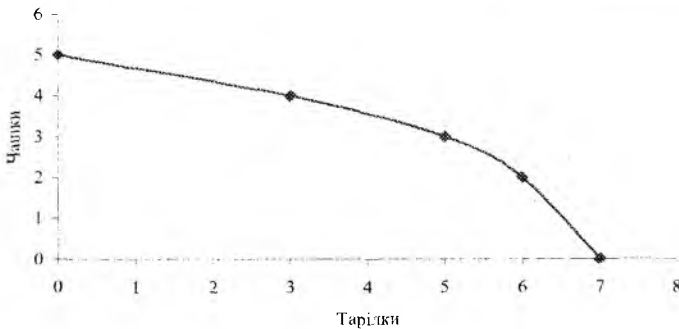

Рис 4. Крива виробничих можливостей

У процесі аналізу ілюстрацій учні не тільки сприймають матеріал, а й проводять з ним певну розумову роботу: пояснюють зміст ілюстрацій, порівнюють їх, роблять узагальнення.

На відміну від ілюстрування, *демонстрування* передбачає показ матеріалів в динаміці. У процесі вивчення окремих тем курсу економіки доводиться демонструвати кінофільми. Так, програмою

передбачено ознайомлення учнів зі змістом виробництва та його основними елементами, продуктивністю та інтенсивністю праці тощо. Вивчення цих питань за допомогою плакатів чи ЛОС не створює в учнів повного уявлення про виробництво, а провести екскурсію на виробництво мають змогу не всі вчителі. Саме тому в таких випадках доцільно використати навчальне кіно.

Застосуванню кінофільму на уроці передусє підготовка вчителя, який проглядає його і, виходячи з поставленої дидактичної мети, вирішує, як найкраще вписати кінострічку в канву уроку.

В одних випадках фільм стає джерелом нових знань, в інших допомагає учням зрозуміти матеріал, викладений учителем, або узагальнити його. У зв'язку з цим можуть бути різні форми поєднання слова вчителя з демонструванням кінофільму.

1. Пояснення перед демонструванням, яке налаштовує учнів на сприйняття інформації зоровим аналізатором. Особливо це важливо, коли у фільмі розглядаються досить складні питання, а в кадрах зустрічаються дрібні деталі.
2. Демонстрування фрагменту фільму, а потім пояснення вчителя або бесіда із учнями за змістом фільму і навчальним матеріалом.
3. Демонстрування супроводжується поясненням, тобто синхронним коментарем вчителя, який виникає в зв'язку з тим, що дикторський текст не завжди буває задовільним для конкретної аудиторії.

Група практичних методів навчання. Головною ознакою практичних методів є відтворююча (репродуктивна) навчально-пізнавальна діяльність учнів. Практичні методи використовуються для безпосереднього пізнання дійсності, поглиблення знань, формування певних умінь та навичок. До групи практичних методів входять: вправи, задачі, практичні та самостійні роботи.

Вправа – це метод навчання, що полягає у повторенні певних дій, під час яких у учнів формуються вміння та навички застосування вже

набутих знань. За характером навчальної діяльності учнів розрізняють такі вправи: усні, письмові, графічні й технічні. За дидактичною метою виділяють вправи тренувальні, творчі та контрольні. Для економіки специфічними є графічні роботи, в яких знання знаходять відображення в графіках, схемах, таблицях, діаграмах.

Економічні задачі мають велике значення при вивченні економіки. Вони сприяють більш міцному засвоєнню навчального матеріалу, дають можливість підвищити пізнавальну активність учнів, стають способом формування в них знань і умінь.

Практично-лабораторний метод базується на проведенні певних експериментів. Він виступає одним з видів самостійної дослідної роботи учнів. Метод реалізується за допомогою системи програмних практичних робіт, під час виконання яких учні (індивідуально або групами) проводять певні дослідження.

3.3. Характеристика методів навчання на основі характеру пізнавальної діяльності учнів

М. М. Скаткін та І. Я. Лернер запропонували класифікацію методів навчання на основі характеру пізнавальної діяльності учнів. Вони виділили такі методи:

- *пояснювально-ілюстративний* (інформаційно-репродуктивний). Суть його полягає в тому, що внаслідок діяльності вчителя учні сприймають ті чи інші факти, процеси, явища та фіксують їх у своїй пам'яті. При цьому сприйняття організується шляхом поєднання слова вчителя, підручника, наочних посібників;
- *репродуктивний метод*. Його призначення – навчити учнів застосовувати знання й уміння в знайомій навчальній ситуації або за зразком. Учитель організує і стимулює діяльність учнів, а учні відповідають на типові запитання, виконують дії за запропонованим зразком, планом, інструкцією;
- *проблемного викладу*. Його призначення – показати учням зразок доказового розв'язання проблеми, розкрити з його допомогою складний шлях просування до істини. Вчитель сам

визначає проблему, формулює її та показує шлях розв'язання в доступних для розуміння учнями протиріччях, а учні стежать за ходом міркувань, контролюють їх переконливість, стежать за логікою доведення, засвоюють етапи й логіку розв'язання цілісних проблем;

- *частково-пошуковий метод*. Вчитель організовує участь учнів у розкритті тих чи інших питань теми, що вивчається. Вчитель визначає проблему і поділяє її на кілька завдань, що складають етапи розв'язання проблеми в цілому; учні осмислюють проблему і роблять самостійні кроки в розв'язанні її окремих елементів. Яскравою формою цього методу є евристична бесіда;
- *дослідницький метод* передбачає участь учнів у науковому пізнанні. Вони самостійно спостерігають і вивчають певні процеси та явища, виявляють проблему дослідження, висувають гіпотези, планують шляхи їх перевірки, вивчають додаткову літературу, оцінюють результати і роблять висновки. Яскравим прикладом цього методу є метод проектів.

3.4. Проблемне навчання економіки

Проблемне навчання є необхідним елементом сучасної системи освіти.

Головним засобом здійснення як дослідницького, так і частково-пошукового методів навчання є проблемні завдання. При цьому виконання проблемних завдань передбачає знаходження не тільки нових знань, але й нових шляхів пошуку цих знань і може розглядатися як найважливіший елемент проблемного навчання.

На думку Г.О. Понурової, проблемне навчання може тлумачитись як дидактичний підхід, що враховує закономірності розумової діяльності людини. Головною умовою проблемного навчання є створення проблемної ситуації, а також її усвідомлення, прийняття і розв'язування в процесі спільної діяльності учнів і вчителя за максимальної самостійності перших.

Проблемна ситуація визначається як стан інтелектуального утруднення, явно або не зовсім усвідомлене суб'єктом, шляхи подолання якого потребують пошуку нових знань, нових способів діяльності. Виникнення проблемної ситуації означає, що в процесі діяльності людина зіткнулась з чимось не зрозумілим. Якщо в ході аналізу проблемної ситуації людина усвідомлює той її елемент, який викликав утруднення, і приймає його до рішення на основі тих знань і умінь, якими він володіє, саме тоді проблемна ситуація перетворюється на проблему. Таким чином, проблема представляє собою проблемну ситуацію, усвідомлену й прийняту суб'єктом до вирішення.

Але слід мати на увазі, що не кожна проблемна ситуація становиться проблемою, хоча кожна проблема містить проблемну ситуацію. Нерідко в практиці навчання зустрічаються питання вчителя, які створюють у учнів інтелектуальне утруднення, але пошук відповіді на які для учнів є недоступним, бо вони ще не володіють необхідними вихідними знаннями і вміннями.

Проблемна ситуація характеризує визначений психологічний стан учня, що виникає в процесі виконання завдання та вимагає нових знань про предмет або способи й умови виконання завдання. Джерелом проблеми є протиріччя між наявними знаннями школяра і новими фактами. Отже, головний елемент проблемної ситуації – невідоме, нове, те, що має бути відкрито для правильного виконання потрібної дії. При цьому необхідно, щоб, з одного боку, проблемне завдання базувалось на тих знаннях і вміннях, якими володіє учень, а з іншого – містило невідоме, те, що потрібно відкрити, те, що, власне, становить характерну ознаку досліджуваного об'єкта або загальний спосіб дій, які потрібно засвоїти. Проблемну ситуацію можна розглядати як початковий момент активного розумового процесу. Як відомо, мислити людина починає, коли в неї з'являється потреба щось зрозуміти, розгадати; в останньому випадку мислення починається з подиву або здивування. У дуже спрощеному вигляді проблемне завдання можна порівняти із загадкою. Своїм змістом

вона часто заводить дитину в глухий кут, примушує думати, шукати відповідь, знайшовши яку, учень набуває нехай невеликого, але нового досвіду.

Найважливішим психологічним моментом розв'язування проблеми є прийняття цього завдання. Прийняття – це не тільки мотиваційне забезпечення розв'язання, але й переклад умов задачі власною мовою учня, використання властивих йому інтерпретацій і символів. Учень розв'язує (у справжньому змісті слова) лише ту задачу, в якій знаходить певний особистісний зміст. Особливо яскраво ця закономірність виявляється, коли учні самі вибирають те або інше завдання і самостійно приходять до відкриття шляху розв'язання проблеми.

У розв'язуванні проблем зазвичай виокремлюють такі етапи:

- усвідомлення проблеми, що виражається у стані подиву, здивування. Формою вираження проблеми, її словесним формулюванням є проблемне питання, проблемна задача або проблемне завдання;
- розкриття протиріччя та виявлення складностей у розв'язанні проблеми;
- формулювання робочих гіпотез на основі знань фактичного матеріалу і припущень учнів;
- обговорення і добір однієї або кількох гіпотез, що ведуть до найбільш оптимального розв'язання проблеми;
- обґрунтування і доведення гіпотези, за можливості – перевірка за допомогою безпосередніх дій;
- висновок, узагальнення набутих знань і досвіду розв'язування проблем.

З огляду на сучасне бачення проблеми, особливу увагу слід приділити формулюванню та детальному обговоренню гіпотез, що ведуть до розв'язання проблеми. При цьому можуть бути розглянуті проблеми, що не мають остаточного розв'язання на цей момент.

У чому ж тоді пролягає завдання проблемного навчання на сучасному етапі?

В обґрунтуванні варіантів розв'язування проблеми, перевірці інтелектуальних і творчих можливостей учнів під час формування й захисту своєї гіпотези, своєї позиції, а також у суперництві гіпотез, коли відбираються найбільш доведені та найбільш цікаві із них.

У навчанні економіки часто доводиться пояснювати навчальний матеріал, у якому стикаються судження «можливо-неможливо», «раціонально-нераціонально», «впливає на процес позитивно чи негативно» і т.п. Проблемні ситуації такого типу відіграють важливу роль у формуванні активної розумової діяльності учнів.

Прикладом такої ситуації може бути *фрагмент уроку на тему: «Підприємство і власність»*. Вчитель ставить перед учнями проблемне запитання: «Як створити підприємство через нестачу капіталу?». Для підготовки учнів до розв'язання різних ситуацій з даної проблеми вчитель підкреслює, що досить часто трапляються ситуації, коли для реалізації ідеї потрібні значні оборотні кошти, а в підприємства їх немає.

У цьому випадку можливі два варіанти дій: взяти в діло компаньйонів і скористатися їхніми грошима, або звернутися в банк з проханням надати кредит.

Учні залучаються до розв'язання двох ситуацій.

Ситуація перша. Банк може відмовити у кредиті, тоді час, витрачений на запит кредиту, виявляється загубленим, в виробництво простоюватиме або зірветься вигідна операція.

Ситуація друга. Припустимо, що банк кредит видав. Але значну суму не так просто буде повернути, особливо якщо вона потрібна на тривалий час (для придбання обладнання, а за кожен день користування кредитом доведеться банку сплачувати відсотки).

Після обговорення ситуацій учні приходять до певного висновку: якщо підприємець не впевнений у можливості швидкого повернення кредиту, то він бере у справу компаньйонів, що стають співвласниками бізнесу. У такий спосіб створюється підприємство.

Найважливішою складовою проблемного навчання є знаходження нового змісту. Це відбувається під час уявної апробації

сформованого в учня стереотипу досвіду поводження, що вичерпує його можливості на певний момент; потім – у дискредитації колишніх смислів унаслідок виявлення протиріч і, нарешті, у набутті нового досвіду, а й іноді й принципів поводження.

Відома психологічна закономірність – вплив попереднього досвіду на процес засвоєння нових знань і способів дій – у науковій літературі зустрічається під назвою «психологічний бар'єр попереднього досвіду». Суть цього явища полягає в тому, що вироблені в процесі практичної діяльності вміння і навички гальмують встановлення нових способів дії. Учні не можуть звільнитися від звичних способів дії й піти шляхом нових, оригінальних рішень.

Розрізняють два види цього явища: асоціативне і репродуктивне гальмування. Репродуктивне гальмування спостерігається тоді, коли замість нового способу виконання дії проявляється інший, раніше засвоєний. Воно може створюватись для створення проблемних ситуацій тільки в тому разі, коли виникає потреба його запобігти. Асоціативне гальмування проявляється під час заміни раніше засвоєних способів дії новими. Це досить ефективний спосіб створення проблемних ситуацій.

Рушійною силою подолання впливу «психологічного бар'єру» попереднього досвіду є боротьба властивих йому протилежних тенденцій – до збереження (фіксації надбаного) і до його зміни (модифікації). Це протиріччя, за відповідних умов, – джерело створення проблемних ситуацій.

При навчанні економіки такі ситуації виникають дуже часто, особливо під час виконання практичних завдань. Учителю важливо бачити їх прояв і при потребі вміти їх загострювати або знімати шляхом своєчасного втручання. Актуалізація необхідних знань і способів дії сприяє створенню проблемних ситуацій такого типу. Розширення попередніх уявлень, знань і вмінь із питань, що розглядаються, застосування конкретизованих настанов запобігають прояву «психологічного бар'єру» попереднього досвіду.

Відзначимо, що питання про прийняття учнем досвіду, яке змушує його змінити певні свої уявлення й думку про себе, є основою особистісно-орієнтованої ситуації. Без цього суперечливого моменту, що вимагає вольового зусилля, рефлексивно-критичного погляду на себе, не може бути власне особистісного розвитку.

Вибираючи проблемні питання та завдання, які можна використати в курсі економіки, слід урахувати вимоги програми, вікові особливості й інтереси учнів, значущість проблем як для окремих учнів, так і для всього суспільства. Зауважимо, що підготовку учнів до використання проблемного підходу краще розпочинати з імітування розв'язування проблеми, в цьому випадку вчитель сам підводить учнів до її розв'язання. Потім використовуються прості проблемні питання, і тільки після цього можливо створення проблемної ситуації.

На стадії висування гіпотез елементом проблемного навчання може бути «мозковий штурм», під час якого учні можуть висловлювати будь-які, найфантастичніші й навіть безглузді, припущення. Учитель повинен не заважати їм, а, навпаки, підтримувати учнів і фіксувати висловлювані ними точки зору для наступного обговорення.

Від дискусії метод «мозкового штурму» відрізняється новизною проблеми і відсутністю готових рішень, більшою самостійністю і творчою активністю учасників, комплексним підходом до вирішення проблеми.

У процесі проведення «мозкового штурму» слід дотримуватись таких методичних рекомендацій:

- під час «висування ідей» не пропускайте жодної, але і не намагайтесь їх оцінювати під час висловлювання, бо в цьому випадку учні зосередять більше уваги на захисті свої ідей, ніж на спробах запропонувати нові й досконаліші;
- необхідно заохочувати всіх до висловлення якомога більшої кількості ідей. Варто заохочувати навіть фантастичні ідеї;
- потрібно якомога більше ідей. Зрештою, кількість породжує якість;

- спонукайте всіх учасників розвивати та змінювати ідеї інших; об'єднання або заміна раніше висунутих ідей часто зумовлює висунування нових, які перевершують попередні;
- запропонуйте учням казати все, що вони думають; не обговорювати й не критикувати висловлювань інших; розширювати запропоновані ідеї.

Використання прийому «мозковий штурм» дозволяє звільнити учнів від незручності, скутості, інерції мислення і шаблонів під час розв'язування проблемної задачі. Вони одержують можливість подивитися на об'єкт або явище з нової, подекуди несподіваної, точки зору.

Наприклад, метод «мозкового штурму» можна застосувати при розробці стратегії підприємства. З цією метою формується робоча група із учнів, які виступають як працівники підприємства. Під керівництвом вчителя проводиться обговорення варіантів стратегії і остаточний вибір проекту стратегії.

3.5. Вибір методів навчання

У практичній роботі вчителя економіки дуже важливо, щоб він міг правильно обирати і користуватись системою методів для ефективної організації навчально-виховної діяльності. Для творчого педагога процес вибору для себе оптимальних методів навчання є досить тривалим і динамічним.

Під час вибору методів навчання необхідно враховувати:

- можливості даних методів для реалізації поставленої мети і завдань уроку;
- відповідність методів специфіці економіки як навчального предмета, її змісту і обраних форм організації навчання;
- індивідуальні особливості учнів даної вікової групи, конкретного класу;
- специфіку рис особистості самого вчителя, його здібності й творчий потенціал;
- можливості матеріально-технічної бази конкретного навчального закладу.

Експериментальними дослідженнями і узагальненням педагогічного досвіду роботи вчителів економіки доведено, що тільки комплексне застосування вчителем усієї різноманітної системи існуючих методів навчання в їх численних комбінаціях, поєднаннях і взаємозв'язках може забезпечити високу ефективність навчання і розвиток школярів на сучасному етапі.

Питання для самоконтролю

1. Що таке методи навчання?
2. У чому полягає відмінність методів від прийомів навчання? Наведіть приклади, коли один і той же вид діяльності може виступати як метод навчання в одній ситуації і як прийом навчання в іншій.
3. За якими ознаками класифікують методи навчання?
4. Розкрийте особливості групи словесних методів.
5. Чим відрізняються такі словесні методи як розповідь і пояснення? Які вимоги до них ставляться?
6. Наведіть класифікацію навчальних бесід за різними критеріями. Які вимоги ставляться до бесіди як методу навчання?
7. Розкрийте особливості підготовки і проведення лекції.
8. Із яких складових складається структура семінарського заняття?
9. В чому полягає відмінність між ілюструванням і демонструванням?
10. Охарактеризуйте практичні методи навчання. Яке їх значення в навчально-виховному процесі з економіки?
11. Дайте характеристику методів навчання, які класифікують за характером пізнавальної діяльності учнів.
12. Розкрийте сутність проблемного навчання.
13. Які етапи виокремлюють у розв'язуванні проблеми?
14. Надайте рекомендації щодо оптимального добору вчителем методів навчання.

РОЗДІЛ 4

Засоби навчання економіки

4.1. Поняття про засоби навчання

Оптимальне поєднання засобів навчання на уроках економіки є необхідною умовою формування наукових знань про суспільство і його економічну діяльність.

Засоби навчання — це різні види джерел знань, які використовуються у навчальному процесі з метою формування в учнів відповідних знань, умінь і навичок.

У більшості випадків засоби навчання призначаються для забезпечення наочності, що є особливо важливим, оскільки на уроках економіки учні досить часто мають засвоювати закономірності і взаємозв'язки між певними економічними поняттями, залежність між якими доцільно показувати за допомогою графіків.

Усі засоби навчання можна умовно поділити на засоби, що забезпечують наочність навчання або операційну діяльність учнів.

4.2. Класифікація засобів навчання економіки

В основу класифікації засобів навчання економіки може бути покладений розподіл їх за способом зображення і відображення економічних об'єктів та явищ (рис. 5).

Натуральні об'єкти сприяють формуванню безпосередніх уявлень учнів про економічні об'єкти і явища, що вивчаються, їх властивості, взаємозв'язки.

Моделі натуральних об'єктів і явищ — це спеціально змодельовані засоби навчання, що дають уявлення про економічні об'єкти, явища. Вони відтворюють узагальнені образи відповідних об'єктів чи явищ з певного погляду, акцентують увагу на конкретних аспектах господарської діяльності людей, сприяють розвитку уяви.

Описи і зображення економічних об'єктів за допомогою символів. Навчально-наочні посібники цієї групи сприяють формуванню логічного мислення, розкривають сутність і структуру об'єктів і явищ, особливості їх просторового функціонування, допомагають засвоєнню теоретичних знань, формуванню вмінь аналізувати економічні об'єкти та явища, визначати їх кількісні показники, працювати з технічними засобами, фіксувати й опрацьовувати отриману інформацію, класифікувати її відповідно до заданих критеріїв (параметрів).

Рис. 5. Класифікація засобів навчання економіки

Прилади для відтворення процесів і явищ – це всі сучасні технічні засоби навчання, які допомагають унаочнювати навчально-виховний процес з економіки. Для ефективного використання технічних засобів навчання потрібно дотримуватись таких основних вимог:

– дидактична доцільність, відповідність обраних засобів змісту

- навчального матеріалу;
- зручність користування;
- надійність роботи технічного засобу;
- простота підготовки до роботи в умовах звичайної навчальної аудиторії;
- можливість розроблення дидактичних матеріалів для використання самим вчителем;
- наявність в аудиторії спеціально обладнаного місця для встановлення технічного засобу;
- можливість для вчителя раціонально використовувати своє робоче місце і дошку.

Вибір конкретних засобів навчання залежить від багатьох факторів. Серед них: вид навчальної діяльності, зміст і обсяг теми, вимоги до засвоєння знань учнями, тривалість навчального заняття і його форма, наявність відповідних засобів тощо.

Загальним принципом вибору є динаміка від простого до складного.

4.3. Особливості роботи із вербальними та статистичними посібниками на уроках економіки

Робота з підручником. Одним із найголовніших вербальних посібників є підручник, який є основним засобом навчання економіки для учнів. У ньому подана певна система і обсяг економічних знань, які визначені навчальною програмою і викладені в логічній послідовності.

Уміння працювати з підручником належить до найважливіших, оскільки підручник є одним з основних джерел економічних знань для учнів під час роботи в класі і вдома.

Цілеспрямована робота з підручником сприяє формуванню вмінь раціонально працювати з інформацією, сприяє підвищенню самостійності, створює умови для органічного зв'язку класної і домашньої роботи, приводить до зниження навчального навантаження.

До загальних правил роботи з підручником належать:

- ознайомлення з підручником (на першому ж уроці вчитель обов'язково знайомить учнів з підручником, з його текстовим і позатекстовим компонентами);
- формування системи вмінь і навичок роботи з підручником, з його різними компонентами (як з кожним окремо, так і в поєднанні).

Підручник як засіб навчання можна використовувати на всіх етапах уроку як для індивідуальної, так і фронтальної роботи учнів.

На етапі активізації пізнавальної діяльності підручник можна використати з метою повторення раніше вивченого матеріалу, щоб підготувати основу для засвоєння нових економічних знань.

В процесі вивчення нового матеріалу учні розглядають наведені у підручнику схеми, таблиці, графіки. Особливо це є необхідним, коли в процесі викладу у вчителя немає можливості задіяти інші засоби унаочнення поданого матеріалу.

На етапі закріплення знань учням можна запропонувати знайти відповіді на поставлені вчителем питання у тексті підручника.

Більшість сучасних підручників з економіки, які рекомендовані до використання у загальноосвітніх закладах Міністерством науки і освіти України, вже містять варіанти завдань для виконання програмних практичних робіт і потребують, як правило, роботи із текстом підручника.

Підручник також є основою для підготовки учнями доповідей на семінарських заняттях, текст якого доповнюється відомостями із додаткової літератури, засобів масової інформації тощо.

Безпосередньо на уроці учням можна запропонувати такі види роботи із підручником:

- коментоване читання;
- складання плану тексту;
- складання ЛОС або СЛС до теми;
- просте переказування змісту, виділення головного;
- самостійний відбір доказів і прикладів;

- структурування змісту питання або теми у вигляді таблиці;
- виконання завдань для актуалізації опорних знань, для закріплення й узагальнення вивченого;
- аналіз навчального матеріалу і встановлення закономірностей між економічними поняттями;
- аналіз малюнків, фотографій, схем;
- самостійна робота із завданнями;
- виділення логічних частин тексту, їхніх назв, визначення головної думки текстової частини;
- робота з додатками до підручника;
- виконання завдань і перевірка себе за допомогою запитань практичних завдань, наведених у підручнику тощо.

Робота із статистичним довідником. Специфіка навчання економіки полягає в тому, що її неможливо засвоїти без опори на статистичні матеріали, які подаються у статистичних довідниках або, як приклади, в додатках до підручника.

Дані про економічні показники у статистичних довідниках подаються у вигляді таблиць і діаграм, які побудовані на основі наведених в них даних. Тому головним завданням вчителя на уроках економіки є навчити учнів працювати із статистичним матеріалом.

Для формування у учнів вмінь роботи із статистичним довідником вчитель може використати такі прийоми роботи:

- навести економічні показники для ілюстрації;
- порівняти наведені дані;
- проаналізувати економічну ситуацію, спираючись на наведені економічні показники;
- здійснити розрахунки;
- систематизувати дані;
- визначити динаміку й тенденції змін, які відбуваються в економіці;
- виявляти причини змін в економічних показниках і робити прогнози щодо їх подальших змін тощо.

Наприклад, учням можна запропонувати такі завдання при роботі

із статистичним даними «Індекси споживчих цін за роками».

Обчисліть, як змінилися ціни в 2006 році порівняно з 2003 роком. Обчисліть реальну заробітну платню в 2005 році, якщо середня номінальна зарплата в 2005 році дорівнювала 770 грн.

Роки	Індекс споживчих цін, %
2003	140
2004	110
2005	120
2006	119

Питання для самоконтролю

1. Що таке засоби навчання?
2. Наведіть класифікацію засобів навчання економіки?
3. Від яких факторів залежить вибір засобів навчання?
4. Запропонуйте види роботи з підручником на уроці економіки.
5. Наведіть приклади виразів при роботі із статистичним довідником.

РОЗДІЛ 5

Форми організації

навчально-виховного процесу з економіки

5.1. Урок як основна форма організації навчального процесу з економіки

Основною формою організації навчально-виховного процесу з економіки є урок. За статистикою, саме уроку відводиться 98% усього навчального часу.

Урок – це динамічна варіативна форма організації навчальних занять на основі взаємодії учителя і учнів, при якій зберігаються часові рамки, постійний склад учнів і певна дидактична організація, яка включає зміст, форми, методи та засоби навчання, які систематично застосовуються для вирішення завдань навчання, виховання та розвитку учнів у процесі навчання.

Основними ознаками уроку як форми організації навчальної діяльності є:

- постійний склад учнів;
- регламентованість часом та включення до розкладу;
- систематичне засвоєння учнями знань, умінь і навичок, досвіду творчої діяльності та соціальних відносин забезпечується через взаємодію вчителя та учнів.
- використання різноманітних форм організації навчально-виховного процесу (фронтальних, парних, групових, індивідуальних) і методів навчання (традиційних, активних, інтерактивних).

До будь-якого уроку можна визначити спільні вимоги, що витікають із дидактичних принципів навчання:

- 1) чітка спрямованість щодо визначення мети уроку: вона триєдина – пізнавальна, розвиваюча, виховна. Мета уроку – основа ефективної діяльності вчителя та учнів, що визначає характер їхньої взаємодії;

- 2) конкретно поставлені завдання на уроці, які визначають обсяг знань, умінь і навичок учнів, а також розвиток їхнього наукового світогляду;
- 3) доступність навчального матеріалу, викладання його змісту з урахуванням вікових особливостей учнів;
- 4) генералізація навчального матеріалу, виділення головного у змісті та його зв'язок з попередньо отриманими знаннями;
- 5) науковість змісту уроку, тобто навчальний матеріал не повинен суперечити сучасному рівню економічних знань, і одночасно, має викладатися на доступному для учнів рівні із наведенням зрозумілих для учнів прикладів. Добираючи навчальний матеріал до уроку, треба враховувати такі чинники: мету уроку, знання і вміння набуті учнями на уроках економіки, знання учнів з основ інших наук;
- 6) урок повинен спонукати учнів до самостійної творчої діяльності, активізувати процес пізнання через роботу з різноманітними джерелами знань, насамперед із статистичними даними і їх графічним відображенням у вигляді графіків і діаграм;
- 7) поєднання фронтальної, групової та індивідуальної роботи учнів, диференціація навчання;
- 8) повна стовідсоткова зайнятість учнів протягом всього уроку. За допомогою різноманітних педагогічних і психологічних прийомів вчитель не повинен допускати відволікання учнів від навчально-виховного процесу;
- 9) основний навчальний матеріал має бути засвоєний більшістю учнів за час, відведений на вивчення теми уроку. Це можливо лише за умови, що вчитель поєднує вивчення нового матеріалу з багаторазовим його повторенням, використовуючи різні методи, методичні прийоми, засоби навчання, систематично корегує та контролює знання на даному і наступних уроках;
- 10) урок повинен бути логічно взаємопов'язаний в усіх своїх

частинах, а також входить за своїм змістом, разом із попередніми і наступними уроками, як складова частина до великої теми чи розділу.

Кожний урок повинен бути чітким щодо організації його проведення. Така чіткість уроку передбачає своєчасну і якісну підготовку наочних посібників і засобів навчання; своєчасний і організований початок і завершення уроку; реалізацію навчальної програми; планування вчителем навчального процесу; старанність і активність учнів.

5.2. Структура уроку економіки

До структурних компонентів уроку економіки відносять: організаційний момент, актуалізація опорних знань, мотивація навчальної діяльності, взаємодія вчителя і учнів з вивчення нового матеріалу, узагальнення і систематизація знань, підведення підсумків уроку і пояснення домашнього завдання.

Організаційний момент – початковий елемент кожного уроку. Якість уроку значною мірою залежить від того, наскільки організовано він починається. Вчитель психологічно та організаційно готує учнів до виконання відповідної роботи: перевіряє присутність учнів, їх підготовку до уроку (наявність робочого зошити, підручника тощо). За часом організація уроку не повинна перевищувати хвилини. Велике значення має дисциплінованість самого вчителя. Урок повинен починатися разом із дзвоником. Запізнення вчителя розхолоджує учнів і негативно впливає на їхню готовність до початку уроку. Якщо з перших хвилин учні не бачать вимогливості вчителя, не відчувають себе членами трудового колективу, який має певні навчальні завдання, то це може призвести до порушення дисципліни на уроці і до низької активності учнів.

Актуалізація опорних знань. Завдання цього структурного компоненту уроку полягає в тому, щоб організувати та цілеспрямувати пізнавальну діяльність учнів, відновити в пам'яті навчальний матеріал, життєвий досвід, підготувати їх до сприйняття

нового матеріалу. Мета вчителя на даному етапі уроку – з'ясувати ступінь засвоєння навчального матеріалу та виявити прогалини у знаннях учнів. Перевірка рівня засвоєння знань, умінь і навичок учнів, які вони отримали на попередніх уроках, може здійснюватися різними методами, формами та засобами. Вчитель може застосувати індивідуальне усне опитування, але воно є не досить ефективним, тому що із-за браку часу можливо опитати тільки 1-2 учнів, оскільки економічні питання дуже масштабні і їхнє висвітлення потребує багато уваги. У цей час інша частина учнів займатиметься своїми справами.

Для ширшого охоплення класу можна проводити фронтальне опитування, коли у повторенні навчального матеріалу бере участь більшість учнів. При цьому запитання ставляться конкретні, які не вимагають детальної відповіді. Для деяких учнів вчитель може підготувати індивідуальні завдання із використанням роздаткового матеріалу (короткі запитання, тести, економічні задачі, завдання для аналізу статистичних даних, діаграм, графіків). Для досягнення максимальної ефективності цієї частини уроку доцільно комбінувати різні форми перевірки знань. Орієнтовний термін проведення актуалізації опорних знань 10-15 хвилин. Оцінювання учнів рекомендується здійснювати відразу після відповіді.

Мотивація навчальної діяльності починається з короткої вступної розповіді або бесіди вчителя про практичне значення тих знань, що будуть вивчатися. Так, наприклад, вивчення теми «Позичковий процент» вчитель може розпочати з нагадування учням про те, що наші потреби безмежні, а ресурси для їх задоволення обмежені. У зв'язку з цим, будь-яка людина рано чи пізно замислюється над тим, щоб задовольнити хоча б одну із своїх потреб за рахунок позичених грошей у банківської установи. Але в якому банку буде вигідніше взяти позику? Для цього потрібно проаналізувати умови на яких банк надає кредит, порівняти позичкові проценти і вирахувати кінцеву вартість товару, який буде придбано на запозичені кошти, із урахуванням плати за кредит.

Під час розповіді вчитель повинен контролювати все: передусім свою емоційність при розповіді – вираз обличчя, жести, артикуляцію тощо. Важливо показати, що розповідь вчителя цікава не тільки учням, але і йому самому. Тоді вона краще сприймається дітьми і ефективність навчально-виховного процесу різко підвищується. Протягом усього уроку, бажано, щоб вчитель впливав на емоції учнів, заохочував їх до свідомого та зацікавленого сприйняття навчального матеріалу.

Мотивація навчальної діяльності і актуалізація опорних знань як структурні компоненти уроку можуть мінятися місцями в залежності від дидактичної мети уроку.

Васмодія вчителя і учнів з вивчення нового матеріалу. Типовою проблемою цього етапу є прагнення вчителя пояснити все, наполягання на тому, щоб учні якомога більше записали. На інші види роботи часу не вистачає. Адже надиктовування тексту відбирає багато зусиль, учні виконують малопродуктивну роботу, і переживають при цьому негативні емоції, які асоціюються з вивченням предмета. Чим більше надиктовуємо, тим менше учень розуміє, його головне завдання – встигнути записати. Чим більше дитина пише, тим більше враження, що предмет складний і нецікавий.

Натомість подання нового матеріалу бажано здійснювати окремими смисловими блоками, кожен з яких є логічною основою для наступного та продовження попереднього, бо учні не можуть відразу сприйняти і усвідомити навчальний матеріал відповідного уроку. При цьому використовуються таблиці, графіки й інші види наочності. Разом з цим, ознайомлення із змістом кожного смислового блоку бажано супроводжувати його закріпленням, аналізом та багаторазовим повторенням, використовуючи різні методи, форми й засоби навчання та педагогічні прийоми. Вивчення кожного смислового блоку спирається на вже знайомі поняття, процеси, факти. Основні поняття теми уроку доцільно розкривати на конкретних прикладах із життєвого досвіду учнів.

Виклад нового матеріалу завершується *корекцією та закріпленням знань*. Корекція та закріплення знань може бути як окремим структурним компонентом уроку, так і складовою частиною етапу взаємодії вчителя і учнів з вивчення нового матеріалу, коли після пояснення навчального матеріалу окремого смислового блоку здійснюється його повторення і закріплення.

Повторення навчального матеріалу бажано провести на уроці кілька разів на різних рівнях засвоєння із використанням різних методів, прийомів та засобів навчання, в тому числі із використанням ЛОС, СЛС.

Для перевірки ступеню засвоєння знань учням можна запропонувати розв'язування задач, виконання вправ, складання схем і запитань один одному, наведення прикладів, роботу з підручником і статистичними матеріалами (знайти показники, підтвердження, довести тощо). Краще, коли це буде робота в парах, індивідуальна чи в малих групах.

Даний етап уроку дуже важливий і їм не можна нехтувати, бо без систематизації та відповідного упорядкування нових знань учень самостійно не знайде їм місця у структурі наявного досвіду й інформації.

Підведення підсумків уроку – обов'язковий компонент уроку, без якого неможливо вивчати новий матеріал. Вчитель проводить аналіз характерних помилок, допущених учнями на уроці. У співбесіді з учнями вчитель виділяє основні питання, поняття, терміни, які учні мали засвоїти на даному уроці. Без підведення підсумків урок не можна назвати закінченим. Ця частина уроку формус в учнів уміння генералізувати вивчений матеріал, відбирати головне, готус їх до виконання домашнього завдання.

Пояснення домашнього завдання здійснюється наприкінці уроку. Вчитель повинен пояснити особливості його виконання, врахувати обсяг, можливості його засвоєння окремими групами учнів, використання додаткової літератури тощо. Для кращого засвоєння теми можна запропонувати навести приклади з досвіду батьків або

підготувати цікаві матеріали з додаткових джерел. В деяких випадках учитель дає індивідуальні завдання учням, як встигаючим, так і учням із низькою успішністю. Бажано, щоб домашні завдання були спрямовані на розвиток самостійної творчої роботи учнів, а не на просте відтворення отриманих знань.

5.3. Типи уроків з економіки та їх особливості

Уроки, що є складними педагогічними утвореннями, як і всі складні явища, можуть бути поділені на типи за різними ознаками. Урок здавна був об'єктом класифікації, але до цього часу ця складна проблема не вирішена і в педагогіці єдина типологія уроків відсутня.

В дидактиці за різним критерієм розрізняють такі типи уроків:

- за способом проведення (урок-лекція, урок-бесіда, урок-практичне заняття тощо);
- за характером пізнавальної діяльності (урок первинного закріплення знань, урок утворення нових понять тощо);
- за ступенем самостійності учнів (урок самостійної роботи, урок вчителя з учнями тощо).

Але більшість науковців розрізняють типи уроків за дидактичною метою. Кожен тип уроку має свою структуру (з яких структурних компонентів складається урок), послідовність (в якій послідовності ці компоненти входять у заняття), зв'язок (як вони між собою пов'язані).

При викладанні економіки використовують такі основні типи уроків: вступний, комбінований, урок вивчення нового матеріалу, урок формування вмінь і навичок, урок застосування знань, вмінь і навичок, урок узагальнення і систематизації знань, урок контролю і корекції знань, вмінь і навичок.

Зупинимось на характеристиці кожного типу уроку.

Вступний урок проводиться, як правило, на початку нового навчального року. Він служить вступом до вивчення шкільного курсу економіки. Значення вступного уроку полягає у формуванні в учнів позитивної мотивації на подальше засвоєння навчального

матеріалу, а саме викликає зацікавленість, показує значення курсу економіки у практичній діяльності людини та суспільства. Основним методом навчання на вступному уроці є пояснювально-ілюстративний у вигляді лекції чи бесіди.

Комбінований урок найбільш поширений у практичній діяльності вчителів економіки. Саме типова структура такого заняття дає змогу реалізувати багатопланові завдання вивчення предмета, урахувати індивідуальні можливості учнів, створює відчуття стабільності й логічної послідовності в ході пізнавальної діяльності.

Основна мета комбінованого уроку – вивчення нового матеріалу, закріплення пройденого, формування економічних знань, умінь і навичок.

Типова структура комбінованого уроку включає всі основні структурні компоненти: організаційний момент, актуалізацію опорних знань, мотивацію навчальної діяльності, взаємодію вчителя і учнів з вивчення нового матеріалу, узагальнення і систематизацію знань, підведення підсумків уроку і пояснення домашнього завдання. Бажано, щоб протягом етапу вивчення нового матеріалу бесіда або розповідь вчителя була чітко структурована за невеликими смисловими блоками. У кожному з цих блоків можна виділити три частини: ознайомлення (вивчення), закріплення (повторення), засвоєння.

Зазначена типова структура комбінованого уроку не є стійкою. Вона може змінюватися вчителем залежно від теми, що вивчається, або взаємозв'язків між наступною та попередньою темами уроків. Тому структурні компоненти уроку можна змінювати місцями та встановлювати різні часові терміни їх проведення.

Комбіновані уроки доцільно проводити під час вивчення невеликих тем або коли зміст попереднього уроку тісно пов'язаний з поточним і повторення його змісту логічно переходить у вивчення нового матеріалу. Недоліком цих уроків є постійний повтор, тобто, коли схема уроку перетворюється на стереотип, що може призвести до зниження ефективності навчально-виховного процесу. Особливо

небезпечно, коли комбінований урок є основним типом уроку при викладанні більшості навчальних дисциплін в загальноосвітньому навчальному закладі.

В останній часи в наукових дослідженнях все більше превалює думка про необхідність відмови від комбінованого уроку на користь уроку вивчення нового матеріалу із паралельним закріпленням знань.

Урок вивчення нового матеріалу виключає такий структурний компонент як актуалізація опорних знань. Уроки цього типу використовуються при вивченні великих за обсягом тем, основними завданнями яких є вивчення загальних понять і основних проблем економіки, які потребують для засвоєння різних джерел економічних знань. Цьому типу уроку найкраще відповідають такі теми: історичний погляд на економічний розвиток країн, економічний процес і економічні системи, організаційно-правові форми підприємств, соціальна політика держави, сучасні моделі ринкової економіки. Основними завданнями таких уроків є вивчення певного обсягу теоретичних відомостей, формування понять. Основними методами навчання при цьому є: пояснювально-ілюстративний, проблемно-пошуковий, дослідницький. Вони покликані формувати в учнів уміння і навички самостійної творчої діяльності.

На уроках вивчення нового матеріалу бажано використовувати графічну наочність (ЛЮС, СЛС), які служать учням алгоритмом засвоєння навчального матеріалу. Вивчення нового матеріалу пропонується учням на основі його генералізації з багаторазовим повторенням на різних рівнях засвоєння. При цьому учні виконують ряд конкретних завдань, що мають за мету закріплення знань, умінь і навичок. Не варто проводити уроки вивчення нового матеріалу у вигляді лекції, оскільки учні спроможні запам'ятати при цьому тільки 15% нового матеріалу.

Основний структурний компонент уроку – вивчення нового матеріалу – бажано поділити за змістом на кілька основних смислових блоків, кожен з яких має такі складові: стисла розповідь

або бесіда вчителя; розробка спільно з учнями графічної схеми змісту уроку; виділення основних понять; кількаразове повторення нового матеріалу; узагальнення вивченого. Після вивчення окремих смислових блоків уроку проводиться узагальнення всієї теми уроку за допомогою графічних схем; визначаються основні поняття та питання теми, що вивчається. На етапі узагальнення і систематизації знань учням можна запропонувати самостійну роботу: дати відповіді на тестові завдання, розв'язати економічну задачу, що буде сприяти закріпленню нового матеріалу.

Проаналізувавши рівень засвоєння навчального матеріалу окремими групами учнів, вчитель починає пояснення домашнього завдання.

Домашнє завдання пропонується не тільки за змістом підручника, але й за додатковими джерелами економічної інформації. Головне при цьому – домашнє завдання повинно враховувати можливості окремих груп учнів і бути посильним для виконання.

Урок формування вмінь і навичок. Основним на цих уроках є виконання практичних робіт під чітким керівництвом вчителя з метою застосування набутих знань на практиці.

Структура уроку формування вмінь і навичок складається із таких компонентів: організаційний момент, актуалізація опорних знань, яка стосується практичної роботи, мотивація навчальної діяльності, робота учнів з виконання практичної роботи із поточним інструктажем вчителя, підведення підсумків уроку і пояснення домашнього завдання.

Наприклад, проведення практичної роботи «Визначення умов прибутковості підприємства» має на меті закріпити теоретичні знання учнів про витрати виробництва та їх види, собівартість продукції і доходи підприємства, види прибутку і рентабельність виробництва. При виконанні даної практичної роботи в учнів формуються вміння розраховувати собівартість продукції, визначати рентабельність виробництва, застосовуючи раніше здобуті знання.

Хід виконання такої роботи можна поділити на чотири етапи:

1 етап. Уся практична робота за розробленими попередньо алгоритмами виконується вчителем на дошці. Вчитель роз'яснює порядок виконання завдань, а учні занотовують його у своїх робочих зошитах і задають питання для повторення незрозумілих чи важких дій. Наприкінці пояснення вчитель звертається до класу із запитанням, чи всі все зрозуміли. У разі необхідності ще раз повторюється хід виконання роботи. Завдання вибирається аналогічне тому, що буде на інших етапах практичної роботи.

2 етап. Вчитель дає завдання всім учням класу з пропозицією не тільки виконати його, але й пояснити хід виконання. Це буде додаткове повторення алгоритму роботи для всіх учнів. Ті хто, правильно виконав роботу та зміг пояснити порядок її виконання, отримують оцінки.

3 етап. На перших двох етапах роботи вчитель домагається, аби якомога більша кількість учнів зрозуміла технологію виконання практичної роботи, а потім переходить до групових або індивідуальних завдань. Бажано, щоб кожне завдання було диференційованим відповідно до складу групи або із урахуванням індивідуальних особливостей учнів. Виконуючи завдання, учні допомагають один одному повністю зрозуміти та засвоїти необхідні уміння і навички. Відбувається багаторазове повторення алгоритму виконання практичної роботи.

4 етап. Переважно на другому уроці кожна група захищає свою роботу біля дошки перед усім класом. Всі інші записують виконання та хід роботи у зошити. Поки пройде захист всіх груп, кожен учень кілька разів повторить всю технологію виконання практичної роботи. Це допомагає остаточно закріпити уміння та навички, виявити характерні помилки, вчить аналізувати свою роботу і роботу однокласників. Головним результатом є те, що сформовані вміння і навички після багаторазового повторення стають стійкими та довго не забуваються учнями. Перевага для вчителя при виконанні практичної роботи за запропонованим алгоритмом полягає в тому,

що йому немає потреби перевіряти всі роботи учнів, аналізуючи їх на наступному уроці. Все це роблять самі учні. Вчитель протягом третього і четвертого етапів виконує роль консультанта. Оцінюються всі виконавці практичної роботи або деякі із них за вибором вчителя.

Урок застосування знань, умінь і навичок. На уроках цього типу основне місце займає самостійна робота учнів, мета якої показати наскільки вони вміло і самостійно використовують свої знання під час виконання тієї чи іншої роботи.

Самостійна робота учнів на уроках цього типу охоплює практичні роботи, виконання яких потребує значного обсягу знань, наприклад розрахувати податки та збори за різними системами оподаткування. Тобто такі практичні роботи є узагальненням одержаних знань на практиці, використанням цих знань у практичній діяльності.

Такі практичні роботи виконуються на окремих уроках протягом 45 хвилин і включають наступні структурні елементи: повторення теоретичних знань, на яких ґрунтується завдання роботи, пояснення алгоритму виконання і безпосереднє виконання роботи. Наприкінці уроку вчитель збирає зошити, в яких виконувались завдання, і перевіряє їх в позаурочний час. На наступному уроці він аналізує результати виконання роботи і повідомляє оцінки.

Урок узагальнення і систематизації знань проводять, коли виникає потреба у систематизації знань з окремих розділів шкільного курсу економіки, наприклад «Вступ до економіки», «Домашнє господарство і підприємства», «Національна економіка».

Головними завданнями уроків даного типу є:

- оволодіння вміннями на основі фактичного та статистичного матеріалу виявляти загальні закономірності між окремими економічними категоріями;
- виявлення шляхів використання отриманих знань у практичній діяльності;
- перевірка якості засвоєння попередньо вивченого навчального матеріалу.

Такий тип уроку складається із наступних структурних

компонентів: організаційний момент, мотивація навчальної діяльності, узагальнення і систематизація знань, підведення підсумків уроку і пояснення домашнього завдання.

Для проведення таких уроків бажано використовувати велику кількість додаткової літератури, наочних посібників, в тому числі схем, діаграм, графіків, таблиць, кінофільмів, відеофільмів тощо. Методи та методичні прийоми проведення цих уроків різноманітні. Їх використання цілком залежить від досвіду і творчих можливостей вчителя.

Урок корекції і контролю знань, умінь і навичок має на меті виявлення прогалин у знаннях учнів та їх усунення. Уроки корекції та контролю включають уроки перевірки і обліку знань, самостійні та контрольні роботи. Такі уроки проводяться наприкінці вивчення великої теми або розділу, завершуючим етапом якого є тематична атестація.

Урок перевірки та обліку знань проводиться в тому випадку, якщо вчитель вважає, що не всі учні класу засвоїли навчальний матеріал із відповідної теми. Його основними структурними елементами є:

- постановка завдань уроку;
- пояснення порядку перевірки та обліку знань;
- вимоги до відповідей та норми оцінювання;
- проведення перевірки та обліку знань (основна частина уроку);
- підведення підсумків та оцінювання знань учнів;
- домашні завдання відповідно до результатів уроку.

Під час опитування учнів бажано ставити запитання у порядку логіки попереднього вивчення навчального матеріалу. Якщо на якесь питання учні не можуть відповісти, вчитель сам дає детальну відповідь, пояснюючі основні поняття. Таким чином він виправляє свої ж помилки, які допустив на етапі вивчення нового матеріалу. Це сигнал, що цьому питанню було приділено мало уваги. Запитання можна сформулювати у вигляді вікторин, тестів, ребусів, кросвордів тощо.

Специфікою уроків корекції знань з економіки є те, що вчитель перевіряє також уміння учнів вирішувати економічні задачі, при необхідності повторюючи алгоритм їх вирішення.

Готуючись до цього уроку, вчитель повинен враховувати можливості класного колективу. Він виявляє рівень засвоєння необхідних знань учнями і всім класом. Обговорення основних положень, понять, термінів теми, що вивчається, буде додатковим повторенням для тих учнів, які цього потребують. Саме те, що урок корекції знань передуює уроку контролю, є додатковим чинником, який змусить учнів бути особливо уважними та запам'ятовувати правильні відповіді.

Самостійні та контрольні роботи з економіки виконують функцію контролю за якістю знань учнів. Самостійна робота пропонується учням для поточної перевірки у процесі вивчення великої за кількістю годин теми. Вона відрізняється від практичної роботи тим, що при її виконанні учні не звертаються за допомогою до вчителя, а працюють самостійно, спираючись на вже відпрацьовані алгоритми. Вчитель контролює правильність виконання роботи і виставляє оцінку. Самостійні роботи узагальнюють вміння та навички, закріплюють їх. Вчитель, добираючи завдання для самостійної роботи або розробляючи їх власноруч, повинен враховувати здібності окремих учнів або груп учнів, якщо передбачає групову форму перевірки знань та умінь.

Контрольні роботи пропонуються всьому класному колективу або окремим учням при поточному чи підсумковому оцінюванні учнів вчителем, адміністрацією школи, органами управління освітою. Під час складання завдань треба враховувати орієнтовний термін їх виконання учнями. Він має бути не більше 30-40 хвилин.

Прагнення вчителів досягти найкращих результатів у розв'язанні освітніх завдань спонукає їх до створення *нестандартних уроків*, структура яких не може бути підведена під алгоритм класичного уроку, а тому їх важко класифікувати. Вони складають окрему групу. До таких уроків можна віднести наступні:

- інтегровані уроки;
- уроки-конференції;
- уроки-диспути;
- уроки-дослідження;
- уроки-полеміки;
- уроки-конкурси учнівських проектів;
- уроки-подорожі;
- рольові та ділові ігри;
- уроки-презентації;
- уроки-інсценізації;
- уроки-тренінги тощо.

Нестандартні уроки розширюють і поглиблюють зміст і обсяг навчального матеріалу на основі самостійної творчої діяльності учнів на уроках і в позаурочний час.

Кожний нетрадиційний урок має свою композицію та свій сценарій. Розширюючи основні питання змісту теми, що вивчається, учні готують самостійні виступи з використанням додаткової літератури. Важливим психологічним чинником, який спонукає учнів брати активну участь у проведенні цих уроків, є бажання самовизначитись, розкрити свій інтелектуальний потенціал не тільки перед вчителем, але й перед однокласниками, розповісти щось нове і захопити своєю розповіддю весь клас. Не останню роль відіграє також можливість отримати гарну оцінку. Вчитель попередньо сповіщає учнів, що за самостійні виступи буде ставити тільки оцінки достатнього та високого рівня. У разі невдалого виступу нижчі оцінки не ставляться.

Особливу увагу треба звернути на організацію нестандартного уроку й тривалість виступів. Знаючи, що увага дітей на розповіді товариша може бути зосереджена не більше 5-6 хвилин, не варто розтягувати виступи учнів на більший термін. Після кожної доповіді рекомендується провести її обговорення протягом 3-4 хвилин. Це сприятиме кращому запам'ятовуванню змісту, змінюватиме вид розумової діяльності, створюватиме психологічний комфорт у

класному колективі, готуватиме до більш уважного сприйняття наступної доповіді. На таких уроках не слід розглядати більше ніж 3-4 доповіді учнів. Наприкінці уроку вчитель аналізує всі виступи, оцінює їх, пов'язує їхній зміст з попереднім навчальним матеріалом. Вчитель повинен розуміти, що нестандартні уроки – це в першу чергу імпровізації, де потрібно швидко реагувати на висловлювання учнів та їх опонентів. Роль вчителя як організатора на такому уроці особлива. Саме від нього залежить психологічне сприйняття учнями навчального матеріалу, формування на уроці взаємовідносин у класі.

Нестандартні уроки дуже різноманітні за своєю структурою. В залежності від форми роботи, яку обирає вчитель, участь у них бере від половини до, практично, всього класу. Все залежить від творчої особистості вчителя.

5.4. Складання планів роботи вчителя

Відповідно до навчальної програми для загальноосвітніх навчальних закладів, затвердженою Міністерством освіти і науки України, вивчення економіки здійснюється один раз на тиждень в ІІ-му класі.

Згідно з розкладом уроків в ЗНЗ вчитель складає *календарний план* своєї роботи. Нова навчальна програма надрукована таким чином, що вчитель може не витратити зайвий час на переписування її змісту, а лише проставляти в ній календарні терміни викладання кожного розділу або теми. Для цього з лівого боку кожної сторінки програми виділена колонка, де зазначається дата проведення уроку (записи бажано робити простим олівцем, щоб наступного року можна було відредагувати терміни проведення уроків).

Збіг термінів виконання практичних робіт означає, що вони виконуються на уроках, становлячи їх невід'ємну частину. Для виконання деяких практичних робіт відводяться окремі уроки.

Вчитель на власний розсуд може збільшувати або зменшувати кількість годин на вивчення окремих тем, але такі зміни не можуть впливати на загальну суму годин, відведених на вивчення всього

курсу економіки. Тому ці зміни можливі тільки в межах кількості годин, визначених навчальною програмою на рік.

Наводимо зразок складання календарного плану Розділу 1 «Вступ до економіки», на вивчення якого навчальною програмою відводиться 7 годин.

Дата проведення уроку	Кількість годин	Зміст навчального матеріалу
9.09	7 год	Розділ 1. Вступ до економіки
	2 год	<i>Тема 1. Господарювання і економіка</i>
16.09	1 год	Урок 1. Економічні блага і ресурси, їх роль у задоволенні потреб людини. Проблема вибору. Альтернативна вартість.
	1 год	Урок 2. Потреби та їх вплив на розвиток економічних відносин у суспільстві. Групи потреб. Споживче благо.
23.09	1 год	<i>Тема 2. Економічні ресурси</i>
	1 год	Урок 3. Характеристика економічних ресурсів. Фактори виробництва і власність.
30.09	2 год	<i>Тема 3. Ринок та його основні елементи. Конкуренція на ринку</i>
	1 год	Урок 4. Попит і пропозиція. Еластичність попиту і пропозиції. Корисність товару
7.10	1 год	Практична робота № 1. Характеристика умов ринкової рівноваги. Аналіз кривих попиту і пропозиції.
	1 год	Урок 5. Поняття про конкуренцію. Види конкуренції.
14.10	1 год	<i>Тема 4. Гроші</i>
	1 год	Урок 6. Сутність грошей та їх походження. Функції грошей. Грошова маса. Інфляція.
21.10	1 год	<i>Тема 5. Економічний процес та економічні системи.</i>
	1 год	Урок 7. Основні суб'єкти економічного процесу. Економічний кругообіг. Форми і об'єкти власності.

Крім календарного плану роботи студентам-практикантам під час проходження виробничої педагогічної практики та молодим вчителям зі стажем роботи в загальноосвітньому навчальному закладі до п'яти років рекомендується складання календарно-

тематичного плану. Складання календарно-тематичного плану є підготовкою до розробки планів окремих уроків теми. Календарно-тематичний план роботи – це, практично, міні-плани кожного уроку, в їх послідовності та взаємозв'язку.

Під час складання календарно-тематичного плану необхідно враховувати такі особливості:

- які нові теоретичні та фактичні знання, поняття учні можуть засвоїти під час вивчення даної теми, на яких уроках теми;
- які уміння та навички необхідно сформувавши або закріпити;
- на які базові знання, уміння і навички учнів треба спиратись вчителю при поясненні нового матеріалу;
- які методи, прийоми, форми роботи та засоби навчання треба використати для урізноманітнення навчання;
- як розподілити вивчення навчального матеріалу за смисловими блоками, щоб виділити години для вступних уроків, уроків застосування знань, умінь і навичок, узагальнення і систематизації знань, корекції і контролю;
- якими повинні бути результати вивчення теми для розвитку пізнавальних здібностей, формування наукового світогляду, виховання учнів.

Наводимо зразок форми для складання календарно-тематичного плану роботи вчителя економіки.

№ п.п.	Дата проведення	К-ть годин	Тема уроку	Зміст теми	Основні поняття, терміни	Вимоги до знань і умінь учнів	Тип уроку	Методи і засоби навчання	Практичні роботи

5.5. Підготовка вчителя до уроку та його планування

Щоб забезпечити високу якість уроків, вчитель повинен до них систематично готуватися. Ця підготовка включає постійну роботу вчителя над своєю освітою і підготовку, яка проводиться безпосередньо перед вивченням даної теми і кожного уроку, який входить до її складу.

Робота вчителя над своєю освітою включає насамперед удосконалення власних знань з предмету. Гарний вчитель економіки систематично працює над економічною літературою, знайомиться з новими книгами економічної тематики, читає спеціальні економічні журнали («Фінанси України», «Економіка України», «Економіка, фінанси, право», «Банківська справа»), вивчає статистичні щорічники.

Також вчитель повинен удосконалювати свою педагогічну майстерність. Для цього йому необхідно систематично знайомитись із новими книгами з методики викладання економіки в школі, з методичними рекомендаціями щодо організації навчально-виховного процесу з економіки в школі, з якими можна ознайомитись в журналі «Географія та основи економіки в школі», газеті «Основи економіки в школі». Для збагачення досвіду вчителя велике значення має відвідування ним уроків інших вчителів економіки.

Удосконалюючи свої знання, вчитель ніколи не повинен випускати із зору таку важливу задачу своєї роботи, як підготовка до уроків. Саме ґрунтовна підготовка вчителя до уроку разом із його педагогічною майстерністю є складовими формули ефективного уроку економіки.

Підготовка уроку – це своєрідна розробка комплексу заходів з вибором оптимальної структури організації навчально-виховного процесу, яка забезпечує найкращий кінцевий результат. При цьому необхідно, щоб вчитель міг вільно орієнтуватися у навчальному матеріалі і добре знав фактичний зміст даної теми.

У дидактиці розрізняють два етапи підготовки вчителя до уроку: попередній і безпосередній.

Попередня підготовка вчителя до уроку включає розробку системи уроків. Кожна тема програми – це система взаємопов'язаних уроків. Тому перед підготовкою окремих уроків необхідно розробляти тему в цілому. Насамперед вчитель продумує доцільну послідовність викладу навчального матеріалу в темі як із боку логіки

розгортання змісту, так і з боку забезпечення свідомого і міцного засвоєння учнями знань і вмінь. На цій основі матеріал теми розбивається по урокам, встановлюється їх послідовність, визначається тип кожного із них і основний метод навчання. Це робиться таким чином, щоб кожний урок був логічним етапом у вивченні навчального матеріалу і разом із тим був цілісним за своїм змістом і навчальними задачами.

У відповідності до навчальних задач, змісту і методів навчання визначаються наочні посібники необхідні для кращого усвідомлення учнями навчального матеріалу, які повинні бути завчасно підготовлені.

Безпосередня підготовка вчителя до уроку полягає у конкретизації календарно-тематичного плану роботи стосовно до кожного уроку і передбачає складання планів-конспектів окремих уроків. Тут вчитель має більш детально ознайомитись з тим, як викладено відповідний матеріал у підручнику з економіки, зіставити його з наявним рівнем підготовки учнів та існуючими дидактичними можливостями.

Готуючись до проведення уроку, вчитель повинен:

- здійснити відбір змісту навчального матеріалу з урахуванням мети і завдань даного уроку;
- виділити труднощі, що можуть виникнути у процесі вивчення нового матеріалу;
- вибрати найдоступніші форми і способи пояснення нових (особливо важкозрозумілих) понять, термінів, економічних законів;
- визначити систему найефективніших методів та прийомів навчання;
- спланувати взаємодію з учнями на різних етапах навчального пізнання в межах уроку;
- підібрати необхідні засоби унаочнення до даного уроку.

Технологічний ланцюг безпосередньої підготовки вчителя до уроку передбачає такі конструктивні дії:

- 1) вибір раціональної структури даного уроку з визначенням його по елементній будові;
- 2) чітке планування матеріалу уроку з визначенням його обсягу, виділення в ньому головного, вибір змісту демонстраційного матеріалу, розподіл навчальних завдань з урахуванням їх рівня труднощів;
- 3) передбачення видів роботи учнів на уроці (різні форми організації навчання, різні види навчально-пізнавальної діяльності, різні варіанти опитування, елементи самостійної роботи);
- 4) раціональний розподіл часу на окремі етапи уроку з визначенням шляхів логічного переходу між ними.

Під час планування уроку умовно можна виділити три взаємопов'язані між собою стадії: визначення мети уроку, розробка відповідного дидактичного апарату для його проведення, встановлення структури даного уроку з передбаченням можливих навчальних ситуацій.

Визначаючи мету уроку, бажано пам'ятати про єдність освітніх, розвиваючих і виховних завдань, які спрямовані на формування чіткої системи знань, умінь і навичок з економіки. Визначити мету уроку – це означає встановити:

- 1) які поняття, закономірності, ідеї повинні формуватися у учнів на уроці;
- 2) які уміння і навички із раніше набутих учнями повинні удосконалюватися на уроці і які уміння повинні бути дані їм вперше;
- 3) яка робота щодо виховання учнів повинна бути проведена в процесі їх навчання на уроці.

Мету уроку вчитель визначає на основі навчальної програми, враховуючи при цьому роль даного уроку в системі уроків всієї теми. Мета завжди повинна відповідати темі уроку.

Наприклад, *мета уроку «Організаційні типи підприємств»* може бути визначена так:

освітня: продовжити формувати знання про підприємство, ознайомити учнів з основними організаційними типами підприємства;

розвиваюча: тренувати вміння класифікувати підприємства за різними ознаками, розвивати вміння працювати в групах, формулювати і відстоювати власну думку;

виховна: виховувати економічну культуру, толерантність та критичність.

Визначивши мету уроку, вчитель встановлює тепер обсяг і зміст нового матеріалу, який необхідно викласти на уроці. При цьому він використовує різноманітні джерела інформації: шкільний підручник з економіки, методичні рекомендації щодо вивчення даної теми, довідники, статистичні щорічники, збірки задач з економіки, а також матеріал, який накопичується в процесі роботи над курсом. Ретельно продумуються методи навчання, добирається необхідна наочність.

Відібраний навчальний матеріал повинен бути науковим за своїм змістом, доступним і цікавим для учнів. Вчитель продумує цей матеріал з боку його ідейної спрямованості і виховного значення.

Необхідно виділити основне питання, зміст якого відображав би головну ідею всього уроку і був би «віссю», яка скріплювала б увесь фактичний матеріал. Без такої «вісі» урок ніколи не буде цільним за своїм змістом.

Обсяг і зміст навчальної програми розкриваються в шкільному підручнику з економіки, який служить важливим джерелом знань для учнів і разом з тим використовується вчителем при відборі матеріалу для уроку.

Між змістом матеріалу, який повідомляється на уроці, і змістом шкільного підручника повинна бути відповідність, але не може і не повинно бути повного співпадіння.

Чим може відрізнятись матеріал уроку від змісту підручника з економіки?

Вчитель повинен, керуючись навчальною програмою курсу, відібрати із підручника найголовніший матеріал, який має найбільше

значення для освіти і виховання учнів. Цей матеріал може бути поданий на уроці ширше і детальніше, ніж в підручнику, проілюстрований додатковими фактами, графіками, діаграмами. Наприклад, пояснюючи поняття «альтернативна вартість» доцільно проілюструвати розповідь вчителя за допомогою кривої виробничих можливостей.

Особа увага повинна бути приділена на уроці матеріалу, засвоєння якого викликає у учнів найбільші утруднення. З іншого боку, викладенню легких для засвоєння і другорядних питань може бути приділено менше уваги, ніж в підручнику.

Навчальний матеріал на уроці бажано давати на інших прикладах, ніж в підручнику. Необхідно як повніше використовувати на уроці свіжі наукові факти, які ще не встигли потрапити в підручник; сучасні дані із подій, які відбувалися нещодавно; життєвий досвід учнів. Методика викладу матеріалу в значній мірі залежить від його змісту. Тому насамперед потрібно розділити увесь відібраний для уроку матеріал на окремі логічні змістовні частини, виділивши основні вузлові питання і згрупувавши навколо них пов'язані із ними другорядні питання.

Коли остаточно визначена структура уроку, тоді розробляються і моделюються різні навчальні ситуації. Вчитель може продумати дії, спрямовані на: активізацію уваги учнів під час вивчення нового матеріалу; створення сприятливої психологічної атмосфери в ході уроку; пробудження пізнавального інтересу учнів у процесі вивчення нової теми. Все це в комплексі допоможе уникнути негативного ставлення до навчання з боку учнів.

Виклад нового матеріалу необхідно побудувати таким чином, щоб забезпечити самостійну і активну роботу учнів на уроці. Слід завжди враховувати, що учні повинні знати із раніше вивченого матеріалу з економіки і інших шкільних предметів, що може бути їм відомо із власного досвіду.

Потрібно також продумати, які питання і в чому саме можуть викликати утруднення і що більше всього в даному матеріалі їх може зацікавити.

Це дозволить вчителю визначити характер роботи учнів на уроці: де можна застосувати евристичну бесіду, розв'язання проблемної ситуації, яку самостійну роботу можуть виконати учні і які вправи та економічні задачі їм можна запропонувати для повторення і закріплення на уроці. Після цього вже можна підійти до вибору методів викладу і засобів унаочнення по кожній частині матеріалу з урахуванням її змісту.

Наступний крок вчителя у підготовці до уроку – намітити послідовність викладу навчального матеріалу. Вона може бути такою ж, як і в підручнику, але може і суттєво відрізнятись.

В підручнику поданий короткий виклад всього матеріалу. Учні готують за підручником параграф, вже до того пророблений в класі; за підручником вони головним чином закріплюють знання і приводять їх в систему. На уроці ж матеріал учням повідомляється вперше. Тому при визначенні послідовності його викладу, потрібно виходити не тільки із логіки розгортання змісту теми, але й із логіки процесу засвоєння, із урахуванням обраних методів навчання.

Далі продумуються характер і методи закріплення нового матеріалу на уроці і зміст домашнього завдання. Щоб краще пов'язати повторення і перевірку знань з новим матеріалом, який повідомляється на уроці, доцільно розробляти зміст і методіку після розробки викладу нового матеріалу. На закінчення встановлюється послідовність етапів уроку і час, який необхідний для їх проведення. Цим визначається структура уроку.

Кінцевим результатом підготовчої роботи вчителя до уроку є складений поурочний план, форма і обсяг якого може бути різною в залежності від специфіки конкретної теми та досвіду вчителя.

Поурочний план складають орієнтовно за такою формою:

- клас;
- дата;
- тема уроку;
- мета: навчальна, виховна, розвиваюча;
- пізнавальні задачі для учнів;

- тип уроку;
- методи навчання;
- засоби навчання;
- структура уроку із зазначенням послідовності етапів уроку і часу, який заплановано витратити на їх проведення;
- хід уроку. До кожного із етапів уроку наводиться план їх проведення, а саме перелік основних і додаткових питань при актуалізації опорних знань із зазначенням форми опитування (фронтальне, індивідуальне); хід викладу нового матеріалу із зазначенням змісту його основних частин і методів навчання, які будуть застосовуватися; перелік запитань при закріпленні; формулювання домашнього завдання; підсумок уроку.

Але молодим вчителям і студентам-практикантам рекомендується складати більш розгорнуті плани-конспекти уроків. В розгорнутих планах-конспектах в частині актуалізації опорних знань доцільно написати допоміжні питання, які можуть бути задані учням в ході опитування, і стисло очікувані відповіді. В частині вивчення нового матеріалу важливо детально розробити і записати хід бесіди (питання і очікувані відповіді), а також формулювання висновків і узагальнень.

До детального плану-конспекту слід прикладати всі рисунки, які будуть зроблені вчителем на дошці, задачі, статистичні дані.

Наведемо як приклад план-конспект уроку на *тему «Потреби споживача»*

Мета: *освітня:* продовжити формувати в учнів знання про потреби, ознайомити з класифікацією потреб та структурою споживчих благ, навчити визначати сукупну та граничну корисність товарів;

розвиваюча: розвивати творчу активність, мислення і самостійність;

виховна: виховувати почуття самовдосконалості, економічну культуру.

Пізнавальні задачі:

що таке товари, послуги, споживчі блага?

в чому полягає сутність закону спадної граничної корисності?
що таке гранична та сукупна корисність?

Тип уроку: комбінований

Методи навчання: репродуктивний, пояснювально-ілюстративний, частково-пошуковий.

Засоби навчання: рисунок «Піраміда потреб Маслоу», товари (зошит, блокнот, ручка).

Структура уроку:

Організаційний момент (1 хв.)

Актуалізація опорних знань (7 хв.)

Мотивація пізнавальної діяльності (4 хв.)

Вивчення нового матеріалу (26 хв.)

Закріплення нових знань (5 хв.)

Домашнє завдання (2 хв.)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань.

1. Дайте визначення терміну "економіка".

2. Наведіть приклади, які розкривають значення економічних знань в житті кожної людини і суспільства в цілому.

3. Перерахуйте основні умови, які сприяють розвитку економіки будь-якої держави.

4. Наведіть приклади обмежених ресурсів в нашій державі.

5. Розкрийте міжпредметні зв'язки економіки.

III. Мотивація пізнавальної діяльності.

"Прогрес суспільства був би неможливий, якби люди не намагалися жити краще, ніж дозволяють їх можливості".

Цей вислів можна почути досить часто, а як ви його розумієте?

Нові потреби виникають із-за бажання людини змінити щось на краще. Необхідність задоволення своїх потреб збуджувала людей до виробничої діяльності. А задовольняючи ті чи інші свої потреби, людина підвищувала рівень свого благополуччя. Тобто, потреби

можна вважати головними мотивами економічного розвитку людства.

IV. Вивчення нового матеріалу

Пригадаємо, що таке потреби?

Економістом Маслоу була створена піраміда потреб із урахуванням історичного розвитку людини.

Життя кожної людини спрямоване на задоволення власних потреб. Усе, що призначене задовольняти людські потреби називають благами.

Споживчі блага – це товари і послуги, які задовольняють потреби людей.

Як Ви розумієте поняття "товар", "послуга"? Наведіть приклади товарів і послуг.

Товар (або продукт) – це продукт праці, який задовольняє певні потреби людини і виготовляється для продажу або обміну.

Товари, які задовольняють щоденні потреби (у більшості випадків – біологічні) без подальшого їх залучення у виробництво називають *предметами споживання*.

Послуга – це дія або вчинок людини, який приносить користь або допомогу іншій людині.

Послуги, які ми отримуємо від інших людей можуть бути матеріальними, фізичними або інтелектуальними (духовними).

Наведіть приклади різних видів послуг.

Які споживчі блага є для Вас першочерговими?

За своїми характеристиками споживчі блага поділяють на групи:

За способом отримання	З співвідношенням між собою	За доступністю	За конкурентністю
вільні	взаємозамінні	виключно доступні	конкурентні
економічні	взаємо-	загально доступні	неконкурентні
суспільні	доповнювальні		

Обираючи споживчі блага, ми насамперед визначаємо їх *корисність* – здатність задовольняти потреби людей. Корисність відображає відношення споживача до товару, його реакцію на той чи інший товар. Кількість придбаного товару також залежить від його корисності.

З придбанням нової одиниці товару її *корисність* буде зменшуватись у порівнянні з попередньою – **Закон спадної граничної корисності**.

Кожен товар має власну *граничну корисність*, яка відображає то додаткове задоволення, яке отримує людина від споживання кожної наступної одиниці товару. Наприклад, в кафе Ви із задоволенням скуштували тістечко, споживання наступного тістечка Вам принесло вже менше задоволення, третього – ще менше. Коли ж настає момент, що Ви вже не бажаєте скуштувати запропоноване смачне тістечко, то додаткова корисність від споживання дорівнює нулю – це *момент насичення*.

При споживанні додаткової одиниці товару гранична корисність поступово зменшується, але зростає *сукупна (або загальна) корисність* – це загальна сума задоволення від споживання благ.

Сукупна корисність досягає максимуму за нульового значення граничної корисності.

Задача.

Сергій оцінює задоволення від кожного наступного придбаного CD-диску у балах так, як наведено у таблиці

Кількість одиниць товару	Гранична корисність (MU)	Сукупна корисність (TU)
0		
1	10	
2	8	
3	6	
4	4	
5	2	
6	1	

Розрахуйте сукупну корисність і заповніть таблицю. Дайте відповіді на питання:

- 1) Як змінюється сукупна корисність від споживання кожної наступної одиниці товару?
- 2) Як при цьому змінюється гранична корисність?
- 3) Чи може гранична корисність мати від'ємне значення?

Мета кожного із нас, як споживача, полягає в отриманні якомога більшого задоволення від споживання певного набору благ, тобто у максимізації корисності.

Задача.

Ваша мати щонеділі закупає продукти для родини на наступний тиждень. Корисність кожного додаткового кілограма вона оцінює так, як наведено у таблиці:

Кількість кілограмі в товару	Гранична корисність одного кілограма (в умовних одиницях):			
	М'ясо	Риба	Яблука	Картопля
1	60	50	55	100
2	40	30	50	80
3	30	15	45	60
4	10	10	40	50
5	5	2	35	40
6	0	0	0	30

Якщо мати намагається отримати сумарну загальну корисність від споживання родиною всіх цих продуктів у розмірі 795 умовних одиниць корисності. то скільки кілограмів кожного товару вона має купити?

Знаючи зв'язок між суб'єктивною оцінкою певного споживчого блага, можна передбачити момент насичення їм ринку і спрогнозувати, коли інтерес покупця перенесеться на інші товари.

V. Закріплення нових знань.

1. Наведіть приклади споживчих благ.
2. Назвіть товари-замінники для газованої води у літню спеку.
3. Що таке гранична та сукупна корисність?
4. Поясніть, чим визначається можливість появи нових потреб у суспільстві.

VI. Домашнє завдання.

Опрацювати матеріал. Рішити задачу:

Оксана зайшла в кафе пообідати. Пропоновані у меню страви принесуть їй загальну корисність, що наведена у таблиці:

Кількість порцій	Загальна корисність (ютілі)					
	Тістечка	Гамбургер	Піца	Салат	Сік	Морозиво
1	31	20	16	19	25	30
2	57	32	28	34	42	45
3	7	41	36	44	54	56

- 1) Яку комбінацію замовить Оксана, якщо бажає досягти загальної корисності рівної 168 ютілям?
- 2) Яку загальну корисність отримає Оксана, якщо замовить 1 піцу, 2 тістечка, 1 салаг і 2 порції соку?

5.6. Підготовка і проведення практичних занять та екскурсій

Практичні роботи. Навчання економіки потребує проведення практичних робіт. Їх мета – допомогти учням застосувати теоретичні знання на практиці, більш глибоко осмислити вивчений матеріал,

міцніше його засвоїти, а також сприяти формуванню практичних вмінь і навичок.

Практичній роботі зазвичай передують вивчення теоретичного матеріалу і демонстрація вчителем прийомів її виконання. Так, проведенню практичної роботи № 1 «Аналіз кривих попиту і пропозиції. Визначення ринкової ціни і факторів, які на неї впливають» передують ряд уроків, на яких учні дізнаються, що таке попит, пропозиція, як будуються криві попиту і пропозиції, за запропонованими вчителем даними пробують будувати криві попиту і пропозиції, аналізувати їх, визначати ринкову ціну тощо.

Тільки після цього учні виконують практичну роботу № 1 щодо аналізу кривих попиту і пропозиції, визначення ринкової ціни. При її виконанні учням доводиться самостійно користуватися теоретичними знаннями і застосовувати прийоми роботи, засвоєні на уроках. Виконання даної практичної роботи бажано запланувати на весь урок.

Прийоми проведення практичних робіт з учнями досить різноманітні в залежності від місця даної роботи в навчальному процесі і мети, яку ставить вчитель при її проведенні.

Це можуть бути роботи для закріплення отриманих знань, застосування отриманих теоретичних знань на практиці. В деяких випадках практичні роботи можуть передувати вивченню теоретичного матеріалу і підводити до нього учнів. Наприклад, виконання практичної роботи № 4 «Характеристика податкової системи України» дозволить підготувати учнів до сприйняття теоретичного матеріалу, а саме з'ясувати вплив податків на ринкову рівновагу.

Таким чином, практичні роботи проводяться при вивченні економіки з різною метою, але спільним для них є те, що перед кожною із них вчитель ретельно інструктує учнів, демонструє прийоми і порядок роботи, вказує, яким навчальним матеріалом слід користуватися, слідкує за процесом виконання роботи, не допускаючи відступів в процесі виконання від вказаних вимог.

У проведенні практичної роботи можна виділити три основних етапи:

- 1-й етап – підготовчий - вчитель перед проведенням практичної роботи проводить вступний інструктаж. Його тривалість визначається змістом і завданнями, які учні повинні виконати. Теоретичні знання учнів, які потрібні для виконання практичної роботи, доцільно перевірити методом бесіди.
- 2-й етап – виконання роботи – протягом виконання учнями практичної роботи вчитель проводить поточний інструктаж. У процесі такого інструктування вчитель виявляє характерні помилки, які допускають учні, проводить додатковий індивідуальний інструктаж.
- 3-й етап – завершуючий - у кінці заняття вчитель аналізує якість виконання практичної роботи, оголошує і мотивує оцінки.

Навчальні екскурсії – це форма організації роботи з учнями, під час якої вони спостерігають за процесами і явищами у виробничих умовах.

Протягом екскурсії учні отримують образні і змістовні уявлення, необхідні для створення багатьох географічних понять. Виконання практичних завдань на екскурсіях підвищує увагу і інтерес учнів до вивчаємого, сприяє активізації сприйняття, а це призводить до більш глибокого засвоєння і міцного запам'ятовування. На екскурсіях набуваються важливі уміння і навички.

За своїм характером екскурсії поділяються на програмні – навчальні, проведення яких передбачається програмою, і позапрограмні, які організуються в плані позакласної роботи. Терміни проведення навчальних екскурсій узгоджуються з вивченням програмного матеріалу на уроках. Підготовка до них проводиться, як правило, на уроках. Необхідність проведення екскурсій визначається як особливостями змісту курсу економіки, так і специфікою засвоєння.

Навчальні екскурсії проводяться як перед вивченням теми, так і після її проходження. Якщо екскурсія проводиться перед вивченням програмного матеріалу, то її мета – створення необхідних уявлень для формування економічних понять на уроках. На екскурсіях, які проводяться після вивчення теми, відбувається в основному закріплення, конкретизація, удосконалення знань, вироблення вмінь і навичок.

Однак досить важко провести навчальну екскурсію на якій учні тільки б повторювали і удосконалювали вміння або, навпаки, набували тільки нові знання. Тому найбільш розповсюдженою формою є змішана (за дидактичними цілями) екскурсія. Поряд із повторенням і удосконаленням знань, вмінь і навичок учні набувають нові уявлення, виробляють навички, отримують нові знання.

Організація і проведення екскурсій складається із таких етапів: підготовчого, проведення екскурсії, підведення підсумків.

Підготовчий етап включає підготовки і вчителя, і учнів. Вчитель, готуючись до екскурсії, відбирає питання для повторення або намічає, які уявлення учні отримають для формування нових понять у майбутньому, обирає об'єкти для екскурсії і всебічно їх вивчає.

В період підготовки до екскурсії вчителю доцільно провести запис про те, які питання потрібно розглянути і що саме показати учням на екскурсії.

При підготовці екскурсії на підприємство вчителю необхідно відвідати його, подивитись на виробництво, поспілкуватись з працівниками підприємства. Із адміністрацією вчитель домовляється про час проведення екскурсії і про виділення екскурсовода.

Однак виділенні спеціалісти-екскурсоводи без підготовчої роботи з ними роботи можуть допустити окремі промахи, відхилитись від наміченої мети екскурсії. Підготовча робота з екскурсоводом полягає в тому, щоб зробити його пояснення цілеспрямованими. Для цього можливо завчасно поспілкуватися з екскурсоводом стосовно мети, задач, плану екскурсії, зазначити на що саме слід звернути увагу учнів під час розповіді тощо.

Але найбільший навчальний ефект буває тоді, коли екскурсію проводить сам вчитель. Він чітко уявляє собі навчальні завдання екскурсії, підготовленість учнів. Усе це дає змогу йому бути лаконічним, акцентувати увагу учнів на основному.

При попередньому знайомстві з підприємством вчителю необхідно визначити місткість приміщень. При цьому слід звернути увагу на те, щоб всі учні могли слухати екскурсовода (або вчителя), бачити все, що він показує, не створюючи штовханини і перепон у роботі підприємства. Тому перед екскурсією вчитель визначає, яка максимальна кількість учнів може одночасно відвідати об'єкт. В більшості випадків підприємства можуть одночасно відвідувати не більше 25 осіб.

На цьому ж етапі відбувається також і підготовка учнів до екскурсії. Для того, щоб зміст екскурсії був сприйнятий учнями міцно і свідомо, в класі перед екскурсією повторюють основні поняття і терміни, необхідні для засвоєння матеріалу протягом екскурсії.

Щоб підвищити активність учнів під час екскурсії, вчитель готує для них різні індивідуальні завдання, наприклад: визначити переваги і недоліки підприємства, обсяг виробництва продукції на рік у натуральному і вартісному вираженні, середньорічну вартість основного капіталу і середньорічну чисельність працюючих тощо.

Проведення екскурсії починається зазвичай вступною бесідою. Вчитель коротко розповідає про особливості підприємства, відповідає на питання, нагадує правила поведінки, вказує ще раз, на що саме слід звернути увагу, як потрібно вести записи.

Вступна бесіда пробуджує інтерес до вивчення, сприяє зосередженню уваги екскурсантів. Проводиться вона або на попередніх екскурсії уроках, або в день її проведення. Час, який відводиться на вступну бесіду на екскурсії, не повинен перевищувати 10-15 хвилин, бо подальше його збільшення може перетворити вступну бесіду в лекцію, і вона буде не тільки не цікавою, але й стомлюючою для учнів. При розробці вступної бесіди потрібно чітко

окреслити коло питань, які необхідно в ній висвітлити. Це особливо стосується тих випадків, коли екскурсію проводить екскурсовод. Вчитель завчасно з ним домовляється, на які питання йому слід звернути увагу учнів у вступній бесіді.

Проведення екскурсії спеціалістом має багато переваг. Він завжди може відповісти на непередбачені планом питання учнів, які можуть виникнути у них при ознайомленні з об'єктом. Його пояснення будуть переконливими для учнів. Однак спеціаліст-екскурсовод інколи вдається до зайвої деталізації і тим самим відхиляється від основної мети екскурсії, при поясненні нерідко допускає методичні промахи. Це частіше всього відбувається тоді, коли вчитель не домовився і не пояснив екскурсоводу, на які аспекти у функціонуванні підприємства слід звернути увагу учнів.

При проведенні екскурсії спеціалістом заключну бесіду доцільно проводити самому вчителю. Це надасть йому можливість із великої кількості уявлень, знань, отриманих учнями на екскурсії, виділити головні, необхідні для засвоєння сутності зв'язку явищ і предметів у функціонуванні даного об'єкту.

Вчитель може самостійно провести екскурсію на підприємство в тому випадку, якщо у нього є достатній досвід екскурсійної роботи при всебічному знанні об'єкта екскурсії. Тому вчителю, який розпочинає педагогічну роботу і не має достатнього досвіду, краще підготувати спеціаліста – працівника об'єкта, на якому буде здійснюватись екскурсія. Однак необхідно враховувати те, що яким би досвідченим не був би екскурсовод, сам вчитель у вступній і заключній бесідах найкраще пов'яже отримані на екскурсії знання з програмним матеріалом.

Протягом заключної бесіди вчитель звертає увагу учнів на найголовніше згідно із метою і завданнями екскурсії. Важливо, щоб зміст заключної бесіди полягав не просто в повторенні того, що учні вже побачили і почули протягом екскурсії, а розвивав їх розумові здібності. Наприклад, після ознайомлення з об'єктом господарювання учням пропонуються питання, у відповідях на які

вони повинні проаналізувати сучасний стан даного об'єкта, запропонувати шляхи його подальшого розвитку.

Наприкінці заключної бесіди вчитель або екскурсовод висловлюють на запитання учнів, які у них виникли під час екскурсії, дають завдання по оформленню звіту.

Підведення підсумків екскурсії може відбуватись відразу або через деякий час. Бажано надати перевагу другому варіанту, який надасть можливість учням осмислити ще раз все те, що вони побачили і дізнались на екскурсії і, як результат, свідомо підготувати звіт про виконану роботу. Найкращі і добре оформлені звіти слід читати перед учнями класу. Це, з одного боку, дає можливість показати, як потрібно оформлювати звіт, і, з іншого боку, сприяє відтворенню більш повного уявлення про вивчений об'єкт.

Звіти учнів супроводжуються схемами, рисунками, фотографіями, таблицями, графіками, діаграмами. Зібрані матеріали на екскурсії, звіти учні оформлюють у навчальні теки, стенди, які слугуватимуть навчально-наочним посібником у викладанні.

Результати екскурсії будуть ефективні лише в тому випадку, якщо вчитель зможе максимально використати зібрані матеріали у викладанні. Міцність і свідомість знань, отриманих на екскурсії, досягається шляхом повторення екскурсійного матеріалу. Тому на найближчому (після екскурсії) уроці або узагальнюючому уроці необхідно закріпити найбільш головне і істотне, пов'язав це із змістом програмного матеріалу. Також повторюються вузлові питання навчальної екскурсії.

Якщо екскурсія проведена до вивчення програмних тем, пов'язаних з нею, то при вивченні відповідних розділів програми вчитель пов'язує їх з екскурсійними матеріалами. Він зазвичай ставить перед учнями питання, які змушують їх пригадати побачене і почуте на екскурсії, ті чи інші питання ілюструє матеріалами, зібраними учнями.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки уроку як форми організації навчальної діяльності.
2. Яким основним вимогам повинен відповідати урок економіки?
3. З яких структурних компонентів складається урок?
4. Наведіть класифікацію типів уроків за різними критеріями.
5. Які етапи виділяють у проведенні практичної роботи?
6. В чому полягає сутність і значення нестандартних уроків? Назвіть відомі Вам види нестандартних уроків.
7. Охарактеризуйте етапи підготовки вчителя до уроку.
8. В чому полягає значення практичних робіт в шкільному курсі економіки. Розкрийте методику їх проведення.
9. Охарактеризуйте етапи організації і проведення навчальних екскурсій.

РОЗДІЛ 6

Процес формування знань, умінь, навичок на уроках економіки

6.1. Формування знань, умінь і навичок

В процесі навчання економіки, як і інших навчальних предметів, вирішуються дві основні задачі: по-перше, відбувається набуття учнями знань, практичних вмінь і навичок; по-друге, здійснюється розумовий розвиток учнів і формування пізнавальних інтересів.

С.М. Кабанова-Меллер на основі багаторічних досліджень прийшла до висновку, що при вирішенні питання про пізнавальну діяльність учнів, поряд зі знаннями, необхідно навчати раціональним прийомам (способам) розумової і практичної діяльності. Відповідно до цього учень, який оволодів прийомом, знає спосіб дії при виконанні тієї чи іншої задачі і вміє їм користуватись. Іншими словами, прийом навчальної роботи включає *знання способу* (наприклад, учень знає, як визначати продуктивність праці) і *вміння* застосовувати ці знання (наприклад, учень вміє визначати продуктивність праці за наведеними даними). Вміння в результаті виконання вправ може перейти в навичку.

Знання, прийоми навчальної роботи і навички набуваються в єдиному процесі навчання і знаходяться у взаємодії: прийоми роботи і навички формуються на основі знань і при їх застосуванні; в свою чергу володіння ними і застосування сприяє набуттю нових знань і поглибленню старих.

Набуття учнями знань з економіки здійснюється двома основними шляхами: *безпосереднім* – від сприйняття економічних об'єктів і явищ, від наявних уявлень – до наукових уявлень і понять; *посередкованим* – від наявних у учня знань, від слова вчителя і підручника – до нових понять і закономірностей. Другий шлях найбільш короткий, економічний, але він прийнятний лише в тому випадку, коли мова вчителя, слова підручника спираються на

створені у свідомості учня ясні уявлення і змістовні поняття.

Набуття знань з економіки здійснюється в основному опосередкованим шляхом. Це пов'язано з тим, що вчитель, пояснюючі навчальний матеріал, спирається на наявні знання учнів, їх життєвий досвід, що дозволяє найповніше і якісніше розкрити сутність економічних явищ і закономірностей.

Основну частину знань становлять поняття. *Поняття* - це форма (спосіб) узагальнення предметів і явищ, форма наукового знання, що відбиває об'єктивно істотне в речах і явищах і закріплюється спеціальними термінами або позначеннями.

Вивчаючи економіку без формування понять не можна розкривати зв'язки, які існують в економічній системі, закономірності між мікро- і макропоказниками, не можна підводити учнів до провідних ідей навчального курсу.

Існує два шляхи формування понять – *індуктивний* (від окремого до загального: вироблення уявлень, розкриття істотних ознак, засвоєння визначення, закріплення, розширення і поглиблення змісту, систематизація шляхом виконання вправ і повторення, вміння застосовувати це поняття) і *дедуктивний* (від загального до окремого: спочатку визначення, робота по засвоєнню ознак і особливостей, закріплення, зв'язки із іншими поняттями). У практиці економічної освіти найчастіше використовується індуктивно-дедуктивний шлях.

Поняття можна вважати засвоєним, якщо учень:

- 1) знає його визначення і зміст, тобто істотні ознаки, зв'язки і відношення між ознаками;
- 2) має образне уявлення про економічне явище;
- 3) вміє самостійно застосовувати поняття при вирішенні навчальних задач.

Наприклад, поняття «альтернативна вартість» буде вважатись засвоєним, якщо учень знає визначення даного поняття, може пояснити алгоритм визначення альтернативної вартості і на основі отриманих даних побудувати криву виробничих можливостей.

Засвоєння знань характеризується активною діяльністю учнів, яка виражається в розумових операціях (аналіз і синтез, порівняння, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, індукція і дедукція). В засвоєнні економічних знань особливо слід відмітити порівняння, аналіз, встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

В навчальній роботі з економіки велике значення належить практичній діяльності учнів, в ході якої вони на практиці застосовують набуті знання, тобто в учнів формуються відповідні вміння.

Уміння – це практичні дії, які свідомо виконуються учнями на основі одержаних знань. Формуються загальні (уміння працювати з книгами, довідниками, готувати доповіді, користуватись економічними термінами) та специфічно економічні уміння (уміння читати графіки, діаграми, аналізувати статистичні дані тощо).

6.2. Використання задач на уроках

У навчанні учнів економіки велике значення мають економічні задачі. Вони сприяють більш міцному засвоєнню навчального матеріалу, дають можливість підвищити пізнавальну активність учнів, стають засобом формування в них знань і умінь, розвивають логічне мислення.

Розв'язуючи економічні задачі, учні повторюють, закріплюють і одержують нові теоретичні знання, застосовують їх у практичних цілях, оволодівають загальними методами виконання економічних розрахунків. Завдяки цьому досягається більш міцніший зв'язок теорії з практикою.

Вчителю при доборі або складанні задач доцільно враховувати такі вимоги:

1. Задача повинна мати практичну спрямованість.

Наприклад. Ви купуєте автомобіль в кредит на 1 рік. Ціна автомобіля – 10 000 у.о. Первинний внесок – 20%, плата за послугу – 10% від залишку. Розрахуйте щомісячний платіж і суму, в яку обійшлася покупка автомобіля.

2. Умови задачі і результати її розв'язання повинні відповідати реальній практичній ситуації.

Наприклад. На трьох ділянках землі отримали врожай: на кращій – 50ц, на середній – 40ц, на гіршій – 30ц. Ціна за одиницю продукції – 930 грн. Розрахувати диференціальну ренту, яку отримають на кращій і середній ділянках.

3. Застосовувати на уроках задачі з неповними даними. Такі задачі потребують, щоб учні проводили розрахунки на основі одержаних на уроках знань.

Наприклад. Заповніть пропущені клітинки. Сформулювати закон, який пояснює дану тенденцію.

<i>Кількість товару</i>	<i>Загальна корисність</i>	<i>Гранична корисність</i>
0	0	0
1	4	4
2	7	
3	9	
4		1
5	10	

На початку залучення учнів до розв'язування даної задачі вчителю доцільно конкретизувати закон спадної граничної корисності (перший закон Госсена) і підвести їх до такого: по мірі насиченості певною потребою загальна корисність збільшується, а гранична корисність навпаки - зменшується.

Під час розв'язування учнями даної задачі вчитель спрямовує їхні дії на заповнення вищенаведеної таблиці у такій послідовності:

- 1) визначення граничної корисності споживання другої одиниці товару (загальна корисність двох одиниць товару мінус загальна корисність однієї одиниці товару: $7-4=3$);
- 2) визначення загальної корисності споживання чотирьох одиниць товару (загальна корисність трьох одиниць товару плюс гранична корисність четвертої одиниці товару: $9+1=10$);
- 3) визначення граничної корисності третьої одиниці товару (загальна корисність трьох товарів мінус загальна корисність

чотирьох товарів: $9-7=2$);

- 4) визначення граничної корисності п'ятої одиниці товару (загальна корисність п'ятьох товарів мінус загальна корисність чотирьох товарів: $10-10=0$).

Розв'язування економічних задач необхідно використовувати для формування в учнів навичок планування своєї діяльності, розвитку в них творчого підходу до виконання завдання, формування умінь застосовувати для розрахунку теоретичні знання і обчислювальні навички.

6.3. Самостійна робота з економіки

Привчити учнів в процесі навчання самостійно оволодівати навчаннями – одне із основних завдань загальноосвітнього навчального закладу, від вдалого вирішення якого в багатьох випадках залежить подальший розумовий розвиток і виховання молоді. Випускникам після закінчення навчального закладу потрібно не тільки самостійно застосовувати отримані знання, але й оволодівати новими, постійно їх удосконалювати, бо швидке зростання науки і техніки потребує від кожного працівника, в якій би галузі він не працював, безперервного поповнення своїх знань.

Самостійність учнів при добуванні знань і їх критичне осмислення складає одну із обов'язкових умов, які забезпечують перетворення знань у переконання.

Самостійна робота включає виконання певних завдань вчителя, над якими учні працюють без його безпосередньої участі в спеціально відведений час.

Будь-яка самостійна робота так чи інакше повинна знайти відображення у відповідях, зв'язаній розповіді, в графічному виразі тощо. Основою самостійної роботи, на відміну від практичних, є набуття нових знань і їх застосування для подальшого набуття нових знань і вирішення практичних задач. Вирішальне значення для самостійної роботи мають джерела набуття знань і методи їх використання, наприклад статистичні дані і графіки для визначення

місяця нашої країни у світовій економіці за різними показниками, складових експортно-імпортних операцій України тощо. Тому види самостійної роботи виділяються зазвичай за основними джерелами знань: робота під час пояснення вчителем нового матеріалу, робота з підручником, додатковою літературою, з наочними посібниками, статистичними даними.

Самостійні роботи, як одна із форм організації навчальної діяльності учнів, можуть проявлятися в діях різного характеру: в осмисленні прослуханого або прочитаного матеріалу, в зборі матеріалу в процесі спостереження, в практичній діяльності, наприклад при розробці бізнес-плану, в побудові графіків, діаграм, в підготовці рефератів, докладів і т.д.

Самостійні роботи учнів включаються в усі етапи навчального процесу – пояснення нового матеріалу, його закріплення і повторення, контроль за знаннями учнів.

Самостійна робота при оволодінні знаннями зазвичай включається в процес пояснення вчителя шляхом постановки питань, які потребують обдумування нового матеріалу, звертання до тексту підручника, таблиць, графіків, ілюстрацій, проведення записів викладеного, графічного зображення, роботи із статистичними даними тощо. Значно рідше самостійна робота може передувати поясненню вчителем нового матеріалу, який використовує самостійно отримані учнями знання для пояснення нової теми.

Значне місце самостійній роботі повинно відводитися і в процесі закріплення знань. Тут велике значення має повторення раніш вивченого таким чином, щоб учні, відновлюючи в пам'яті навчальний матеріал, підшли б до нього з іншого боку, надали б його в іншій формі, чим він був вивчений на перших уроках. Це досягається шляхом поставлення запитань, які потребують відбору від загальної суми знань якихось певних властивостей і якостей економічних явищ, виділення основного, головного, порівняння з іншим навчальним матеріалом. Наприклад, при вивченні податкової системи України, учні порівнюють її з системами оподаткування в

інших країнах світу, визначають її переваги і недоліки.

Розвиток активності і ініціативи учнів залежить від того, наскільки правильно вчитель добирає зміст самостійної роботи і чітко організовує її виконання.

Безпосередньо на уроці роботу учнів з літературою можна організувати, наприклад таким чином:

видати учням завдання і запропонувати, вивчаючи відповідну літературу, скласти план виконання завдання. При наявності підручника (посібника) вчителю не обов'язково завжди пояснювати весь навчальний матеріал, передбачений програмою. Практикою встановлено, що самостійне вивчення окремих питань дає позитивні результати:

навести деякі додаткові вихідні дані і запропонувати учням відповідну літературу для використання її під час виконання завдання;

доручити учням виконати завдання і перевірити себе за допомогою запитань практичних завдань, наведених у навчальному посібнику.

Самостійна робота учнів в навчально-виховному процесі з економіки повинна відповідати ряду вимог:

1. Самостійна робота повинна сприяти розвитку в учнів розумової активності і творчої ініціативи.
2. Вона повинна бути посильною і спиратись на раніше отримані знання, вміння і навички і на життєвий досвід учнів.
3. При виборі змісту і видів самостійної роботи необхідно дотримуватись послідовності у зростанні труднощів, враховуючи індивідуальні особливості окремих учнів.
4. Види самостійної роботи потрібно урізноманітнити як по формі, так і за змістом, вони повинні привносити в засвоєння знань елемент «новизни», заставляти підходити до матеріалу, який вивчається, з різних боків.
5. Кожна самостійна робота повинна бути перевірена і оцінена вчителем і використана в подальшій навчальній роботі.

При вивченні економіки значне місце належить використанню умовних засобів наочності і цифрового матеріалу. Це – різноманітні таблиці, схеми, діаграми, графіки. Використовуючи їх, учні також виконують окремі види самостійної роботи. Учні самостійно аналізують зміст таблиць і діаграм, встановлюють відповідності між даними, роблять на основі аналізу необхідні висновки, самостійно за даними таблиць і діаграм складають нові.

Наприклад учні на основі аналізу статистичних даних про зміни ВВП і ВНП протягом останніх 10 років креслять графік змін ВВП і ВНП, визначають тенденції змін, які відбулися в економіці країни.

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику двом основним шляхам набуття знань з економіки.
2. Що таке поняття? Які існують шляхи формування понять?
3. Наведіть приклади формування економічних понять.
4. Що таке уміння? На які групи можна поділити уміння, які формуються в учнів на уроках економіки?
5. Використання розрахункових задач на уроках економіки.
6. Які вимоги ставляться до добору і складання розрахункових задач?
7. Яке значення самостійної роботи учнів в навчально-виховному процесі з економіки?
8. Які вимоги ставляться до самостійної роботи учнів при вивченні економіки в школі.

РОЗДІЛ 7

Позакласна робота з економіки

7.1. Цілі та форми позакласної роботи

Позакласна робота з економіки є складовою частиною навчально-виховної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі, яка сприяє вирішенню важливих завдань в навчанні і вихованні учнів і дозволяє розумно організувати їх дозвілля. Економічна допитливість учнів із-за обмеженості часу не може повністю задовольнитися на уроках. Тому для багатьох учнів, які проявляють інтерес до економіки, позакласна робота представляє необхідне доповнення до навчальних занять.

Використовуючи в процесі позакласної роботи найрізноманітніші методи, розвиваючи і спрямовуючи ініціативу учнів, вчитель може зробити вивчення окремих питань економіки не тільки більш глибоким, але й цікавішим, прищеплювати їм навички науково-дослідницької роботи.

Позакласна робота розгортається на основі добровільності, ініціативи, активності і самостійної діяльності учнів.

Тематика в цілому, як і окремі види цієї роботи, не повинна бути нав'язана, а лише підказана вчителем. Роль вчителя – якнайбільше сприяти проявленню ініціативи учнів, спрямовувати її, підвищувати в них почуття відповідальності. Керівництво вчителя повинно бути настільки продуманим, щоб творчість самих учнів виступала на перший план.

Запити і інтереси учнів до економіки не породжуються самі по собі. Створення цих інтересів у учнів – справа вчителя. Можна стверджувати, що позакласна робота, будучи добровільною для учнів, є обов'язковою для вчителя економіки – вона служить засобом підвищення його педагогічної майстерності і в багатьох випадках може стати початком його науково-дослідницької діяльності.

Позакласна робота відрізняється від урочної цілями, змістом, організаційними формами і особливостями методики проведення.

Освітні цілі позакласної роботи – розширити світогляд і поглибити знання учнів з економіки, удосконалювати загальноосвітні і специфічні для економічної науки вміння учнів. Дані цілі досягаються шляхом включення у позакласні заняття позапрограмних питань і проблем економічної науки, а також за рахунок більш високого рівня і глибини розкриття програмного матеріалу.

Не обмежуючись межами навчального часу вчитель протягом проведення занять може широко залучати додатковий фактичний матеріал, який допомагає формувати нові уявлення про економічні процеси, вводити нові поняття, економічні терміни, розкривати нові види причинно-наслідкових зв'язків.

На позакласних заняттях учні удосконалюють вміння самостійно поповнювати знання із різноманітних джерел інформації. Готуючи анотації, реферати, доповіді за додатковою літературою, газетами, науковими журналами, учні удосконалюють вміння працювати з літературними джерелами: виділяти головну думку, відбирати факти для підтвердження теоретичних положень, складати плани і конспекти за текстом.

Велике значення позакласної роботи з географії і в розвитку пізнавальних здібностей учнів, бо вона допомагає формуванню самостійності, творчості, економічного мислення, пізнавального інтересу тощо.

Певну роль позакласна робота з економіки відіграє в профорієнтації учнів. На екскурсії і конференціях, присвячених певним економічним питанням, учні знайомляться з різними професіями. Вчитель при підготовці конференції планує виступ спеціаліста з певної галузі, який розповідаючи про свій погляд на економічне питання або проблему, розширює уявлення учнів про власну професію, дозволяючи їм більш цілеспрямовано обрати майбутню спеціальність.

Особливості методики проведення позакласних занять полягають насамперед в більшій, ніж на уроці, самостійності учнів, у використанні ігрових ситуацій (вікторин, КВК, економічних моделюючих вправ), в широкому використанні комп'ютерних засобів. Якщо одним із стимулів навчання для учнів є гарна успішність з економіки, то у позакласній роботі на перший план виступає задоволення інтересу до розв'язання тих чи інших економічних проблем, можливість поповнити свої знання, розуміння своєї корисності у виконанні доручень при підготовці позакласних заходів. Саме тому позакласні заняття не повинні походити на звичайний урок економіки ні за змістом, ні за методами навчання, ні за формами і місцем їх проведення. Вони можуть проходити як в кабінеті, так і поза його межами (на екскурсіях, в актовому залі школи, на олімпіадах тощо).

За своїм змістом, за формами організації і методам проведення позакласна робота різноманітна. Вона охоплює економічну підготовку і загальний рівень розвитку учнів, практичні вміння і навички, якими вони володіють і які можуть бути їм привиті.

Позакласна робота з економіки відрізняється різноманіттям *форм*: економічний гурток, економічна конференція, економічний вечір (в тому числі КВК), тиждень економіки, шкільна олімпіада з економіки.

7.2. Економічний гурток

Економічний гурток – одна із основних форм позакласної роботи з економіки. Однак, будучи основною організаційною формою позакласної роботи, гурток не можна розглядати як всеохоплюючу форму цієї роботи. Найбільш правильним слід вважати вміле поєднання гурткової форми з заходами масового характеру.

Мета гуртка – задовольнити пізнавальні інтереси учнів, які захоплюються економікою. Економічний гурток має постійний склад із учнів одного або двох паралельних класів. Найбільш прийнятна кількість учнів у гуртку – 15-20 осіб. При більшій кількості гуртківців вчителю важко приділити увагу кожному із них.

Організації гуртка може передувати проведення будь-якого позакласного заходу з економіки, наприклад економічного вечора, КВК або конференції, який повинен підвищити зацікавленість учнів економікою. Якщо ж на уроках певні учні виявили підвищену зацікавленість до економіки, то при організації гуртка вчитель може спиратись саме на них.

На першому організаційному засіданні обирають головуючого, раду гуртка, розробляють устав. Успіх роботи гуртка багато в чому залежить від ретельної розробки його плану, який складають на півріччя або навчальний рік. В плані повинні бути відображені всі види діяльності гуртка. При складанні плану вчитель повинен враховувати інтереси учнів, їх підготовленість до позакласної роботи. Для виявлення інтересів і вмінь учнів доцільно провести анкетування. Анкети містять перелік питань і проблем економічної науки, які пропонуються для вивчення в гуртковій роботі, а також питання щодо виявлення вмінь учнів рисувати, фотографувати, робити доповідь тощо. Учні підкреслюють в анкеті питання і проблеми, які зацікавили їх, тим самим допомагаючи визначити зміст тематики роботи гуртка. Тематика роботи економічного гуртка може мати різні напрямки, а може бути присвячена вивченню однієї економічної проблеми. В першому випадку в гуртку виділяють секції, наприклад: історія економічної думки, економіка країн світу, ефективний менеджмент, я – споживач, основи маркетингу тощо. Якщо економічний гурток працює над будь-якою однією проблемою, учні мають можливість вивчити її найбільш глибоко і цілеспрямовано. Наприклад, перспективи і проблеми економічного розвитку нашого регіону (області або адміністративного району, в межах якого розташована школа).

Заняття гуртків включають різноманітні види діяльності: повідомлення, реферати, доповіді, економічні ігри і вікторини. Всі ці види передбачають організацію позакласного читання науково-популярної літератури.

При всьому різноманітті видів діяльності економічних гуртків в

методиці проведення занять можна виділити характерні особливості: наступне слово вчителя про мету даного заняття, виступ членів гуртка, читання інтересної статті з тематики дослідження, «хвилинка» цікавої економіки (вирішення ребусів, кросвордів тощо). Можна на засіданні гуртка проводити зустрічі гуртківців з представниками економічних професій (менеджер, товаровознавець, фінансист, маркетолог і т.п.), оформлювати стінну газету, стенд, виготовляти наочність.

Заняття економічного гуртка в школі доцільно проводити один раз на два тижні, а отриманні на них завдання учні виконують самостійно.

Розглянемо особливості основних видів діяльності економічного гуртка.

Економічним повідомленням вважається усний виклад невеликих нарисів або описів найрізноманітнішого змісту, які мають безпосереднє відношення до економічної науки. Наприклад, про шляхи раціоналізації ведення економічного кругообігу, проблеми виробництва – зменшення витрат і збільшення доходів на конкретних прикладах. На одному занятті гуртка можна зробити не більше трьох повідомлень різних за змістом. Бажано, щоб повідомлення «розповідалось», а не читалось, що значно підвищує інтерес слухачів.

Економічна інформація відрізняється від повідомлення тим, що в ній викладаються найбільш нові відомості і дані. Її можна умовно назвати економічними новинами. До неї відносять в першу чергу бізнес-новини і повідомлення про політичні події, які впливають на функціонування економіки нашої держави (законодавчі акти про зміни ставок оподаткування, законопроекти про рефінансування банківської системи, виділення дотацій будівельній галузі тощо). Матеріал для інформації береться виключно із ЗМІ, наприклад такі канали, як «Діловий канал», бізнес-канал «UBC» спеціалізуються на повідомленні останніх економічних, політичних подій як в нашій державі, так і в інших країнах світу.

Доповіді і реферати, на відміну від повідомлень і інформації, присвячують головним чином одному питанню і викладаються значно повніше.

Тематика доповідей і рефератів може бути дуже різноманітною. За своїм призначенням вони мають мету – детальніше ознайомити учнів із життям і працею видатних економістів минулого і сучасності – лауреатів Нобелівської премії з економіки, розвитком грошово-кредитної і соціальної політики в Україні і світі, проблемами фінансово-бюджетної системи країни і т.п.

Доповіді і реферати, хоча і можуть мати спільну тематику, вже ж істотно відрізняються за прийомами підготовки. Реферати готуються переважно за одним джерелом інформації і є коротким викладом змісту цього джерела. Вони є необхідною підготовкою, яка полегшує роботу з написання доповіді. Учень привчається спочатку до конспектування змісту книги або наукової статті, після чого з меншими труднощами працює над декількома джерелами, якими він повинен користуватися при підготовці доповіді.

Робота над доповіддю значно складніше. Учень, який готує реферат, не складає план. Він керується тією послідовністю викладу, яка наводиться в літературному джерелі, над яким він працює. При підготовці ж доповіді спочатку складається план у відповідності до основної мети доповіді, потім добирається література до її основних розділів.

При підготовці доповіді учень повинен використати ряд джерел, прочитати декілька книг і наукових статей з теми, вміло відібрати відомості до кожного із пунктів плану.

Питання, вікторини і економічні ігри є досить близькими між собою видами діяльності у позакласній роботі з учнями. Головна їх мета полягає в тому, щоб внести в роботу гуртка елемент цікавості. В той же час ці види роботи повинні розвивати мислення учнів, їх кмітливність і цікавість, вміння порівнювати і зіставляти.

За своїм змістом економічні питання можуть бути досить різноманітними і відноситися до всіх областей економічних знань.

Умовно всі економічні питання можна поділити на три групи:

- 1) включає питання, відповіді на які пов'язані із вмінням учнів робити висновки і узагальнення, використовуючи вже отримані знання;
- 2) включає питання, відповіді на які спираються в основному на знання окремих фактів і даних, можливо випадково прочитаних або почутих від інших;
- 3) включає питання-загадки. Відповіді на них потребують від учнів вмінь і навичок, які набуваються ними в результаті тренувань на кмітливість.

Складання питань-загадок не викликає великих труднощів. Слід до цього привчати членів економічного гуртка. Можна навіть організувати гру на складання економічних питань-загадок.

Гуртківці, які накопичили достатній досвід підготовки і читання рефератів і доповідей, можуть приймати участь у проведенні такої форми позакласної роботи як економічна конференція. *Конференція* представляє собою певну суму доповідей і повідомлень, які присвячені одній комплексній темі. Готовлять доповіді декілька членів гуртка. Тематичні конференції потребують значної підготовчої роботи, вибору теми, розробки плану і переліку доповідей, виготовлення необхідної наочності.

Тема і план конференції повідомляються завчасно (бажано, у вигляді письмової об'яви), щоб члени гуртка могли підготувати виступи і питання.

Обираються для проведення конференції комплексні теми по найбільш актуальним питанням. Вся робота з підготовки конференції проводиться під керівництвом вчителя. За своїм характером і тематикою конференції відповідають рівню знань старшокласників.

Використовуючи економічні повідомлення, інформації, реферати, доповіді і конференції у позакласній гурткової роботі, вчитель продовжує формувати і удосконалювати вміння учнів відбирати, аналізувати і узагальнювати необхідні дані і відомості, тобто працювати з економічною літературою і статистичними даними.

7.3. Тиждень економіки в школі

Тиждень економіки – це форма позакласної роботи, яка передбачає проведення після уроків протягом п'яти днів (або шести для загальноосвітніх навчальних закладів з шестиденним навчальним тижнем) тижня позакласних заходів з економіки, які організуються з метою зацікавити учнів економічною наукою.

Головною перевагою цієї форми позакласної роботи є можливість залучення значної кількості учнів до різних видів діяльності: участь в економічній конференціях, в екскурсіях, в конкурсах на кращий рисунок (наприклад, конкурс рисунків «Податки очима дітей»), твір, в економічних КВК і т.п.

Незважаючи на те, що в більшості шкіл економіка вивчається тільки в одинадцятому класі, вчитель при ретельному плануванні тижня економіки може максимально задіяти учнів всіх класів, починаючи з учнів початкової школи.

Наводимо орієнтовний план проведення тижня економіки в школі.

№	Назва заходу	Терміни	Клас	Відповідальні
1	Відкриття тижня економіки Виступ «Підприємництво – вимога часу» на загальношкільних зборах Подорож в країну Економіка	Пн	8-11 1-4	
2	Радіогазета «Цікава економіка» Майстер-клас з організації ПП (виступ випускників школи)	Вт	1-11 9-11	
3	Виставка тематичних газет «У світі економіки» Відкриті класні години на тему «Я – споживач»	Ср	5-11 8-11	
4	Конкурс економічної реклами Конференція «Молодь у сфері підприємства»	Чт	8-11 10-11	
5	Ділова гра «Презентація інвестиційного бізнес-проекту» Підведення підсумків тижня економіки	Пт	10-11 8-11	

7.4. Шкільна олімпіада з економіки

Шкільна олімпіада – це одна з найважливіших форм позакласної роботи, яка сприяє розвитку пізнавальних інтересів учнів, підвищенню рівня економічної культури сучасної молоді, що неодмінно позитивно позначиться на загальному культурному рівні населення нашої країни. Чим вищий етап проведення олімпіади – тим більш вузьке коло його учасників, більші вимоги до рівня їх підготовки.

Економічні олімпіади можна вважати оглядом тих досягнень, яких добився вчитель у роботі з прищеплення учням інтересу до економічної науки, з виявлення економічних талантів.

При підготовці до економічних олімпіад вчитель одночасно вирішує дві задачі: як підвищити загальний інтерес учнів до економічних знань та як виявити тих із них, хто пов'язує своє майбутнє із застосуванням економічних знань, допомогти їм реалізувати відповідні здібності та розвинути здатність до самоосвіти. Найбільш удачною є співпраця вчителя і учня, який вирішив присвятити себе економіці.

Для майбутніх учасників олімпіадних змагань важливими є такі якості, як уміння логічно мислити й складати план відповіді, концентрувати увагу на головному, не лякатися незнайомих ситуацій, розбірливий почерк тощо. Проте такі навички можна і розвинути, а тактику дій продумати.

Тематика економічних олімпіад повинна відповідати певним вимогам – виявити економічний світогляд учнів, тобто їх знання економіки, вміння застосовувати ці знання на практиці, рівень розвитку мислення. Ці вимоги повинні відповідати віку учнів, а також програмі шкільного курсу економіки.

В якій формі ефективно проводити шкільну економічну олімпіаду? Це можуть бути: завдання підвищеної складності, особливий вид нетрадиційного уроку, наприклад урок-змагання, урок-турнір, урок-конкурс і т.п. Важливо, щоб застосована вчителем форма проведення шкільної олімпіади носила не тільки і не скільки

відбірний характер у виявленні учнів-лідерів і не була перевіркою набору засвоєних знань, а слугувала б пропагандою знань в умовах гри, змагального азарту і дозволила б визначити команду учнів для міського етапу олімпіади.

Як правило, в навчальному закладі олімпіади проводяться або між учнями одного класу, або – паралельних. Головними учасниками олімпіади, як правило, є члени економічного гуртка.

Задача вчителя економіки – зацікавити учня, залучити його до олімпіадного руху, не втратити унікальність мислення, розвинути і прищепити певні навички.

Умови олімпіадних завдань оригінальні і потребують нестандартного рішення і високого рівня ерудиції. Для їх виконання на шкільному, міському (або районному), обласному етапах не вимагаються розширені знання з предмету на відміну від всеукраїнських і міжнародних олімпіад з економіки.

Як підготувати учнів до економічної олімпіади? Можна виділити такі підходи:

- проробка якнайбільшої кількості олімпіадних завдань минулих років, вивчення економічної літератури;
- детальне додаткове вивчення тем шкільного курсу;

Важливо підтримати інтерес учнів до вивчення економіки і дотриматись таких принципів роботи:

- *принцип перший*: ненав'язливість і добровільність. Особистість вчителя, його бажання і вміння зацікавити є поштовхом для початку занять;
- *принцип другий*: висока мотивація навчання. Бажання займатися напряму пов'язано з мотивацією учня. Приклад вдалих виступів старших товаришів на олімпіадах, конференціях, конкурсах і, на кінець, вступ до престижного вищого навчального закладу – достатня мотивація для занять. Зворотній зв'язок із батьками учня відіграє не останню роль. Учень – вчитель – батьки – це складові однієї команди;
- *принцип третій*: продуманість і систематизація занять.

Перших два принципи призначені зацікавити і мотивувати додаткові знання учня. Третій принцип визначає увесь хід підготовки. Правильно підібрані завдання, їх рівень складності і послідовність залежать від особистості учня. Його потрібно навчити різноманітним навичкам: оформлення роботи, перевірка і пошук рішення, необхідність угадати красиву ідею (зазвичай масковану автором завдання в умові) і т.п.

Гарні відповіді учнів на економічних олімпіадах є ярким показником стану викладання економіки в школі, а також рівня розвитку позакласної роботи. Для морального стимулювання вчителів області встановлюється й оголошується їх індивідуальний рейтинг, який враховує результати виступів учнів на обласному і всеукраїнському етапах олімпіади з економіки, а також рейтинг районів і міст обласного підпорядкування за результатами виступів на обласній олімпіаді впродовж останніх трьох років. Ведеться й публікується рейтинг областей за результатами виступів команд на всеукраїнському етапі з економіки.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте значення позакласної роботи з економіки.
2. Назвіть форми позакласної роботи з економіки.
3. Охарактеризуйте основні види діяльності економічного гуртка.
4. Розкрийте значення і сутність шкільної олімпіади з економіки.
5. Запропонуйте підходи щодо підготовки учнів до шкільної олімпіади з економіки.
6. Назвіть можливі форми проведення шкільної економічної олімпіади.

РОЗДІЛ 8

Особливості процесу навчання в курсі шкільної економіки

8.1. Дидактичні ігри на уроках економіки

Дидактична гра – метод імітації (наслідування, відображення) прийняття управлінських рішень у різноманітних ситуаціях шляхом гри (програвання, розігрування) за правилами, які дані або виробляються самими учасниками.

Дидактичні ігри пов'язані насамперед з двома особливостями навчання: проблемністю та засвоєнням навчальної інформації через дію. Проблемність реалізується через самостійне розв'язання учнем поставленої проблеми (завдання) за недостатності необхідних знань, коли він змушений самостійно опановувати новий зміст або знаходити нові зв'язки між уже засвоєними відомостями. У процесі такої діяльності формуються нові вміння й у такий спосіб відбувається навчання через дію.

Дидактика визначає ігри як ефективний спосіб взаємодії учнів, продуктивну форму спілкування з елементами змагання, невимушеності, широкій зацікавленості. Гравці пізнають, запам'ятовують нове, орієнтуються в нових ситуаціях, розвивають свою уяву, фантазію. Навіть найпасивніші із учнів докладають максимуму зусиль, щоб не підвести своїх товаришів по команді. При цьому спілкування є головним енергетичним джерелом гри, яке підсилює її емоційне забарвлення.

У процесі проведення ігор реалізуються такі психолого-дидактичні закономірності:

- принцип негайного застосування знань;
- зведення абстрактних знань і понять на рівень чуттєвого перетворення матеріалу;
- наближення до практичного розуміння економічних категорій і закономірностей;

– менша втомлюваність учасників гри.

Класифікації ігор складаються залежно від того, які підстави покладено в їх основу, наприклад, за характером відображення дійсності, технологією створення, цілями, кількістю ролей, ступенем імпровізації.

В.Г. Семьонов виокремлює: інтерактивні ігри з опосередкованим впливом на учня (ребуси, кросворди); інтерактивні ігри з безпосереднім впливом на учня (рольові ігри); не інтерактивні ігри (індивідуальні ігрові завдання).

Цей же автор класифікує ігри також за ступенем імпровізації: ігри з ролями і сюжетом (імпровізовані), ігри з чітким канонічним сюжетом (канонічні), безсюжетні ігри (кросворди).

У практиці економічної освіти найбільш відомі: ділові ігри, тренінги, аналіз ситуацій, розробка колективних проектів в малих групах, комп'ютерні моделюючі ігри.

Створення ділової гри.

При розробці гри весь процес навчання треба подати як цілісну систему, кінцевою метою якої є вирішення принципових завдань навчання:

- яким має бути учень;
- що він має знати;
- що він має вміти.

Йдеться про необхідний комплекс особистісних і професійних якостей, заданих метою навчання. І саме ця мета є головним системостворюючим фактором у виборі тих чи інших навчальних ігор.

Розробка будь-якої навчальної ігри передбачає наявність таких основних етапів:

- 1) вступна частина (мета ігрового заняття)
- 2) підготовча частина (правила гри)
- 3) гра (постановка завдань, саме гра)
- 4) аналіз результатів, підведення підсумків.

Ділові ігри можна будувати по-різному: або кожен гравець перед

грою отримує точні інструкції, або лише приблизний перелік того, що йому доведеться зробити.

Принципи побудови дидактичної гри:

1. Наочність і простота моделі. Не слід намагатися відобразити в грі всі функції та процедури управління реальною господарською діяльністю.
2. Автономність тем і фрагментів гри, що вимагає певної гнучкої структури гри для того, щоб окремі її частини могли розігруватись відносно самостійно. Усе це дає змогу змінювати гру в залежності від конкретного складу її учасників.
3. Можливість подальшого вдосконалення та розвитку моделі гри, «відкритись» ігрової моделі, яка дає їй змогу стати окремим блоком і входити в інші, складніші конструкції гри.
4. Раціональне поєднання в ігровому експерименті ігрової діяльності та діяльності з приводу гри. Ігри призначено для аналізу й визначення шляхів і способів удосконалення управління певною системою, для прийняття оптимальних рішень у даній конкретній ситуації. Цю мету може бути реалізовано в процесі діяльності з приводу гри.
5. Максимальне звільнення учасників від рутинних ігрових процедур. Це дає можливість приділяти більшу увагу аналізу й обговоренню проблем, які розглядаються.
6. Максимальне використання готових розробок. Успішне проведення гри досягається втому разі, коли в матеріалах для проведення гри міститься добре продумана та ретельно відпрацьована методика оброблення й систематизації ігрової та експертної інформації.
7. Спрямованість всіх елементів гри на вирішення проблеми, що розглядається. Проведення гри не є самоціллю. Кожна дидактична гра покликана допомогти прийняти оптимальне рішення, ефективно засвоїти певну навчальну інформацію.

Етапи розробки ділової гри.

Процес розробки навчальної ділової гри можна представити у вигляді ланцюжка послідовних дій:

- обґрунтування вибору ділової гри;
- визначення цілей гри (розробка методів прийняття рішень, визначення системи проблемних ситуацій);
добір методів;
- розробка сюжету ділової гри (паралельно з цим визначаються завдання для гравців і можливості учасників);
- визначення складу гравців;
- визначення послідовності подій і структури взаємозв'язку (визначення критеріїв успішних дій, встановлення правил гри);
- складання керівництва для ведучого гри;
- складання керівництва для учасників гри;
- стадія гри:
- стадія оцінки гри;
- стадія модифікації ділової гри, яка передбачає встановлення позитивних моментів у проведенні гри та її недоліків із подальшим їх врахуванням і виправленням.

Вчитель економіки може не розробляти власні дидактичні ігри, а адаптувати вже відомі. При адаптації гри вчитель повинен пам'ятати, що у діловій грі має бути наявна реальна конфліктна ситуація, елемент змагання і можливість використання різних сполучень економічних методів управління. За збалансованості умовних і реальних компонентів навчально-виробнича ситуація сприймається і як навчальна, і як реальна.

Модель навчальної гри можна представити в таких компонентах:

- тема та ідея (сміслова ситуація);
- завдання;
- комплекс ролей і відповідні їм функції;
- змістовно-технічна підготовка, у тому числі розподіл ролей з урахування ігрових інтересів, здібностей і бажання учнів;
- орієнтовний сценарій і рекомендації учасникам гри;

- виконання ролей під час ігрової ситуації;
- обговорювання й оцінювання результатів гри, постпостереження.

Методично добре організована «повномасштабна» навчальна гра вимагає витрат часу для підготовки й активного творчого пошуку вчителя і учнів. Вона включає підготовчий етап, ігровий етап і підбиття підсумків гри. Підготовка до виконання ролей (або завдань гри) починається після того, як сформульована й усвідомлена ідея (сміслова ситуація), що має бути засвоєна через програвання в групі учасників. Розробка цієї ідеї (ситуації) до ступеня структурованості та змістовної наповненості є складовою частиною першого, підготовчого, етапу.

Підготовчий етап відбувається до проведення власне ігрового заняття і включає знайомство учасників гри з її ідеєю, розподіл ролей (або завдань), забезпечення необхідним обладнанням, обговорення задуму і стратегії гри, підготовку й ознайомлення з планом чи сценарієм гри й рекомендаціями для її учасників, вибір найбільш відповідного часу і місця для її проведення.

Найважливіша частина підготовчого етапу – самостійна робота учнів. Зазвичай учасники гри не повною мірою володіють знаннями, що стосуються проблеми, й уміннями для її розв'язання. Тому вони працюють з рекомендованою літературою, використовують свій особистий досвід, а також досвід інших учасників навчальної ділової гри. У результаті відбувається обмін інформацією про шляхи розв'язання подібних проблем, уточнюються позиції учасників гри, виробляється стратегія і тактика поведінки в ігровій ситуації.

Ігровий етап передбачає безпосереднє програвання ролей (виконання завдань) групою учасників під час ігрової ситуації.

Етап обговорювання й оцінювання результатів гри, постпостереження є важливою складовою проведення ділової гри з метою визначення її ефективності.

Ефективність навчальних ігор.

Ефективність гри залежить від тієї теорії навчання, на якій

створюються її творці й організатори. Ще Дж. Брунер наголошував на тому, що найкращим способом набуття практичних навичок є досвід, який дають ігри, а не розповідь вчителя або інші дидактичні методи. У грі, як у житті, знання і досвід набувають методом спроб і помилок. Проте ціна помилки у грі не така велика, як у реальному житті.

Навчальна гра є формою навчання. У якій реалізуються частково-пошуковий, і навіть дослідницький методи навчання.

Навчальна гра може виконувати кілька функцій:

- навчаючу – розвиток таких загальнонавчальних вмінь і навичок, як пам'ять, увага, сприймання інформації за допомогою різних аналізаторів, розвиток навичок володіння рідною мовою;
- розважальну – створення сприятливої атмосфери, перетворення уроку на захоплюючу пригоду;
- комунікативну – об'єднання учнів у колектив, встановлення емоційних контактів;
- релаксаційну – зняття емоційної напруженості, спричиненої навантаженням на нервову систему за інтенсивного навчання;
- психологічну – підготовка для більш ефективної діяльності, перебудова психіки і фізіології для засвоєння великих обсягів інформації;
- розвиваючу – гармонійний розвиток особистісних якостей для активізації резервних можливостей;
- виховну – психотренінг і психокорекція поведінки в ігрових моделях життєвих ситуацій.

В основі гри лежить поєднання інформаційного (репродуктивного), проблемного (евристичного) й ігрового навчання. В ній можна спостерігати три рівні активності учасників:

- а) репродуктивний – учасник гри за найсумлінної праці не виходить за межі раніше знайденого способу дії.
- б) евристичний – учасник гри не задовольняється відомими, апробованими методами розв'язування задач, а шукає

оригінального розв'язку.

- в) творчий – учасник гри, знайшовши розв'язок евристично, не спиняється на цьому, а намагається зрозуміти і використати всі його наслідки і можливості. Активність на творчому рівні якісно інша, ніж на евристичному: це вже шлях до самостійної творчості.

Навчальні ігри, забезпечуючи максимальне емоційне і практичне залучення до конкретної ігрової ситуації, створюють принципово нові можливості у навчанні, дозволяючи радикально скоротити час накопичення власного соціального досвіду, перетворюють загальні знання на особистісно значущі, сприяють розвитку організаторських навичок у учнів.

Ефективність навчальних ігор як засобу пізнання і надбання вмінь і навичок зумовлена синтезом в рамках однієї діяльності ігрового й пізнавального інтересів.

З метою оцінювання ефективності навчальної гри самими учнями можна використати наступну анкету:

1. Мені гра сподобалась (не сподобалась) _____, тому що _____
2. Цей урок кращий (гірший), ніж звичайний урок, тому що _____
3. Я б краще виступив, ніж _____, тому що _____
4. Найбільше під час гри мені запам'яталось _____, тому що _____
5. Я б оцінив ведучого гри (директора, економіста), з точки зору володіння матеріалом, прийомами гри, стилем спілкування на оцінку _____, тому що _____
6. Найбільш вдалим був виступ _____, тому що _____
7. Мені не сподобався виступ _____, тому що _____
8. У грі я хотів _____, але мені це не вдалося, тому що _____

9. У мене з'явилося (не з'явилося) бажання більше довідатися про питання, що розглядалися в ході гри, тому що _____
10. Наступного разу буду більш (менш) активно брати участь у підготовці та проведенні гри, тому що _____
11. Я візьму активну участь у наступній грі, тому що _____
12. Пропоную провести гру у такій формі _____

Навчальні ділові ігри можуть бути використані у навчально-виховному процесі для початкового навчання принципам конкуренції та підприємництва, кооперації, реклами, торгівлі тощо.

У ділових іграх можуть моделюватися відносини конкурентної боротьби або взаємодії, а також відносини змагання між сторонами, що грають. Щоб представити широту і багатоманіття методичних можливостей застосування ділових ігор у навчальному процесі, наведемо деякі приклади.

Гра в конкуренцію. Учні об'єднуються у групи по 3—5 осіб. Кожна група грає за підприємство. Всі підприємства, за які грають групи учнів, випускають аналогічну продукцію, працюють на один ринок збуту. Умови та ціни постачання вихідної сировини й іншого однакові. На початковому етапі всі виробничі й економічні умови теж однакові: технологія, якість, ціни, обсяг продажу, виторг, витрати, чисельність персоналу, доходи, рівень рентабельності тощо. Володіючи однаковими фондами розвитку, групи приймають рішення стосовно стратегії завоювання ринку збуту і збільшення прибутку: розвиток реклами, поліпшення якості (модернізація) виробу, модернізація устаткування, зміна технології, підготовка кадрів тощо. Всі рішення обчислюють у витратах, заповнюють спеціальні форми і вводять у комп'ютер. Комп'ютер імітує поведінку ринку під впливом рішень, прийнятих різними групами.

Так програється кілька кроків. Кожен крок — квартал або рік. Упродовж гри ситуація кілька разів може змінитися, а слухачі мають можливість оцінити успішність своєї діяльності за результатами, що їм видасть комп'ютер у вигляді даних про обсяг реалізації, виторгу тощо.

Гра сприяє формуванню економічного мислення й уміння керувати розвитком підприємства за нових, конкурентних умов господарювання.

Вибори керівника. За основу беруть ситуацію на підприємстві, де керівник має піти на пенсію. Дають опис соціально-економічного становища підприємства і низки можливих кандидатур. Вони різні, але об'єктивно рівноцінні, що визначає їхню конкурентоспроможність. Разом із тим ситуація передбачає різну зацікавленість у тих чи інших кандидатах міністерства, місцевих органів влади, самого колективу.

Слухачі до початку гри знайомляться із ситуацією, і кожен окремо визначає, хто з кандидатів найбільше підходить на посаду керівника, про що повідомляє викладача, зафіксувавши свою думку на окремому аркуші паперу без підпису. Потім формуються групи, що грають ролі: конкурсної комісії, міністерства, місцевих (міських) органів влади, трудового колективу чи груп, що презентують різні інтереси в трудовому колективі.

Цілком імітується весь процес висування кандидатур, їх обговорення і виборів. Учні самі висувають зі свого середовища того, хто буде грати за кандидата, якого підтримує їхня рольова група. Кандидат готує свою програму, що складається з трьох частин: техніко-економічний розвиток, соціальний розвиток, кадрова політика. На занятті, що імітує збори виборців, кожен кандидат доповідає свою програму, решта слухачів, виконуючи ролі членів трудового колективу, ставлять запитання, беруть участь в обговоренні кандидатур. Одночасно з числа слухачів формуються групи експертів, які за спеціальною шкалою балів оцінюють програми кандидатів, активність членів трудового колективу, роботу

конкурсної комісії і президії зборів. Оцінка останніх здійснюється на підставі того, як їм удалося дотримуватися основних принципів організації виборів: конкурентності, об'єктивності, демократичності, законності.

Наприкінці гри обговорюють оцінки груп експертів і порівнюють результати виборів із сумою індивідуальних думок про кандидатів, зафіксованих до початку гри, що дає можливість судити, як спрацював механізм колективної оцінки кандидатів і виборів на конкурсній основі.

8.2. Проективна технологія навчання

Метод проектів є одним із активних методів проведення занять, який передбачає індивідуальну, парну чи групову (але самостійну) діяльність тих, хто навчається, що забезпечує гарантоване досягнення спланованого результату. Він передбачає відхід від авторитарних і репродуктивних методів навчання, вимагає обміркованого й обґрунтованого поєднання з різними методами, формами і засобами навчання та є однією з чималої кількості інноваційних розробок в українській освіті.

Слово “проект” запозичено з латинської й означає “викинутий вперед”, “той, хто звертає на себе увагу”. Потім цей термін почали розуміти як ідею, за якою суб'єкт може й має право розпоряджатися власними думками.

Метод проектів не є принципово новим у світовій педагогіці. Він виник ще в 1920-х рр. у США. Його називали також методом проблем і пов'язували з ідеями гуманістичного напрямку у філософії й освіті, розробленими американським філософом і педагогом Дж. Дьюї, а також його учнем В.Х. Кіппатриком.

Дж. Дьюї пропонував будувати навчання на активній основі, через доцільну діяльність учня, співвідносячись з його особистим інтересом саме в цьому знанні, надзвичайно важливо було показати дітям їх власну зацікавленість у знаннях, що здобуваються, що можуть і повинні знадобитися їм у житті. Тому і потрібна проблема з

реального життя, знайома й значуща для дитини, для вирішення якої їй необхідно прикласти набуті знання й нові, котрі ще мають бути набуті.

При вирішенні проблемного питання учитель може підказати нові джерела інформації або просто спрямувати думку учнів у потрібний бік для швидкого пошуку. У результаті учні повинні самостійно і спільними зусиллями вирішити проблему, застосувавши необхідні знання часом з різних галузей, одержати реальний і відчутний результат.

Метод проектів із часом набув певних еволюційних змін. Започаткований на засадах ідеї вільного виховання, наразі він "стає інтегрованим компонентом досить опрацьованої і структурованої системи освіти".

За визначенням С.У. Гончаренка, метод проектів – це організація навчання, коли учні набувають знань і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань – проектів, які поступово ускладнюються.

Сутність проекту І.С.Сергєєв визнає як "п'ять П": Проблема - Проектування (планування) - Пошук інформації – Продукт – Презентація + "шосте П" проекту – його Портфолію, тобто папка, в якій зібрані всі матеріали проекту, у тому числі чернетки, денні плани, звіти тощо. Основний сенс портфолію – показати все, на що ти здатний під час роботи над проектом.

Робота за методом проектів передбачає постановку певної проблеми й наступне її вирішення з обов'язковою наявністю ідеї та гіпотези вирішення проблеми, чітким плануванням дій, розподілом (якщо розглядається групова робота) ролей, тобто наявністю завдань для кожного учасника за умов тісної взаємодії, відповідальності учасників проекту за свою частину роботи, регулярного обговорення проміжних кроків і результатів.

Метод проектів є ефективним в тому випадку, коли в навчальному процесі поставлено певне дослідницьке, творче завдання, для вирішення якого потрібні інтегровані знання з різних

галузей, а також застосування дослідницьких методик (наприклад, дослідження демографічних чи економічних проблем у різних регіонах світу, створення серії репортажів з різних регіонів за однією з проблем, які б розкривали певну тему, зокрема, вплив системи оподаткування на фінансовий стан суб'єктів господарювання чи розміщення різноманітних галузей промисловості в різних регіонах тощо). Проектна форма педагогічної діяльності ефективна лише в контексті загальної концепції навчання. Вона передбачає відхід від авторитарних і репродуктивних методів навчання, вимагає обміркованого й обгрунтованого поєднання з різними методами, формами й засобами навчання.

В основі методу проектів лежить розвиток пізнавальних, творчих навичок та вмінь, що потребують самостійного конструювання знань та орієнтації в інформаційному просторі. Оскільки за визначенням проект є сукупністю певних дій, документів, задумів щодо створення реальних або теоретичних об'єктів, він передбачає технологічний підхід у навчанні.

Метод проектів – педагогічна технологія, зорієнтована не на інтеграцію фактичних знань, а на їх застосування й набуття нових (часто шляхом самоосвіти). Активне включення учнів у зміст тих або інших проектів дає можливість засвоїти нові способи діяльності в соціокультурному середовищі.

Провідні ознаки проектної технології можна визначити як: спрямованість на розвиток пізнавальних навичок, вмінь самостійно конструювати свої знання, орієнтуватися в інформаційному просторі, узагальнювати та інтегрувати знання, отримані з різних джерел у процесі теоретичного і практичного навчання.

Окрім того, використання проектної технології має такі позитивні ознаки:

- акцентує увагу на процесі самостійного пізнання, самостійному досягненню поставленої мети;
- формує мотивацію навчання;
- формує навички орієнтації в сучасному інформаційному

просторі;

– розвиває здібності:

а) комунікативні (вміння співпраці у творчій групі);

б) соціальні (самодисципліна, терпимість до позиції інших учасників роботи);

в) технологічні (абстрактно-логічне мислення).

Водночас відбувається підвищення інтегрованих результатів щодо оволодіння вміннями самостійної пізнавальної діяльності. До них відносять такі вміння:

– визначати й обирати пізнавальні проблеми, які є доцільними в процесі навчальної діяльності;

– обирати джерела інформації, які є адекватними для вирішення поставленої мети дослідження;

– обирати відповідні форми презентації результатів проведеної роботи залежно від навчальної ситуації.

Ефективність роботи над проектом визначає ряд чинників. Передусім, проектну діяльність можна впроваджувати тільки за ініціативи учнів, яка ґрунтується на свідомому прагненні до цієї діяльності. Теми проектів мають бути цікавими для учнів, реалістичними у виконанні, адже в процесі роботи учні не тільки самостійно набувають знання, а й оволодівають необхідними способами мислення та дії. Запланована організація проекту має передбачає його гнучкість і внесення змін у процес виконання.

Застосування методу проектів сприяє реалізації певних педагогічних завдань, таких як: інтенсифікація навчально-виховного процесу, підвищення його ефективності та якості; побудова відкритої системи освіти, яка забезпечує кожному учню власну траєкторію самоосвіти; системна інтеграція предметних завдань; розвиток творчого потенціалу; розвиток умінь експериментально-дослідницької діяльності; формування інформаційної культури; реалізація соціального замовлення, зумовленого інформатизацією сучасного суспільства. Окрім того, проектне навчання створює умови для самоосвіти.

Найпоширенішою типологією проектів є така:

дослідницькі проекти – повністю підпорядковані логіці дослідження і мають структуру, наближену до справжніх наукових досліджень. Цей тип проектів передбачає обґрунтування актуальності визначеної для дослідження теми, формулювання проблеми дослідження, його об'єкту, предмету і мети, визначення завдань і методів дослідження, розробку шляхів її вирішення, обговорення одержаних результатів, висновки, оформлення результатів дослідження;

творчі проекти – не мають детально опрацьованої структури спільної діяльності учасників, вона розвивається, підпорядковуючись кінцевому результату, прийнятій групою логіці спільної діяльності, інтересам учасників проекту;

ігрові проекти – учасники беруть собі визначені ролі, зумовлені характером і змістом проекту. Результати цих проектів або намічаються на початку їх виконання, або проявляються лише на завершальному етапі виконання проекту. Як і в дослідницьких проектах, ступінь творчості тут дуже високий, але домінуючим видом діяльності все-таки є рольова-ігрова;

інформаційні проекти – спрямовані на збирання інформації про певний об'єкт, явище; ознайомлення учасників проекту із цією інформацією; її аналіз та узагальнення фактів вони потребують добре продуманої структури, можливості систематичної корекції в ході роботи над проектом. Структура дослідницької діяльності з метою інформаційного пошуку може бути такою: визначення предмета інформаційного пошуку; виділення етапів пошуку з позначенням проміжних результатів; аналітична робота над зібраними фактами; формулювання висновків, оформлення результатів (обговорення, презентація, оцінка);

практично-орієнтовані проекти – результат діяльності учасників чітко визначено із самого початку, він орієнтований на соціальні інтереси учасників;

монопроводи – проводяться, як правило, у межах одного

навчального предмета. Для цього вибираються найбільш складні для вивчення розділи або теми курсу. Такі проекти вимагають визначення не тільки мети і завдань дослідження, але й тих знань і вмінь, які учні повинні набути у процесі роботи над проектом. З цією метою заздалегідь планується логіка роботи на кожному уроці. У багатьох випадках робота над такими проектами продовжується у позанавчальний час.

Усі названі вище типи проектів потребують правильного структурування, передбачення необхідних етапів, можливість збору та обробки даних, узагальнення і формулювання висновків.

Педагогічна ефективність вищезазначеної типології проектів навчального процесу сучасної школи зумовлена таким:

- зорієнтованістю на активні методи діяльності учасників, зокрема самостійно-пізнавальну діяльність, яка може бути індивідуальною, парною, груповою (робота в малих групах);
- можливістю використовувати такий вид діяльності як у процесі опрацювання окремих тем (поточні проекти), так і в підсумковому оцінюванні рівня навчальної діяльності при вивченні всього курсу (підсумкові проекти);
- можливістю аргументувати, узагальнювати, переносити в інші умови знання, набуті в процесі вивчення загальноосвітніх і спеціальних предметів;
- здатністю широкого охоплення тематики, яка може бути обрана учнями відповідно до їх інтересів і зацікавленості цією проблемою.

Керуючись вищезазначеним, пропонуємо при використанні методу проектів виокремлювати три етапи, які відображають наступність у здійсненні роботи, чітко визначають заплановану діяльність, проте не вимагають подрібнювати перебіг процесу:

1. Підготовчий етап.

Запланована діяльність: визначення тематики проекту; створення колективу виконавців і розподіл його на дослідницькі групи; планування роботи (визначення терміну виконання,

окреслення завдань, визначення методів роботи над проектом), обрання пошуку джерел інформації.

2. Дослідницький етап.

Запланована діяльність: безпосередня робота над проектом, збирання інформації, встановлення необхідних творчих зв'язків з особами, які можуть допомогти у виконанні запланованої роботи; вивчення, опрацювання та узагальнення отриманої інформації; аналіз та систематизація комплексу напрацьованого матеріалу; викладення узагальнених висновків у вигляді таблиць, схем, діаграм, рефератів, загального звіту.

3. Підсумковий етап.

Запланована діяльність: презентація отриманих результатів; обговорення за участю учнів класу; оцінювання; організація підсумкової конференції. Як бачимо, в процесі роботи беруть участь учні й викладачі, на різних етапах роботи кількісний внесок кожної з груп є різним. Загалом усі дії учасників можна поділити на дії, які виконують викладачі; дії, що виконують учні; спільні дії викладачів і учнів.

Особливого значення ми надаємо останньому етапу роботи – презентації та оцінюванню. Уся попередня робота спрямована не тільки на досягнення кінцевого результату, а й на відповідний процес презентації. Форма презентації проекту визначається її тематикою, розробляються її структура, зміст візуальної підтримки, склад аудиторії, яка має бути присутньою на презентації.

Метод проектів – це сукупність прийомів, операцій оволодіння певною галуззю практичного або теоретичного знання, тієї чи іншої діяльності. Це шлях пізнання, спосіб організації процесу пізнання. Тому, якщо ми говоримо про дидактичні основи методу проектів, то маємо на увазі засіб досягнення дидактичної мети через детальну розробку проблеми (технологію), яка повинна завершитися реальним, практичним результатом, оформленим тим чи іншим чином. Щоб досягти такого результату, необхідно навчити дітей самостійно мислити, знаходити та вирішувати проблеми,

використовуючи для цього знання з різних сфер, вміння прогнозувати результати та можливі наслідки різних варіантів рішення, вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Розглянемо, як приклад, виконання проекту з метою дослідження ринку праці і розробки рекомендацій для покращення ситуації щодо зайнятості населення в досліджуваному районі.

Проект «Ринок праці»

Мета проекту: сформувати у учнів навички проведення досліджень і презентації отриманих знань і досвіду; розвиток соціально- і економічно значущих особистісних якостей старшокласників.

Завдання проекту:

- 1) формування навичок проведення досліджень;
- 2) формування цілісного уявлення про ринок праці;
- 3) визначення власного відношення до ринку праці;
- 4) вироблення власної стратегічної лінії поведінки в економічній структурі соціуму.

Робота над проектом

Робота над проектом відбувається протягом двох тижнів. Мета діяльності учнів при роботі над проектом – аналіз особливостей забезпеченості трудовими ресурсами і рівня безробіття у своєму місті (селищі).

Клас поділений на групи, кожна із яких працює із певним соціумом (своєрідна сегментація ринку праці) – підлітки, випускники шкіл і студенти, молодь до 30 років, люди середнього віку. По закінченню роботи повинен бути представлений проект із аналізом і відповідними висновками.

Для того щоб створити і захистити проект, необхідна відповідна інформація. В ході обговорення алгоритму дії учні обрали способи збору інформації: соціологічне опитування і проведення інтерв'ю.

Етап пошуку і збору інформації дає можливість учням набути

психічних навичок в отриманні необхідної інформації. Через особистісні спостереження і спілкування з людьми старшокласники вчаться координувати різні точки зору.

Найбільш складна частина роботи над проектом – обробка отриманої інформації. Тут необхідно вміти формувати власні судження, робити висновки.

Робота над проектом закінчується представленням результатів роботи у формі конференції, яка дозволяє кожному учню усвідомити важливість власної участі в даному проекті.

Проведення конференції

Кожна із груп представляє питання анкети на які відповідали жителі міста (селища) протягом проведення соціологічного опитування.

Так, для опитування підлітків, випускників шкіл і студентів пропонувались наступні питання:

- які професії найбільш затребувані зараз?
- які важливі якості повинен мати потенційний робітник?
- яку професію ви обрали (оберете) для себе і чому?
- проблема безробіття є досить гострою, особливо для молоді.

Ваші пропозиції у вирішенні даної проблеми.

Для опитування молоді до 30 років і людей середнього віку пропонувались такі питання:

- Ви працюєте (не працюєте, безробітний)?
- Ваш рівень освіти
- чим Вас приваблює професія, яку ви обрали або робота, яку ви виконуєте?
- що можна зробити в нашому місті (селищі) для того, щоб вирішити проблему із безробіттям?

Аналіз обробки даних соціологічного опитування кожна із груп учнів ілюструє діаграмами, графіками, схемами із використанням комп'ютерної техніки.

В ході проведення дослідження учні також звертались за інформацією в районні центри зайнятості, щоб з'ясувати кількість

офіційно зареєстрованих безробітних за віковими групами.

На конференції кожна із груп учнів представляє свій звіт підкріплений наочними матеріалами. В ході презентації відбувається обмін думками, розглядаються проблеми безробіття і працевлаштування, пропонуються власні варіанти шляхів її вирішення.

Отримана інформація протягом звіту-презентації обговорюється і аналізується учнями класу.

По закінченню презентації учням пропонується дати відповіді на наступні питання:

- кому, з вашої точки зору, буде цікава і корисна дана інформація і отримані висновки?
- хто може використати представлені матеріали?
- як можна розповсюдити для ознайомлення отриману інформацію серед жителів міста (селища)?

Учні протягом обговорення можливостей застосування отриманої інформації в житті власного міста (селища), країни, відповідно приходять до формування нових проблем (вирішення яких необхідно у майбутньому).

В якості домашнього завдання учням пропонується підготувати повідомлення про трудові династії свого міста (селища).

8.3. Ситуаційна методика навчання

Ситуаційна методика навчання або кейс-метод (від англ. «case» – «ситуація») полягає в аналізі і обговоренні учнями реальної ситуації із практики бізнесу. Під ситуацією розуміють письмовий опис будь-якої певної реальної ситуації в фірмі, наприклад, історія утворення, організаційне становлення організації, її розвиток, результати в бізнесі.

Історично кейс-метод виник на початку ХХ століття в Школі бізнесу Гарвардського університету (США). Вперше він був застосований у навчальному процесі ще в 1924 році. Культурологічною основою появи і розвитку кейс-методу був принцип «прецеденту» або «ситуації».

Особливості кейс-методу, адаптованого до використання у навчально-виховному процесі в загальноосвітньому навчальному закладі, полягають в тому, що:

ситуація, яка розглядається, немає однозначних рішень і потребує розробки альтернатив;

проблема кейсу досить часто прихована і потребує ідентифікації. Учні, знайомлячись із текстом кейсу, повинні спочатку визначитись, що саме є предметом обговорення;

вирішення завдань кейсу передбачає знання учнями теоретичного матеріалу.

Застосування даного методу при вивченні економіки сприяє не тільки активізації розумової діяльності учнів, закріпленню вже вивченого матеріалу, а також дозволяє розвивати у них такі навички:

- 1) аналітичні навички. До них можна віднести: вміння відрізнити дані від інформації, класифікувати, виділяти суттєву і несуттєву інформацію, аналізувати, представляти і знаходити її. Думати ясно і логічно. Особливо це важливо, коли інформація невисокої якості.
- 2) практичні навички. Знижений у порівнянні з реальною ситуацією рівень складності проблеми, яка представлена в кейсі, сприяє формуванню на практиці навичок використання економічних знань.
- 3) творчі навички. Ситуації, які запропоновані в кейсі, одними логічними міркуваннями, як правило, вирішити не можна. Тому творчі навички дуже важливі в генерації альтернативних рішень, які неможливо знайти логічним шляхом. Тобто, учні в процесі роботи над кейсом вчаться логічно, чітко та аргументовано мислити.
- 4) комунікативні навички. Серед цих навичок можна виділити такі: вміння вести дискусію, кооперуватися в групі для знаходження кращого результату, захищати власну точку зору, переконувати опонентів, скласти короткий переконливий звіт. Найголовнішим є те, що учні вчаться працювати в

команді, що в свою чергу, забезпечує розвиток лідерських, комунікативних та ораторських здібностей.

- 5) соціальні навички. В ході обговорення кейсу виробляються певні соціальні навички: оцінка поведінки людей, вміння слухати і чути думки інших, підтримувати в дискусії своїх партнерів або аргументувати протилежну думку, контролювати себе тощо.
- 6) навички самоаналізу. Непогодженість в дискусії сприяє осмисленню і аналізу думок інших і своєї власної. Моральні і етичні проблеми, які виникають під час дискусії потребують соціальних навичок їх вирішення [14].

Найголовнішим при застосуванні кейс-методу є те, що змінюється роль вчителя і учня в процесі навчання. Бо вчитель і учні стають партнерами, учні отримують значно більшу свободу, ніж у класичній системі навчання.

Вчитель розуміє, що деякі аспекти пропонованого матеріалу йому просто невідомі, їх ще належить виявляти разом із учнями. Тому він відрізняється лояльністю, відкритістю і демократичністю стосовно останніх. Оскільки учень не отримує готового знання у вигляді відповідей вчителя, а сам змушений шукати їх, то у нього формуються самостійність, самоповага і, найголовніше, здатність думати.

Варто звернути увагу і на те, що вчитель перестає бути «рабом» конспекту. Він змушений тримати у голові не стабільну, відпрацьовану систему знань, а певний динамічний процес. Роль вчителя стає схожою на роль диригента, який керує дискусією і готовий до імпровізації своїх колег-учнів. Учень також змушений відійти від законспектованого матеріалу і постійно вирішувати деякі завдання, що вимагають постійного переосмислення вивченого.

Іншою стає і мотивація як учня, так і вчителя. Учень починає прагнути лідерства, намагається демонструвати власні здібності і досягнення. Вчитель перестає працювати тільки із старанними відмінниками, постійно думає про активізацію роботи всієї групи, розвиток творчості та змагальності.

Завдання вчителя полягає у підборі відповідного реального матеріалу, а учні повинні вирішити поставлену проблему і отримати реакцію оточуючих (інших учнів і вчителя) на свої дії. Також необхідно розуміти, що можливі різні варіанти вирішення проблеми. Тому вчитель повинен допомогти учням розмірковувати, сперечатися, а не нав'язувати їм свої думки. Учні повинні розуміти з самого початку, що ризик прийняття рішення лежить на них самих, вчитель тільки пояснює наслідки ризику прийняття необдуманих рішень.

Роль вчителя полягає у спрямуванні бесіди або дискусії, наприклад, за допомогою проблемних запитань, в контролі часу роботи, в побудженні учнів відмовитись від поверхневого мислення, у залученні всіх учнів групи в процес аналізу кейсу.

Періодично вчитель може узагальнювати, пояснювати, нагадувати теоретичні аспекти або робити посилення на відповідну літературу.

За допомогою кейс-методу вчитель може працювати з учнями на уроці індивідуально, фронтально або в групах. Як і при проведенні ігрових ігор, при використанні кейс-методу ставиться мета максимально активізувати кожного учня і залучити його в процес аналізу ситуації і прийняття рішень. Тому доцільніше організувати роботу в групах, але щоб вони включали від трьох до п'яти учнів, бо чим менше учнів в групі, тим слід очікувати більшої залученості кожного учня в роботу над кейсом. Підвищується персональна відповідальність за результат. Бажано, щоб склад групи-команди формувався самими учнями за їх бажанням. Кожна група обирає керівника, тобто модератора дій. Роль модератора полягає в тому, що на ньому лежить відповідальність за організацію роботи групи, розподіл питань між учасниками і за рішення, які приймаються командою. Після завершення роботи по темі кейсу модератор робить доповідь протягом 5-7 хвилин про результати роботи своєї групи.

Безпосередньо роботу із кейсом можна організувати двома способами:

1. Кожна група розробляє тільки одну тему із кейсу протягом

всього заняття. Необхідно, щоб кожна група чітко представляла за які рішення вона відповідає перед іншими групами. Наприклад, група, яка розробляє цінову політику підприємства, повинна представити інформацію про ціни на продукцію групи, яка відповідає за політику збуту підприємства для розрахунків обсягів збуту. Між групами відбувається обмін інформацією як в процесі заняття, так і при обговоренні результатів.

2. Всі групи учнів працюють одночасно над одним і тим же кейсом, конкуруючи між собою у пошуку найбільш оптимального рішення. Потрібно, щоб кожна група послідовно пройшла всі теми кейсу.

При проведенні уроку економіки із застосуванням кейс-методу, бажано, щоб учні сиділи за круглим або видовженим столом для кращого контакту один з одним. У кожного із учнів, а не один на групу, повинен бути текст кейсу, щоб вразі необхідності до нього можна було б відразу звернутись. Думки, припущення, які висловлюють учні стосовно вирішення проблеми варто записувати на дошці, щоб в подальшому акцентувати увагу на головних із них. Вчитель обов'язково повинен мати план заняття, щоб вміло керувати дискусією в аудиторії. В плані заняття повинні бути вказані ключові і додаткові питання із наданням на них стислих відповідей, напрямки дискусії і погодинна розбивка етапів розробки кейсу. Також вчителю необхідно організувати роботу в аудиторії таким чином, щоб із кожної групи виступали із доповідями різні учні.

Кожен із видів навчальної діяльності в навчально-виховному процесі потребує оцінювання. Як же оцінити роботу учнів при роботі із кейсом? Ставити індивідуальну оцінку кожному чи оцінювати роботу всієї групи? Беззаперечної думки із цього питання не існує.

Ми пропонуємо такі варіанти оцінювання учнів при роботі із кейсом:

- кількісний. Можна оцінити кількість запропонованих альтернативних рішень вирішення проблеми кейсу окремим учнем або групою;

якісний. Оцінюється раціональність прийняття рішення;
за часом. Оцінюється швидкість прийняття раціонального
вирішення проблеми;
ексклюзивна групова думка при більшості запропонованих
подібних шляхів вирішення проблеми іншими групами;
використання економічно грамотної речі під час доповіді щодо
вирішення ситуації із застосуванням значної кількості
економічних термінів.

Наведемо як приклад нескладний кейс без розрахункових даних.

Міні-кейс

Пані Оксана дуже завзята в'язальниця. В'язати вона навчилася самотійно в 15 років, коли їй до рук потрапив журнал із дуже гарними моделями речей, зв'язаними вручну. Оксані настільки сподобалася ідея створювати гарні речі власноруч, що вона відразу ж придбала спиці і пряжу і почала вчитись в'язати. Вона навчилася в'язати як на спицях, так і гачком. Її в'язані речі немов витвори мистецтва викликають захват у оточуючих.

Пройшли роки, і згодом пані Оксана вирішила зайнятися приватним підприємництвом, щоб задовольнити власний попит і попит в'язальниць-любительів у якісній пряжі різноманітних відтінків і згодом, спілкуючись із покупцями, обмінюватися ідеями, удосконалювати свою майстерність.

Для здійснення підприємницького задуму її чоловік дав невеличкий стартовий капітал для започаткування власної справи. Обираючи місце розташування для бутіку, Оксана із чоловіком обišли наявність подібних місць торгівлі у різних районах міста. Виявилось, що можливість започаткування власної справи є тільки на трьох ринках у «спальних районах» міста. І тільки один із них потенційно був більш привабливий із-за того, що знаходився на перетині шляхів із трьох мікрорайонів, але через дві автобусних зупинки від нього знаходиться вже давно діючий бутік із невеликим

асортиментом аналогічного товару, ціни на який є відносно низькими і приваблюють покупців навіть із інших районів.

Пані Оксана розробила власну стратегію ведення бізнесу: залучити покупців більшим асортиментом пряжі, невисокими цінами і, як наслідок, буде досяжний більший обіг товару і, відповідно, отримано більший прибуток.

Коли пані Оксана почала складати список видів пряжі із яких потрібно розпочати торгівлю, то була дуже здивована величезним вибором існуючих видів пряжі різних виробників і в кожному із видів нараховувалося не менше 20-30 різних кольорів і їх відтінків. Стартового капіталу для здійснення задуму повністю не вистачило. Почавши із малої кількості, Оксана поступово розширювала асортимент товару, але до здійснення мети, щоб в її бутіку був представлений найповніший спектр пряжі ще досить далеко. І прибутки, на які вона розраховувала, починаючи власну справу, суттєво відрізнялися від очікуваних. Хоча у неї і сформувалося коло постійних покупців, але значна кількість в'язальниць їздила за пряжею у сусідній бутік, де вони звикли скуповуватись протягом останніх років.

Протягом роботи у власному бутіку Оксана переконалася у своїй думці, що українські жінки полюбляють рукоділля, але не всі із них віддають перевагу саме в'язанню. Дуже часто потенційні покупці запитують про наявність кольорових схем для вишивання, вишивальну тканину, муліне тощо.

Згодом пані Оксана почала задумуватися над тим, що доходи від продажу ледь покривають витрати. Але сама думка про припинення діяльності для неї була нестерпною. І тому перед нею постало питання: як збільшити прибуток?

Разом із чоловіком вони обмірковують два варіанти: розширювати і надалі асортимент пряжі, надавши можливість кожному із потенційних покупців зробити свій вибір і придбати необхідний товар; чи почати займатися також продажем товарів для вишивання, щоб задовольнити потреби жінок-вишивальниць?

Методика обговорення кейсу.

Найбільш терміновою проблемою кейсу є прийняття рішення: чи варто пані Оксані починати займатися також продажем товарів для вишивання. Очікується, що учні розроблять декілька варіантів відповіді на це питання і оцінять переваги і недоліки кожного із них.

Серед головних питань кейсу є такі:

чому пані Оксана не отримала тих прибутків на які розраховувала при започаткуванні власної справи?

що може зробити Оксана для підвищення привабливості власного бізнесу, щоб отримувати вищі прибутки?

Можливим запитанням для обговорення кейсу може бути виявлення переваг і недоліків кожного із двох варіантів, які обдумуються Оксаною із чоловіком:

- 1) продаж тільки пряжі і аксесуарів для в'язання;
- 2) поєднання в своєму бутіку товарів для в'язання і вишивання.

Аналіз цього запитання можна представити у вигляді таблиці, яку учні заповнюють в процесі обговорення.

Варіанти	Переваги	Недоліки
1) Товари для в'язання	Розширення асортименту ⇒ більший обіг товару ⇒ більший прибуток	Втрата прибутку при наявності незадоволеного попиту жінок- вишивальниць
2) Товари для в'язання і вишивання	Можливість отримати прибуток із двох джерел	Обмежений асортимент для задоволення потреб як в'язальниць, так і вишивальниць

Головний висновок із таблиці полягає у тому, що найкращим варіантом для пані Оксани є той, який надасть їй можливість збільшити обсяг продажу і отримати більший прибуток.

8.4. Комп'ютерне навчання економіки

Сучасне інформатизоване суспільство створює нові освітні стандарти, вимагає впровадження сучасних технологій у сферу освіти. Складовою частиною інформатизації освіти є комп'ютеризація як організаційний процес, спрямований на

впровадження комп'ютерно-орієнтованих засобів навчання (комп'ютерні підручники, комп'ютерні навчальні програми, бази даних, інформація в мережі Internet тощо).

Інформаційні системи й технології набувають дедалі більшого поширення в економічній освіті. Упровадження в навчальний процес економіки сучасних інформаційних, зокрема комп'ютерно-орієнтованих технологій, відкриває нові шляхи і дає широкі можливості для подальшої диференціації навчання, всебічної активізації творчих, пошукових, особистісно-орієнтованих, комунікативних форм навчання, підвищення його ефективності, мобільності й відповідності запитам практики.

Інформаційні технології в навчанні економіки мають досить великий потенціал, вони:

- вносять певні зміни в методику традиційного навчання;
- створюють нове комп'ютерне середовище навчання;
- виступають як ресурси підвищення ефективності навчання, його індивідуалізації, забезпечуючи доступ до більших об'ємів інформації, обробку складних даних, дослідження комп'ютерних моделей об'єктів і процесів, які вивчаються;
- організують нові форми взаємодії в процесі навчання, змінюють зміст і характер діяльності вчителя;
- удосконалюють управління навчальним процесом, його організацію, контроль, планування.

Комп'ютер надає вчителю великий резерв технічної та технологічної підтримки, яка звільнює значну частину його часу саме для живого спілкування з учнями, і дає можливість зробити це спілкування навіть більш близьким і людським, ніж раніше.

При використанні комп'ютера у процесі педагогічного спілкування на уроках економіки можна виділити такі основні переваги:

1. Комп'ютер замикає на собі більшу частину контрольних функцій і оперативних реакцій на помилки учня. Всі помилки відразу фіксуються комп'ютером, але стають в значній мірі приватною справою учня, а не приводом для отримання ним

негативних емоцій. Вчитель стає більш вільним і позитивним у своєму відношенні до учнів.

2. Комп'ютер, вступаючи з учнем у партнерські відносини, дозволяє кожному учню встановлювати найбільш сприятливий для себе ритм і темп навчальної діяльності і звільняє вчителя від необхідності постійно контролювати і активізувати цей процес.
3. Звільнившись від задачі постійної опіки, вчитель отримує більшу можливість бачити обстановку в класі в цілому і приділяти індивідуальну увагу кожному окремому учню за необхідністю.

При комп'ютерному навчанні істотно змінюються і функції вчителя. В число функцій педагога, які змінилися з впровадження в навчальний процес комп'ютерів, входить досить складна задача – в нових умовах зберегти за собою роль "ідейного наставника", "воцмана у світі знань", старшого товариша і авторитетного радника. Педагогу також буде необхідно враховувати той факт, що учні, завдяки можливостям комп'ютерних комунікацій, знають не тільки те, що їм задавалося на уроках, а й іноді і взагалі знайомі з такими речами, про які вчитель не має уявлення (наприклад, якісь нові дані, проекти законів про зміни ставок оподаткування тощо). І не слід лякатися таких речей, це зовсім нормальна природна ситуація нової педагогіки, прямий результат комп'ютеризації і характерніша риса нової парадигми навчання. Від вчителя в такій ситуації вимагається не абсолютне знання, чого взагалі не може бути, а мудре розуміння зв'язку явищ, їх наукової та життєвої значущості. До такого розуміння своєї ролі на сьогодні готовий не кожен вчитель і підготовка вчителів у вищій школі поки ще на це не орієнтується.

Цілком природно, що все це реалізується при достатньому технічному, програмному та методичному забезпеченні уроку, а сам вчитель повинен достатньо невимушено володіти загальними навичками роботи з комп'ютером і правильно розуміти свою роль в процесі навчання учнів.

Основними функціями вчителя економіки в навчальному процесі з застосуванням комп'ютера є: відбір навчального матеріалу і завдань, планування процесу навчання, розробка форм пред'явлення інформації учням, контроль навчання матеріалу, корекція процесу навчання.

Функція відбору матеріалу і завдань є найбільш складною і творчою. Тут головну роль відіграє досвід вчителя, глибина знань їм предмету. Основними вимогами при реалізації цієї функції є необхідність чіткого виділення головних і другорядних моментів в кожній із тем і диференціація за ступенем складності.

Планування процесу навчання з застосування ПК повинно здійснюватися, як зазначалося вище, в напрямку його максимальної індивідуалізації. Індивідуалізація процесу навчання може відбуватися: за послідовністю представлення понять, які вивчаються; за методом викладення матеріалу (індукція, дедуція); за рівнем науковості матеріалу; за глибиною матеріалу; за часом навчання, за поясненнями та довідковим матеріалом, який пропонується.

Застосування комп'ютера дозволяє планувати різні схеми проходження навчальних задач, розчленити складні задачі на складові елементи різного рівня, практикувати найбільш раціональні форми їх поєднання. Можливість простої і об'єктивної оцінки часових затрат на різних етапах навчання дозволяє оптимізувати дозування завдань. Але тут слід враховувати, що швидкість виконання завдання не завжди гарантує глибину засвоєння і може всерйоз враховуватися тільки в якихось особливих випадках. До того ж моменти, які гальмують темп роботи, можуть бути досить різними, наприклад звертання учня до додаткового матеріалу, словничка.

За дидактичними цілями комп'ютерні програми можна поділити на такі типи:

- *Навчаючі програми.* Їх розробляють для показу на екрані дисплею нового матеріалу. Як правило, ці програми подають новий матеріал у вигляді окремих, логічно поєднаних блоків. Кожен блок завершується набором питань до учнів по

засвоєному матеріалу.

Програми-тренажери. Їх розробляють для повторення найуживаніших економічних термінів, понять, категорій.

Контролюючі програми. Їх складають переважно на основі тестів. З їх допомогою контролюють рівень засвоєння учнями знань і вносять у процес навчання відповідні корективи.

Імітаційно-модельючі програми. У цьому типі комп'ютерних програм формуються певні проблеми і подаються можливі варіанти їх вирішення. При цьому робиться наголос на можливих наслідках реалізації кожної проблеми.

Програми дидактичних ігор. Їх використовують для активізації індивідуальної чи групової пізнавальної діяльності учнів. При цьому розвивається змагальність, виховується «комплекс переможця».

Для використання комп'ютерних технологій у навчальному процесі необхідні спеціальні навчальні програми. Так, американська програма економічної освіти Junior Achievement розробила адаптовані до українських реалій комп'ютерні імітаційно-модельючі програми «Банки в дії», «MESE».

Розглянемо методичні особливості роботи з однією із таких розробок – комп'ютерною грою «MESE». «MESE» моделює світ бізнесу, за допомогою комп'ютера учні повторюють принципи, які вони вже вивчили, доповнюють їх новими знаннями та застосовують їх у діловій ситуації, наближеній до реальності. Гра-модельювання «MESE» є ілюстрацією того, як бізнес-рішення повинні інтегруватися для успішного функціонування компанії. Учні мають досконало розуміти та вміти планувати кожний елемент стратегії компанії – ціну, виробництво, маркетинг, інвестиції, дослідження та розвиток. Успіх залежить від координації рішень, необхідних для розвитку стратегії, яка б відповідала вимогам конкурентного ринку та виділяла компанію серед конкурентів.

Суть гри полягає в тому, що учнівські товариства (від 2 до 8 товариств) конкурують у виробництві та продажі EchoPen –

«комп'ютеризованої ручки» (умовної продукції) з пристроєм для пам'яті, за допомогою якого вони відтворюють документи, що були написані раніше. Учні пропонується взяти участь у змаганні за прибуток, продаж і ринок.

Конкурентні товариства починають з однакового рівня, як бігуни на старті: жодне товариство не має переваг перед іншим. Завдання керівника кожного із товариств – скористатись всіма засобами, щоб перемогти конкурентів.

Гра дозволяє товариству змагатись у двох напрямках:

- 1) за допомогою ціни, маркетингу, витрат у дослідження і розвитку;
- 2) зменшувати ціни за допомогою збільшення виробництва та інвестицій у високоефективне обладнання.

Перед початком гри вчителю необхідно обговорити із учнями три основні стратегії дій: «висока ціна – низький обсяг», «низька ціна – високий обсяг», «середня ціна – середній обсяг».

Протягом гри кожному із товариств надається можливість прийняти п'ять рішень, які можуть вплинути на успіх вашого товариства:

- встановити ціну на продукт;
- вирішити, скільки виробляти;
- витратити гроші на рекламу і маркетинг;
- інвестувати кошти на розширення виробництва;
- спрямувати кошти на дослідження та розвиток.

На кожному етапі гри кожному із товариств будуть надаватись звіти про їх власну діяльність та діяльність товариств конкурентів. Ці звіти є ключами для прийняття рішень на наступному етапі. Необхідно наголосити, що найуспішнішими товариствами є ті, що йдуть до успіху двома шляхами: 1) розвитку та послідовної реалізації плану діяльності; 2) збалансування попиту і пропозиції. Вчителю потрібно допомогти учням зрозуміти, що кожне рішення про ціну, виробництво, маркетинг, інвестиції, дослідження і розвиток є складовими стратегіями конкуренції.

Можливості комп'ютерної техніки також доцільно застосовувати на уроках економіки при проведенні практичних робіт і вирішенні завдань. Вчитель роз'яснює принципи роботи з електронними таблицями MS Excel, показує можливості їх застосування на практиці.

Наприклад, з метою закріплення основних прийомів роботи з електронними таблицями (вводити в таблицю дані і формули, пов'язувати дані формулами, виводити діаграми тощо) і вирішення виробничих задач можна запропонувати учням наступне завдання.

Уявіть, що Ви працюєте економістами у будівельній фірмі, яка спеціалізується на продажу будівельних матеріалів і виконанні інфраструктурних робіт. У кожного із вас є прайс-листи із переліком наявних на фірмі будівельних матеріалів, їх розмірів і ціни.

Вам потрібно виконати два замовлення на розрахунки і зробити висновки, який із будівельних матеріалів вигідніше придбати замовнику.

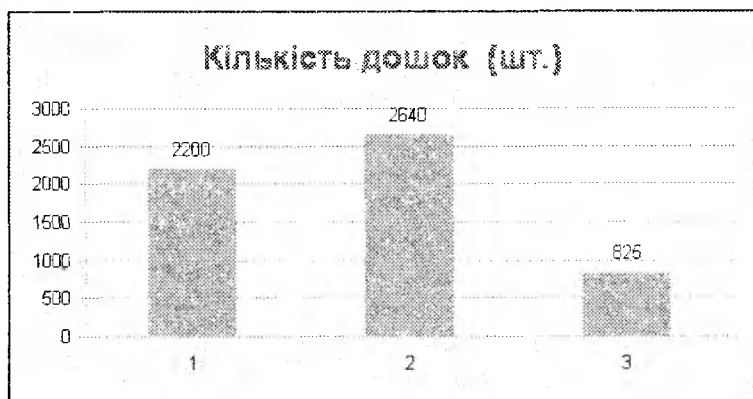
Замовлення 1. Необхідно підрахувати, скільки потрібно паркетної дошки, щоб покрити підлогу кімнати прямокутної форми зі сторонами 5,5 м і 6 м. Яка вартість покриття?

Замовлення 2. Скільки потрібно кахельної плитки квадратної форми, щоб облицювати частину стелі, яка має форму зі сторонами 3 м і 2,7 м. Яка вартість покриття?

На основі даних із прайс-листів учні роблять відповідні розрахунки в електронних таблицях MS Excel, виводять діаграми за кількістю і ціною товару.

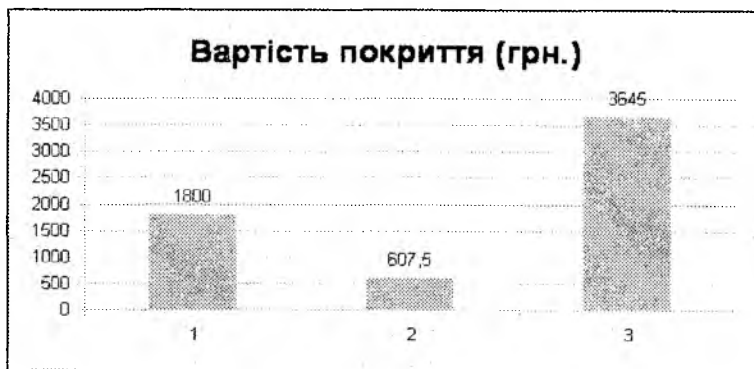
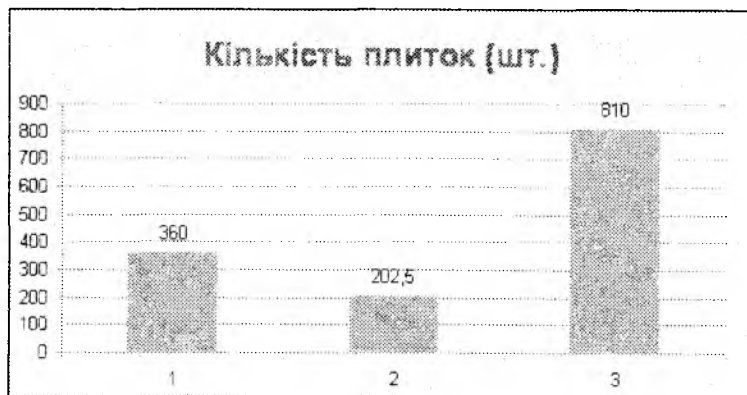
Результати розрахунків по першому замовленню повинні мати такий вигляд.

	1	2	3
Довжина дошки (см)	30	25	40
Ширина дошки (см)	5	5	10
Довжина полу (м)	6	6	6
Ширина полу (м)	5,5	5,5	5,5
Ціна дошки (грн.)	3	3,5	5
Кількість дошок	2200	2640	825
Вартість покриття	6600	9240	4125

Результати розрахунків по другому замовленню повинні мати наступний вигляд.

	1 плитка	2 плитка	3 плитка
Сторона плитки (см)	15	20	10
Довжина стелі (м)	3	3	3
Ширина стелі (м)	2,7	2,7	2,7
Ціна плитки (грн.)	5	3	4,5
Кіл-ть плиток	360	202,5	810
Вартість покриття	1800	607,5	3645

Після проведених розрахунків і виведення діаграм, учня роблять висновки, яку кахельну плитку (паркетну дошку) краще і вигідніше придбати замовнику.

Питання для самоконтролю

1. Що таке дидактична гра? Які функції вона виконує?
2. Які дидактичні ігри найчастіше використовуються в шкільному курсі економіки?
3. Назвіть принципи побудови дидактичної гри.
4. Які етапи виділяють в процесі розробки ділової гри?

5. В чому полягає сутність проєктивної технології навчання?
6. Охарактеризуйте основні типи проєктів.
7. Розкрийте особливості застосування кейс-методу в навчальному процесі.
8. За якими критеріями можна оцінити роботу учнів із кейсом на уроці?
9. Розкрийте сутність комп'ютерного навчання економіки. В чому полягають його переваги?
10. Назвіть типи комп'ютерних програм за дидактичними цілями?

РОЗДІЛ 9

Контроль навчальних досягнень учнів з економіки

9.1. Дидактичні завдання перевірки і оцінювання знань, умінь і навичок

Перевірка і оцінювання знань, умінь і навичок – органічна частина процесу навчання економіки. Мета її полягає в тому, щоб фіксувати, наскільки засвоєний навчальний матеріал попереднього уроку, повторити і закріпити раніше вивчене. Рациональне застосування методів і прийомів перевірки стимулює активну роботу, забезпечує закріплення знань, умінь і навичок, підготовлює до сприйняття нового матеріалу. Перевірка знань, умінь і навичок учнів є одночасно із тим і самоконтролем роботи вчителя.

Результатом перевірки знань повинні стати педагогічно обґрунтовані оцінки. Такі оцінки, оголошені учням перед класом, становляться для них стимулом до подальшої роботи, підвищують дисципліну, закріплюють авторитет вчителя. Об'єктивність оцінки знань має велике виховне значення.

Завищення оцінки не тільки підриває авторитет вчителя, але й культивує верхоглядство, зневажливе ставлення до предмету, неповагу до порядку і дисципліни. Також погано впливає і заниження оцінки. Це підриває віру учнів у свої здібності успішно засвоювати навчальний матеріал, знижує їх інтерес до предмету. За думкою досвідчених педагогів, перевірка й оцінювання знань – важка частина роботи, яка потребує великої уваги.

Найважливішою вимогою до перевірки знань, умінь і навичок є врахування індивідуальних особливостей учнів. На основі систематичних спостережень і аналізу даних про успішність вчитель своєчасно виявляє відставання окремих учнів.

Вчасно виявити відставання учня – це означає оказати необхідну допомогу. Допомога ця може бути найрізноманітнішою: можна

опитати, перевірити робочий зошит, дати індивідуальне завдання. Можуть вчителем проводитись також індивідуальні консультації, групові додаткові заняття з окремих питань тощо.

У процесі перевірки знань, умінь і навичок ставляться такі дидактичні завдання:

- встановити якість знань, умінь і навичок. Якість знань, умінь і навичок характеризується насамперед міцністю і свідомістю. Щоб пересвідчитись в міцності знань, умінь і навичок, треба перевіряти їх не тільки тоді, коли їх засвоюють, а й у процесі наступної діяльності учнів. Таким чином, йдеться про систематичний і планомірний контроль протягом усього навчання.
- стимулювати учнів до навчальної діяльності. Це дидактичне завдання означає, що перевірка знань, умінь і навичок повинна сприйматися учнями як важливий засіб надання їм допомоги з боку вчителя. Очевидно, це стає можливим у тому випадку, коли вчитель у процесі перевірки не обмежується констатацією помилок у навчанні, а допомагає їх позбутись. Крім того, вчитель дає загальну характеристику набутих учнями знань і умінь. При цьому в учнів створюється чітке уявлення про зміст наступного навчання. Внаслідок цього вони бачать перспективу. Це мобілізує їх, породжує бажання продовжити навчання.
- виявити помилки в організації і методиці проведення навчального процесу. Перевіряючи знання, уміння і навички учнів, учитель одночасно перевіряє і якість своєї роботи. Якщо в діяльності учнів бувають типові помилки, то це, як правило, свідчить про помилки в роботі вчителя, і навпаки, з успішного навчання учнів можна зробити висновок, що навчальний матеріал учитель викладає зрозуміло.
- перевірити знання, уміння і навички. Перевірка повинна відбуватися за розробленим заздалегідь планом і органічно вплітатися у навчальну діяльність учнів. Під час підготовки до

уроку вчитель з'ясує, які знання будуть потрібні учням для виконання практичного завдання і відповідно до цього планує перевірку.

Перевірка і оцінювання знань, умінь і навичок є складовими контролю навчальних досягнень учнів. Основними функціями контролю є контролююча, навчальна, виховна, розвиваюча.

Контроль має стимулювати розвиток учнів, а для цього необхідно враховувати рівень їхнього розвитку. Надміру високі вимоги гальмують розвиток; занижені – не активізують розумової діяльності. Щоб успішно стимулювати розвиток школярів, під час контролю необхідно:

- а) щоб учень розумів, що від нього вимагають;
- б) не ставив під сумнів необхідність тих чи інших конкретних знань;
- в) був упевнений, що бажана оцінка залежить лише від нього самого, від його старанності і працьовитості.

Тільки за цих умов система навчального контролю дозволяє керувати пізнавальною діяльністю учнів, прогнозувати їхні успіхи, реалізовувати виховну функцію лекцій і самостійної праці, створювати умови для творчого оволодіння матеріалом. Найбільший ефект дає усне опитування учнів, коли оцінювання знань досягається послідовним наближенням до істини.

Основні педагогічні вимоги до контролю навчальних досягнень учнів такі:

- об'єктивність перевірки і оцінювання;
- індивідуальний характер контролю;
- систематичність і однаковість вимог;
- всебічність перевірки, гласність;
- різноманітність форм контролю;
- етичне ставлення до учня.

Оскільки рівень навченості залежить від ефективності системи контролю, то ефективність самого контролю – від ступеня його оптимізації. Загальний процес оптимізації контролю полягає у

ретельному аналізі таких моментів: методи, форми, способи й види контролю; значущість навчальної інформації та її практичне застосування через різноманітність завдань; труднощі засвоєння навчальної інформації; частота контролю; засоби контролю і подання інформації.

9.2. Перевірка навчальних досягнень з економіки

Вчитель, готуючись до перевірки вивченого матеріалу, повинен виявити не тільки засвоєння певних наукових фактів, явищ, зв'язків, але й уміння правильно тлумачити факти, виказувати своє відношення до них, ув'язувати із практикою.

Вчителі намагаються виробити у учнів систему практичних умінь і навичок. З цією метою в процесі перевірки успішності необхідно ставити перед учнями і відповідні контрольні запитання, які дозволяють виявити рівень оволодіння практичним вміннями.

Плануючи таким чином підготовку перевірки знань, умінь і навичок учнів з економіки, вчитель забезпечує рішення освітніх і виховних задач.

Для перевірки теоретичного матеріалу необхідно формулювати контрольні запитання так, щоб вони збуджували мислення учня, розвивали його пізнавальні здібності. Потрібно, щоб учень думав над питанням, вчився аналізувати і узагальнювати, порівнювати і співставляти, робити висновки тощо.

У випадках, коли вчитель перевіряє знання учнів із певної визначеної теми, питання ставляться не вроздріб, а в логічній послідовності – так, щоб вони виходили один із одного. При цій умові забезпечується концентроване повторення і закріплення вивченої теми.

Ураховуючи специфічність економіки як навчального предмету й масштабність його цілей, вчитель повинен, зокрема й контрольними заходами, стимулювати й розвивати формування глибоких теоретичних знань економічної науки і її складових, умінь аналізувати економічні процеси і закономірності, розв'язувати задачі

спірішувати проблеми, застосовувати теоретичні знання на практиці та створювати навчальні проекти. Отже, для ефективної перевірки навчальних досягнень учнів з економіки необхідне оптимальне поєднання форм і методів перевірки знань, умінь і навичок.

Перевірка знань учнів здійснюється різними *методами*: письмові, практичні і усне опитування. *За формою організації* перевірка може бути індивідуальною і фронтальною.

Указані методи і форми організації перевірки знань повинні вміло комбінуватись і чергуватись із таким розрахунком, щоб стимулювати систематичну роботу учнів. В залежності від характеру навчального матеріалу, мети уроку і знань учнів вчитель визначає метод і організаційні форми перевірки знань.

Метод індивідуального опитування повинен забезпечити перевірку засвоєння системи наукових уявлень і понять, виявляти вміння формулювати і висловлювати свої думки. До методичних прийомів усного опитування можна віднести: усні відповіді на запитання, пояснення зв'язків, залежностей, ходу розв'язання задач, презентацію проекту, доповідь, аналіз нормативних актів, документів.

Основна вимога до усного індивідуального опитування полягає в тому, щоб забезпечити високу розумову діяльність учнів класу. Це досягається шляхом постановки контрольних питань, розмірковуючи над якими всі учні класу аналізують, порівнюють, співставляють, узагальнюють. Для цього їх потрібно ставити чітко всьому класу, а відповідаючого повинні контролювати всі учні (наприклад, шляхом влучення до виправлення допущених помилок і неточностей, висновків, постановки додаткових запитань відповідаючому, рецензії відповіді і т.п.).

Індивідуальне опитування корисно проводити у такій послідовності:

1. Коротко і чітко сформулювати питання.
2. Викликати учня для доповіді.
3. Запропонувати можливий план побудови відповіді. Такий

прийом допомагає всім учням задуматись над відповіддю, привчає їх до планування майбутньої діяльності.

4. Вислухати відповідь. Бажано не переривати відповідь учня і не ставити навідних питань. Доцільно запропонувати всім учням уважно слухати відповідь і готуватись до доповнень і зауважень.
5. Запропонувати учням доповнити відповідь, зробити критичні зауваження. Якщо вони самі не проявлять ініціативи, то вчитель викликає кого-небудь із учнів.
6. Доповнити і уточнити відповідь. Це учитель робить у тому випадку, якщо учні не помітили помилок і упущень у відповіді.
7. Запропонувати учням задати запитання товаришу, що відповідає. Якщо цей прийом застосовувати систематично, то учні звикають і готують заздалегідь запитання. Завдання вчителя – спрямувати стремління учнів на пошук проблемних запитань.
8. Оголошення і мотивація оцінки.

До *переваг* усного індивідуального опитування можна віднести можливість повторення й закріплення навчального матеріалу всіма учнями, взаємоконтролю і самоконтролю, розвитку усного мовлення, уміння спілкуватись. *Недоліком* даного методу контролю є потреба у значній кількості часу (10-15 хвилин на одне питання), що призводить до скорочення часу на виклад нового матеріалу.

На відміну від методу індивідуальної усної перевірки **метод усної фронтальної перевірки** не дає можливості виявити повністю глибину засвоєння всього матеріалу окремими учнями. Але все одно її роль в системі методів перевірки знань досить значна. Усна фронтальна перевірка дозволяє протягом невеликого часу виявити знання значної кількості учнів по достатньо широкому колу питань теми, а саме – перелік важливих фактів, знання закономірностей і економічних законів, ознаки подібності і відмінності тільки що вивченого із попередньо пройденим (за невеликою кількістю ознак), нескладні зв'язки і залежності тощо.

У більшості випадків для фронтальної усної перевірки вчитель виводить невелику кількість часу (5-10 хвилин), останню ж частину уроку він використовує для того, щоб детальніше вивчити новий навчальний матеріал в класі.

Відповіді учнів, отримані протягом фронтального опитування, вчитель може брати на попередній облік. Оцінюючи діяльність учня на весь урок, він сумує в поурочному балі і результати фронтального опитування. У досвідчених вчителів поурочна оцінка є важливим стимулом активізації навчальної роботи учня протягом всього уроку.

Метод усного фронтального опитування може бути застосований з метою встановлення логічного взаємозв'язку між новим матеріалом і раніше вивченим, з метою повторення, закріплення і перевірки.

В окремих випадках, а саме на уроках систематизації і узагальнення знань перед проведенням тематичної атестації, вчитель методом фронтального опитування перевіряє знання учнів протягом всього уроку і в разі необхідності, тобто прогалин або неточностей у знаннях, корегує їх шляхом додаткового пояснення і уточнення.

Метод письмових робіт активізує перевірку знань, умінь і навичок учнів з економіки і дає можливість вчителю постійно слідкувати за рівнем знань всіх учнів. Письмові роботи сприяють також забезпеченню повної успішності учнів, бо надають можливість своєчасно виявляти відставання деяких і вчасно оказувати їм допомогу. Вони привчають учнів письмово висловлювати власні думки, що є необхідною умовою формування культурної особистості.

До письмових робіт, які можна використати при перевірці знань учнів із економіки, відносять словниковий диктант, тест, письмова відповідь на запитання, самостійна робота, реферат, анотація, складання плану, тез, опорної схеми теми, розв'язування задач тощо.

Письмові роботи можуть бути короткочасові, які складені таким чином, щоб учні могли їх виконати за 15-20 хвилин, і, розраховані на весь урок (до такого виду письмової роботи можна віднести

проведення тематичної атестації).

Перевагою застосування письмових робіт як методу контролю є те, що відбувається охоплення всіх учнів, які активно працюють. До *недоліків* можна віднести великі витрати часу вчителя на підготовку завдань і матеріалів (мінімум два варіанти), а також перевірку; при виконання письмових робіт велика ймовірність списування.

Методи практичної перевірки дають можливість виявляти і оцінювати вміння учнів застосовувати засвоєні знання до вирішення практичних завдань. Знання і вміння, виявлені цим методом, достатньо міцні, і тому оцінка їх дає більш об'єктивне уявлення про якість знань і умінь учнів.

Найбільш важливими в економіці є вміння аналізувати статистичні дані, будувати на їх основі кругові і стовпчасті діаграми, графіки, класифікаційні схеми. Правильне виконання даних завдань дозволить вчителю зробити висновок про засвоєння учнями відповідних базових економічних знань.

Також до методів практичної перевірки можна віднести вирішення економічних задач, які можуть бути запропоновані в 2-3 варіантах. Час на їх вирішення строго обмежений. Задачі економічного змісту можуть бути самими різноманітними, але вони повинні відповідати рівню знань учнів на момент їх вирішення.

На основі результатів перевірки і оцінки знань, умінь і навичок вчитель веде облік успішності. Для отримання найбільш об'єктивних даних про рівень знань він протягом навчального року при вивченні економіки користується різними **видами обліку** – попередній, допоміжний, поточний, тематичний (періодичний або рубіжний), підсумковий.

Попередній облік проводиться перед викладом нової теми, розділу, щоб виявити у учнів раніше накопичений запас знань і практичних вмінь. Попередній облік дозволяє вчителю дотримуватися наступності в процесі набуття знань і практичних вмінь. При цьому відповіді учнів протягом бесіди враховуються і підсумовуються в заохочувальні оцінки за активну роботу на уроці.

Допоміжний облік під час навчального процесу допомагає вчителю оперативно виявити чи зрозуміла навчальна інформація учням, чи доступні пояснення, які існують можливості використання нових знань тощо. Для цього застосовуються запитання для усної чи письмової відповідей, завдання графічного характеру, типові задачі, які розв'язуються на занятті під час пояснення вчителя. Для реалізації такого обліку потрібно обирати методи, які забезпечують охоплення якнайбільшої кількості учнів за короткий час. Відповіді при цьому також оцінюються не завжди, оскільки короткий проміжок часу не дає змоги адекватно виявити рівень знань учня. Але можуть, як і при попередньому обліку, враховуватися і підсумовуватися в заохочувальні оцінки за активну роботу на уроці.

Поточний облік посідає найважливіше місце у вивченні економіки, оскільки саме він реалізує всі функції контролю взагалі. Він застосовується на кожному уроці за усні індивідуальні відповіді, виконання домашніх завдань, письмових і практичних робіт. Поточний облік є одним із найдієвіших способів стимулювання регулярної активної діяльності учнів. Він дає змогу своєчасно виявити рівень якості урочної і позаурочної (домашньої) робіт, встановити адекватність обраних методів цілям навчання.

Поточний облік ведеться на основі поточної перевірки засвоєння знань і умінь учнями, основними проблемами якої є:

- її узгодженість з іншими етапами уроку: на комбінованому уроці для проведення перевірки знань і умінь учнів відводиться небагато часу (як правило, 10-15 хвилин), чого недостатньо для повноцінної перевірки рівня засвоєних учнями знань;
- її відповідність цілям перевірки й вивчення теми взагалі: наприклад, при вивченні тем суто теоретичного характеру («Податкова система», «Типи економічних систем») в процесі перевірки потрібно виявити вміння учнів пояснювати, аналізувати, виявляти тенденції, закономірності, що досить складно здійснити за обмежений час;
- комплексність застосування її форм і методів з урахуванням

індивідуальних особливостей і можливостей учнів: малоефективними заходами є постійне усне опитування, виконання тестів чи письмових завдань теоретичного характеру або така організація перевірки, коли окремі учні або тільки відповідають усно, або лише розв'язують задачі.

Для здійснення поточної перевірки застосовується більшість її форм і методів. Рациональним вважається комбінування 2-4 методів на одному уроці, щоб, з одного боку, не було одноманітності, а з іншого боку, щоб не створювати калейдоскопу дрібних видів діяльності і не розпорошувати увагу учнів.

Наприклад, при проведенні комбінованого уроку з теми «Конкуренція на ринку» вчитель перевіряє знання учнів із попередньо вивченої теми «Попит, пропозиція, ринкова рівновага». На перевірку навчальних досягнень учнів з попередньої теми доцільно відвести 15-20 хвилин, протягом якої можна застосувати:

- усне фронтальне опитування, яке дає можливість з'ясувати знання учнями економічних законів і закономірностей (7 питань за 10-15 хвилин);
- виконання завдань на дошці: трьом учням пропонуються завдання по кресленню графіків попиту і пропозиції, визначенню цінової рівноваги, що надає можливість вчителю перевірити сформованість відповідних вмінь;
- письмова перевірка відповідей на проблемні завдання для сильних учнів, що надає можливість з'ясувати ступінь усвідомлення ними причинно-наслідкових зв'язків між економічними поняттями і категоріями.

Тематичний (періодичний або рубіжний) облік знань і умінь учнів проводиться після вивчення великої теми або розділу. Він має виявити рівні засвоєння учнями всіх елементів бази знань. Тому й перевірка повинна бути організована так, щоб охопити всіх учнів класу. Із-за обмеженості в часі перевірка відбувається, як правило, у вигляді проведення письмової тематичної атестації. Щоб виявити якість реалізації навчальних цілей, до тематичної атестації необхідно

на початку завдання різних типів і рівнів складності. Для визначення глибини знань учнів на початковому і середньому рівнях навчальних досягнень достатньо запропонувати їм виконання тестових завдань. Учні, які претендують на оцінки достатнього і високого рівнів, виконують письмову контрольну роботу, яка передбачає відповіді на відкриті питання теоретичного чи проблемного характеру, розв'язування типових задач або вирішення завдань підвищеної складності.

Підсумковий облік проводять у кінці семестру і навчального року. По суті свій він є більш формалізованим, тому що за один урок виявити глибину засвоєння всіма учнями класу вивчених тем досить складно. Тому, як правило, підсумкові оцінки учням виставляються на основі оцінок поточного і тематичного обліку.

Підсумкова оцінка є адекватною, якщо ефективно здійснювалися методи поточного й тематичного контролю. Адже це сприяє регулярній цілеспрямованій роботі з навчальним матеріалом і формуванню цілісної системи знань з економіки. Головна роль у цьому процесі належить вчителю, оскільки учень через обмеженість початкових знань часто не може самостійно організувати для себе вивчення предмету. А специфічність економіки як науки зумовлює необхідність її наполегливого й послідовного вивчення. Економічну тему не можна вивчити за один день, готуючись до контрольної роботи.

9.3. Педагогічні тести

Для фронтальної перевірки знань учнів з економіки все більше використовуються тестові завдання.

Педагогічний тест – це система завдань специфічної форми і певного змісту, яка дає змогу якісно оцінити структуру й виміряти рівень засвоєння знань та сформованості вмінь і навичок учнів з предмета.

Педагогічний тест складається із тестових завдань, кількість яких позначає довжину тесту. За довжиною виділяють короткі (до 20

завдань), середні (діапазон завдань від 20 до 300 завдань) і довгі (більше 300 завдань). Для проведення тестування з економіки в загальноосвітньому закладі доцільно використовувати короткий тест.

Тестові завдання із яких складається педагогічний тест класифікують за способом їх виконання і за рівнями складності.

За способом виконання тестові завдання поділяють на:

- закриті із запропонованими відповідями, з котрих обирається одна або кілька правильних;
- відкриті з вільно конструйованими відповідями, які учень висловлює довільно і самостійно.

Закриті тестові завдання розрізняють за принципом побудови відповіді: дихотомічні, з вибором відповіді, завдання на відповідність, співставлення або впорядкування.

Дихотомічне завдання містить твердження, відносно якого учень повинен вирішити, правильне воно чи неправильне, або запитання, на яке потрібно відповісти «так» чи «ні».

Приклад.

1) Чи можна вважати правильним твердження:

Монополія може збільшити загальний прибуток, установлюючи на свій продукт різні ціни на різних ринках.

2) Чи згодні Ви з твердженням:

На нові товари, що вперше з'являються на ринку (новинки побутової та комп'ютерної техніки) попит завжди є більшим, ніж пропозиція?

Недоліком дихотомічних завдань є досить висока ймовірність угадування правильної відповіді.

Завдання з вибором відповіді. Вони є найпоширенішим видом тестів. Вони складаються з так званої основи й комплексу запропонованих відповідей. Основа містить запитання, неповне твердження чи короткий текст з інформацією, важливою для запитання. У комплексі пропозицій (3-5) одна або кілька відповідей правильні, інші хоч і правдоподібні, але помилкові.

Приклад.

Спеціалізація викликає:

- А) збільшення цін та інфляції;
- Б) зменшення виробництва на одиницю часу;
- В) більш рівномірний розподіл ресурсів;
- Г) збільшення економічної взаємозалежності.

Завдання на приєднання (на відповідність) розробляються за принципом встановлення відповідності їхніх частин. Завдання починає інструкцію і дві або більше сукупності (стовпців) понять, слів, фраз, графічних зображень, формул, знаків тощо. До кожного елемента першої групи учень повинен приєднати один з елементів другої групи у такий спосіб, щоб установлена відповідність правильно відображала їхній взаємозв'язок.

Приклад.

Встановіть відповідність між терміном і його визначенням:

1. Злиття компаній	А) Ринок, на якому панує декілька фірм;
2. Патент	Б) Об'єднання декількох фірм в одну;
3. Монополістична конкуренція	В) Виключне право на використання чи продаж винаходу або технології;
4. Досконала конкуренція	Г) Ринок з великою кількістю продавців, що пропонують подібні, але не ідентичні товари;
5. Олігополія	Д) Багато покупців і продавців, які пропонують однорідний товар чи послугу.

Завдання на впорядкування (на встановлення правильної послідовності) містять інструкцію та групу понять або компонентів певності в довільному порядку. Учень повинен розмістити ці поняття (компоненти) у послідовності відповідно до вимог інструкції, наприклад, за хронологією, за величиною, за важливістю тощо.

Приклад.

Установіть послідовність етапів моделі прийняття рішень в економіці.

- 1) Співвіднесіть альтернативи з критеріями;
- 2) Які альтернативи?
- 3) У чому полягає проблема?
- 4) Прийміть рішення
- 5) Виберіть критерії оцінювання (що для Вас є головне)?

У *відкритих тестах* з короткою відповіддю учень повинен вписати її у відповідне місце (рядок). Правильною може бути словесна або несловесна відповідь (число, символ, простий графік тощо), результат короткого розрахунку для економічних задач.

Розрізняють дві форми завдань з короткою відповіддю – основну й додаткову.

Основна форма завдання містить запитання, на яке потрібно дати відповідь, або завдання, яке слід виконати.

Приклад.

Для монополістичного ринку характерними є:

1. _____	4. _____
2. _____	5. _____
3. _____	

Додаткове завдання являє собою твердження, у якому пропущено важливу інформацію, що надає цьому твердженню відповідного правильного змісту. Учень повинен вписати цю інформацію у відведене місце.

Приклад.

Вставте пропущенні слова у речення:

Корисність змінюється залежно від кількості спожитих товарів і послуг. Чим більше одиниць товару чи послуги ви спожили, тим більше _____, але тем менше _____, тобто _____.

У випадку використання відкритих завдань із детальною відповіддю часто оцінюється не тільки результат, а й хід вирішення

визначення. Детальною відповіддю можуть бути міркування, опис, детальний розрахунок, обґрунтування, розв'язання проблеми, схема, уявлення тощо.

Приклад.

Припустимо, що Ви – власник магазину з продажу морозива на морському курорті, де через великий попит на морозиво у літні місяці відкривається багато подібних закладів. Як би Ви використали товари-замінники, щоб досягти успіху в конкурентній боротьбі?

Іноді в оцінюванні таких відповідей враховується їхня оригінальність. Необхідно зазначити, що за виконання складних і великих за обсягом завдань оцінка відповіді може бути трудомісткою та залежати від суб'єктивного підходу вчителя.

Невід'ємними компонентами кожного типу тестів є вказівка (інструкція) до завдання (що зробити?) і власне зміст завдання – фрагмент питання теми, яка вивчається. Відсутність інструкції перетворює тест на перелік вибірково залучених компонентів змісту та допускає багатозначність його трактування й виконання.

У системі тестування, як і за будь-якої іншої перевірки, результати вимірювання мають задовольняти три основні критерії: об'єктивність, надійність, валідність. *Об'єктивність* означає, що результати вимірювання мають бути максимально незалежними від тих, хто вимірює, тобто потрібно максимально виключити суб'єктивізм. Інакше кажучи, для будь-якого учня показник тестування має бути однаковою незалежно від того, хто обробляє результати. Насправді досягти повної стандартизації й об'єктивності практично неможливо, хоча за належного забезпечення рівень більшості тестів досить високий. Під *надійністю* вимірювання розуміють ступінь точності, з якого можна скласти кількісне уявлення про певну ознаку, наприклад, рівень знань, навичок і умінь учня. Надійність передбачає погодженість результатів тесту, які отримують під час повторного його використання до тих самих учнів у різні періоди часу з використанням наборів еквівалентних завдань.

Валідність, або вірогідність, тесту показує, що саме вимірює тест і як добре він це робить. Валідність означає, що завдання тесту охоплюють всі аспекти перевірки, причому в правильній пропорції. Тому зміст, що перевіряється, потрібно фіксувати заздалегідь відповідно до поставлених цілей, а не після того, як тест вже складено.

Для досягнення об'єктивності контролю навчальних досягнень учнів вчителю необхідно використовувати різні типи тестових завдань, як за способом їх виконання, так і за рівнями складності, які дадуть змогу виявити сформовані рівні компетентності учнів з навчальної теми.

Оцінка навчальних досягнень учнів за допомогою тестових завдань має як свої переваги, так і недоліки. До переваг тестової перевірки можна віднести:

- об'єктивність – правильна відповідь на питання тесту заздалегідь встановлюється розробником тесту;
- перевірка великого обсягу знань учнів одночасно за відносно невеликий період часу;
- емоційний комфорт учнів у порівнянні з усним опитуванням, коли окремі учні можуть зазнавати стресу протягом особистого спілкування з вчителем;
- застосування єдиного критерію і норм оцінки.

Недоліками тестування є те, що вибірккові відповіді можуть мати елемент підказки, не виключається можливість випадковості правильної відповіді, тестові питання дозволяють надійно перевірити знання учнів, а рівень сформованості їх умінь і навичок можливо перевірити тільки опосередковано.

Тести є незамінними для перевірки засвоєння теоретичних матеріалів на репродуктивному й алгоритмічно-дійовому рівнях і дають змогу охопити всіх учнів протягом короткого часу на уроці.

9.4. Критерії оцінювання

Основними функціями оцінювання навчальних досягнень учнів є:
контролююча – визначає рівень досягнень кожного учня (учениці), готовність до засвоєння нового матеріалу, що дає змогу вчителю відповідно планувати й викладати навчальний матеріал;

навчальна – сприяє повторенню, уточненню й поглибленню знань, їх систематизації, вдосконаленню умінь та навичок;

діагностико-коригувальна – з'ясовує причини труднощів, які виникають в учня (учениці) в процесі навчання; виявляє прогалини у засвоєному, вносить корективи, спрямовані на їх усунення;

стимулювально-мотиваційна – формує позитивні мотиви навчання;

виховна – сприяє формуванню умінь відповідально й зосереджено працювати, застосовувати прийоми контролю й самоконтролю, рефлексії навчальної діяльності.

При оцінюванні навчальних досягнень учнів мають ураховуватися:

- характеристики відповіді учня: правильність, логічність, обґрунтованість, цілісність;
- якість знань: повнота, глибина, гнучкість, системність, міцність;
- сформованість загальнонавчальних та предметних умінь і навичок;
- рівень володіння розумовими операціями: вміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагувати, класифікувати, узагальнювати, робити висновки тощо;
- досвід творчої діяльності (вміння виявляти проблеми та розв'язувати їх, формулювати гіпотези);
- самостійність оцінних суджень.

Характеристики якості знань взаємопов'язані між собою і уповнюють одна одну.

Повнота знань – кількість знань, визначених навчальною програмою.

Глибина знань – усвідомленість існуючих зв'язків між групами знань.

Гнучкість знань – уміння учнів застосовувати набуті знання у стандартних і нестандартних ситуаціях; знаходити варіативні способи використання знань; уміння комбінувати новий спосіб діяльності із вже відомим.

Системність знань – усвідомлення структури знань, їх ієрархії і послідовності, тобто усвідомлення одних знань як базових для інших.

Міцність знань – тривалість збереження їх в пам'яті, відтворення їх в необхідних ситуаціях.

Знання є складовою умінь учнів діяти. *Уміння* виявляються в різних видах діяльності і поділяються на розумові і практичні.

Навички – дії доведені до автоматизму у результаті виконання вправ. Для сформованих навичок характерні швидкість і точність відтворення.

Ціннісні ставлення виражають особистий досвід учнів, їх дії, переживання, почуття, які виявляються у відносинах до оточуючого (людей, явищ, природи, пізнання тощо). У контексті компетентнісної освіти це виявляється у відповідальності учнів, прагненні закріплювати позитивні надбання у навчальній діяльності, зростанні вимог до своїх навчальних досягнень.

Названі вище орієнтири покладено в основу чотирьох рівнів навчальних досягнень учнів: *початкового, середнього, достатнього, високого.*

Вони визначаються за такими характеристиками:

Перший рівень – *початковий*. Відповідь учня (учениці) фрагментарна, характеризується початковими уявленнями про предмет вивчення.

Другий рівень – *середній*. Учень (учениця) відтворює основний навчальний матеріал, виконує завдання за зразком, володіє

елементарними вміннями навчальної діяльності.

Третій рівень — *достатній*. Учень (учениця) знає істотні ознаки понять, явищ, зв'язки між ними, вміє пояснити основні економічності, а також самостійно застосовує знання в стандартних ситуаціях, володіє розумовими операціями (аналізом, дослідженням, узагальненням тощо), вміє робити висновки, виправляти допущені помилки. Відповідь учня (учениця) правильна, логічна, обґрунтована, хоча їм бракує власних суджень.

Четвертий рівень – *високий*. Знання учня (учениці) є глибокими, міцними, системними; учень (учениця) вміє застосовувати їх для виконання творчих завдань, його (її) навчальна діяльність позначена вмінням самостійно оцінювати різноманітні ситуації, явища, факти, виявляти і відстоювати особисту позицію.

Кожний наступний рівень вимог вбирає в себе вимоги до попереднього, а також додає нові характеристики.

Критерії оцінювання навчальних досягнень реалізуються в нормах оцінок, які встановлюють чітке співвідношення між вимогами до знань, умінь і навичок, які оцінюються, та показником оцінки в балах від 1 до 12.

Наведемо приклади завдань для контролю знань і умінь на різних рівнях навчальних досягнень учнів.

Рівень 1 (початковий) – 3 x 16. = 36.

1. Кому належить управління у відкритій корпорації:
 - А) управління знаходиться в руках акціонерів;
 - Б) єдиним власником є рада директорів;
 - В) функції власності і управління поділені між акціонерами і управлінцями;
 - Г) керівники не обов'язково діють за статутом.
2. Що є найкращим способом збільшення обсягів виробництва товарів і послуг?
 - А) працювати більш інтенсивно;
 - Б) збільшити тривалість робочого дня;

- В) збільшити продуктивність;
 - Г) збільшити вплив уряду.
3. Для реалізації великого проекту найкраще створити:
- А) одноосібне володіння;
 - Б) товариство;
 - В) корпорацію.

Рівень 2 (середній) – 3 х 16. = 36.

1. Назвіть головну мету менеджменту.
2. Перерахуйте, кому в нашій країні не можна займатись підприємницькою діяльністю.
3. Перечисліть постійні витрати виробництва.

Рівень 3 (достатній) – 2 х 1,5 б. = 36.

1. Охарактеризуйте переваги франчайзингу? Наведіть приклади.
2. Що таке «максимальний прибуток»? Чому фірма повинна намагатись максимально збільшити прибуток, а не виробництво?

Рівень 4 (високий) – 1 х 3 б. = 36.

Розв'яжіть задачу:

Працівник банку із окладом у 2000 грн. вирішив звільнитись і відкрити власну пекарню на своїй присадибній ділянці. До цього часу він здавав дім в оренду на три літніх місяці за 3000 грн. Для придбання обладнання він використав свої заощадження в сумі 10 000 грн (при банківській ставці – 12%). Після першого року діяльності його бухгалтерській звіт виглядав так: виручка – 160 000 грн, витрати – 130 000, прибуток – 30 000 грн.

Чи варто було працівнику банку відкривати власну справу? Підтвердить свою відповідь відповідними розрахунками.

Питання для самоконтролю

1. Які завдання вирішує перевірка знань, умінь і навичок в учнів.
2. Назвіть вимоги, які ставляться до контролю навчальних досягнень учнів.
3. Охарактеризуйте метод індивідуального усного опитування учнів.
4. Які існують види обліку знань.
5. Розкрийте значення поточного обліку знань.
6. Що таке педагогічний тест?
7. Які розрізняють тестові завдання за способом виконання?
8. Назвіть переваги і недоліки тестової перевірки знань.
9. Які функції оцінювання навчальних досягнень учнів вам відомі?

Термінологічний словник

Актуалізація – відтворення в пам'яті учня знань, уявлень, життєвого досвіду, набутих ним раніше для їх подальшого використання при розпізнаванні, пригадуванні або при безпосередньому відтворенні.

Аналіз – розкладання, розчленування цілого на частини; здійснюється у двох напрямках: практичної дії та розумової операції.

Викладання — управління з боку викладача процесами передачі та засвоєння знань, формування в студентів навичок, умінь, прагнень самостійно здобувати нові знання.

Відтворюваність – можливість застосування технологій в інших однотипних навчальних закладах, іншими суб'єктами.

Гра – один із видів діяльності, значимість якого не в результаті, а в самому процесі.

Групова робота на уроці – форма організації навчально-пізнавальної діяльності, за якої учні з різним рівнем навчальних можливостей, об'єднані в малі групи, виконують як спільні, так і диференційовані завдання вчителя. Групи не повинні бути постійними, оскільки це може призвести до виникнення груп різного рівня успішності.

Дискусія – суперечка, обговорення проблемного питання, що передбачає обмін думками між учнями або вчителем і учнями.

Диспут – обговорення в аудиторії з метою вибору одного рішення.

Ділова гра – це імітаційний процес систем, явищ і процесів, тобто процес аналізу, оцінки, вироблення і прийняття рішення для конкретної навчальної ситуації в умовах, максимально наближених до реальних.

Дія — зв'язок між суб'єктом та предметом діяльності, який змінює його стан відповідно до мети, унаслідок чого отримується результат (продукт).

Діяльність учня — активна взаємодія людини із середовищем, завдяки чому вона досягає свідомо визначеної мети, яка виникла у неї внаслідок прояву певної потреби.

Ефективність навчання — міра досягнення навчальної мети; визначається на основі зіставлення мети і здобутих результатів, внаслідок чого робиться висновок про ефективність навчання.

Засоби навчання — усі матеріалізовані знаряддя, що сприяють організованій взаємодії учасників процесу навчання, за допомогою яких реалізують прийоми, дії, методи, технології навчання та які забезпечують продуктивність навчального процесу.

Знання — система понять про предмети та явища, які засвоєні в результаті сприйняття, аналітико-синтетичного мислення, запам'ятовування й практичної діяльності.

Кейс — письмовий опис реальної ситуації із практики бізнесу.

Кейс-метод — метод, який передбачає розгляд виробничих, управлінських та інших ситуацій, складних конфліктних випадків, проблемних ситуацій, інцидентів у процесі вивчення навчального матеріалу.

Класифікація — групування предметів або явищ у класи за найістотнішими ознаками, що лежать в основі подібності або відмінності одного класу понять від іншого.

Логічно-опорна схема (ЛОС) — схематичне зображення певної частини теоретичного матеріалу з виділеними логіко-дидактичними зв'язками між його елементами в уявній формі.

- Метод навчання** — система послідовних усвідомлених дій суб'єктів навчання, спрямованих на досягнення результату, який відповідає меті навчання.
- Методика навчального предмета** – часткова дидактика, теорія навчання певного навчального предмета; розглядає різні форми взаємодії викладання й учіння в оволодінні змістом конкретного предмета.
- Метод проєктів** – система навчання, за якою учні набувають знань, умінь і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань-проєктів, що постійно ускладнюються. Під час роботи за методом проєктів на чільне місце ставиться самостійність учнів, їхня активність, ініціативність, захопленість.
- Моделюючі вправи** – це комплексний вид пізнавальної діяльності, в процесі якої учні виконують роль реальних персонажів і перед ними ставиться кінцева мета, яку вони мають досягти (наприклад, власник магазину, метою якого є одержання прибутку).
- «Мозкова атака» або «мозковий штурм»** - метод розв'язування невідкладних завдань за дуже обмежений час. Суть методу полягає в тому, що необхідно висловити найбільшу кількість ідей за невелику кількість часу, обговорити та здійснити їхній відбір.
- Мотиви** — внутрішні психічні явища, які спонукають суб'єкт до виконання дії.
- Навички** (як властивість особистості) — здатність індивіда виконувати дії автоматично, без спеціально спрямованої уваги, поелементної свідомої регуляції та контролю.
- Навчальний процес** — частина освітнього процесу, дії суб'єктів якого спрямовані на засвоєння предметних знань, формування певних навичок та умінь.
- Навчання** — система способів передачі суб'єкту, що навчається, суспільно-історичного досвіду, знань, умінь, навичок, видів

і способів діяльності в нормативних для конкретних історичних умов показниках; уміння людини продуктивно виконувати роботу в нових умовах.

Наочність у навчанні — спеціально організоване в процесі навчальної роботи й підпорядковане її завданням застосування реальних об'єктів, явищ дійсності чи їхніх зображень.

Опорно-інформаційна схема (ОІС) — схематичне зображення системи наукових понять, їхніх властивостей, фактичних відомостей і взаємозв'язків між ними.

Організаційні форми навчання — тип взаємодії вчителя та учнів у навчальному процесі, що характеризується певним порядком і режимом.

Освітній процес — сукупність усіх дій суб'єктів і засобів навчання, які необхідні в конкретному закладі освіти для досягнення освітніх цілей.

Оцінка – 1) оцінні судження в усній та письмовій мові щодо якості певної діяльності;
2) бали – кількісні вимірники, які визначаються нормами оцінок.

Оцінювання навчальних досягнень учнів – встановлення ступеня виконання учнями навчальних завдань, рівня їх якості.

Педагогічна система – взаємозв'язок в освітньому процесі певних процесів, методів та засобів, необхідних для створення організованого, цілеспрямованого, наперед заданого впливу для формування майбутнього фахівця з високими професійними й загальношкільськими якостями.

Педагогічна технологія – науково обґрунтована педагогічна (дидактична) система, яка гарантує досягнення певної навчальної мети через чітко визначену послідовність дій, спроектованих на розв'язання проміжних цілей і наперед визначений кінцевий результат.

- Педагогічний експеримент** — це наукове дослідження процесу навчання з метою перевірки правильності наукової гіпотези дослідника. Виділяють природний і лабораторний педагогічний експеримент.
- Педагогічний тест** – це система завдань специфічної форми і певного змісту, яка дає змогу якісно оцінити структуру й виміряти рівень засвоєння знань та сформованості вмінь і навичок учнів з предмета.
- Планування уроку** – конструювання взаємодії вчителя і учнів у процесі реального навчального часу. Основою планування служать мета, завдання, принципи, методи і зміст навчально-виховної діяльності вчителя і навчально-пізнавальної діяльності учня.
- Позакласна робота** – організована і цілеспрямована позаурочна діяльність учнів, мета якої розширити і поглибити знання, вміння і навички. Розвинути у учнів самодіяльність і творчі здібності, задовольнити їх інтерес до економіки і забезпечити розумний відпочинок.
- Поняття** – це форма (спосіб) узагальнення предметів і явищ, форма наукового знання, що відбиває об'єктивно істотне в речах і явищах і закріплюється спеціальними термінами або позначеннями.
- Приєм** — невід'ємна частина дії, що характеризується застосуванням постійних засобів, елементів поведінки (жестів, міміки, інтонації, слів тощо), які сприяють підвищенню її ефективності.
- Принципи навчання** – це провідні ідеї, які пронизують собою весь навчально-виховний процес
- Проблема** – знання про невідоме, різновид запитання, відповіді на яке не існує в накопичених знаннях і тому вимагає відповідних дій для одержання нових знань.
- Проблемна ситуація** – обставина, коли перед учнями постають нові умови й інформація, за яких вони не можуть прийняти

рішення на основі своїх власних знань і досвіду, а тому мають відшукувати нову інформацію і набувати новий досвід.

Рівні засвоєння – послідовний перехід учня від незнання до знання; в дидактиці розрізняють рівні – ознайомлення, осмислення, розуміння, запам'ятовування в завданнях наростаючої складності.

Розуміння – процес осмислення явищ або предметів через виявлення істотних ознак та взаємозв'язків між ними.

Самостійна робота учня – вид діяльності учіння, головною метою якого є формування самостійності як особистісно, соціально, професійно значущої риси суб'єкта навчання, яка опосередкована через зміст і методи всіх видів навчальної діяльності та сприяє засвоєнню предметних знань, навичок, умінь.

Самостійність – здатність людини систематизувати, планувати, регулювати свою діяльність без постійного безпосереднього керівництва і практичної допомоги з боку керівника.

Спосіб – психологічний елемент структури діяльності, що визначається підготовченістю суб'єкта до тих чи інших дій.

Стратегія – загальна керівна лінія, спрямована на досягнення кінцевої мети (цілі) у якійсь діяльності.

Структура уроку – сукупність елементів уроку, що забезпечують його цілісність і довершення основних характеристик при різних варіантах подання.

Структурно-логічна схема (СЛО) – графічне зображення системи логіко-дидактичних зв'язків між елементами навчального матеріалу.

Технологія навчання – науково обґрунтована організаційно оформлена комплексна програма взаємодії викладача та студентів у навчальному процесі, основою якої є методична система, що визначає якість мовного впливання й гарантує досягнення запроваджених результатів навчальної діяльності (система логічно впорядкованих етапів навчального

процесу, що забезпечують досягнення певного наперед спроектованого стандарту знань із навчального предмета).

Умови діяльності – середовище, засоби, в якому і за допомогою яких реалізуються ті чи інші дії.

Урок – основна одиниця освітнього процесу, чітко обмежена часовими рамками (45 хвилин), планом роботи та складом учнів (класом).

Уміння – практичні дії, які свідомо виконуються учнями на основі одержаних знань

Учіння – самостійна діяльність студента як активного суб'єкта навчального процесу для засвоєння знань, формування навичок, умінь.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Аксьонова О.В. Методика викладання економіки: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 1998. – 280с.
2. Бабанский Ю. К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М.: Просвещение, 1985. – 208с.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 367 с.
4. Гушулей Й.М., Вітенко І.М. Загальна методика викладання основ економіки: Пробний навчальний посібник. Тернопіль: Астон, 2004. – 108с.
5. Дахнова О.Є. Основи економіки: Практичний довідник. Харків: Весна, 2008. – 224с.
6. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления (Как мы мыслим): пер. с англ. / Дж. Дьюи. – М., 1999.
7. Економіка: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. – К.:Ірпінь, 2005. – 90с.
8. Занков Л. В. Избранные педагогические труды. — 3-е изд., дополн. — М.: Дом педагогики, 1999. — 608 с.
9. Иванова Л. Проектирование в обучении: дидактические принципы / Л. Иванова // Учитель. – 2004. – № 6. – С. 11–15.
10. Кабанова-Меллер Е.Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственного развития учащихся - М. : Просвещение, 1968. - 288 с.
11. Кайзер Ф.-Й., Камински Х. Методика преподавания экономических дисциплин. Основы концепции, направленной на активизацию процесса обучения. – СПб: НПО «Мир и семья», 2002. – 216с.
12. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. Анализ зарубежного опыта. – М.: Знание, 1989. – 80с.
13. Ковальова К.І. Ситуаційна методика навчання як складова інтерактивних технологій у процесі викладання економіки // Географія та основи економіки в школі. – 2009. - № 10. – С. 36 - 38.
14. Ковальова К.І., Ковальов В.В. Методологічні аспекти методу

- case-study при викладанні економічних дисциплін // Вища школа. – 2010. - № 2. – С. 68-76
15. Ковальчук Г.О. Активізація навчання в економічній освіті: Навч. посіб. – Вид. 2-ге, доп. – К.: КНЕУ, 2003. – 298с.
16. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. – К. : Шкільний світ, 2001.
17. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособ. для студ. пед. вузов и системы повышения квалификации пед. кадров / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева ; [под ред. Е.С. Полат]. – 2-е изд., стер. – М. : Академия, 2005. – 272 с.
18. Онищук В.А. Урок в современной школе. – М.: Просвещение, 1981. – 168с.
19. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / О.М. Пехота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін.; за заг. ред. О.М. Пехоти. – К. : А.С.К., 2002. – 255 с.
20. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – 360с.
21. Семенов С.М. Дидактична гра як форма навчання // Радянська школа. – 1989. - № 3. – С. 26-33.
22. Сергеев И. С. Как организовать проектную деятельность учащихся: Практическое пособие для работников общеобразовательных учреждений. – М.: Аркти, 2004. – 250с.
23. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. Посіб. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. За ред. О.І. Помету. – К.: Видавництво А.С.К., 2003. – 192с.
24. Хуторской А.В. Современная дидактика : учебник для вузов / А.В. Хуторской. – СПб : Питер, 2001. – 544 с.
25. Шеремета П., Каніщенко Г. Кейс-метод: з досвіду викладання в українській бізнес-школі. – Київ: Центр інновацій та розвитку. – 1999. – 80с.
26. Экономика: Учеб. Для 10кл. общеобраз. Учеб. Завед. / Г.А. Ковальчук, В.Г. Мельничук, В.А. Огневюк. – К.: Арка, 2003. – 384с.

Наукове видання

**Ковальова Катерина Іванівна
Ковальов Віталій Валерійович**

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІКИ В ШКОЛІ

Навчальний посібник

*Верстка та дизайн обкладинки – Хоменко Ю.С.
Авторська редакція.*

Підписано до друку 25.06.12.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарн. Times New Roman. Умовн. друк. арк. 10,7. Обл. вид. 9.1.

Наклад 300 прим. Замовлення № В-26/06-2012.

"Видавництво Ліра-К"

Свідоцтво № 3981 серія ДК 03179,

м. Київ, вул. Прилужна 14, оф. 42;

тел./факс (044) 450-91-96, 247-93-37, 228-81-12

Сайт: lira-k.com.ua, відділ збуту: lira-k@ukr.net, редакція: zv_lira@ukr.net

Друк ПП «Олді-плюс»,

73033, м. Херсон а/с 15. E-mail: oldi-ks@1.ua

Ліцензія сер. ХС № 2 від 16.08.2000 р.

САМОСТІЙНІСТЬ
УРОК
ПОЗАКЛАСНА
РОБОТА
КЛАСИФІКАЦІЯ
НАВЧАННЯ
ДИСКУСІЯ
АНАЛІЗ
СТРАТЕГІЯ
ДІЯ
НАВЧАЛЬНИЙ
ПРОЦЕС
НАВЧАННЯ
ОЦІНКА
ЗНАННЯ
ДИСПУТ
АКТУАЛІЗАЦІЯ